

ПРИЧОРНОМОРСЬКИЙ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ЕКОНОМІКИ ТА ІННОВАЦІЙ

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 63

Видавничий дім
«Гельветика»
2024

Редакційна колегія:

Шапошникова Ірина Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Лісеєнко Олена Василівна – доктор соціологічних наук, професор

Алісаускієне Мілда – доктор соціальних наук, професор

Бендаравечіне Ріта – доктор соціальних наук та порівняльної політики, асоційований професор

Ендріулайтієне Ауксе – доктор психологічних наук, професор

Тавровецька Наталія Іванівна – кандидат психологічних наук, доцент

Терешкінас Артурас – доктор соціальних наук, професор

Хижняк Лариса Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор

Яковлев Денис Вікторович – доктор політичних наук, професор

Волошенко Марина Олександрівна – доктор педагогічних наук, доцент

Кузьменко Вячеслав Віталійович – доктор філософських наук, професор

Деркач Лідія Миколаївна – доктор психологічних наук, професор

Асєєва Юлія Олександрівна – доктор психологічних наук

Яковлева Лілія Іванівна – доктор політичних наук, професор

Науковий журнал «Габітус» включено до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») з психологічних та соціологічних наук (спеціальності: 053. Психологія, 054. Соціологія) відповідно до Наказу МОН України від 17.03.2020 № 409 (додаток 1)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Електронна сторінка видання – www.habitus.od.ua

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Причорноморського науково-дослідного інституту
економіки та інновацій (протокол № 7 від 29.07.2024 року)**

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl

Редакція суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1552 від 09.05.2024 року

ISSN (Print): 2663-5208

ISSN (Online): 2663-5216

© ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2024

ЗМІСТ

СЕКЦІЯ 1**ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ****Каменська Т.Г.**

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ КАЗКИ ЯК МІФОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ
(НА ПРИКЛАДІ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ СИМВОЛІВ СЮЖЕТУ КАЗКИ
У ВИКЛАДЕННІ БРАТІВ ГРИММ ТА І. ФРАНКА).....11

Сазонова В.В., Цимбал Т.В.

ФЕНОМЕН АВТОРИТАРНОСТІ НА КОНТИНИУМІ МІЖ ПРАВОЮ
ТА ЛІВОЮ ІДЕОЛОГІЯМИ 18

СЕКЦІЯ 2**СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ****Дублікаш Т.М.**

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЦИФРОВОГО БІЗНЕСУ:
ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ЗМІНЮЮТЬ ЛАНЦЮЖКИ КОМАНДУВАННЯ.....28

Нолбат С.В., Дурнев О.А.

ТЕХНІКИ (ВІД)ТВОРЕННЯ ВЛАДИ ЗА ДОПОМОГОЮ ДЕРЖАВНИХ СВЯТ
НА ПРИКЛАДІ ПЕРІОДУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....32

Черкашина Т.О., Місік А.Р.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ МЕШКАНЦІВ
ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ М. ХЕРСОН).....39

СЕКЦІЯ 3**СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ****Voiko D.M., Muradyan O.S., Ivanchykhina K.O.**

PROBING THE SCIENTIFIC-SOCIOLOGICAL DISCOURSE ON DISTANCE EDUCATION...44

Хижняк Л.М., Сичова В.В., Хижняк О.В.

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ БЕЗПЕЧНОЇ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇ.....50

СЕКЦІЯ 4**ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЯ****Асєєва Ю.О., Андрєєва Н.А.**

СВОЄРІДНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ
ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРЯННЯ.....55

Kiiko Yu.T.

EVOLUTION OF ATTACHMENT THEORY: FROM INFANT PSYCHOLOGY
TO ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC PSYCHOLOGY. GLOBAL APPROACHES.....60

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Вінс В.А., Гук О.І. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА СТРЕСОСТІЙКОСТІ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ.....	65
Горецька О.В., Сердюк Н.І., Аврамчук В.Ю. ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	70
Гриник І.Я. ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ СЕРЕДНЬОГО ВІКУ.....	78
Дзюбинська М.Я., Довга В.М. ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ РЕПЕТИТОРІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ.....	82
Закаблуковська О.О. ДОСЛІДЖЕННЯ МИСЛЕННЄВИХ ОПЕРАЦІЙ (АНАЛІЗУ, СИНТЕЗУ, ПОРІВНЯННЯ) МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ.....	87
Калюжна Є.М., Білик К.М. ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ ТА АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ.....	93
Козира П.В. ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ У ПІДЛІТКІВ.....	100
Колісник Р.Я. РОЗВИТОК АДАПТИВНОСТІ ВИХОВАНЦІВ ПОЗАШКІЛЛЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОМПЕТЕНТНІСНОГО ПІДХОДУ.....	105
Ніколаєнко С.О., Кібець Т.В. ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ З РІЗНИМИ ТИПАМИ СХИЛЬНОСТІ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	111
Саврасов М.В., Шайда Н.П., Чернякова О.В. АКАДЕМІЧНА УСПІШНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА: ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ.....	119
Ходотаєв А.А., Варакута М.Л. ПРОБЛЕМА ЯВИЩА АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАННЯ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ.....	124
Черножук Ю.Г. ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛІВ ІЗ РІЗНОЮ КРЕАТИВНІСТЮ	128

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Анненков В. М. СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ КРЕАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ.....	133
Асєєва Ю.О., Аймедов К.В., Яцишина А.М. ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА РОЗВИТОК ПТСР У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ.....	137

Єфтені Н.М. ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА.....	142
Іванець Т.М. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЖИВАННЯ ВТРАТИ ДОМУ ВИМУШЕНИМИ МІГРАНТАМИ: ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ.....	147
Іванова Н.Г., Радкович І.М. МОТИВАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	151
Кісіль З.Р., Бліхар В.С., Перепелиця А.В. ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР.....	156
Levchenko V.V., Forostiuk I.V. CHANGES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF AN ADULT IN WAR CONDITIONS: MOTIVATIONAL ASPECT.....	161
Раєвська Я.М., Білаш І.В. ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕКСУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС.....	167
Родіна Н.В., Бабій О.І., Кучеренко Н.О. ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЖІНОК У СТАНІ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ.....	173
Шевчук В.В. СПЕЦИФІКА РОБОТИ З РАННІМИ ДЕЗАДАПТОВАНИМИ СХЕМАМИ У ТЕРАПІЇ ПРИЙНЯТТЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ.....	178
 СЕКЦІЯ 7 ПСИХОЛОГІЯ ПРАЦІ	
Кузьмін В.В. СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ КАР'ЄРНИМИ СТРАТЕГІЯМИ ПЕРСОНАЛУ ТА ЙОГО МОТИВАЦІЄЮ В УМОВАХ ВІЙНИ.....	184
Лялюк Ю.Р. РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ.....	191
 СЕКЦІЯ 8 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ	
Дроздова Л.В. АДАПТАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У НОВИХ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ УМОВАХ.....	196
Друзь О.В., Черненко І.О., Пергаменщик О.В. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНОТЕРАПІЇ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ.....	201
Ірза А.О. ВІД ОСОБИСТІСНОЇ ДО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	206

Максьом К.В. ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА.....	211
Матіяш В.Р. ПСИХОЛОГІЧНА СВОЄРІДНІСТЬ МІЖОСОБИСТИХ СТОСУНКІВ У СИСТЕМІ «КЕРІВНИК – ПІДЛЕГЛИЙ».....	216
Орловська О.А. СИСТЕМА СУПРОВОДУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СІМЕЙНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА ОСНОВІ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ.....	225

СЕКЦІЯ 9

ПСИХОФІЗІОЛОГІЯ ТА МЕДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

Вінс В.А., Бондарчук А.Г., Марченко Т.П. ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ У ДОРОСЛИХ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДУ СИМВОЛДРАМИ.....	230
Клименко І.С. РОЗРОБЛЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ І МЕШКАНЦІВ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ: ВИКЛИКИ ТА ДОСЯГНЕННЯ.....	235
НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ.....	241

CONTENTS

SECTION 1**THEORY AND HISTORY OF SOCIOLOGY****Kamenska T.H.**

TRANSFORMATIVE POSSIBILITIES OF THE FAIRY TALE
AS A MYTHOLOGICAL NARRATIVE (ON THE EXAMPLE
OF THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SYMBOLS OF THE PLOT
OF THE FAIRY TALE AS PRESENTED BY B. GRIMM AND I. FRANKO).....11

Sazonova V.V., Tsymbal T.V.

THE PHENOMENON OF AUTHORITARIANISM
ON THE RIGHT-LEFT IDEOLOGICAL CONTINUUM.....18

SECTION 2**SOCIAL STRUCTURES AND SOCIAL RELATIONS****Dublikash T.M.**

DIGITAL BUSINESS ORGANIZATIONAL STRUCTURE:
HOW TECHNOLOGY IS CHANGING CHAINS OF COMMAND.....28

Nolbat S.V., Durniev O.A.

TECHNIQUES OF (RE)PRODUCING POWER THROUGH PUBLIC HOLIDAYS
ON THE EXAMPLE OF THE PERIOD OF CHRISTIANIZATION OF KYIVAN RUS.....32

Cherkashyna T.O., Misik A.R.

THE MAIN SOURCES OF INFORMATION FOR RESIDENTS
OF THE OCCUPIED TERRITORIES (ON THE EXAMPLE OF KHERSON).....39

SECTION 3**SPECIAL AND BRANCH SOCIOLOGIES****Boiko D.M., Muradyan O.S., Ivanchykhina K.O.**

PROBING THE SCIENTIFIC-SOCIOLOGICAL DISCOURSE ON DISTANCE EDUCATION...44

Khyzhniak L.M., Sychova V.V., Khyzhniak O.V.

SOCIAL ASPECTS OF SAFE EATING BEHAVIOUR:
UKRAINIAN REALITIES.....50

SECTION 4**GENERAL PSYCHOLOGY. HISTORY OF PSYCHOLOGY****Asieieva Yu.O., Andreieva N.A.**

THE UNIQUENESS OF THE ACTIVITIES OF EMPLOYEES IN THE SOCIONOMIC
SPHERE AS ONE OF THE FACTORS OF EMOTIONAL BURN-OUT.....55

Kiiko Yu.T.

EVOLUTION OF ATTACHMENT THEORY: FROM INFANT PSYCHOLOGY
TO ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC PSYCHOLOGY. GLOBAL APPROACHES.....60

SECTION 5**DEVELOPMENTAL AND PEDAGOGICAL PSYCHOLOGY****Vins V.A., Huk O.I.**

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND STRESS RESISTANCE IN ADOLESCENTS.....65

Horetska O.V., Serdiuk N.I., Avramchuk V.Yu.

PSYCHOLOGICAL STUDY OF CHARACTERISTICS OF YOUNG PEOPLE EMOTIONAL MATURITY.....70

Hrynyk I.Ya.

GENDER CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING THE MIDDLE-AGE CRISIS.....78

Dziubynska M.Ya., Dovha V.M.

PSYCHOLOGICAL BARRIERS IN TUTORING AND WAYS TO OVERCOME THEM.....82

Zakablukovska O.O.

STUDY OF THINKING OPERATIONS (ANALYSIS, SYNTHESIS, COMPARISON) OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN OUT-OF-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS..87

Kaliuzhna Ye.M., Bilyk K.M.

THE RELATIONSHIP BETWEEN ANXIETY LEVEL AND ADAPTIVE POTENTIAL OF STUDENTS.....93

Kozyra P.V.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF ALCOHOL ADDICTION IN ADOLESCENTS.....100

Kolisnyk R.Ya.

DEVELOPMENT OF ADAPTABILITY EDUCATORS OUT OF SCHOOL THROUGH THE PRISM COMPETENT APPROACH.....105

Nikolaienko S.O., Kibets T.V.

FEATURES OF COPING STRATEGIES IN ADOLESCENTS WITH DIFFERENT TYPES OF VICTIMIZATION BEHAVIOR.....111

Savrasov M.V., Shaida N.P., Cherniakova O.V.

ACADEMIC SUCCESS OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST: AN EMPIRICAL MODEL AT THE INITIAL STAGE OF PROFESSIONAL TRAINING.....119

Khodotaiev A.A., Varakuta M.L.

THE PROBLEM OF STUDENTS' ADAPTATION TO LEARNING IN CRISIS SITUATIONS...124

Chernozhuk Yu.H.

PERSONALITY TRAITS OF TEACHERS WITH DIFFERENT CREATIVITY.....128

SECTION 6**PERSONALITY PSYCHOLOGY****Annenkov V. M.**

ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF PERSONAL CREATIVITY....133

Asieieva Yu.O., Aimedov K.V., Yatsyshyna A.M.

THE IMPACT OF HOSTILITIES ON THE DEVELOPMENT OF PTSD IN MILITARY PERSONNEL.....137

Yeftieni N.M. FEATURES OF A MANAGER'S COMMUNICATIVE COMPETENCE.....	142
Ivanets T.M. PECULIARITIES OF LIVING WITH THE LOSS OF HOME BY FORCED MIGRANTS: PRACTICAL RECOMMENDATIONS.....	147
Ivanova N.H., Radkovych I.M. MOTIVATION PREREQUISITES FOR PRESERVING THE MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF WAR.....	151
Kisil Z.R., Blikhar V.S., Perepelytsia A.V. THE PHENOMENON OF LEADERSHIP: THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DIMENSION...	156
Levchenko V.V., Forostiuk I.V. CHANGES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF AN ADULT IN WAR CONDITIONS: MOTIVATIONAL ASPECT.....	161
Raievska Ya.M., Bilash I.V. PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF SEXUAL COMPETENCE OF AN INDIVIDUAL: THEORETICAL DISCOURSE.....	167
Rodina N.V., Babii O.I., Kucherenko N.O. PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITIES OF WOMEN IN THE STATE OF FORCED MIGRATION.....	173
Shevchuk V.V. SPECIFICITY OF WORKING WITH EARLY MALFADAPTABLE SCHEMES IN ACCEPTANCE AND RESPONSIBILITY THERAPY.....	178
 SECTION 7 PSYCHOLOGY OF WORK	
Kuzmin V.V. SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MANAGING PERSONNEL CAREER STRATEGIES AND THEIR MOTIVATION IN THE CONDITIONS OF WAR.....	184
Lialiuk Yu.R. DEVELOPMENT OF EMOTIONAL STABILITY OF THE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE PROCESS OF PROFESSIONALIZATION.....	191
 SECTION 8 SOCIAL PSYCHOLOGY. LEGAL PSYCHOLOGY	
Drozdova L.V. ADAPTIVE CHALLENGES AND RESILIENCE OF UKRAINIANS IN NEW SOCIO-CULTURAL CONDITIONS.....	196
Druz O.V., Chernenko I.O., Perhamenshchuk O.V. THE METHOD OF USING CLAY THERAPY IN SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY.....	201
Irza A.O. FROM PERSONAL TO SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MATURITY OF A PERSON IN THE CONTEXT OF THE CHALLENGES OF MODERN SOCIETY.....	206

Maksom K.V. FEATURES OF DEVELOPING A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT PROGRAM FOR THE REINTEGRATION OF MILITARY PERSONNEL, VETERANS, AND THEIR FAMILIES AS SUBJECTS OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT.....	211
Matiash V.R. PSYCHOLOGICAL ORIGIN OF INTERPERSONAL RELATIONS IN THE SYSTEM OF «MANAGER – SUBORDINATE».....	216
Orlovska O.A. SUPPORT SYSTEM FOR PSYCHOLOGICAL FAMILY ADAPTATION OF COMBAT PARTICIPANTS BASED ON EMPIRICAL RESEARCH.....	225
 SECTION 9 PSYCHOPHYSIOLOGY AND MEDICAL PSYCHOLOGY	
Vins V.A., Bondarchuk A.H., Marchenko T.P. PECULIARITIES OF OVERCOMING DEPRESSIVE STATES IN ADULTS USING THE METHOD OF SYMBOLDRAMA.....	230
Klymenko I.S. DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF A MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE PROGRAM FOR PRISONERS OF WAR AND RESIDENTS OF TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES: CHALLENGES AND ACHIEVEMENTS.....	235
A NEW TYPE OF SCIENTIFIC SERVICES.....	241

СЕКЦІЯ 1 ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ СОЦІОЛОГІЇ

ТРАНСФОРМАЦІЙНІ МОЖЛИВОСТІ КАЗКИ ЯК МІФОЛОГІЧНОГО НАРАТИВУ (НА ПРИКЛАДІ ПОРІВНЯЛЬНОГО АНАЛІЗУ СИМВОЛІВ СЮЖЕТУ КАЗКИ У ВИКЛАДЕННІ БРАТІВ ГРИММ ТА І. ФРАНКА)

TRANSFORMATIVE POSSIBILITIES OF THE FAIRY TALE AS A MYTHOLOGICAL NARRATIVE (ON THE EXAMPLE OF THE COMPARATIVE ANALYSIS OF THE SYMBOLS OF THE PLOT OF THE FAIRY TALE AS PRESENTED BY B. GRIMM AND I. FRANKO)

Метою статті є дослідження трансформаційних можливостей казки як міфологічного нарративу на прикладі порівняльного аналізу символів сюжету казки у викладенні братів (Якоба та Вільгельма) Гримм та І. Франка. Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що соціологія мистецтва як напрямок досліджень мистецьких практик лишається на периферії дослідницьких інтересів. Для самої ж соціології мистецтва, поруч із цим, є нерозкритими її можливості, які стосуються соціально-психологічного дослідження соціальних явищ. Мистецтво загалом і міфологічні нарративи як частина літератури відображають суспільство, відносини різних соціальних груп у ньому у символічно-фантазійних формах. Ці форми частково є продуктами уяви митців і відображенням їх досвіду, проте, містять багато соціальної інформації, яка зазнає безсвідомої переробки у консьюмерів казкових сюжетів і впливає на формування образу соціального світу.

Казка є міфологічним нарративом, в якому через образи, символи та сюжети розгортається архетипова динаміка. Розгортання самої архетипової динаміки відбувається у фантазійній формі, що зумовлює імпліцитну трансляцію відповідних значень. У викладенні сюжету однієї і тієї самої казки спостерігаються контекстуальні символічні розбіжності, сприйняття і подальша переробка яких може потенційно впливати на трансформації особистої або спільнотної психіки. Один і той самий нарратив, отже, може зазнавати різного символічного заломлення, яке зумовлене приналежністю авторів до різних суспільств із їх специфічними системами нерівності.

Порівняльний аналіз викладення нарративу казки Братами Грим та І. Франко засвідчує, при подібності архетипової динаміки, різні напрями символізації, яким відповідають різноспрямовані простори соціального досвіду та розкриття одних і тих самих соціальних типажів.

Ключові слова: казка, символи, архетипи, соціологія мистецтва, символічні інтеракції, казково-міфологічні нарративи, соціалізація.

The purpose of the article is to study the transformational possibilities of the fairy tale as a mythological narrative on the example of a comparative analysis of the symbols of the fairy tale plot in the presentation of b. Grimm et al. Frank

The relevance of the research topic is determined by the fact that the sociology of art as a direction of research into artistic practices remains on the periphery of research interests. For the sociology of art itself, next to this, its possibilities, which relate to the socio-psychological study of social phenomena, are undiscovered. Art in general and mythological narratives as a part of literature reflect society, the relations of different social groups in it in symbolic and fantasy forms. These forms are partly products of the imagination of artists and a reflection of their experience, however, they contain a lot of social information that undergoes unconscious processing by consumers of fairy tales and affects the formation of the image of the social world.

A fairy tale is a mythological narrative in which archetypal dynamics unfold through images, symbols, and plots. The unfolding of the most archetypal dynamics takes place in a fantasy form, which leads to the implicit translation of the corresponding values. In the presentation of the plot of the same fairy tale, contextual symbolic differences are observed, the perception and further processing of which can potentially affect the transformation of the personal or community psyche. One and the same narrative, therefore, can undergo different symbolic refraction, which is caused by the authors' belonging to different societies with their specific systems of inequality. A comparative analysis of the narration of the fairy tale by the Brothers Grimm and I. Franko testifies, despite the similarity of the archetypal dynamics, to different directions of symbolization, which correspond to the multidirectional spaces of social experience and the disclosure of the same social types.

Key words: fairy tale, symbols, archetypes, sociology of art, symbolic interactions, fairy-tale and mythological narratives. socialization.

УДК 316.273

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.1>

Каменська Т.Г.

д.соціол.н.,
професор кафедри суспільних
комунікацій та регіональних студій
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Актуальність теми дослідження зумовлена тим, що соціологія мистецтва як напрямок досліджень мистецьких практик довгий час залишалася на периферії дослідницьких інтересів і більш-менш активно почала при-

вертати до себе увагу з розвитком феноменологічних, герменевтичних ідей, а також лінгвістичного структуралізму. Поруч із цим до сьогодення соціологія мистецтва не достатньо розкрила свої можливості як міждисциплі-

нарна соціально-психологічна наукова галузь в дослідженнях соціальних явищ. Мистецтво загалом і міфологічні наративи як частина літератури відображають суспільство, відносини різних соціальних груп у ньому, у символічно-фантазійних формах. Ці форми частково є продуктами уяви митців і відображенням їх досвіду, проте, містять багато соціальної інформації, яка зазнає безсвідомої переробки у консьюмерів казкових сюжетів і впливає на формування образу соціального світу. Наприклад, Е. Гуссерль підкреслював, що чарівні казки, які у довірливому дитячому віці надають приклади віри у чудеса, у неймовірні життєві знахідки, сприяють розвитку у таких людей творчих здібностей та винахідливості. Навидь наукові відкриття, за Гуссерлем, роблять ті люди, які вміють дивуватися, чому в дитинстві навчилися від казок.

Соціальна інформація може передаватися через символічні деталі, як образного, так і змістовно-логічного штибу, яке залежить від авторського досвіду та соціо-культурних обставин біографії митців. Відмінності аспектів символізації сюжету одних і тих самих творів при цьому можуть відображати інваріантні структури колективного сприйняття та їх динаміку, але мати різне символічне наповнення і різних специфікаціях викладу сюжету.

Зазначеного аспекту актуальності стосується тема даної статті.

Мета дослідження. Метою статті є дослідження трансформаційних можливостей казки як міфологічного наративу на прикладі порівняльного аналізу символів сюжету казки у викладенні братів Грімм та І. Франка.

Аналіз літератури та наявних підходів до визначення предмета дослідження. Ключовими концептуальними побудовами, дотичними до предмету статті, є теорія архетипів колективного безсвідомого Юнга та його послідовників, теорія психологічних типів та низка терапевтичних технологій та технік, похідних від юнгіанства (зокрема, імажинативно-кататимної терапії, арт-терапії, казкотерапії та ін.). Цим аспектам дослідження присвячені праці самого К.-Г. Юнга та багаточисельних послідовників (Дж. Якобі, Дж. Кемпбелла, П. Корра та Г. Метьюса, Д. Шарпа, А. Стівенса та ін.) [1-12].

В юнгіанській візії, колективна (соціальна, соціетальна) психіка фундована на першообразах (архетипах) [7, 12-66], які утворюють структури групового сприйняття, соціально-історичної пам'яті та мисленневої переробки досвіду спільноти, який розкривається в міфо-поетичній творчості, релігійних системах, снобаченнях і є психоформуєчими та соціоформуєчими [8, 23-38].

Першоджерелом архетипів є колективний історичний досвід людства, який є сховищем фундаментальних людських мотивів та тем,

які зберігаються в пам'яті світової культури, успадковуються, зазнають трансляції (через традиції, звичаї) і формують образ психічного та соціального світу із супутніми механізмами його інтерпретації, на що вказує Дж. Якобі [5, 8-56].

Якобі та Шарп у своїх працях просувають ідею щодо того, що архетипи як шаблони культурного досвіду людства експресуються через символи та образи і відтворюються авторами-літераторами в різних наративах, включаючи казки, через які вони впливають на персональний людський досвід і формують соціетальне розуміння світу [5, 8-56; 10].

Структурування сюжетів в міфологічних наративах відбувається через протиставлення символів як визначників персони і тіні. Всі герої казок носять соціальні (в деяких сюжетах – тваринні, рослинні та ін.) маски, які дають можливість здогадатися про особливості тіні, яка, за визначенням Юнга, втілює пригнічені, темні аспекти нашої психіки і інтеграція якої має вирішальне значення задля досягнення психологічної цілісності [9, 67-124].

Автори літературних творів через символи можуть здійснювати висвітлення тіні, неумисно роблячи в такий спосіб менш бажані аспекти індивідуальної та соціетальної психіки усвідомленими, що дозволяє їх інтеграцію та прийняття. В такий спосіб літературні наративи в непрямий спосіб сприяють індивідуалізації відноситься до процесу психологічного розвитку та самореалізації, який є результатом інтеграції свідомих та несвідомих аспектів нашої психіки.

Якобі і Шарп констатують можливість розуміння юнгіанської індивідуалізації через кілька ключових компонентів [5, 8-56; 10], які, на думку дослідників, включають: самоінтегрування, архетипову динаміку, символізацію через фантазування та снобачення, особистісний та соціально-груповий розвиток в подоланні проблем та розв'язанні конфліктів, трансцендування особи та соціальної групи щодо культурного та соціального контексту. Таким чином, казкові наративи сприяють непрямій індивідуалізації суб'єктів їх сприйняття через: а) інтегрування архетипів; б) їх символізацію в авторських фантазуваннях та подальше усвідомлення, що призводить до подолання внутрішніх конфліктів та більшого психологічного балансу та цілісності.

Архетипи як першообрази можуть кристалізуватися в типах особистості, або ж психологічних (соціальних) типах. Цій тематиці Юнг присвятив працю під назвою «Психологічні типи» [6]. Змістовно праця присвячена побудові класифікації характерів, щодо яких люди як їх носії демонструють послідовні моделі поведінки, пізнання та особистісні риси, які піддаються типізації. Класифікацію побудо-

вано на шести парах протилежностей, які включають дві основні версії (інтроверсію та екстраверсію) та чотири засадничі функції (мислення та почуття, відчуття та інтуїцію). Сукупно вони утворюють вісім можливих типів особистості.

Казкові нарративи в засадничих ідеях юнгіанської терапії постають як інструменти індивідуалізації-інтеграції (зцілення), яке досягається через фокусування на поглибленні самопізнання, аналізі сновидінь, роботі з тінями, архетиповому аналізі та символічній інтерпретації (Кор і Метьюз, 2009).

Подібно до того, як юнгіанські терапевти працюють з клієнтами, задля дослідження несвідомої динаміки, допомоги з різними процесами інтеграції, які є необхідними для індивідуалізації та сприяння особистісному зростанню та трансформації (Корр та Метьюз, 2009), літератори, митці створюють нарративи, які сприяють символізації несвідомої динаміки, її інтегруванню за рахунок переведення в форму символів-образів. Ці символи-образи стають частинами символічних інтеракцій між авторами та реципієнтами текстів казок.

З іншого боку, юнгіанські терапевти послуговуються казковими та міфічними історіями, літературними нарративами задля допомоги клієнтам, розуміння зв'язку їх особистих проблем з ширшим контекстом досвіду. Казково-міфічні нарративи в терапевтичному сенсі слугують ілюстративними засобами біографічних криз, пов'язаних з трансформаційними подіями в житті особи та суспільства (народження, статеве дозрівання, шлюб, розлучення та смерть).

Повторювані структури казково-міфологічних нарративів досліджувалися Д. Кемпбеллом, який має низку праць з тематики закономірностей структурування міфів в різних культурних та соціальних контекстах. Для Кемпбелла [3, 5-115] більшість культур містить наскрізні образи та патерни побудови нарративів, джерелом яких є колективне безсвідоме.

В кемпбелівському розумінні існують універсальні схеми пригоди як подорожі героя часі, в яких відбувається переосмислення ним проблем, виявлення спільності своїх страждань із стражданнями людства та цілеорієнтація.

В казкових сюжетах герой буває закликаним до пригод, при його першопочатковому чиненні опору як заклику, так і подорожі. Зрештою, герой проходить ініціацію, здійснюючи протистояння ворогам, подолання труднощів та перешкод (самотужки або ж через наставників чи помічників). Повернення героїв до попереднього життя супроводжується набуттям харизми у формі прозріння або іншого обдарованості, що засвідчує їх духовну еволюцію та можливості вищого служіння.

Кемпбелівська схема подорожі героя ілюструє процес індивідуалізації адресата казкового сюжету, під час роботи з яким (через прочитання або слухання) може відбуватися безсвідомою робота з тінню та досягнення вищого рівня інтегрованості, трансцендування свідомості.

Вклад основного матеріалу. В соціалізації дітей казки займають одне з почесних місць. Вони використовуються як засоби проведення дозвілля, морального наставництва, естетичного виховання. Виконанню цих трьох ролей сприяють архетипові, символічно-образні, сценарно-структуруючі можливості міфологічного тексту.

Казка як тип міфологічного тексту спирається перш за все на архетипи, першообрази культурного простору, які наділені ознаками нумінозності і містять в концентрованому вигляді певні психічні якості, які часто виявляються однобічно. В цій однобічності архетипи виражають певні сенси, бо відображення самих сенсів в контексті їх образного донесення потребує однобічності і символічної загостреності певних особливостей першообразу. Так, в першообразі мудрого старця виявляється глибинне мислення та інтуїція, сплав життєвого досвіду і знання, в першообразі юнака-підлітка – схильність до емансипації, протестність та бунтарське світовідчуття, авантюризм та бравада.

Великий Батько розкриває себе як уособлення Закону, порядку, традицій, нормативної свідомості, велика матір концентрує в собі емоційне всеприйняття або ж абсолютне неприйняття (в залежності від того чи іншого емоційного фону). Не менш цікавими є архетипи, в яких виявляються злочинні, руйнівні та асоціальні схильності (трікстери), перебільшено-жіночі або ж чоловічі психічні особливості (аніма, аніmus), гіпертрофовані статусно-рольові патерни, в яких немає нічого індивідуального та особистісного (персона) тощо.

Через архетипи казкарі транслюють певні взірці для наслідування дітей, які набувають форми поведінкових перебільшень. Так, казкові персонажі, які відповідають архетипам магічного типу (жінка-відьма) демонструють перебільшені здібності, які не є доступними звичайним людям. Жінки-відьми чаклують і перетворюють воду на вино, літають на мітлах, спонукають диких звірів коритися їх волі, самі втілюються в образах тварин, рослин та природних стихій.

Трікстери (як ознаки психічної незбалансованості) вправно шахраюють, створюють невідзначеності, заплутують та демонструють зневагу до умовностей, дозволяють собі злочинні витівки в актах підступного самовдоволеного переступу. Герої вчиняють подвиги і дола-

ють всілякі перепони, б'ються із чудовиськами-монстрами, виявляють спроможності до надлюдського напруження волі, переживають муки самотності і полишеності близькими, проходять крізь пекельні трансформації, щоб вийти звідти оновленими і очищеними.

Як правило, архетипи складаються з множини символів, які дозволяють в перебільшено-згущеній формі розкрити якості того чи іншого казкового типажа.

Символи можуть з'являтися як в снобаченні, так і в фантазіях. Казкові наративи доцільно розглядати як такі собі соціально-групові фантазії, в яких через презентацію архетипів, символів та сценаріїв здійснюється спрямований безсвідомий вплив. Але що це за вплив? По суті, вплив казки відбувається переважно через метафори. Метафора це символічне оповідання про оповідання, отже, текст, який складається із поверхневих символів-образів та відсилає до глибинного тексту із певною смисловою структурою.

Цей первинний глибинний текст містить інтенцію казки у вигляді глибинного повчання/повчань. Оскільки казка містить глибинні повчання, які її текст метафорично доносить через шереги різноманітних символів, то її вплив відбувається через механізми структурного уподібнення поверхневого оповідання із низкою символів та глибинного оповідання, яке містить одну або декілька моральних інтенцій. Метафори виводять на моральні інтенції через їх поверхневу презентацію. В свою чергу, моральні інтенції розгортаються у казкових сюжетах через символи та архетипи.

Між символами та архетипами підтримується структурний зв'язок, який закладений в сюжеті, або сценарії казки. Сценарій казки, отже, дозволяє створити моральну інтенцію тексту, а з іншого боку – розгорнути її через архетипи-першообрази та символи у символічній дії.

Варто відмітити, що ми аналізуємо не народні казки, а авторські (братів Грім: Якоб 1785-1863р.р. ; Вільгельм 1786-1859 р.р. та І. Франка 1856-1916 р.р.). При цьому відштовхуємося від того, що наш український письменник і поет не був знайомий з близьким за змістом текстом казки братів Грім. Друге уточнення стосовно того – а чи дійсно, працюючи з авторськими текстами, ми маємо справи з казковими наративами як соціально-груповими фантазіями, презентаціями архетипів, символів та сценаріїв безсвідомого? З цього приводу ми вважаємо цих авторів яскравими представниками мистецтва. А мистецтво, за словами В. Дільтея, це наявність у окремих людей унікальних здібностей **вираження** того, що **переживають**, але не можуть виразити, більшість людей.

Для розуміння зв'язків між архетипами, символами і сценаріями-сюжетами розгля-

немо сюжет казки про їжачка і зайця братів Грім. Поверхневий текст казки містить опис їжачка, який за сюжетом має дбати про свою родину («Поки там моя жінка миє дітей та дає їм свіжі сорочечки, дай лишень піду я троха в поле, пройдуся та й на свої буряки подивлюся, чи добре виросли»). Образ на поверхневому рівні є зооморфним, але з опису самого персонажу стає зрозумілим, що йдеться про такого собі селянина-господаря, який дбає про багатодітну родину і співподіляє побут із їжачихою, схожою на нього немов би дзеркальне відображення на образ-оригінал.

Образ селянина, метафорично представленого в їжачкові, за символічними складниками відсилає до «наїжаченості» як такої собі метафори селянської ксенофобії, боякості щодо чужинців із нечистими намірами. Власне, з наїжаченістю метафорично співвідносяться ворожі об'єкти, які мають з'явитися у сюжеті і продемонструвати цю ворожість і підступність щодо такого собі простецького персонажу.

За сюжетом казки, їжак-селянин відсилає до юнгіанського архетипу великого батька, який не відрізняється зовнішньо від великої матері-їжачихи. В концепції аналітичної психології злиття образів батька і матері представлено в архетипі уробороса, такої собі батько-матері.

Їжак-селянин символічно «поплився стежкою в поле» (зсунута хода як символ невпевненості і деякої приниженості), недалеко пройшов і саме попри терновий корч хотів скрутити (терновий корч як символ ворожого оточення) «...і навправці піти до буряків, аж тут настрічу йому Заєць...».

Підготовка до зустрічі із паничем-шахраєм в образі Зайця розпочинається із позначення символу ворожої підступності («терновий корч»), який, тим не менш, виглядає для їжачка цілком здоланим. Надалі в сюжеті вибудовуються соціальні ієрархії та нерівності. Мужикуватому та простецькому образу селянина-їжачка простистоїть Заяць-панич. За текстом Заяць-панич живиться «своєю» капустою, що створює метафору крадіжки або ж використання чужої праці. Адже капуста виявляється чи-то вкраденою, чи-то отриманою за рахунок чужої праці, що вже і не так важливо для моральної інтенції. Адже йдеться про прихований осуд панича-Зайця.

Селянин-їжак може дозволити собі називати буряки «моїми буряками», оскільки він сам вирощує їх на своєму городі і отримує врожай чесною працею. Заєць-панич же живиться чужою капустою. Надалі Заєць-панич демонструє символічні ознаки станової зверхності і вивищення, дозволяючи на адресу їжачка низку їдких зауваг. Як «великий панич і дуже горда штука», Заєць презирливо не відпові-

дає на Іжакове привітання, дивиться на нього зверхньо і глузливо принижує його питанням про причини «волочиння» та насмішкою щодо ніг їжака. Мовляв, з такими ногами «ліпше би було лежати, ніж на прохід лазити».

Заєць-паніч як той, хто ламає звичний порядок речей, порушує норми моралі персоналізує собою архетип Трікстера. Трікстер символічно кидає виклик Великому батьку-селянину, злитому із Великою матір'ю в первинній єдності Уробороса. У Зайця-трікстера, уособлення панського беззаконня, насмішкуватості і зверхності виявляються ознаки недоумкуватості. Попри його довгоногу спритність, яка символізує також хитрість та крутість, Заєць виявляється ще й гордовитим і хвалькуватим.

Виклик, кинутий їжакові, резонує з його морально-етичними установками, і він вирішує не пробачати Зайцеві кпину саме через те, що кривуватість його ніг зумовлена Божим допущенням (Божим Промислом). Метафора, що міститься в тексті, відсилає читача до того, що сам Творець припустився в своєму творінні (їжакові) кривуватості його кінцівок. Отже, виклик, який Заєць кидає їжакові, він кидає насправді Богові, який створив їжака. Тому такий кпин їжак зовсім не збирається дарувати (пробачати) зайцеві.

Метафорично стає зрозумілим, що Іжак-селянин із кривуватими ногами, вічно «наїжачений» через ворожість панського світу, з повільною ходою, якою він не йде, але плететься по стежині до власного городу, стає об'єктом глузування, насмішок, зверхності і гордовитості Зайця-паніча. Іжак-селянин – чесний трудівник, заєць – крадій і шахрай.

Зооморфні символи обрані автором інтуїтивно не випадково, оскільки вони відображають етноспецифічне бачення архетипів, виділених К. Юнгом в його теорії архетипів та символів. Заєць символізує архетип Трікстера, який в своїй злодійкуватій довгоногості, спритності та хтивості щодо чужого протистоїть примітивному Великому батькові-селянину (Іжаку), кривоногість якого сам Творець припустив у своєму Провидінні. Отже, Іжак-селянин має перемогти Зайця-паніча – так вибудовується моральна інтенція сюжету казки, її сценарій. Він обертається навколо архетипової опозиції «Великий Батько-Трікстер», якій відповідає низка пов'язаних із моральною інтенцією символічних опозицій: порядок – хаос, закон – беззаконня, чесність – крадійкуватість (шахраювання), скромність – зверхність і т.п.

За сюжетом казки, між Зайцем та Іжаком розгортається змагання, в якому життєва (хитро)-мудрість Іжака-селянина-великого батька перемагає зверхню та високомірну самосподіваність Зайця-паніча-трікстера. Таким чином в універсальних архетипах, виді-

лених Юнгом та його послідовниками, виявляється те специфічне, що є притаманним саме світу українського суспільства і культури того часу.

Реальність культури та соціальної структури українського села наповнює загально-людські архетипи специфічним змістом. При цьому наповнюються специфічним змістом не лише архетипи: відбувається реструктурування символів та сценаріїв-сюжетів самої казки у відповідності із культурними та соціальними сенсами відповідної спільноти.

При переході в середовище іншої культури можна побачити подібність архетипам низки символів та соціальних сценаріїв із зміною як других, так і третіх. Така зміна є цілком законною, оскільки демонструє варіативність казкового (міфологічно-фантазійного) бачення як тих чи інших образів, так і сюжетних ліній. Казку з аналогічною назвою «Заєць і Іжак» можна зустріти і в підбірці казок братів Грим. Порівняння наповненості сюжету дає підстави вважати, що Іван Франко здійснив її видозмінений переказ, який відрізняється низкою деталей. Перелік цих деталей представлено у таблиці 1.

Символічні відмінності і деталі, як бачимо, дають можливість зрозуміти культурні та соціальні відмінності української та німецької культури та міжсоціальні особливості.

Перша група відмінностей стосується стабільності (стабільності) права тимчасового користування тими чи іншими природними угіддями. Для українського і німецького Іжака-селянина це символічно відображається у фігурах мови: український селянин називає буряки «моїми буряками», в той час як німецький селянин просто дивиться на них як на свої. Акцент на «моїх буряках» символізує намагання гарантовано привласнити собі певну частину угідь при наявності почуття невпевненості користувача цих угідь (інакше навіщо робити акцент на тому, що це «мої буряки»?). Отже, український селянин не почував себе настільки впевнено в користуванні угіддями спільного призначення, як німецький селянин.

Відмінності стосуються і образу ставлення нижчих верств до вищих. У Зайця-паніча в українському контексті Франка капуста виявляється символічно «своя», чим ставиться під сумнів добросовісність та доброчесність його володіння. Отже, образ паніча українського походження негативізується. У викладенні братів Грим володіння Зайця-паніча виявляється по справжньому своїм. Отже, фігури мови тут стають символічно-індикативними для позначення міжстанової напруженості.

Український Іжак-селянин «волочить» і «виходить на прохід», в той час як німецький Іжак-селянин (у викладенні братів Грим) – «бігає», чим сам Франко відмаркує істотно

Казка «Заєць і Їжак» у викладенні Івана Франка і Братів Грим (список сюжетних відмінностей) [1-2]

У викладенні Івана Франка	У викладенні Братів Грим
Буряки були недалеко від його хати; Їжак брав їх, кілько йому треба було на страву для своєї родини, і для того й говорив завсіди «мої буряки».	І от коли він тихо наспівував про себе цю пісеньку, йому спало на думку, що він може, поки його дружина купає і одягає дітей, прогулятися трохи по полю і подивитися, як росте бруква. А бруква росла зовсім близько біля його будинку, і він завжди їв її разом зі своєю сім'єю, тому і дивився він на неї, як на свою...
Недалеко пройшов і саме попри терновий корч хотів скрутити і навправці піти до буряків, аж тут настрічу йому Заєць. Він також так був вийшов на прохід і хотів при тій нагоді навідатися до «своєї» капусти.	Відійшовши недалеко від будинку, він хотів було пробратися через терен, що ріс біля поля, майже у того місця, де росла і бруква, і раптом помітив він зайця, який вийшов за тією ж справою – подивитися на свою капусту.
<p>— Ого, а ти чого так рано ось тут по полі волочишся?</p> <p>— На прохід вийшов, — відповів їжак.</p> <p>— На прохід? — зареготався Заєць. — А я думав, що твоїм ногам ліпше би було лежати, ніж на прохід лазити.</p> <p>Ся насмішка дуже розсердила Їжака, бо вже що як що можна йому говорити, все він знесе, але коли хто його ноги бере на кпини, то він того не може дарувати, власне для того, бо з божого допусту ноги у нього криві.</p>	<p>— Чого це ти так рано бігаєш тут по полю?</p> <p>— Гуляю, — говорить їжак.</p> <p>— Гуляєш? — Засміявся заєць. — Мені здається, що ти міг би використати свої ноги для якоїсь більш корисної справи.</p> <p>Ця відповідь сильно розізлила їжака: він міг би все перенести, але про свої ноги він не дозволяв нічого говорити, — вже дуже вони були у нього криві.</p>
Зайця поховали, а весь його рід зарікся від того часу не бігати з їжаками об заклад, так що ми, дітоньки, вже того ніколи не побачимо. А для вас, небожата, відси така наука: ніколи не підіймай на сміх бідного чоловіка, хоч би се був простий, нерепаний їжак.	<p>А з казки цієї наука така:</p> <p>По – перше: ніхто, яким би знатним він себе не почитав, не повинен собі дозволяти глумитися над простою людиною – хоча б навіть і над їжаком.</p> <p>По – друге: якщо надумає хто одружуватися, то нехай той бере собі дружину з того ж кола, що і сам, і нехай буде вона на нього самого схожа. Ось, скажімо, якщо ти їжак, то і бери собі в дружини їжачиху, і так далі.</p>

вищий рівень соціальної приниженості селянства, розставляючи символічно-фігуративні акценти в оповіданні.

Деталь щодо звичайної констатації кривуватості ніг у Їжака у викладенні братів Грим і кривуватості тих самих ніг «з божого допусту» у викладенні Франка також містить символічні та архетипові відмінності. Відсилка до Вищої сили є не випадковою, оскільки нею певній соціальній групі (українському селянству, алегоричною персоніфікацією якого і є їжак) приписується прихильність до провіденціалістського розуміння тих чи інших недоліків. В той же час, селянин в образі німецького їжака нічим не пояснює кривуватість своїх нижніх кінцівок.

Цікавими є відмінності і щодо підсумкових моральних інтенцій (повчань) самої казки. У Франка від двох моральних інтенцій братів Грим лишається скорочена версія першої: **ніколи не підіймати на сміх бідну людину.** Цікаво, що акцент робиться саме на бідності (економічний критерій).

У братів Грим таке саме значення має родовитість і знатність (отже, яким би родовитим,

знатним не був той, хто насміхається, він не повинен дозволяти собі глумитися над незначним, неродовитим...). Таким чином, символічно відображається значущість економічних або соціально-станових відмінностей. Але другою відмінністю у братів Грим є наявність рекомендації щодо укладання шлюбів із соціально-рівнею.

Кожен і кожна має одружуватися із рівними собі і схожими на себе, чим вказується на потребу забезпечення культурної та соціальної однорідності родин з різних верств. Схожість чоловіка із жінкою нарративно нормалізується, чим вказується, що такий стан в сприйнятті авторів для відповідного соціального та культурного середовища був радше типовим, а не виключним. В той же час, опущення відповідної інтенції в переказі того самого сюжету Франком слугує ознакою або неістотності, або нетиповості для досвіду сприйняття автора однорідності шлюбів у відповідному культурному та соціальному середовищі.

Висновки. Казка є міфологічним наративом, в якому через образи, символи та сюжети розгортається архетипова дина-

міка. Розгортання самої архетипової динаміки відбувається у фантазійній формі, що зумовлює імпліцитну трансляцію відповідних значень. У викладенні сюжету однієї і тієї самої казки спостерігаються контекстуальні символічні розбіжності, сприйняття і подальша переробка яких може потенційно впливати на трансформації особистої або спільнотної психіки. Один і той самий наратив, отже, може зазнавати різного символічного заломлення, яке зумовлене приналежністю авторів до різних суспільств із їх специфічними системами нерівності.

Порівняльний аналіз викладення наративу казки Братами Грим та І. Франко засвідчує, при подібності архетипової динаміки, різні напрями символізації, яким відповідають різноспрямовані простори соціального досвіду та розкриття одних і тих самих соціальних типажів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Проза. Іван Франко – Заєць і Їжак : Казка. URL: <https://proza.org.ua/ivan-franko-zayecz-i-yizhak/> (дата звернення: 10.05.2024).
2. Розвивайко. Казки братів Гримм. Казка «Заєць та Їжак». URL: <https://rozvyvajko.com.ua/kazky/bratyrhimm/zajets-i-jizhak/> (дата звернення: 12.05.2024).
3. Campbell J. The hero with a thousand faces (3rd ed.) : New World Library. Joseph Campbell Foundation. 2008. 417 p.
4. Corr P.J., Matthews G. The Cambridge handbook of personality psychology : Cambridge University Press. 2009. 906 p.
5. Jacobi, J. The psychology of C. G. Jung : An introduction with illustrations. Yale University Press. 1973. 216 p.
6. Jung, C.G. Psychological types : Harcourt, Brace. 1921. 548 p.
7. Jung, C.G. The archetypes and the collective unconscious (R.F.C. Hull, Trans.) : Princeton University Press. 1959. 560 p.
8. Jung C.G. Man and his symbols. Dell. 1964. 319 p.
9. Jung, C.G. Analytical psychology : Its theory and practice. Vintage. 1968. 224 p.
10. Sharp, D. Jung lexicon : A primer of terms & concepts. Inner City Books. 1991. 160 p.
11. Stevens A. Jung : A very short introduction. Oxford University Press. 2001 192 p.
12. Storr A. Freud : A very short introduction. Oxford University Press. 2001. 176 p.

ФЕНОМЕН АВТОРИТАРНОСТІ НА КОНТИНІУМІ МІЖ ПРАВОЮ ТА ЛІВОЮ ІДЕОЛОГІЯМИ

THE PHENOMENON OF AUTHORITARIANISM ON THE RIGHT-LEFT IDEOLOGICAL CONTINUUM

Попри те, що вивчення авторитарності було викликане суспільними процесами, які тісно пов'язані з правим екстремізмом, цей концепт розвивали як універсальний інструмент для опису характеристики особистості, що не обмежується конкретною політичною ідеологією, ба навіть політичною сферою. Втім емпіричні методики вимірювання авторитарності спиралися саме на політичні установки, тобто на ставлення респондентів до ідеологічно забарвлених політичних тверджень переважно праворадикального спрямування. У статті проведено критичний історичний та методологічний аналіз традиції емпіричного вимірювання авторитарності, започаткованої F-шкалою Адорно, зокрема шкали правої авторитарності Алтемайера. Автори стверджують, що традиція F-шкали заточена вимірювати схильність до праворадикальних поглядів, а не авторитарність як таку. Для подолання цієї проблеми пропонується перейти від політично забарвлених запитань макросоціальної спрямованості до більш нейтрального підходу, зосередженого на життєсвіті індивіда, використовуючи альтернативні методики, такі як шкала Естеррайха. Емпіричні результати опитувань в Україні підтверджують обмеженість шкал із F-традиції та вказують на потребу в нових інструментах, що виходять за рамки політичних контекстів.

Ключові слова: авторитарність, ліва авторитарність, права авторитарність, політичні установки, вимірювання авто-

ритарності, шкала RWA, F-шкала, шкала Естеррайха.

Although the study of authoritarianism was initially driven by societal processes closely linked to right-wing extremism, the concept has evolved as a universal tool to describe a personality trait that transcends specific political ideologies and even the political sphere. However, empirical measurements of authoritarianism have predominantly relied on political attitudes, reflecting respondents' views on ideologically charged, right-wing statements. This article conducts a critical historical and methodological analysis of the tradition of empirical measurement of authoritarianism, initiated by Adorno's F-scale, particularly focusing on Altemeyer's Right-Wing Authoritarianism scale. The authors argue that the F-scale tradition is geared towards measuring a tendency for right-wing views rather than authoritarianism per se. To address this issue, the article proposes a shift from politically charged, macro-social items in questionnaires to a more neutral approach centered on the individual's life-world, utilizing alternative methods such as Oesterreich's scale. Empirical findings from surveys in Ukraine confirm the limitations of F-tradition scales and highlight the need for new tools that evade political contexts.

Key words: authoritarianism, left-wing authoritarianism, right-wing authoritarianism, political attitudes, measurement of authoritarianism, RWA scale, F-scale, Oesterreich scale.

УДК 316.6.

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.2>

Сазонова В.В.

здобувач ступеня доктора філософії факультету соціології Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Цимбал Т.В.

к.соціол.н.,
гостьовий професор факультету глобальних студій
Каліфорнійський університет,
Санта-Барбара, США

Попри те, що дослідження авторитарності¹ було викликане суспільними процесами, що тісно пов'язані з правим екстремізмом, цей концепт розвивали як універсальний інструмент для опису явища, що не обмежується конкретною політичною ідеологією, ба навіть політичною сферою [39, с. 12; 27, с. 9–10]. Орієнтацію на створення універсального концепту можна пояснити сферою наукових інтересів дослідників, які започаткували цей напрям: соціальна психологія зосереджує увагу на індивіді радше ніж на середовищі; саме індивіду відводиться визначальна роль у будь-якій соціальній взаємодії [1, с. 222–224]. Цілком очевидно, що концепт розвивався б інакше, якби був започаткований, приміром, політологами або соціологами, зокрема з більшим урахування контексту, в якому проявляється авторитарність. Утім, попри спроби концептуалізувати авторитар-

ність, не обмежуючись політичною сферою, емпіричні методики її вимірювання спиралися саме на політичні установки, тобто на ставлення респондентів до ідеологічно забарвлених політичних тверджень [28, с. 278]. У цьому аспекті амбіції творців концепту відверто розходилися із можливостями розроблених ними інструментів його емпіричної фіксації. Таким чином, у науках про суспільство сформувався емпіричний перекик на вивчення авторитарності як політичної установки, причому саме правого ідеологічного спрямування, яка видавалася за авторитарність узагалі. Зараз, через 80 років після появи концепту, пошук у Google Scholar за ключовою фразою «права авторитарність» пропонує близько 20 700 результатів, тоді як за фразу «ліва авторитарність» можна знайти в тринадцять разів менше — 1 560 результатів².

Таким чином, започаткування досліджень авторитарності як реакції на кризу, викликану піднесенням фашизму в міжвоєнній Європі,

¹ Ми використовуємо термін «авторитарність» на позначення установок і поведінки, притаманних індивіду, на противагу терміну «авторитаризм», що позначає тип політичного режиму, за якого надмірна влада зосереджується в руках політичного лідера. В англійській мові відсутнє аналогічне термінологічне розрізнення: обидва явища позначаються терміном «authoritarianism».

² Пошук здійснювався 16.07.2024 року англійською мовою за ключовими словами «right-wing authoritarianism» та «left-wing authoritarianism» відповідно. Представлені результати відображають лише точні збіги.

наклало відбиток на подальший розвиток концепту в кілька різних способів, зокрема:

– індивідуальну авторитарність дослідники сприймали як передумову політичного авторитаризму, сподіваючись за допомогою цього концепту пов'язати феномени суспільного мікро- та макрорівнів [1, с. 222–279];

– авторитарністю позначали *тип особистості, характеристику особистості або поведінку*, але вимірювали її як політико-ідеологічну *установку (attitude)* [28, с. 278];

– авторитарність переважно сприймали як універсальну характеристику свідомості або поведінки індивіда, що проявляється в різних сферах життя, але емпірично вимірювали лише через політико-ідеологічну сферу [28, с. 281];

– подальше емпіричне звуження відбувалося навіть у межах політико-ідеологічної сфери, адже емпіричні індикатори більшості методик вимірювання авторитарності ототожнювали її зі схильністю до крайніх *правих* позицій політичного спектра [12, с. 135–136].

Попри великий науковий доробок з вивчення авторитарності питання про існування авторитарності лівого та правого типу, а також про можливість їх зведення до спільного знаменника залишається відкритим. Дана стаття ставить за мету розглянути основні аргументи щодо розмежування авторитарності на ліву та праву, а також зв'язувати зв'язок найбільш вживаних інструментів вимірювання авторитарності із політико-ідеологічним спектром.

Витоки розмежування лівої та правої авторитарності: F-шкала

Жодна публікація про авторитарність не оминає історичної ретроспективи, тож, з огляду на теоретичний акцент даної статті, нам її також не уникнути.

Першу спробу операціоналізувати авторитарність здійснили автори монографії «Авторитарна особистість», що побачила світ 1950 року [1]. Авторський колектив під керівництвом Теодора Адорно, застосувавши цілий комплекс дослідницьких методів і розробивши кілька нових психометричних інструментів, провів без перебільшення одне із наймасштабніших досліджень, присвячених пошуку причин успіху нацизму в Німеччині. Поняття авторитарної особистості автори розглядали як «зв'язкову ланку між психологічними диспозиціями та політичними уподобаннями», прагнучи за його допомогою поєднати макрорівневе явище (нацистська диктатура) із мікрорівневими процесами (соціалізація в сім'ї) [1]. Прийнято вважати, що для ідентифікації авторитарних особистостей автори розробили свою знамениту F-шкалу. Однак зв'язок між шкалою та цим концептом менш прямий і міцний, ніж можна припустити на основі того, що вони поєднуються в одній монографії. Річ у тім, що F-шкалу було створено за кілька років

до того, як автори остаточно зупинилися на «авторитарній особистості» як центральному понятті своєї книги, тож шкала передувала концепту і не розроблялася спеціально для його вимірювання. Мало того, сама F-шкала також не входила в початкові плани дослідників, а її ідея зародилася на досить пізніх етапах їхнього проекту, за свідченням самих авторів: «На певній стадії дослідження, коли було набуто значного досвіду з A-S- та E-шкалами, поступово сформувався план побудови шкали, яка б вимірювала упередженість, не виказуючи цієї мети і не називаючи прямо конкретних меншин [у запитаннях]» [1, с. 222].

Початкова мета, яку переслідували автори «Авторитарної особистості», полягала у вимірюванні та вивченні упередженості (prejudice), зокрема антисемітизму. Саме для цього вони розробили згадані у цитаті шкали A-S (тобто антисемітизм) та E (етноцентризм), а також шкалу PEC (політико-економічний консерватизм) [1, с. 57–207]. Задоволений коментар Адорно, зроблений на стадії редагування монографії, чітко вказує на її мету: «Після прочитання книги стає зрозуміло, хто такий антисеміт» [42, с. 411]. Однак зі шкалами виникали проблеми: згадки конкретних меншин (євреїв, німців, японців, мексиканців) у запитаннях прив'язували ці шкали до вузького контексту і перешкоджали їх застосуванню на вибірках, що містили представників самих цих національних груп. До того ж, шкала політико-економічного консерватизму не корелювала з двома іншими, що автори пояснювали явним ідеологічним змістом її запитань, тобто списували на методологічні недоліки самої шкали, а не на слабкість зв'язку між антисемітизмом та етноцентризмом, з одного боку, і консерватизмом, з іншого. Тож замість шкали консерватизму було вирішено створити новий набір запитань, який би корелював зі шкалами антисемітизму й етноцентризму та не прив'язувався напряму до поточних політичних, економічних і соціальних справ [1, с. 222].

Лише на цьому етапі автори починають рухатися в напрямку створення більш загального концепту. Зрозумівши з попереднього досвіду, що антисемітизм і етноцентризм — не просто «поверхова думка», а схильність, «джерела якої принаймні частково лежать у глибинах структури особистості», вони починають перебирати можливі варіанти для позначення цього спільного джерела, ставлячи перед новостворюваною шкалою додаткове завдання: вимірювати антидемократичний потенціал особистості [1, с. 223]. Серед варіантів на позначення латентної змінної, яку мала вимірювати нова шкала, були упередженість (prejudice) і антидемократизм, однак остаточний вибір ліг на користь фашизму, від якого й походить її назва [1, с. 224, 279]. Таким

чином, набуває обрисів хід думки авторів F-шкали: прагнучи виміряти загальну упередженість як стійку характеристику особистості (без прив'язки до конкретної групи, проти якої упередженість спрямована), вони вбачають в цій характеристиці антидемократичний потенціал особистості, який, своєю чергою, вважають тотожним фашизму. Фашизм як ознака, вимірювана F-шкалою, конститується як латентне спільне джерело антисемітизму й етноцентризму, яке в глибинах особистості шукали автори монографії.

Немає потреби доводити, що в процесі руху від упередженості до антидемократизму й фашизму відбувалася підміна конструктивів, адже упередженість цілком може суміщатися з демократизмом³, а фашизм — далеко не єдине джерело антидемократичного потенціалу. Однак на хід думок розробників шкали впливав контекст: шкалу розробляли й апробували протягом 1945 року, коли саме фашистська ідеологія сприймалася як головна загроза демократії й асоціювалася із небезпечним рівнем упередженості. За межами контексту Другої світової війни щільність зв'язку між трьома конструктами мала неминуче ослабнути, знижуючи здатність шкали, що вимірює фашизм, передбачати антидемократизм.

Яким же чином авторитарність пов'язується із F-шкалою? Поняття авторитарної особистості, що дало назву монографії, з'явилося на досить пізньому, можливо навіть кінцевому етапі реалізації проекту. Автори планували назвати книгу «Фашистський характер», що відповідало ідеї F-шкали, однак ще 1947 року Адорно висловлював занепокоєння, що в Берклі таку назву не приймуть і замінять на щось більш невинне на кшталт «Характер і упередження». На такі побоювання його наштовхувало те, що всі їхні дослідження було проведено на американському матеріалі, а отже, назва і ключове поняття книги вказували б на наявність фашизму в США, що могло викликати негативну реакцію проти книги в перші повоєнні роки як через свіжий досвід війни з фашизмом, так і через те, що це звучало би як звинувачення в фашизмі з боку дослідників, яким США надали притулок, врятувавши саме від фашизму на їхній батьківщині. Наступного року розглядалася назва «Потенційний фашист», але й далі тривав пошук більш прийнятнього варіанта. Зрештою, щоб уникнути політично некоректного посилання на фашизм, було знайдено компроміс у вигляді назви «Авторитарна особистість», що стала своєрідним «камуфляжем» для книги, присвяченої, як вважали автори, профашистському потенціалу в США [42, с. 411]. Крім «політичної корек-

тності», така назва дозволяла пов'язати монографію із попереднім теоретичним доробком Франкфуртської школи, зокрема колективною монографією «Дослідження авторитету й родини» 1936 року, в якій Макс Горкгаймер і Ерих Фром розробляли поняття «авторитарного характеру» (Autoritäre Charakter) [1, с. 11; 42, с. 411; 38, с. 3–135], та працею «Втеча від свободи» 1941 року, в якій Ерих Фром деталізував це поняття, вважаючи його «структурою особистості, яка становить людську основу фашизму» [19, с. 86].

Політично мотивоване введення поняття «авторитарної особистості» на кінцевому етапі роботи внесло в монографію цілу низку розбіжностей та прогалин, які не були усунуті. Зокрема в праці не дається означення і не пропонується обґрунтування цього поняття попри те, що його виведено в її назву, а F-шкала зберігає назву, що пов'язує її з фашизмом, а не авторитарністю. Останнє можна пояснити тим, що в шкалі авторитарність розділяється на «авторитарну агресію» й «авторитарне підкорення», які виділяються як дві складові змінні конструкту, тобто латентні фактори першого порядку поруч із низкою інших [1, с. 228]. У випадку перейменування F-шкали на шкалу авторитарності дослідники зіткнулися б із парадоксом: авторитарність була одним із компонентів конструкту, що вимірювався шкалою, а отже, якщо цей конструкт назвати авторитарністю, тоді авторитарність ставала б компонентом авторитарності. Оскільки змінювати сам інструмент вимірювання вже не було змоги, їм довелося F-шкалу залишити F-шкалою, а не перейменовувати в A-шкалу.

Сукупність дев'яти змінних (факторів першого порядку), що вимірювалися шкалою, автори попервах називали F-синдромом (F syndrome) [1, с. 228, 246, 261–262, 265]. Примітно, що цей термін фігурує лише на сторінках розділу VII, присвяченого F-шкалі, повністю зникаючи за його межами. Натомість у розділі, присвяченому типології синдромів, йому відповідає «авторитарний синдром» [1, с. 759–762]. Цілком очевидно, що автори, бажаючи уникнути термінологічного розриву, зберегли термін «F-синдром» у розділі, присвяченому F-шкалі, яку не могли перейменувати з вищенаведених міркувань, але змінили термін на «авторитарний синдром» у підсумковому розділі, щоб пов'язати результат дослідження із назвою монографії, навіяної кон'юнктурними міркуваннями, але тим самим відриваючи висновки від застосованого інструмента.

Заглиблення в понятійно-термінологічну політику Франкфуртської школи допомагає зрозуміти причини плутанини і непорозуміння, що виникли в подальших дослідженнях авторитарності. Монографія «Авторитарна особистості»

³ Естеррайх (Oesterreich, 2005: 278) наводить приклади досліджень, у яких не спостерігався зв'язок між упередженістю й авторитарністю.

стість» заклала основи цього розвитку, який відбувся у вигляді поглиблення або критики її положень, зокрема F-шкали [39, с. 13]. З огляду на історичний контекст та авторське обґрунтування, F-шкала призначалася для оцінювання антидемократичного потенціалу, який асоціювався з фашистськими тенденціями, тобто крайньою правою ідеологією. Однак звернення до концепту авторитарної особистості в назві монографії створювало стійке уявлення, що шкала вимірює авторитарність *per se*, незалежно від політичної орієнтації, на що іноді вказували автори. То що ж насправді вимірює F-шкала: авторитарність лише правого штибу (фашизм) чи авторитарність узагалі?

Перелік латентних змінних, що входили до конструкту, вимірюваного шкалою, не вказує на зв'язок із політичними ідеологіями: конвенціоналізм, авторитарна агресія, авторитарне підкорення, антиінтрацепція, стереотипність і забобонність, орієнтація на силу та жорсткість, деструктивність і цинізм, проєктивність, надмірна перейнятість сексуальними питаннями [1, с. 228]. Згідно з задумом авторів, шкала мала уникати будь-якого зв'язку з політикою та будь-якою конкретною ідеологією, але насамперед для того, щоб не насторожувати респондентів. Айзенк у 1954 році підтверджує, що їм це вдалося, адже в його дослідженні високі бали на F-шкالی отримували респонденти як із фашистськими, так і з комуністичними поглядами, що спонукало його відмовитися від назви «F-шкала» і називати її натомість шкалою авторитарності [17, с. 149]. Інші дослідники були більш скептичними: Шилз, здійснивши концептуально-методологічний розбір шкали, зауважує, що між правою і лівою авторитарністю існує значна подібність, що не виключає отримання високих балів на F-шкالی лівими радикалами, однак частина запитань шкали сформульовані таким чином, щоб викликати відгук саме в прибічників правих поглядів [35, с. 34]. Скажімо, в деяких запитаннях підпорядкування родинній, політичній та релігійній владі трактується як прояв авторитарності. Однак ліві авторитарні режими зазвичай відкидали родинну та релігійну владу, натомість вимагаючи підпорядкування ідеологічній, партійній і політичній владі та груповим інтересам. Таким чином, F-шкала до певної міри могла вимірювати ліву авторитарність, але охоплювала лише окремі її аспекти, що збігалися із правою авторитарністю. Натомість вона була заточена вимірювати саме схильність до правої авторитарності. Цим пояснюється те, що в Айзенка комуністи також отримували високі бали на шкалі, але поступалися фашистам.

З цією критикою погоджується Рокіч, зазначаючи, що F-шкалу не можливо вважати

політично нейтральним інструментом, який вимірює «загальну авторитарність» [33, с. 2]. Через те, що зміст деяких запитань шкали пов'язаний із правими цінностями, згідно з висновком дослідника, приблизно третина запитань (8) вимірює праву авторитарність, інша третина (9 запитань) вимірює загальну авторитарність, а решта — «щось посередині між правою і загальною авторитарністю» [33, с. 28]. Загалом, підсумовує Рокіч, «шкала «навантажена» таким чином, що переважно вловлює праву авторитарність. Отже, F-шкала може бути корисною для вимірювання індивідуальних відмінностей в структурі авторитарної особистості *насамперед серед осіб по правий бік від політичного центру*. Вона дедалі більшою мірою втрачає чутливість як інструмент вимірювання, коли увага дослідника зміщується від правої авторитарності до авторитарності на інших ділянках політичного континууму від лівих до правих позицій» [33, с. 28–29]. Результати опитування, проведеного Вілсоном та ін., які засвідчили кореляцію F-шкали з правими упередженнями на рівні 0,70, а з лівими упередженнями на рівні -0,25, підтверджують висновки Рокіча і спонукають до висновку, що її слід розглядати як атитюдну шкалу [41, с. 272, 273], яка відображає не тільки глибокі характеристики особистості, а й соціально-культурні норми [21].

Рей ще різкіший у критиці F-шкали, вказуючи, що вона вимірює навіть не правий авторитаризм, а «старомодний світогляд», притаманний культурі 1920-х років, або навіть «вікторіанські» цінності; і що вона не здатна передбачати авторитарну поведінку, адже фактично вимірює установки (атитюди), а не риси особистості [21; 30; 32; 31 с. 141]. Гартман пов'язує цінності, відносно яких відбувається оцінювання респондентів у F-шкالی, із конкретною історичною епохою, що характеризувалася індустріалізацією, гострими нерівностями в розподілі багатства, постійними війнами, що вимагали мобілізації цивільного населення, та важкою відчуженою працею [20, с. 91].

Отже, F-шкала несла на собі відбиток конкретної історичної епохи та кон'юнктурних міркувань, за яких вона створювалася і оприлюднювалася. Попри амбіції її розробників, ці обставини обмежують її застосовність, валідність і прогностичну цінність. Будучи задуманою як політично нейтральний інструмент для вимірювання рис особистості, вона стала жертвою суспільно-політичного порядку денного, який латентно присутній у її запитаннях і перетворює її на атитюдну шкалу. Установки (атитюди) не впливають на пряму із рис особистості, адже зазнають впливу навчання, нормативного тиску та багатьох інших мінливих зовнішніх чинників. Тож вимірювання сукупності установок щодо актуальних суспільних

питань, навіть сформульованих абстрактно, не відкривало шляху до рис особистості, які були метою авторів шкали. Крім того, перелік суспільно-політичних питань, щодо яких визначалися установки, містив перекис у бік правої ідеології, зводячи F-шкалу із міри авторитарності до інструменту вимірювання схильності до фашизму за конкретних історичних умов у західних демократіях.

Права і ліва авторитарність у концептуалізації Роберта Алтемаєра

Наступна важлива віха в концептуалізації та вимірюванні авторитарності пов'язана з ім'ям Роберта Алтемаєра. Реагуючи на методологічні недоліки F-шкали, цей канадський психолог створює власний інструмент вимірювання, який отримує назву шкали правої авторитарності (RWA scale — від Right-Wing Authoritarianism). Дослідник звужує F-шкалу до трьох вимірів (конвенціоналізм, авторитарна агресія, авторитарне підпорядкування), означуючи праву авторитарність як «коваріацію цих трьох атитюдних кластерів» [4, с. 147–148]. Таким чином, проблему невідповідності F-шкали поставленому перед нею завданню вимірювання авторитарності як такої він розв'язує тим, що звужує застосовність створеного ним інструмента лише феноменом правої авторитарності. При цьому шкала RWA залишається атитюдною шкалою, тобто складається із запитань, у відповідях на які респондент визначає своє ставлення (позицію) щодо конкретних питань суспільного чи особистого життя [28, с. 280]. Психометричні переваги нової шкали (менша кількість запитань, поєднання позитивно і негативно сформульованих запитань, висока надійність, успішна валідація та актуальність стимулів, закладених у запитання) забезпечили їй успіх і домінування в дослідженнях авторитарності на подальші десятиліття. Однак, будучи осучасненою інкарнацією F-шкали, вона не розв'язувала ключових проблем останньої: вимірювала установки (атитюди), а не риси особистості, і була прив'язаною до політичного контексту.

Заявлене Алтемаєром звуження поняття авторитарності до правої авторитарності цілком природно активізувало дискусію щодо місця авторитарності на політичному спектрі, зокрема спроби концептуалізувати та виміряти її на інших його ділянках: «Критика шкали RWA Алтемаєра також породила шкали лівої авторитарності (LWA), багато з яких були побудовані як дзеркальне відображення шкали RWA» [24, с. 2]. Дискусія про праву та ліву авторитарність призводить до повного зміщення фокусу уваги на політичний вимір. Нові інструменти, наприклад, шкала лівої авторитарності Ван Гіла, вимірювали підтримку застосування насильства в боротьбі з політичним істеблішментом (агресія) та готовність

коритися революційним лівим лідерам [40]. Тож роль Алтемаєра у формуванні ландшафту сучасних дискусій про авторитарність важко переоцінити.

Продовжуючи традицію Адорно та ін., Алтемаєр у своїх дослідженнях ставить за мету вивчення феномена авторитарності як комплексного явища, набору певних цінностей, переконань та психологічних характеристик індивідів, які під впливом соціального оточення призводять до некритичного ставлення до влади та підкорення. Називаючи свій концепт правою авторитарністю (right-wing authoritarianism), він розуміє «правий» як «законний», або «провладний»: «Індивід, який жив у країні, котрою довгий час керували комуністи, і який палко підтримує Комуністичну партію, також належить до моїх психологічних правих авторитарників навіть попри те, що він сам заявляє свою належність до політичної лівиці. Отже, правий прибічник авторитаризму не обов'язково дотримується консервативних політичних поглядів. Натомість це людина, яка охоче підкоряється утвердженій у суспільстві владі, накидається заради неї на інших та є дуже конвенційною. Це аспект особистості, а не опис політичної поведінки. Права авторитарність — така сама риса особистості, як сором'язливість, життєрадісність, сварливість чи млявість» [6, с. 9].

Хоч Алтемаєр намагається в такий спосіб стерти відмінності між гіпотетичними лівими та правими авторитарними особистостями, нібито вивчаючи «чисту» авторитарність, звернення до терміна «конвенційний» все ж повертає до політичних правих, які зазвичай відстоюють традиційні цінності (релігійність, традиційна нуклеарна гетерогенна сім'я тощо). Операціоналізація конвенціоналізму в шкалі RWA, навіть у короткій версії на 10 запитань, яка була останньою, запропонованою Алтемаєром за життя, незаперечно вказує на інтерпретацію цього поняття як дотримання правих цінностей [2]. Автор визнає, що зустрічав у процесі своїх досліджень авторитарних особистостей, які дотримувалися лівих поглядів, але їхня кількість украй незначна: «Я впевнений, що тут і там можна зустріти лівих авторитарників, але їх кількість навряд чи достатня, щоб загрожувати демократії в Північній Америці. Проте я знаходив силу-силенну правих авторитарників майже у кожній вибірці, яку набирав у Канаді та Сполучених Штатах за останні три десятиліття» [6, с. 10]. Очікуваний, але суперечливий висновок. По-перше, політичні уподобання самі собою не становлять риси особистості, адже сам автор декларує, що його концепція авторитарності є ширшим поняттям, ніж політичні вподобання. По-друге, зі змісту запитань чітко випливає, що сама шкала вимірює радше прихильність до пра-

ворадикальної ідеології, а не просто до утвердження в суспільстві влади, що вже суперечить теоретичному обґрунтуванню та власне призводить до неможливості ідентифікувати та виявити лівих авторитарних особистостей.

Промовистим індикатором проблем шкали RWA стало її застосування в країнах соціалістичного блоку. Така можливість з'явилася в кінці 1980-х років. В 1989 році Мак-Фарленд та ін. провели опитування в Радянському Союзі (Москва, Таллінн, Іркутськ), орієнтуючись на концептуалізацію правої авторитарності як некритичної прихильності до утвердженої в суспільстві влади. Слідом за Алтемаєром, вони припускали, що якщо в західних країнах комуністи неавторитарні (тобто мають низькі бали на шкалі RWA), то в комуністичних країнах беззастережна віра в комунізм — це компонент авторитарності [23, с. 201]. Відповідно вони внесли зміни в формулювання запитань: Біблію замінили марксизмом-ленінізмом, комунізм — капіталізмом, релігію — соціалізмом [23, с. 205]. Вже сам факт цих заміन демонстрував, наскільки шкала RWA контекстуально залежна і заточена вимірювати авторитарність у країнах із великим суспільним впливом християнства та перебуванням комуністів в глибокій опозиції до чинної влади, що найбільшою мірою характеризувало тогочасні англосаксонські країни. Заміну цих стимулів у запитаннях можна вважати звичайним заходом у процедурі адаптації шкали, однак така заміна вимагає певної *еквівалентності* політичних систем, щоб у них було місце для еквівалентно значущих інститутів: чи дорівнює Біблія в США марксизму-ленінізму в СРСР? Чи є комуністи в США такою ж опозицією, як капіталісти в СРСР? Якщо не є, то чи взагалі існує політичний стимул, що може викликати еквівалентну психологічну реакцію? Досягнути повної еквівалентності практично неможливо, коли йдеться про настільки відмінні політичні системи. Це ставить під сумнів здатність шкал політичних установок, прив'язаних до *конкретного політичного контексту*, слугувати стійким інструментом вимірювання глибинних характеристик індивідів у різних політичних системах. Отримані дослідниками результати здивували їх самих: радянські респонденти виявилися менш авторитарними за респондентів у західних країнах [23, с. 210], що ставило під сумнів теоретичні міркування Алтемаєра про існування лише «правої» (провладної) авторитарності, яку нібито вимірює шкала RWA.

Вочевидь, реагуючи на ці сумніви, Алтемаєр розробляє окрему шкалу лівої авторитарності (LWA), яку максимально формулює як віддзеркалення шкали RWA. Під лівою авторитарністю він розуміє схильність беззастережно підпорядковуватися авторитетам, які виступають

проти утвердженої влади в суспільстві, проявляти агресію щодо такої влади та дотримуватися норм і поглядів, що вимагаються опозиційними авторитетами. Аналіз результатів опитувань, проведених із застосуванням шкали LWA, веде його до висновку про те, що ліва авторитарність не існує [5, с. 216–234]. Цей висновок, зроблений на американській вибірці, зазнав критики, коли інші інструменти вимірювання лівої авторитарності були застосовані в США (наприклад, Conway et al., 2018; Costello et al., 2022) та Європі (наприклад, Van Hiel et al., 2006; Avenda o et al., 2022; De Regt et al., 2011) [10; 12; 40; 8; 14]. Концептуальну плутанину довершують країни з перехідними політичними системами: в колишніх комуністичних країнах права авторитарність, виміряна шкалою RWA, нерідко виступала предиктором підтримки соціалізму, що на той час уже займав опозиційну нішу в політичному житті, та ворожості до капіталізму, що вже утверджувався в цих країнах [25, с. 151]. Використання Алтемаєром ідеологічних понять політичного спектра (правий – лівий) у альтернативному психологічному сенсі (провладна авторитарність називається правою, а противладна називається лівою, навіть якщо при владі ліві політичні сили) нічого, крім плутанини в дискусію про авторитарність не внесло. Його спроба продовжити традицію F-шкали, запозичивши кілька запитань з неї та орієнтуючись на використання політичних установок для вимірювання характеристик особистості, завела дослідження авторитарності у глухий кут. Засадниче припущення про те, що психологічна авторитарність, яку він вивчає, повинна мати політичне забарвлення (провладне або противладне), розбиває концепт на два субконцепти, які міняються місцями залежно від політичної системи, в якій спостерігаються. По суті, данина традиції в операціоналізації (RWA шкала) диктує концептуалізацію авторитарності, змушуючи виділяти дві різні авторитарності, які незрозумілим чином співіснують між собою як характеристики особистості. Зрештою, вона породжує ще одне незручне запитання: як правильно вибрати один із двох підвидів авторитарності для вивчення конкретного суспільства або як поєднати заміри, отримані з обох?

Нілсон влучно підсумовує сукупність проблем, що спіткали дослідження авторитарності в традиції F-шкали: «Мабуть, найфундаментальніша проблема, що викликає всю цю плутанину, полягає в тому, що термін “авторитарність” із самого початку вживався як об'єднаний термін на позначення антидемократичних тенденцій загалом, і як термін, що позначає конкретну підкатегорію антидемократичних нахилів, на яких традиційно зосереджувалися психологічні дослідження.

Теорії і шкали авторитарності розробляли так, щоб охоплювати характеристики, які роблять людей чутливими до *правих* антидемократичних ідеологій. Тому спроби охопити антидемократичні нахили політичної лівиці могли, в кінцевому підсумку, затуманювати, а не прояснювати їх природу» [24, с. 8].

Дослідження як Франкфуртської школи, так і Алтемаєра були зумовлені історичними подіями (успіх нацизму в Європі та Жовтнева криза в Квебеку⁴), під час яких дослідники спостерігали, як авторитарність проявляється серед широких мас населення. Перед ними поставали питання: як це стало можливим та які соціально-психологічні чинники зумовлюють таку поведінку в суспільстві. Дослідники зверталися до різних теоретичних шкіл для пошуку відповіді, однак знайти підтвердження теоретичним наробкам на емпіричному рівні виявилось складним завданням. Нерідко розроблені інструментарії занадто звужували об'єкт пізнання, що призводило до подальшої плутанини та ускладнювало його вимірювання.

Методологічні труднощі вимірювання авторитарності через потрапляння в пастку політичних ідеологій супроводжували цю сферу досліджень із самого початку. Спроби створити політично нейтральні інструментарії, але при цьому зберегти зв'язок із традицією F-шкали не увінчалися успіхом: D-шкала Рокіча (Dogmatism), AA-шкала Рея (Attitude to Authority), ARS-шкала Кона (Authoritarianism-Rebellion Scale), АСТ-шкала Дакіта (Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism), ASC-шкала Данвуді (Aggression-Submission-Conventionalism) в той чи той спосіб намагалися інклюзивно підійти до охоплення всього спектра політичних позицій, однак у кінцевому підсумку всі ці підходи потерпали від прив'язування характеристик особистості до політичної сфери [34; 29; 22; 15; 16].

Одну з останніх спроб адаптувати підхід Алтемаєра до вивчення лівої авторитарності здійснив Костелло [12; 13]. Він чітко окреслює ключові фундаментальні питання, які досі залишається дискусійними у розумінні феномена авторитарності:

- Як окреслити ключові характеристики авторитарності, їхню структуру та взаємозв'язки;
- Чи проявляються ці характеристики по-різному на лівому та правому краях політичного спектра;
- Як і чому ці характеристики організовані та/або взаємопов'язані;
- Як визначити індикатори для психометричної оцінки авторитарних рис [12, с. 136].

Автор наполягає, що авторитарність є соціально-психологічним феноменом, а не політичним конструктом: «...Ліва і права автори-

тарність — це не дзеркальні відображення одне одного; вони радше поділяють ще не з'ясовану сукупність характеристик, які можна вважати психологічним “ядром” авторитарності» [12, с. 139]. Дослідник погоджується із Стенером, що авторитарність як явище є ключовим фактором нетерпимості до інакшості, яке існувало та існує в різні часи та в різних культурах [36]. Відповідно Костелло пропонує методіку вимірювання лівої авторитарності, яка доповнює RWA-шкалу Алтемаєра та демонструє універсальність феномена авторитарності.

Ліву авторитарність він із колегами визначає через тріаду (аналогічно до правої авторитарності Алтемаєра): антиєрархічна агресія, низхідний контроль та антиконвенціоналізм [13, с. 189]. Фактично антиєрархічна агресія — еквівалент того, що прихильники концепції правої авторитарності вимірюють через шкали орієнтації на соціальне домінування; низхідний контроль — аналог авторитарного підкорення; а антиконвенціоналізм — це жорстке заперечення консервативної ідеології (примусове нав'язування антиконсервативних цінностей та переконань задля досягнення ціннісної однорідності в соціальному середовищі). Провівши порівняльне дослідження, автори обґрунтовують схожість авторитарних особистостей на різних позиціях політичного спектра за ключовими індикаторами, які, на їхню думку, і формують ядро авторитарності: прихильність до соціальної одноманітності, упередженість щодо відмінних інших, готовність використовувати групову владу для примусу до еталонної поведінки, когнітивна ригідність, агресія та жорстокість щодо уявних ворогів, надмірна перейнятість ієрархією та моральний абсолютизм [13, с. 163]. Готовність підтримувати політичне насильство — фактично ключовий аспект авторитарності та центр уваги більшості досліджень — згідно з висновками авторів, є атрибутом як правих, так і лівих авторитарних особистостей з однією лиш відмінністю: прихильники лівих ідеологій підтримують противладне насильство, тоді як праві — провладне [12, с. 163].

Розроблена Костелло та ін. шкала долає один із недоліків класичних шкал — спрямованість на вимірювання прихильності до правої ідеології. Однак, продовжуючи традицію RWA, вона не розв'язує проблеми вимірювання авторитарності поза політичним контекстом, адже диференціює авторитарність на праву та ліву, а її запитання містять стимули з конкретного (американського) політичного контексту. Сучасні події демонструють гібридизовані форми авторитарності, як наприклад, путінська Росія, де поширеність лівих політичних поглядів на рівні ціннісних установок перебуває в симбіозі з підтримкою провладного насильства та консерватизмом. Яка з методик найкраще працюватиме в такому соціальному контексті? Як вимірювати авторитарність лівих, які зайняли провладні позиції?

⁴ Пізніша активізація дослідницької та публікаційної діяльності Алтемаєра пов'язана зі зростанням популярності Доналда Трампа в США [3; 7].

Обговорення. Як ми переконалися, головна проблема всіх шкал вимірювання авторитарності, що належать до традиції F-шкали, була успадкована ними від піонерного дослідження Адорно та ін.: амбіція вимірювати рису особистості операціоналізувалася за допомогою запитань про політичні установки, сформульовані в межах конкретного суспільно-політичного контексту. Від цього потерпала не лише валідність інструмента, а й ставилася під сумнів можливість застосовувати його в порівняльних дослідженнях різних політичних систем. У сучасних умовах глобальної диверсифікації політичних систем створення окремого інструмента для вимірювання авторитарності в кожній системі, багато з яких виказують ознаки тяжіння до авторитаризму, суперечить принципам наукового методу. Виходом із глухого кута, в якому опинилися дослідження авторитарності, може бути лише відмова від політико-ідеологічних установок в операціоналізації авторитарності. Це дозволить також позбутися тавтологічності, характерної для багатьох досліджень у дусі F-традиції: коли політичну поведінку й установки намагалися пояснювати авторитарними рисами особистості, які, своєю чергою, вимірювали через політичні установки [28, с. 278, 287]. Таким чином, політичні установки пояснювали політичними установками і валідизували за допомогою політичних установок (шкал радикалізму, упередженості, расизму тощо). Щоб уникнути цієї проблеми, макросоціальний контекст має бути усунутий зі змісту запитань, адже позиціонування індивідом себе в макросоціальних питаннях значною мірою формується в процесі навчання під впливом значущих інших, медіа й освіти, а не винятково під впливом рис особистості. Звернення до мікросоціального контексту, тобто до життєсвіту та самосприйняття респондента, дозволить винести за дужки політичні ідеології у вимірюванні індивідуальної авторитарності.

Спробами відмовитися від спадщини F-шкали були D-шкала Рея (Directiveness) та шкала авторитарності Естеррайха [30; 28]. Остання відрізняється від шкал F та RWA тим, що її запитання сформульовані відносно мікросоціального рівня [43, с. 114] у вигляді тверджень щодо поведінки, почуттів, мотивації та уявлень респондента про себе [28, с. 288]. Жодна з них не зажила популярності, зокрема перша через дихотомічність запитань, а остання через те, що походить з-за меж англомовного світу, а її єдина публікація англійською мовою збіглася із завершенням наукової кар'єри автора.

Шкала Естеррайха формувалася протягом 1991–2003 років і застосовувалася для вимірювання авторитарних тенденцій у Німеччині після об'єднання. Вона складається із запитань, що вимірюють: (1) ригідну й негнучку поведінку; (2) страх і відмежування щодо всього нового і незнайомого; (3) конформність і підпорядкування; (4) ворожість і придушену

агресивність. Згідно з повідомленням автора, -надійність повної версії шкали (23 запитання) становила 0,85, а короткої (12 запитань) 0,70 [28, с. 288–290]. Оскільки цей інструмент вимірювання авторитарності повністю нейтральний політично, за його допомогою можна оцінити переки інших шкал у бік вимірювання авторитарності на окремих ділянках політичного спектра.

Шкала Естеррайха була адаптована й апробована в Україні [43, с. 113–118]. У таблиці 1 наведено інформацію про наш досвід застосування шкал авторитарності в Україні із зазначенням показників надійності (α Кронбаха та ω МакДоналда). Протягом 2017–2024 років ми провели шість опитувань, до кожного з яких включалися щонайменше дві різні шкали, однією з яких обов'язково була шкала авторитарності Естеррайха, а іншою — одна зі шкал, похідних від F-шкали, запитання якої були пов'язані з макрорівнем (політичні установки). Зокрема було використано саму F-шкалу, RWA-шкалу та VSA-шкалу. Остання являє собою скорочену версію АСТ-шкали, розробленої Дакітом на ін. на основі шкали RWA [9; 15].

Всі застосовані шкали продемонстрували достатньо високу надійність: α Кронбаха для шкали Естеррайха становила від 0,70 до 0,80⁵; для F-шкали — від 0,82 до 0,86; для RWA-шкали — від 0,88 до 0,89; для VSA-шкали — від 0,52 до 0,70. Дещо нижчі показники VSA-шкали пояснюються її малим розміром (лише 6 запитань), що неминуче позначається на рівні α -надійності.

Попри високі значення надійності та інших показників якості, шкали, похідні від F-шкали, не корелюють із шкалою Естеррайха. З таблиці 2 бачимо, що з усіх опитувань, проведених в Україні, найвищою кореляції ($r = 0,21$, $p < 0,05$) було досягнуто із RWA-шкалою в опитуванні 2024 року, однак і вона занижка, якщо вважати, що вони обидві вимірюють один конструкт. Привертає увагу, що на німецькій вибірці (опитування 2022 року в м. Констанц) зв'язок між VSA-шкалою та шкалою Естеррайха помітно сильніший (0,39 порівняно з 0,18 в одночасному українському опитуванні). Надійність цих шкал серед німецьких респондентів також вища порівняно з київською вибіркою, однак мікrorівнева шкала Естеррайха демонструє більшу стійкість до зміни національного контексту (α Кронбаха становить 0,70 в Києві і 0,80 в Констанці) порівняно з макрорівневою VSA-шкалою (α Кронбаха становить 0,52 в Києві і 0,70 в Констанці).

Таким чином, наведені емпіричні результати промовисто свідчать про слабкий зв'язок між шкалами, що вимірюють авторитарність через політичні установки, з одного боку, та шкалою

⁵ Тут не враховано опитування в Мелітополі та Кропивницькому, яке, втім, представлено в таблиці 1. У цьому опитуванні Кронбаха для шкали Естеррайха становила 0,50, що випадає із загальної тенденції. Якість заповнення анкет респондентами в цьому опитуванні викликає в нас сумніви.

Естеррайха, яка вимірює її через життєві уподобання індивіда, з іншого. Крім того, шкала Естеррайха передбачувано демонструє вищу стійкість за показником надійності при зміні національного контексту, що узгоджується із нашим попереднім теоретичним висновком про прив'язаність політико-атитюдних шкал авторитарності до політичної системи, щодо якої сформульовано її запитання. Для дискусії про ліву й праву авторитарність це означає, що найбільш поширені шкали, похідні від F-шкали, лише частково вимірюють авторитарність і лише на тій частині політичного спектра, стимули з якого (зазвичай латентно) інтегровані в запитання анкети. Помилково вважати, що такі шкали вимірюють універсальну, або чисту авторитарність.

Висновки

Відповідаючи на запитання поставлене на початку цієї статті — де на континуумі від лівої до правої ідеології розташовується феномен авторитарності, — можна констатувати, що авторитарність як феномен, який відображає схильність до підкорення перед сильними, до домінування над слабкими, агресивність та ригідність, лежить за межами системи лівих

та правих ідеологій. Попри те, що історично дослідників цікавили прояви цього явища у політичній площині, вимірювання авторитарності має здійснюватися за межами політичних ідеологій. З перших спроб дослідження авторитарності її визначали, як сукупність рис особистості; однак через розкритий у цій статті збіг обставин фокус уваги фактично змістився та тривалий час залишався на вивченні авторитарності як прихильності до праворадикальної ідеології, тобто як політичної установки. Поступово цей підхід зазнавав теоретичної, методологічної та емпіричної критики. І хоча зараз залишаються прихильники такого бачення, авторитарність у XXI столітті неможливо ототожнювати із дотриманням праворадикальних поглядів. Численні дослідження та розроблені методики продемонстрували, що вона також існує серед прихильників лівої ідеології. Загалом ядро ознак авторитарності залишалось незмінним у дослідженнях, присвячених послідовникам як лівих, так і правих поглядів, однак наявні інструменти вимірювання здебільшого характеризувалися кардинально різною чутливістю до різних позицій на політичному спектрі.

Таблиця 1

Надійність шкал авторитарності за результатами опитувань

Шкала	Референтний рівень у запитаннях	Опитування	Склад вибірки	Розмір вибірки	Надійність (α Кронбаха)	Надійність (ω МакДоналда)
Естеррайх	мікро	2017–2018, Мелітополь-Кропивницький	працівники підприємств	284	0,50	0,49
F-шкала	макро	2017–2018, Мелітополь-Кропивницький	працівники підприємств	250	0,82	0,82
Естеррайх	мікро	2017, Київ	студенти	150	0,73	0,72
F-шкала	макро	2017, Київ	студенти	150	0,86	0,86
Естеррайх	мікро	2022, Київ	студенти	1169	0,70	0,70
VSA	макро	2022, Київ	студенти	1120	0,52	0,50
Естеррайх	мікро	2022, Констанц	студенти	918	0,80	0,80
VSA	макро	2022, Констанц	студенти	900	0,70	0,71
Естеррайх	мікро	2023, Київ	студенти	108	0,73	0,73
RWA	макро	2023, Київ	студенти	106	0,89	0,89
Естеррайх	мікро	2024, Київ	студенти	104	0,74	0,72
RWA	макро	2024, Київ	студенти	104	0,88	0,89

Таблиця 2

Кореляції між шкалами авторитарності

Шкали	Опитування	Кореляція	Значущість	Вибірка
F, Естеррайх	2017–2018, Меліт.-Кропивн.	r = 0,02*	p > 0,05	116
F, Естеррайх	2017, Київ	r = 0,002	p > 0,05	150
VSA, Естеррайх	2022, Київ	r = 0,18**	p < 0,01	1126
VSA, Естеррайх	2022, Констанц	r = 0,39**	p < 0,01	931
RWA, Естеррайх	2023, Київ	r = 0,14	p > 0,05	107
RWA, Естеррайх	2024, Київ	r = 0,21**	p < 0,05	104

ЛІТЕРАТУРА:

1. Adorno T., Frenkel-Brunswick E., Levinson D., Sanford N., Aron B., Morrow W., Levinson M. *The Authoritarian Personality*. Norton, New York. 1969.
2. Altemeyer R. *A Shorter Version of the RWA Scale*. 2022. Електронний ресурс: <https://theauthoritarians.org/a-shorter-version-of-the-rwa-scale/>
3. Altemeyer R., Dean J. *Donald Trump and Authoritarian Followers*. Melville House. 2020.
4. Altemeyer R. *Right-Wing Authoritarianism*. Winnipeg: University of Manitoba Press. 1981.
5. Altemeyer R. *The Authoritarian Spectre*. Cambridge, MA: Harvard University Press. 1996.
6. Altemeyer R. *The Authoritarians*. Winnipeg: University of Manitoba Press, 2006.
7. Altemeyer R. *Why Do Trump's Supporters Stand by Him, No Matter What?* 2018. Електронний ресурс: <https://theauthoritarians.org/48-2/>
8. Avendaño D., Fasce, A., Costello T., Adrián-Ventura J. Spanish Adaptation of the Left-Wing Authoritarianism Index. *Journal of Personality Assessment*. 2022. Vol. 104(5). P. 692–699.
9. Bizumic B., Duckitt, J. Investigating right wing authoritarianism with a very short authoritarianism scale. *Journal of Social and Political Psychology*. 2018. Vol. 6(1). P. 129–150.
10. Conway III, L.G., Houck, S.C., Gornick, L.J., Repke, M.A. Finding the Loch Ness monster: Left-wing authoritarianism in the United States. *Political Psychology*. 2018. Vol. 39. P. 1049–1067.
11. Conway, L.G., McFarland, J.D., Costello, T.H., Lilienfeld, S.O. The curious case of left-wing authoritarianism: When authoritarian persons meet anti-authoritarian norms. *Journal of Theoretical Social Psychology*. 2021. Vol. 5(4). P. 423–442.
12. Costello, T.H., Bowes, S.M., Stevens, S.T., Waldman, I.D., Tasimi, A., Lilienfeld, S.O. Clarifying the structure and nature of left-wing authoritarianism. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2022. Vol. 122(1). P. 135–170.
13. Costello T.H., Patrick C.J. Development and Initial Validation of Two Brief Measures of Left-Wing Authoritarianism: A Machine Learning Approach. *Journal of Personality Assessment*. 2023. Vol. 105(2). P. 187–202.
14. De Regt S., Mortelmans D., Smits, T. Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries. *Communist and Post-Communist Studies*. 2011. Vol. 44(4). Pp. 299–308.
15. Duckitt J., Bizumic B., Krauss S.W., Heled E. A Tripartite Approach to Right-Wing Authoritarianism: The Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism Model: Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism. *Political Psychology*. 2010. Vol. 31(5). P. 685–715.
16. Dunwoody P.T., Funke F. The Aggression-Submission-Conventionalism Scale: Testing a new three-factor measure of authoritarianism. *Journal of Social and Political Psychology*. 2016. Vol. 4(2). P. 571–600.
17. Eysenck H.J. *The Psychology of Politics*. London: Routledge & Kegan Paul. 1963.
18. Eysenck H.J. Left-wing authoritarianism: Myth or reality? *Political Psychology*. 1981. Vol. 3(1/2). P. 234–238.
19. Fromm E. *Escape from freedom*. New York: Avon Books. 1969.
20. Hartmann P. A perspective on the study of social attitudes. *European Journal of Social Psychology*. 1977. Vol. 7(1). P. 85–96
21. Gul F.A., Ray J. Pitfalls in using the F-scale to measure authoritarianism in accounting research. *Behavioural Research*. 1989. Vol 1. P. 182–192.
22. Kohn P.M. The Authoritarianism-Rebellion Scale: A balanced F Scale with left-wing reversals. *Sociometry*. 1972. Vol. 35(1). P. 176–189.
23. McFarland S., Ageyev V., Abalakina M. The authoritarian personality in the United States and the former Soviet Union: Comparative studies, in: Stone, W.F., Lederer, G., Christie, R. *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*. Springer New York. 1993. P. 199–225.
24. Nilsson A. Antidemocratic tendencies on the left, the right, and beyond: A critical review of the theory and measurement of left-wing authoritarianism. *Political Psychology*. 2024. P. 1–16.
25. Nilsson A., Jost, J.T. The authoritarian-conservatism nexus. *Current Opinion in Behavioral Sciences*. 2020. Vol. 34. P. 148–154.
26. Oesterreich D. Ein Neues Mass Zur Messung Autoritarar Charaktermerkmale. *Zeitschrift fur Sozialpsychologie*. 1998. Vol. 29. P. 56–64.
27. Oesterreich D. *Flucht in die Sicherheit: zur Theorie des Autoritarismus und der autoritären Reaktion*. 1996.
28. Oesterreich D. Flight into security: a new approach and measure of the authoritarian personality. *Political Psychology*. 2005. Vol. 2. Pp. 275–297.
29. Ray J. An «attitude to authority» scale. *Australian Psychologist*. 1971. Vol. 6(1). P. 31–50.
30. Ray J. Do authoritarians hold authoritarian attitudes? *Human Relations*, 1996. Vol. 29(4). P. 307–325.
31. Ray J. Half of all authoritarians are left wing: A reply to Eysenck and Stone. *Political Psychology*. 1983. Vol. 4(1). P. 139.
32. Ray J. The Old-Fashioned Personality. *Human Relations*. 1990. Vol. 43(10). P. 997–1013.
33. Rokeach M. Political and religious dogmatism: An alternative to the authoritarian personality. *Psychological Monographs: General and Applied*, 1956. Vol. 70(18). P. 1–43.
34. Rokeach M. *The Open and Closed Mind: Investigations into the Nature of Belief Systems and Personality Systems*. Basic books. 1960.
35. Shils E.A. Authoritarianism: «Right» and «Left», in: Christie and Jahoda. M.: *Studies in the Scope and Method of «The Authoritarian Personality»*. Glencoe. 1954. P. 24–49.
36. Stenner K. *The Authoritarian Dynamic*. Cambridge University Press. 2005.
37. Stenner K. Three kinds of «conservatism». 2009. *Psychological Inquiry*. Vol. 20. P. 142–159.
38. *Studien über Autorität und Familie. Forschungsberichte aus dem Institut für Sozialforschung*. Alcan, Paris. 1936.
39. Tsybmal T., Sazonova V. Conceptualizing and measuring authoritarianism: contributions of Adorno, Altemeyer, Duckitt, and Ray from the present-day perspective. *Habitus*. 2023. Vol. 47. Pp. 11–16.
40. Van Hiel A., Duriez B., Kossowska M. The presence of left-wing authoritarianism in Western Europe and its relationship with conservative ideology. *Political Psychology*. 2006. Vol 27(5). P. 769–793.
41. Wilson W., Dennis, L., Wadsworth, A.P. «Authoritarianism» of the left and the right. *Bulletin of the Psychonomic Society*. 1976. Vol. 7(3). P. 271–274.
42. Wiggershaus R. *The Frankfurt School: Its History, Theories, and Political Significance*. Cambridge, MA.: MIT Press. 1994. Pp. 787.
43. Сазонова В. Шкали авторитарності як інструмент вивчення українського суспільства. *Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки*. 2018 № 2(37). С. 107–119.

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНІ СТРУКТУРИ ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ЦИФРОВОГО БІЗНЕСУ: ЯК ТЕХНОЛОГІЇ ЗМІНЮЮТЬ ЛАНЦЮЖКИ КОМАНДУВАННЯ

DIGITAL BUSINESS ORGANIZATIONAL STRUCTURE: HOW TECHNOLOGY IS CHANGING CHAINS OF COMMAND

Статтю присвячено розгляду впровадження не-ієрархічних систем управління в організацію роботи сучасного цифрового бізнесу. Активні дискусії про переваги не-ієрархічних організаційних структур порівняно з ієрархічними активно велися ще в останні десятиліття ХХ ст. Однак можливості їх практичного втілення для широкого кола учасників ринку з'явилися лише у ХХІ ст. у зв'язку з розвитком цифрових технологій та штучного інтелекту.

У статті проводиться порівняння ієрархічних та не-ієрархічних систем управління, особливостей їхніх ланцюжків командування та організаційної структури. Демонструється, як використання новітніх технологій та впровадження не-ієрархічних моделей не лише оптимізує робочі процеси всередині компаній, а й створює більш егалітарні відносини серед співробітників. Доводиться, що не-ієрархічні системи управління можуть ефективно працювати не лише у малих компаніях, як це раніше вважалося низкою вчених, а й у великих. Функціонування провідних платформ цифрового бізнесу є найкращим доказом того, що не-ієрархічні організаційні форми є універсальними та не залежать від кількості співробітників компанії чи організації.

Також у статті наводяться аргументи на користь того, чому організації державного сектору також будуть змушені все більшою мірою адаптувати подібні моделі для згладжування ієрархічних стосунків. Ці процеси почалися ще у 1990-ті роки, проте вони не набули значного розвитку. Але саме зараз під тиском ринку, новітніх технологій та запиту суспільства організації державного сектору економіки також трансформуються на більш плоскі з погляду ієрархії структури.

У статті наводиться прогноз щодо того, яким чином зміна організаційних форм відбуватиметься у наступні роки. Наголошується на ролі інформаційних технологій, штучного інтелекту та інших високотехнологічних інструментів у такому переході та в подальшій стандартизації не-ієрархічних систем управління. Робляться висновки про те, як розвиток технологій визначає тип соціальних відносин, включаючи виробничі відносини, та впливає на розповсюдження певних організаційних структур.

Ключові слова: ієрархічні та не-ієрархічні структури управління, організаційні форми, цифровий бізнес, технології, державний та недержавний сектори економіки.

The article is devoted to the analysis of the implementation of non-hierarchical management systems in modern digital business. Active discussions about the advantages of non-hierarchical organizational structures, compared to hierarchical ones, were actively conducted in the last decades of the 20th century. However, the possibilities of their practical implementation for a wide range of market participants appeared only in the 21st century thanks to the development of digital technologies and artificial intelligence.

The article compares hierarchical and non-hierarchical management systems, features of their chains of command and organizational structure. It shows how the use of the latest technologies and the introduction of non-hierarchical models not only optimize work processes within companies, but also create more egalitarian relations among employees. It is proven that non-hierarchical management systems can work effectively not only in small companies, as was previously noted by a number of scientists, but also in large ones. The functioning of leading digital business platforms is the best proof that non-hierarchical organizations are universal and do not depend on the number of employees of a company or organization.

The article also explains why public sector organizations will also be increasingly forced to adapt similar models to smooth out hierarchies. Such processes began in the 1990s, but they did not develop significantly. But right now, under the pressure of the market, the latest technologies and the demand of society, the organizations of the public sector of the economy are also being transformed into a flatter structure in terms of hierarchy.

The article provides a forecast of how organizational forms will change in the coming years. The role of information technologies, artificial intelligence and other high-tech tools in such a transition and in the subsequent standardization of non-hierarchical management systems is emphasized. Conclusions are made about how the development of technology determines the type of social relations, including relations of production, and affects the spread of certain organizational structures.

Key words: hierarchical and non-hierarchical management structures, organizational forms, digital business, technologies, state and non-state sectors of the economy.

УДК 316.35

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.3>

Дублікаш Т.М.

к.соціол.н.,

доцент кафедри політичної соціології
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Розвиток цифрових платформ як форми ведення онлайн-бізнесу знов повернув науковців до дебатів, які активно велися у 1980-ті

та 1990-ті роки щодо переваг не-ієрархічних систем управління порівняно з ієрархічними. У цей період деревоподібна структура органі-

зацій, типова для державного сектору та традиційних форм ведення бізнесу, зазнавала активної критики з боку прихильників плоских організаційних структур. Однак корінний злам традицій став можливим лише з розвитком цифрової інфраструктури, яка забезпечила бізнес необхідними високотехнологічними інструментами підтримки нової архітектури електронної комерції. Ба більше, розвиток децентралізованих фінансів (ДеФі) запропонував не лише працюючі моделі взаємодії нового типу, а й ідеологію, що обґрунтовує нові форми організації робочого простору. Чи слід очікувати, що й організації державного сектору відчують на собі вплив цього тренда на вирівнювання організаційних структур?

У цій ми розглянемо характерні риси не-ієрархічних систем управління та особливості їх адаптації у сучасній е-комерції. Також поміркуємо над тим, наскільки така система управління підходить для структур державного сектору.

Відмінність ланцюжків командування в ієрархічних та не-ієрархічних системах

Ланцюжки командування ієрархічних систем управління можуть бути досить довгими: між рядовим працівником та головою організації можна нарахувати щонайменше 3–4 ланки, які поділяють увесь штат співробітників на реальні та уявні робочі одиниці. Реальними ми називатимемо ті підрозділи організації, які не зазнають подальшого поділу, мають чітко окреслені межі повноважень у рамках загальної структури та менеджерів низової ланки. Уявні робочі одиниці – це ті, які складаються з кількох реальних одиниць, також мають межі своїх компетенцій та менеджерів середньої ланки. Що їх відрізняє від реальних робочих одиниць, так це те, що крім додаткового шару менеджерів і допоміжного персоналу до них не додається інша робоча сила. Тобто, по суті, це сума реальних робочих одиниць плюс додаткова ланка управління.

Таким чином, за рахунок уявних робочих одиниць ієрархічні системи управління створюють кілька кар'єрних шаблів, які виступають мотивуючими стимулами для просування працівників. Про це докладно писав Баррі О'Ніл, порівнюючи структури ієрархічних та не-ієрархічних організацій. Він зазначав, що в традиційних організаціях нерівність виступає як стимул [1, р. 6]. І це ускладнює та гальмує перехід до більш ергономічних форм взаємодії, оскільки «егалітарна структура є менш мотивуючою для деяких індивідів» [1, р. 6].

Форма організації цифрового бізнесу є принципово іншою, тому що для нього немає сенсу у створенні уявних робочих одиниць, які потрібні лише для підтримки додаткової кар'єрної сходинки у межах ієрархічної системи лояльності. Разом із тим е-комерція не відкидає цілком ідею ієрархії і сприймає її як ефективну. Проте переносить зі сфери взаємодії у межах компанії на відносини зі своїми споживачами. Так, багато е-комерційних ком-

паній пропонують своїм клієнтам участь у програмах лояльності, які передбачають кілька шаблів. Їх може бути від 3–4 до 9–10 і навіть більше. Чим більшу суму грошей споживач залишає на платформі, замовляючи її послуги чи товари, тим вище він просувається у програмі лояльності. Як винагорода використовуються бонуси, знижки, особисті менеджери, подарунки та ін. Таким чином, е-комерція, що часто вибудовує свою роботу відповідно до принципів плоских або не-ієрархічних організаційних структур, підтримує ієрархічні структури для споживачів із метою їх мотивації. По суті, вона займається тією ж соціальною інженерією, відповідно до якої моделювалися сучасні форми організації державного сектору економіки.

Ланцюжки командування в не-ієрархічних організаціях дуже короткі і можуть складатися лише з 1–2 ланок, а іноді виключають їх у принципі. Приклад цього – вебплатформи, що надають певні послуги, наприклад ріелторські, ІТ, освітні, фінансові та ін., та працюють за принципом бірж чи маркетплейсів. Вони виступають посередниками між постачальниками послуг та клієнтами і, виконуючи функції роботодавця, не є такими у правовому відношенні. Тому вони виключають відносини командування – підпорядкування із взаємодії з фахівцями, які з ними співпрацюють.

Критики впровадження не-ієрархічних форм управління в роботу державних інститутів або великих підприємств можуть заперечити, що не-ієрархічні структури більш прийнятні для сфери малого та середнього бізнесу, де кількість працівників незначна, а завдання, які вони виконують, є слабо диференційованими. Зокрема, Баррі О'Ніл зазначав, що не-ієрархічний дизайн найкраще працює для малих організацій [1, р. 5]. Водночас сучасна е-комерція визріває у контексті глобалізаційних процесів, що призводить до значного зростання кількості співробітників із різних регіонів світу, які об'єднуються навколо тих чи інших платформ. Наприклад, це можуть бути послуги фінансових консультантів, розробників програмного забезпечення, фахівців із кібербезпеки та ін. У такому разі штат компанії може складатися із сотень і навіть тисяч афілійованих співробітників, які виконують поставлені завдання за принципом субпідряду. Але при цьому в нарощуванні додаткових ланок управління немає сенсу, оскільки принципи влади або командування та підпорядкування виключені з мотиваційних чинників об'єднання навколо таких платформ.

Розповсюдження не-ієрархічних систем управління у цифрову епоху також пов'язане з новими технологічними можливостями, які полегшують координацію дій численних співробітників компаній. Там, де раніше були необхідні цілі відділи для узгодження виконання завдань іншими підрозділами компанії, їх тепер можна замінити на спеціальні

комп'ютерні програми, які справляються із цими дорученнями навіть успішніше. Стефан Біллінгер і Мацей Воркевич наголошують, що саме інформаційні технології (ІТ) та штучний інтелект (ШІ) «створили можливості для впровадження нових організаційних форм, які ще недавно було неможливо уявити» [2, р. 1]. Виявилось, що програмне забезпечення є більш ефективним під час розподілу завдань між співробітниками, їх інформаційного супроводу, нормування праці та призначення її оплати, ніж звичайні співробітники. Ба більше, комп'ютерні програми захищені від корупційних практик, а отже, управлінська ланка не виділяється в окрему касту, здатну вершити долі підпорядкованих співробітників згідно із власними егоїстичними інтересами. Така об'єктивність і неупередженість в управлінні не-ієрархічними системами відбивається на задоволеності працівників умовами праці, що виступає як один із чинників самовідтворення таких систем надалі та їх поширення на значну частину як цифрового, так і не-цифрового бізнесу.

Про перспективи поширення не-ієрархічних структур в організаціях державного сектору економіки

Про не-ієрархічні методи координації державних органів влади і всього сектора громадської політики почали активно говорити в 1990-ті роки у зв'язку з посиленням ролі «недержавних суб'єктів у формулюванні та реалізації державної політики» [3, р. 113]. З'явилася навіть така категорія, як «управління без уряду», яка активно обговорювалася у роботах Розенау Дж. та Чемпіля Е.-О. [4], Пітерса Б. та П'єра Дж. [5], Холла Р. та Бірстекера Т. [6] та ін. При цьому деякі дослідники зазначали, що така ідея може бути реалізована лише за наявності «тіні ієрархії», яка відкидається сильною державою та знаходиться на задньому тлі взаємодії державних та недержавних суб'єктів політики [3, р. 114]. Інші (Т. Берзель та Т. Ріссе) доводили, що управління без уряду можливе і за відсутності сильної тіні ієрархії [3, р. 114]. Функціональними еквівалентами даної тіні можуть виступати міжнародні організації, а також «соціальні норми місцевих, національних або міжнародних співтовариств» [3, р. 114].

Чому ж не-ієрархічні структури є більш привабливими як для бізнесу, так і для державних установ порівняно з ієрархічними? Як відзначають Таня Берзель і Томас Ріссе, «ієрархії засновані на інституціоналізованих відносинах домінування та підпорядкування, що суттєво обмежує автономію підлеглих акторів» [3, р. 115]. Таке домінування дисциплінує нижчі ланки у структурі ієрархії організації, але позбавляє їх свободи дій і цим як обмежує творчі пориви, так і пригнічує саме прагнення до творчого прояву. На відміну від цього у не-ієрархічних системах «у жодній парі учасників може бути ситуації, коли він завжди

превалює» [1, р. 10]. А це створює умови для рівномірного розподілу влади та вільного розвитку кожного з учасників організації.

Чи не спричинять такі не-ієрархічні структури підвищений ризик анархії? Подібне питання припустимо, лише якщо надавати анархії негативну конотацію та розглядати її як деструктивний чинник ієрархічних систем. У логіці ж сучасного цифрового мислення анархія виступає не як деструктивний, а скоріше як конструктивний чинник. Як зазначав Джеремі Пітт під час аналізу принципів кібер-анархо-соціалізму, «анархія не означає відсутність правил. Слово «анархія» походить від слова «без правителя», що відповідає уникненню тиранії... Анархія не стільки стан хаосу та безладдя, в якому немає правил, а скоріше стан (квазі) стабільності без правил, які не можуть себе виправдати» [7, р. 7].

Сама ідея децентралізованих платформ багато в чому надихається анархістськими поглядами, зокрема такими принципами цієї ідеології, як поліцентричність та субсидіарність. Згідно з Вінсентом Остромом, поліцентричний порядок – це такий, «в якому багато елементів здатні вносити взаємні корективи для впорядкування своїх відносин один з одним у рамках загальної системи правил, де кожен елемент діє незалежно від інших елементів» [8, р. 57]. У такій системі найоптимальніша процедура прийняття рішень стає можливою лише тоді, коли виконується і другий принцип, тобто субсидіарність. Він вимагає, щоб «прийняття рішень делегувалося найближчій точці, у якій воно буде мати ефект» [7, р. 8]. І як пояснює Джеремі Пітт, «структури, об'єднані за допомогою поліцентричності та субсидіарності, менш схильні до монополізації, централізації (через преференційне приєднання на прикладному рівні) або колонізації (з наступним вилученням багатства), оскільки в таких структурах принципи самовизначення сильніші і надійніші» [7, р. 8]. Таким чином, поліцентричність і субсидіарність стають важливими принципами, що роблять реалізацію моделі не-ієрархічної структури управління можливою. Але її технічне втілення стає реальним лише завдяки розвитку цифрових технологій, які полегшують координацію множинних центрів прийняття рішення та сприяють автономізації різних елементів загальної системи.

Якщо спробувати зробити прогноз щодо подальшої динаміки поширення не-ієрархічних систем, то можна припустити, що з розвитком штучного інтелекту вони будуть удосконалюватися і охоплюватимуть усе більші сектори економіки. І справа тут не лише у більшій ефективності та скороченні витрат на оплату праці управлінського персоналу підприємств чи організацій. Важливим чинником є настрої на ринку праці чи запити самої робочої сили, яка має можливість порівнювати альтернативні системи організації праці та робити вибір на користь найбільш привабливих.

Окрім того, не слід забувати про взаємну зумовленість організаційних структур та технологій, що їх підтримують. За зміни одного з чинників змінюється й інший. Про це, зокрема, писав Альфред Чандлер під час аналізу виникнення такої організаційної форми, як корпорація [див. 9]. Він «задокументував, як нові технології, такі як залізниця і телеграф, породили нові форми, такі як сучасна корпорація, форма, яка раніше була неможлива» [2, р. 2]. Стефан Біллінгер і Мацей Воркевич зазначають, що «природно очікувати, що нинішній швидкий прогрес у галузі інформаційних технологій та штучного інтелекту продовжуватиме створювати нові можливості» [2, р. 2]. Чи означає це, що штучний інтелект зможе досягти успіху в тому, що не вдалося революціонерам багатьох епох, а саме підірвати та замінити ієрархічні системи не-ієрархічними? Досвід розвитку цифрового бізнесу показує, що такі революційні перетворення на користь не-ієрархічних систем справді можливі. Але вони можуть прийти мирним еволюційним шляхом за рахунок витіснення застарілих ієрархічних структур тими, що більшою мірою відповідають викликам та запитам часу.

Висновки

Організаційні рішення, які приймає цифровий бізнес, підкріплюють модель не-ієрархічних систем, яка активно обговорювалася у соціологічній літературі в останні десятиліття ХХ ст. У ті часи потреба в них ставала все більш очевидною, але лише з розвитком цифрових технологій з'явилися інструменти, здатні забезпечити роботу таких систем. Скорочення ланцюжків командування в рамках підприємств, бізнес-компаній та організацій дає змогу оптимізувати їхню діяльність та скоротити витрати на управлінський персонал. Окрім того, це впливає на задоволеність співробітників організацій та компаній, оскільки створює більш егалітарні відносини в колективі та надає більшу автономію під час виконання робочих завдань. Тому міграція робітників на цифрові платформи стає вже очевидним трендом, аналізу якого приділяють багато уваги у сучасній соціологічній літературі (див, наприклад, [7; 10]). Державний сектор економіки залишається найригіднішим щодо прийняття нових не-ієрархічних моделей управління. Однак і він змушений змінюватися під тиском новітніх технологій, а також унаслідок посилення впливу неурядових організацій під час вирішення багатьох державних завдань. Наприклад, академічна спільнота в Україні та багатьох інших країнах усе ще діє в рамках жорстких ієрархічних структур. Ба більше, ці ієрархії отримують подальше підкріплення в системах рейтингування, створюючи надмірний тиск там, де цифровий бізнес пішов шляхом забезпечення права вибору та надання автономії працівникам. Однак навіть тут відбувається вирівнювання ієрархій за рахунок поширення дистанційних форм

освіти та розтягування управлінських ланцюжків. Тому можна припустити, що ми живемо в епоху неминучої зміни організаційних структур, і модель цифрового бізнесу надалі буде перетворюватися на певний стандарт, який поширюватиметься і на інші сфери економіки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. O'Neill B. Structures for the Non-Hierarchical Organizations. *Discussion Papers from Northwestern University, Kellogg School of Management, Center for Mathematical Studies in Economics and Management Science*, Evanston, IL. 1982. No. 535. URL: <https://www.kellogg.northwestern.edu/research/math/papers/535.pdf> (date of access: 20.07.2024).
2. Billinger S., Workiewicz M. Fading hierarchies and the emergence of new forms of organization. *J Org Design*. 2019. Vol. 8. P. 1–6. DOI: <https://doi.org/10.1186/s41469-019-0057-6>.
3. Börzel T., Risse Th. Governance Without Government – Can it Work? *Regulation & Governance*. 2010. Vol. 4. P. 113–134. URL: https://www.researchgate.net/publication/228159850_Governance_Without_Government_-_Can_it_Work (date of access: 20.07.2024).
4. Governance Without Government: Order and Change in World Politics / Rosenau J.N., Czempiel E.-O. et al. Cambridge University Press, Cambridge. 1992. 311 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511521775>.
5. Peters B.G., Pierre J. Governance without Government? Rethinking Public Administration. *Journal of Public Administration Research and Theory*. April 1998. Vol. 8. Issue 2. P. 223–243. DOI: <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.jpart.a024379>.
6. The Emergence of Private Authority in Global Governance / Hall R.B., Biersteker T.J. et al. Cambridge University Press, Cambridge. 2002. 254 p. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511491238>.
7. Pitt J. The Principles of Cyber–Anarcho–Socialism. *IEEE Technology and Society Magazine*. 2022. March. P. 5–10. URL: <https://ieeexplore.ieee.org/stamp/stamp.jsp?tp=&arnumber=9731532> (date of access: 20.07.2024).
8. Ostrom V. Polycentricity Part 1. / Polycentricity and Local Public Economies, ed. Michael McGinnis. Ann Arbor: University of Michigan Press. 1999. 405 p. P. 52–74. URL: https://books.google.com.ua/books?id=iBZ32c7KLWUC&pg=PA52&hl=uk&source=gbs_toc_r&cad=1#v=onepage&q&f=false (date of access: 20.07.2024).
9. Chandler A.D. Strategy and structure: chapters in the history of American industrial enterprises. MIT Press, Cambridge, MA. 1962. 488 p. URL: <https://s3.amazonaws.com/arena-attachments/705027/a973f694aaae073aeb1cfce037f3b11.pdf> (date of access: 20.07.2024).
10. Fernández-Martínez J. et al. Codesigning participatory tools for a new age: A proposal for combining collective and artificial intelligences. *Int. J. Public Admin. Digit. Age*. 2018. vol. 5. no. 4. pp. 50–68. URL: https://www.iiia.csic.es/media/filer_public/6a/91/6a915bad-b245-494c-a39d-40da3d4d660c/codesignijpada.pdf (date of access: 20.07.2024).

ТЕХНІКИ (ВІД)ТВОРЕННЯ ВЛАДИ ЗА ДОПОМОГОЮ ДЕРЖАВНИХ СВЯТ НА ПРИКЛАДІ ПЕРІОДУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

TECHNIQUES OF (RE)PRODUCING POWER THROUGH PUBLIC HOLIDAYS ON THE EXAMPLE OF THE PERIOD OF CHRISTIANIZATION OF KYIVAN RUS

У статті були розглянуті техніки творення та відтворення влади за допомогою встановлення та регулювання державних свят. Задля досягнення мети, авторами був застосований метод кейс-стаді до процесу християнізації Київської Русі в X-XIII ст. Обрана тема є актуальною для дослідження влади в трансформаційній для суспільства період християнізації, державотворення і становлення нової феодалної формації, завдяки чому техніки та інструменти, за допомогою яких впливають на владні відносини, є видимими.

У межах статті був зроблений короткий огляд соціологічних підходів до свята в XX ст: Е. Дюркгейма, Р. Кайюа, Й. Гейзінга, М. Бахтіна. Автори визначають державне свято як таке, що пов'язане з міфами про державу, підтримується сувереном, поширюється в межах держави та є масовим. Засновуючись на теоретичних засадах П. Бурдьє та А. Грамші, у роботі розробляється теза про те, що державне свято є інструментом підтримки гегемонії та утримання влади шляхом нав'язування загальних форм мислення. Такі особливості державного свята як офіційний статус та масове залучення впливають на спрощене сприйняття ідеологем, які воно проводить. Тим самим, державне свято бере участь у процесі конструювання соціальної реальності, впливаючи на стійкість влади.

За допомогою кейс-стаді були розглянуті документальні свідчення відповідного історичного періоду та наукові праці з теми християнізації та ранньохристиянської доби Київської Русі. Автори дослідили процес трансформації свят Київської Русі періоду християнізації у контексті владних процесів та виокремили такі техніки (від)творення влади: присвоєння усталених часових і просторових меж; використання колективних звичок і традицій; насадження структури, яка сприяє реалізації влади; використання репресивних інструментів для корекції умов святкування.

Ключові слова: свято, влада, Київська Русь, (від)творення влади, християнізація.

The article discussed the techniques of creating and reproducing power through the establishment and regulation of public holidays. In order to achieve the goal, the authors applied the case study method to the process of Christianization of Kievan Rus in the X-XIII centuries. The chosen topic is relevant for the study of power in the transformative period of Christianization for society, state formation and becoming of a new feudal formation, as a result of which the techniques and tools used to influence power relations are visible.

Within the scope of the article, a brief overview of sociological approaches to the holiday in the 20th century was made: E. Durkheim, R. Caillios, J. Huizinga, M. Bakhtin. The authors define a public holiday as one that is associated with myths about the state, is supported by the sovereign, spreads within the state and is mass. Based on the theoretical foundations of P. Bourdieu and A. Gramsci, the paper develops the thesis that the state holiday is a tool for supporting hegemony and maintaining power by imposing common forms of thinking. Such features of the public holiday as the official status and mass involvement affect the simplified perception by ideologues that it carries out. Thus, the public holiday participates in the process of constructing social reality, influencing the stability of the government.

With the help of a case study, documentary evidence of the relevant historical period and scientific works on the topic of Christianization and the early Christian era of Kyivan Rus were examined. The authors investigated the process of transformation of Kyivan Rus' holidays during the period of Christianization in the context of power processes and singled out the following techniques of (re)creation of power: assignment of fixed time and space boundaries; use of collective habits and traditions; establishment of a structure that facilitates the implementation of power; the use of repressive tools to correct the conditions of the celebration.

Key words: holiday, power, Kyivan Rus, (re)production of power, christianization.

УДК 316.462+316.74
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.4>

Нолбат С.В.
магістр соціології

Дурнев О.А.
магістр соціології,
фахівець з управління проектами
ГО «Український інститут
соціальних досліджень імені
Олександра Яременка»

Вступ. Масові соціальні практики та соціокультурні феномени, які претендують на масовість, евристичні для дослідження владних процесів: по-перше, вони виступають «лінзою», що заломлює і збільшує масштаби функціонування та поширення влади, а по-друге, нормалізують та легітимують її в очах реципієнтів і учасників. Одним із найвідоміших, поширеніших і значущих таких феноменів є державне свято, яке у зв'язку зі своїм особливим статусом та специфічною роллю в суспільстві має помітний вплив на структури перцепції та дії людей.

На онтологічному рівні проблемна ситуація тут полягає у використанні свят як таких

у межах соціальних та політичних технологій на рівні суспільства на різному ступені ефективності. Людина, яка стикається з державними святами з високою частотою та регулярністю з моменту свого народження, найчастіше сприймає та несе в собі цінності та ідеологеми, які вони проводять, а також символи, якими оперують, не рефлексуючи причини чи події, що впливають на створення та (від)творення свята.

Гносеологічний аспект проблематики полягає в недостатній соціологічній вивченості свят, зокрема, у контексті проявів та функціонування влади в суспільстві. У свою чергу,

державні свята є тим інструментом, який варто вивчати серед перших, адже вони конструюються виходячи з переваг груп, які безпосередньо впливають на державну політику. Що також важливо – свята здатні поширювати вплив на велику кількість людей, причому вплив реіфікований, натуралізований, карнавалізовано-несерйозний, що диверсифікує його інструментарій та посилює його вплив.

Актуальність вивчення цієї теми полягає не лише в потребі у соціологічному розгляді свята як феномена, що впливає на владу, а й такими світовими соціально-політичними подіями, як загострення міжнародного суперництва і розростання конфліктів¹, а з тим і поширення процесів перегляду минулого², що напряду впливає на владні відносини в суспільстві, загострюючи й потребу в їх вивченні.

Таким чином, у цій роботі ми спробуємо зафіксувати та пояснити застосування державних свят для (від)творення влади. Відповідно, **метою** статті є концептуалізація та класифікація технік (від)творення влади в межах святкування державних свят.

Виклад основного матеріалу дослідження. У підході до свят ми перш за все орієнтуємося на традицію Еміля Дюркгейма [2], розуміючи свято як хронотоп (для) сакрального³. Тим самим ми не ототожнюємо свято з сакральним, а визначаємо його як особливий сегмент простору, що породжується сакральним і містить його. Дужки в нашому короткому визначенні не випадкові: сакральне як надінтенсивне колективне залишає на соціальному відбиток, що потенційно оформлюється просторово та практично у свято. Так, зміна пори року (важлива в житті мисливців, збирачів і землеробів), народження або смерть божества (як і народження, і смерть взагалі), перемога чи поразка в битві чи війні, ключові події в історії держави – усе це (але не тільки це) ситуації контакту із сакральним, відображення яких можна спостерігати як в архаїчних, так і в більшості сучасних свят⁴. Потрясіння, викликане таким зіткненням повсякденного з незвичайним і природного з надприродним, несе зміни в суспільство і разом із тим затвер-

джує новий порядок. Саме за допомогою встановлення повторюваного часу та простору свята, у відтворенні чи нагадуванні ситуації контакту із сакральним, закріплюється та відтворюється порядок.

На повторення порядку у святах прямо вказує Е. Дюркгейм, що наводить приклади позитивних культур різних племен Центральної Австралії. Вказували на це й інші, пізніші дослідники, наприклад, Йоган Гейзінга, який зазначає, говорячи про ритуальне наслідування сакральних подій: *«Учасники ритуалу переконані, що їхнє дійство актуалізує, здійснює певне божественне благо, приносить такий порядок речей, який вищий за той, що серед нього вони звичайно живуть»* [4]. І хоча Й. Гейзінга звертався до тематики свят та святкування виключно в контексті дослідження гри, він показав зв'язок гри, свята та священного дійства як елементів культури, що проявляються на всіх рівнях суспільного життя: у релігії, у побуті, у політиці тощо, що вказує нам на широкі можливості операціоналізації та дослідження.

Концептуалізація свята в архаїчних товариствах, яку пропонує Роже Кайюа [5], відчувавши вплив Е. Дюркгейма, пояснює зв'язок свята та порядку міфічною свідомістю: свято є значною частиною світопорядку та необхідною умовою його регулярного відтворення – а саме своєрідного «перезапуску», оскільки міфічний час є циклічним. Порушення святкового дійства або його скасування загрожує катастрофою, тому що благо (на яке вказував Й. Хейзінга) не просто не буде актуалізоване: воно не буде введено у світ і втратить силу. Родючість не буде відтвореною, божество не народиться, а люди не будуть створені, і саме в цьому сенсі особливий інтерес для дослідження становлять переломні моменти в історії, коли свята (особливо міфічні) заборонялися, так і вплив цих подій на суспільства.

Для «перезапуску» порядку має повернутися початковий хаос, тому у святі тимчасово припиняють діяти правила та ієрархії. Розділене суспільство (пере)об'єднується як емоційно (у загальному переживанні захоплення, скорботи, страху чи полегшення), і фізично (у перебуванні у натовпі, танці, у спільній праці, сексуальних відносинах, груповому прийомі їжі). По завершенні свята владні стосунки встановлюються знову, хоч і залишаються насправді все тими ж досвятковими стосунками: вождь залишається вождем, жрець – жерцем тощо (на це вказував Михайл Бахтін [6], розкриваючи специфіку свята-карнавалу як перевороту ієрахій, сприяє зміцненню панівного порядку). Свята ж, нездатні перевстановити порядок, а це саме свята сучасного суспільства, Р. Кайюа називає канікулами, особливо акцентуючи їхню розділе-

¹ Так, наприклад, у даному контексті варто згадати тенденцію до суперництва між глобальними акторами, яка проявляється у війнах, що почалися, і перегляді нинішнього світопорядку (індикатором якого є розвиток і розширення BRICS).

² Що знаходить прояв не тільки в змінах світопорядку, про які вказувалося вище, але також і в тенденціях, пов'язаних зі зміною ціннісно-нормативних напрямів і процесом відмови від минулого, що проявляється у зміні урбанонімів і знесенням пам'яток (у даному контексті можна згадати події, пов'язані з рухом Black Lives Matter, результатом якого стало знесення пам'ятником деяким американським історичним особам [1]).

³ Детальніше в: Нолбат, Голіков, «Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження свята: сакральне, час, практики» [3]

⁴ Зауважимо, що сакральний початок міститься як в урочистостях і розвагах, так і в скорботі та жалобі. Тому тут термін «свято» ми використовуватимемо незалежно від емоційного забарвлення сакральної події, спираючись на структурну подібність «свят» і «пам'ятних днів», незважаючи на їх відмінності в повсякденному сприйнятті.

ність, низьку емоційну інтенсивність і відірваність від колективного.

На підході М. Бахтіна також слід зупинитися детальніше, оскільки він висвітлює важливі аспекти трансформації свят та «вбудовування» їх у складні структури церкви та держави. Мова про двоїсту сміхово-серйозну природу свята (що, зазначимо, у дюркгеймівській традиції відповідає «низькому» і «високому» сакральному), якому властиві протилежні якості: із серйозного боку – пафос і піднесеність, статичність і тотальність, ієрархічність і влада, зі сміхової – зворотне. Ця архаїчна двоєдність була поділена в процесах соціальної еволюції, а потім серйозне витіснило сміхове в тих святах, які є офіційними, причому незалежно від їхнього релігійного чи світського походження.

Вже самий історичний феномен існування офіційних свят вказує на залучення свят у владні відносини, а також дозволяє припустити використання цілеспрямованих політик щодо свят для (відтворення) порядку та (пере)встановлення панування. Із розвитком громад безліч свят різного походження і характеру стали відігравати роль ключових для конкретних товариств, набуваючи і втрачаючи значення. Інтерес представлятиме дослідження як самих свят, які зараз прийнято називати державними, так і процесів встановлення та заміщення святами один одного, а також передумов цих процесів.

У межах нашої статті розуміння державного свята відхилитиметься від закріпленого в законодавстві⁵, оскільки ми не вважаємо легалізацію необхідним критерієм: державне свято може бути й незакріпленим, як, наприклад, День героїв у сучасній Україні чи свята в суспільствах, які не мають правової системи, що регулюють сферу святкового. *Необхідною*, але недостатньою умовою є (часто цілеспрямоване) поширення свята в межах держави та масове залучення до нього тим чи іншим чином якомога більшої кількості людей. У минулому це могла бути організація всенародних гулянь та бенкетів, а також встановлення санкцій за неучасть у святі; у сучасності все насамперед проявляється в поширенні інформації про свято в соціальних медіа, у створенні «віртуальної причетності», якої практично неможливо уникнути. Обов'язковою є підтримка свята сувереном, тим самим – визнання свята як значущого або його ініціація. Так, заборонені чи невизнані на державному рівні свята, що навіть відзначаються більшістю населення, не можна вважати державними. Прикладом можуть бути релігійні свята в Радянському Союзі або свята, пов'язані з радянським минулим, у сучасній Україні.

Проте ключовою для визначення державного свята ми вважаємо його пов'язаність

з актуальними міфами про державу. Це свята, пов'язані з побудовою держави, символами держави, героями держави, а також традиційні свята, наповнювані актуальним міфом. Так, наприклад, в Україні серед актуальних міфів переважають міфи про єдність (єдність українського народу перед ворогами, єдність України та Європи), про рятівника (захисники України, герої), а також зворотний бік цих міфів – про жертву (репресовані, загиблі в результаті Голодомору або воєн), про «золотий вік» (незалежність). До групи свят, пов'язаних з державотворенням, ми відносимо День Незалежності, День Конституції, Дні прапора, герба та гімну, а також численні пам'ятні дні та річниці, пов'язані чи актуалізовані в рамках процесу державотворення: бій під Крутами, жертви Голодомору, загибель Небесної Сотні та інші. До другої – переважно релігійні свята, зокрема православні за новоюліанським календарем, а також День захисників України, День перемоги над нацизмом у Другій світовій війні.

Феномен державного свята має особливості, які забезпечують йому специфічну роль у процесі (від)творення влади. По-перше, оскільки державне свято має статус офіційного, такого, що транслює авторитет держави, а також представляється важливим для неї, **за його допомоги відбувається «прищеплення» загальних категорій сприйняття та оцінки**, яке, залежно від спрямованості свята, певним чином позначає владне становище. По-друге, залучення до процесу святкування державних свят також проявляється **у специфічній формі участі у святкуванні**, за якої навіть сама «згода» на державний вихідний також тією чи іншою мірою є святкуванням. Своєю чергою, включеність у святкування, а також участь у святкових ритуалах, **впливає на «згоду на свято»** і, відповідно, на сприйняття ідеологем, які воно проводить.

Таким чином, повторювані державні свята як явище, що має масовий характер, є значущим інструментом у конструюванні соціальної реальності, зокрема її політичного аспекту. У даному контексті, використовуючи логіку Антоніо Грамші, відповідно до якого *«так звана громадська думка тісно пов'язана з політичною гегемонією; інакше кажучи, вона, це – точка дотику між “громадянським суспільством” і “політичним суспільством”, між згодою та силою. Держава, коли хоче вдатися до не дуже популярних дій, заздалегідь готує необхідну громадську думку, себто організовує та централізує певні елементи громадянського суспільства»* [8, с. 40], можна припустити, що державні свята виконують роль підтримуючого інструменту, який непрямо впливає на можливість реалізації та(або) утримання влади, формуючи згоду зі встановленими позиціями в суспільних відносинах.

⁵ Як свята, закріплені у статті 73 Кодексу законів про працю України [7]

Функцією державних свят є підтримання гегемонії, а відтак – утримання панування за допомогою формування згоди на нього з боку тих, над ким воно здійснюється. Ймовірними актами, що впливають на цю згоду, є (список не вичерпний):

1) нормалізація практик «появи можновладців» (наприклад, Президентський день у США або День короля в Нідерландах);

2) закріплення і поширення міфів, на які спираються групи, що претендують на владу (наприклад, День взяття Бастилії у Франції, День Сьова в Японії або День німецької єдності в Німеччині);

3) легітимація світогляду, яка допомагає утримати/досягти владних позицій (наприклад, Перше травня або Міжнародний жіночий день, що впливають на консолідацію).

Слід уточнити, що гегемонія спирається на «культурне ядро» суспільства, яке містить сукупність шаблонів сприйняття соціальних процесів і загальних форм мислення, що транслюються за допомогою безлічі традицій, образів і символів. Культурне ядро піддається змінам у результаті закріплення тих чи інших символічних кордонів у соціальному просторі [9].

У цьому контексті варто згадати П'єра Бурдьє, який вважав, що релігійні свята втілюють парадигму пояснення світу, а також є способом нав'язування загальних схем мислення, які краще «приживаються» під час колективних практик⁶. Виходячи з цього, можна сказати, що державні свята, своєю чергою, відіграють роль у підтримці державної влади за допомогою нав'язування загальних форм мислення, що зміцнюють її.

Можливість конструювати соціальну реальність відкриває доступ до символічної влади, причому держава виробляє інструменти соціальної реальності, але користуватися ними може не тільки держава. Символічна влада за П. Бурдьє – це здатність констатувати даність за допомогою висловлювань, змушувати людей бачити і вірити, підтверджувати або трансформувати бачення світу і, таким чином, діяти на світ [11]. Символічна влада не є інструментом силового впливу, але завдяки ефекту мобілізації дає змогу отримати еквівалент того, що досягається силою (фізичною чи економічною). Однак для її реалізації вона має бути визнана тими, щодо кого застосовується: у полі застосування символічної влади має існувати певний рівень гегемонії, зокрема – згоди на символічну владу.

Розглядаючи суспільну свідомість як конструйований об'єкт, ми зможемо виявити,

наскільки різні чинники впливають на зміну соціального простору, а тим самим опосередковано – на владні відносини. Ось чому ми надалі розглядаємо державні свята як такі, що уніфікують ціннісно-нормативні орієнтації, нав'язують ідеологічний досвід через поширення та легітимацію ідеологем. Останні, своєю чергою, є підґрунтям влади та апелюють до сакральних подій, формуючи державний міф. Тим самим свята зміцнюють цей фундамент, поширюючи згоду на владні позиції.

У даній роботі ми зупинилися на кейс-стаді як методі дослідження того, як використовуються релігійні свята в період християнізації та відповідної державної трансформації Київської Русі. Велика історична дистанція при цьому дасть змогу більш повно й об'єктивно розглянути значення свят для встановлення й утримання влади.

Культурна політика держав, які перебувають у стадії інституційних змін або становлення, рідко обходиться без демаркації простору свят. Якщо звернутися до періоду державного становлення Русі, то ми зможемо спостерігати послідовні втручання владних груп у свята і святкування, і передусім йдеться про становлення християнства на Русі в X-XIII століттях. Впливаючи на внутрішні соціально-економічні (закріплення феодального ладу) та політичні чинники (підтримка авторитету влади князя й посилення міжнародного значення держави, із супутнім тісним культурним, економічним і політичним обміном), процес насадження християнства на Русі закріплював та зміцнював владу [12]. Звичні ж для народу язичницькі свята, пов'язані з ними символи і практики частково відкидалися, а частково наповнювалися новими смислами і зберігалися. Процеси апропріації елементів язичницьких свят видаються нам показовими в детальному вивченні ситуації кризи та глобальних змін, що дає змогу роздивитися інструменти влади в процесі руху, коли вони особливо помітні. У випадку християнізації Русі варто звернути увагу на окремі факти, які можуть допомогти нам у розгляді прийомів відтворення та зміцнення влади.

Слов'янське язичництво було не оформленою релігією, а містило сукупність безлічі культів і вірувань на різних етапах розвитку: від анімізму до політеїзму, що різнилися між племенами. Характер язичництва мали і його свята, пов'язані із життєвим, сезонним, солярним циклами [13]. У свою чергу, про те, що християнські свята відігравали певну роль у житті суспільства ще на ранніх етапах християнізації, свідчить їхнє закріплення в хронотопі суспільства Русі.

Широко відомо про активне влаштування просторів для святкування (а в християнстві це насамперед храми) кожним правителем-хри-

⁶ «It establishes and restores the agreement on putting the world to rights by the imposition and inculcation of common ways of thinking and by the solemn affirmation or reaffirmation of this agreement in the feast or religious ceremony, a symbolic action of the second order that utilizes the symbolic efficacy of religious symbols to reinforce their symbolic efficacy by reinforcing the collective belief in their efficacy» [10].

стіянином, включно з «доволодимирськими». Часто храми зводилися на місцях колишніх капищ, про що свідчать як літописні джерела⁷, так і археологічні знахідки [15]. Практика «займати» простір сакрального практикувалася не тільки християнами, а й язичниками в період «реставрації» язичництва князем Святославом [16]. Останнє може слугувати як підтвердження властивості сакрального створювати «відбитки» на соціальному, його просторі та часі, практиках і комунікаціях, так і прикладом насильницького «перезаповнення» цих «відбитків», акту утвердження символічної влади, у якому свято як інструмент формування соціальної реальності реалізується повною мірою. Використання усталених просторових меж у процесі святкування є ефективним інструментом саме для формування цього феномена. Те саме можна сказати і про часові аспекти святкування.

У часі свята також закріпилися досить швидко, спираючись на вже сформовану і стійку візантійську календарну традицію, що використовувалася деякими представниками освіченої частини Київської Русі, і вже у XII столітті на Русі були свої власні християнські свята, що виконували функцію розмітки часу [17]. Тут важливим є часове злиття християнських і язичницьких свят, подібне до вже згаданого просторового. Менш точно фіксовані, але вкорінені в традиціях і пов'язані зі зміною сезонів язичницькі святкування зміщувалися до християнських. Такі чинники, як збереження общинної традиції колективного святкування, а також використання звичних, але відірваних від означуваного символів⁸ дали змогу сформувати особливі синтетичні умови, за яких організована (і вже тому насторожуюча) релігія не відторгається, але водночас зберігається звичність дорелігійних повсякденних вірувань [18]. Саме в такий спосіб церква вела подвійну боротьбу з язичництвом: частково, через проповіді та заборони, вона намагалася знищити його; частково використовувала і пристосувала до свят свого календаря, насаджуючи їх згори.

Цікаво, що випадки подібної стратегії християнства непоодинокі. Згідно з Дж. Фрезером, у грекомовних регіонах християнська церква уподібнювала Великдень до культу Адоніса, тим самим залучаючи більше прихильників до християнства і формуючи менше відторгнення [19]. Спостерігаються й інші християнсько-мовні контамінації: «У дійсності згадані факти можуть свідчити хіба що про повну і безсумнівну перемогу християнства,

⁷ «І звелів Володимир будувати церкви і ставити їх на тих місцях, де колись стояли дерев'яні кумири. Він поставив церкву во ім'я святого Василя на тій горі, де стояв Перун та інші боги і де поклонялися князь і люди» [14, с. 76]

⁸ Наприклад, млинець на Масляну – пережиток раніше згаданого культу Хорса-сонця, а паска – прояв культу хліба.

оскільки в усіх випадках язичеські традиції були підкорені християнським, а не навпаки» [20, с. 218]. З огляду на єдність церкви і держави в досекулярних суспільствах, така стратегія призводила не тільки до закріплення християнства, але й до утвердження влади держави, що насаджувала його.

Християнські свята користувалися підтримкою князів як традиційна частина поширюваного ними християнства, а також новоствореною елітою – духовенством. «Повість временних літ» розповідає про святкові бенкети князя Володимира, які влаштовували як у недільні дні, так і у великі свята. Перша згадка такого святкування пов'язана з перемогою Володимира над печенігами 996 року [14, с. 83]: спочатку виграли бій у день Преображення Господнього, а по поверненню, що припало на свято Успіння Богоматері, влаштували бенкет. Ця подія особливо важлива для нас як приклад формування зв'язку християнських свят із державним міфом (у цьому разі – про божественне заступництво) і, як наслідок, – набуття ними державного статусу. Військові перемоги князя, з одного боку, сприяли зміцненню й популяризації нової релігії та її свят, а з іншого – свята сприймалися як час і місце для здобуття прихильності божественних сил. Такий обмін виглядає на перший погляд доволі примітивним, проте ж період становлення християнства був саме перехідним від язичництва, і «стосунки» з вищими силами багато в чому лишалися «аналогічними» більш раннім. Тим самим подібне святкування виконувало одразу дві функції по відношенню до підтримання гегемонії: нормалізувало існування володарів (запровадженням важливого елемента божественного заступництва) та закріплювало міф, на який спиралася панівна група (божественне заступництво для появи істинної влади).

Сама традиція бенкетів була пережитком язичницьких часів, що міцно закріпилася, і носила в собі риси міфічного свята, за Р. Кайюа. Надмірність святкового споживання їжі та алкоголю [14, с. 83-85] в обмежених умовах раннього Середньовіччя відповідає «розкішній розтраті», а змагання у влаштуванні кращих бенкетів [21] може бути інтерпретовано як потлач у термінології Жоржа Батая [22]. Однак, на відміну від свят суспільств ранньої експлуатації, бенкети ранньофеодальної Русі вже не «стирали» повністю різницю між учасниками. Хоча літописи і вказують на частування жебраків [14, с. 83; 23], це мало характер милостині, з поділом на того, хто дає, і того, хто приймає, а не спільної об'єднуючої дії. Характерно також, що закріпилася і розвинулася традиція роздільного святкування у виконанні народу та еліт: князя, бояр, дружини та священнослужителів, функціональна для феодалізму на

стадії розвитку. Відбувалося насадження певної структури, яка закріплювала межі соціального простору у фізичному, тим самим віддаляючи пануючих із подальшим закріпленням шаблонів сприйняття ролей, що сприяють реалізації влади.

При цьому ненажерливість (і особливо пияцтво) засуджувалася отцями церкви як серед простих людей [24], так і серед духовенства [25, с. 110], як таке, що призводить до великих гріхів. У XII-XIII ст. йшли дискусії та поширювалися повчання з приводу правильного дотримання постів. Деякі свята, відповідно до них, випадали на пісні дні, отже – не могли супроводжуватися бенкетом [26, с. 161-162]. Прийняття таких обмежень святкування (зі збереженням їх у православ'ї дотепер) вказує на поступову трансформацію свят, у яких надмірне споживання втрачало значущість, проте виникала і кристалізувалася нова інстанція легітимного символічного насильства, чю легітимність «світська» влада підтримувала як функціональну. Обмежувалися інші аспекти тілесності. Так, Володимирський собор (1247 р.) суворо засудив кулачні бої та бої кийками на свята [25, с. 109]. Цей язичницький пережиток, який мав у минулому, ймовірно, ритуальний характер, також мав риси міфічного свята у його «надмірності», де витрачалися людські життя. Були засуджені також ігри та танці [25, с. 110] напередодні неділі, що описуються як емоційні, позбавлені звичних диференціацій та ієрархій, неконтрольовані. Усе це вказує як на відторгнення у святах низького сакрального (за Е. Дюркгеймом), так і на поступове цивілізування, приборкання плоті для того, щоб мав можливість розвиватися розум.

Ще один приклад регулювання тілесності – рекомендації щодо статевої помірності в пости, свята та неділі [27, с. 30-31]. Свято в такий спосіб виділялося з повсякденності по-новому – за рахунок підготовки до нього в самообмеженнях. У цих процесах бачимо задіяння репресивних інструментів у формуванні умов святкувань, силовий вплив на рутини святкування для підтримки нових, необхідних для підтримки влади, практик, оскільки будь-яка влада, відповідно до А. Грамші, тримається на двох факторах – силі і згоді.

У результаті ми спостерігаємо появу свята нового типу – стриманого, суворого, пафосного. На противагу міфічному святу християнство запропонувало іншу форму колективного святкування – богослужіння. У ньому були присутні і емоційне піднесення, і співтворчість (у формі спільної молитви), і тимчасовий злам ієрархій (рівність душ перед Богом), і тілесність (у тривалій спільній присутності в храмі або натовпі хресного ходу), але в іншій, відмінній від міфічного свята формі. Усе це дозволяє

говорити про серйозність свят (за М. Бахтіним), але ще не перетворення їх на канікули (за Р. Кайюа).

Висновки.

Отже, визначивши державне свято як свято, що пов'язане з міфами про державу, підтримується сувереном, поширюється в межах держави та є масовим, ми стверджуємо, що державне свято як феномен, який актуалізує колективність, покликаний втілювати ідеологеми, які легітимізують владу, нав'язуючи ті чи ті загальні форми мислення і тим самим впливаючи на формування згоди на стійкі владні позиції, тобто формуючи підґрунтя для функціонування влади й підтримання гегемонії.

Проаналізувавши кейс трансформації свят Київської Русі періоду християнізації, ми спостерігаємо становлення свят нової релігії як державних свят. Їх вирізняли риси переходу від сміховості до серйозності, притаманні й сучасним святам, що дає підстави судити про збільшення їхньої ролі у владних відносинах і процесах. Окрім примусу, утвердження християнських свят включало в себе такі тактики формування згоди, як апропріація ustalених практик і елементів традиційних свят, «займання» часу і місця колишнього сакрального, надання святам супутніх соціальних функцій, таких як маркування часу і доступ до дефіцитних ресурсів, тотальне проникнення свята в приватне життя. Це, своєю чергою, спричинило поступовий перехід і до згоди з владою. Окремо слід відзначити ознаки цивілізаційного процесу, який передбачає інтерналізацію владних структур, що простежуються в нововстановлених християнських святах.

Нам вдалося виокремити такі техніки (від творення влади в державних святах, як:

1. Присвоєння ustalених часових і просторових меж;
2. Використання колективних звичок і традицій;
3. Насадження структури, яка сприяє реалізації влади;
4. Використання репресивних інструментів для корекції умов святкування.

Безумовно, наш підхід має обмеження: метод кейс-стаді із застосуванням аналізу документів, що надає можливість судити про факти та дискурси, перешкоджає дослідженню сприйняття свят і державних політик у просторі святкового. Віддаленість від об'єкта дослідження, що дає нам змогу спостерігати в розгорнутому вигляді досліджувані процеси, водночас обмежує нас у виборі джерел і методів. Відсутність об'єктивних даних про сприйняття свят більшою частиною населення ми частково компенсували непрямыми свідченнями та аналізом наслідків. Однак для глибшого вивчення проблематики слід звер-

нутися і до більш наближених до сучасності держав та їхніх свят.

Крім того, досліджуючи обраний кейс, ми зважаємо на те, що на розглянутому етапі соціального розвитку неможливо говорити про повноцінні в сучасному розумінні соціальні й політичні технології, - плановані, розроблювані й усвідомлено впроваджені. Така екстраполяція сьогодення в минуле була б помилковою й антиісторичною. Однак навіть з урахуванням цих обмежень ми можемо досліджувати техніки легітимації влади в їхніх зародкових і конкретно-історичних формах і проводити аналогії із сучасністю.

Плідним для подальших досліджень у цьому напрямі ми вважаємо дослідження державних свят сучасної України, а саме вивчення специфіки міфів про державу, які лежать у їхній основі, та відображення цих міфів у дійсності, ролі свят у формуванні підґрунтя державної влади за часів незалежності, функцій свят за умов кризи, а також ефектів державних втручань у царину святкового.

ЛІТЕРАТУРА:

1. The Statues Brought Down Since the George Floyd Protests Began : The Atlantic. URL: <https://www.theatlantic.com/photo/2020/07/photos-statues-removed-george-floyd-protests-began/613774/> (дата звернення: 30.07.2024).
2. Дюркгайм Е. Первісні форми релігійного життя. Тотемна система в Австралії. Київ : Юніверс, 2002. 423 с.
3. Нолбат С.В., Голюков О.С. Теоретико-методологічні засади соціологічного дослідження свята: сакральне, час, практики. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. 2023. № 50.
4. Гейзінга Й. Homo Ludens. Київ : Основи, 1994. 250 с.
5. Caillois R. Festival. The College of Sociology / ed. by Denis Hollier. Minneapolis : the University of Minnesota Press, 1988. 460 p.
6. Bakhtin M. Rabelais and His World. Bloomington : Indiana University Press, 1984. 510 p.
7. Стаття 73. Святкові і неробочі дні : Кодекс законів про працю України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08/paran454#n454> (дата звернення: 30.07.2024).
8. Грамші А. В'язничні зошити. Вибрані записи. Київ : LAT&K, 2014. 241 с.
9. Lytovchenko A., Durniev A. : Memes in symbolic struggle tools. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 6(42). P. 95–102.
10. Bourdieu. P. Genesis Structure Religious Field : Scribd URL: https://www.scribd.com/doc/57206124/Bourdieu-Genesis-Structure-Religious-Field?language_settings_changed=English (дата звернення: 30.07.2024).
11. Bourdieu P. Language and Symbolic Power. Padstow : Polity Press, 1991. 289 p.
12. Демочко В. Київська Русь і християнство. *Волинські історичні записки*. Т. 2. С. 24–32.
13. Грушевський М.С. Історія української літератури. Київ : Либідь, 1993. Т. 1. 264 с.
14. Нестор Літописець. Повість минулих літ. Київ : Веселка, 1989. 224 с.
15. Боровський Я.Є., Толочко П.П. Київська ротонда. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, 1979. С. 91–103.
16. Толочко П.П., Боровський Я.Є. Язичницьке капище в «городі» Володимира. *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, 1979. С. 3–10.
17. Новгородський перший літопис. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/novglet/novg03.htm> (дата звернення: 30.07.2024).
18. Durniev, A. Factors of religiosity of the population of Ukraine in the post-secular world (2014–2019). *Габітус*. 2020. № 16. P. 48–53.
19. Frazer J. The Golden Bough: A Study of Magic and Religion. New York : The Macmillan company, 1992, 752 p.
20. Брайтчевський М.Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ : Наук. думка, 1988. 261 с.
21. Чворовић З. Покајна дисципліна у старој русији у светлу «Канонских одговора митрополита Јована II». *Византијско-словенска чтенија IV* : Међунар. научне конференције, м. Ниш, 14 листоп. 2020 р. С. 127–140.
22. Bataille G. The Accursed Share: An Essay on General Economy. New York : Zone Books, 1988. 197 p.
23. Яків Мних. Пам'ять і похвала князеві руському Володимиру, як хрестився Володимир і дітей своїх охрестив, і усю землю Руську од кінця й до кінця, і як хрестилася бабуня Володимирова Ольга раніше Володимира. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr18.htm> (дата звернення: 30.07.2024).
24. Поучення до простої чаді. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr34.htm> (дата звернення: 30.07.2024).
25. Лотоцький О.Г. Українські джерела церковного права. Варшава, 1931. Т. 5. 320 с.
26. Вакін В. Компетенція духовної влади Константинопольських Патріархів щодо Київської митрополії. *Волинський благовісник*. 2014. № 2. С. 157–170.
27. Романова О. Сюжет «А оже лязять дети не смьсляче» в «Вопрошанія Кирика» – спроба нового прочитання. *Український історичний збірник*. 2007. № 10. С. 28–37.

ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА ІНФОРМАЦІЇ ДЛЯ МЕШКАНЦІВ ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ (НА ПРИКЛАДІ М. ХЕРСОН)

THE MAIN SOURCES OF INFORMATION FOR RESIDENTS OF THE OCCUPIED TERRITORIES (ON THE EXAMPLE OF KHERSON)

У статті здійснено аналізування можливостей та умов отримання інформації мешканцями міста Херсон, яке перебувало під окупацією військ російської федерації; зазначено необхідність та важливість чесного й об'єктивного інформаційного простору, зокрема у воєнних умовах під час блокування зв'язку та масової пропагандистської риторики з боку загарбників; досліджено основні джерела, з яких мали змогу та черпали інформацію мешканці міста Херсон, перебуваючи в окупації 8 місяців і 10 днів.

Завдяки проведеному авторами емпіричному дослідженню, було виявлено причини/мотиви знаходження респондентів у місті Херсон під час повномасштабного вторгнення, перебування та період часу, проведений в окупації.

Було проведено емпіричне дослідження методом онлайн-анкетування, що дозволило виокремити найбільш доступні та найбільш популярні, серед мешканців окупованого міста, джерела інформації; доступні та найбільш використовувані в окупованому м. Херсоні соціальні мережі. Здійснено спробу дізнатися про можливість херсонців переглядати новини та отримувати об'єктивну та різноманітну інформацію про події в державі та окупованому місті зокрема, зважаючи на відсутність українського зв'язку.

У публікації висвітлено думку респондентів щодо доступності та умов користування месенджером та пошуковими системами; користування основними Інтернет-виданнями та онлайн-ресурсами, що були доступні в окупації. Отримано було інформацію щодо популярних та доступних для херсонців в окупації телевізійних каналів та радіохвиль, а також умови їх обрання та перегляду/прослуховування.

У статті окреслено не тільки джерела, з яких черпали інформацію херсонці, перебуваючи в окупації, а також умови, за яких мешканці мали можливість та певний доступ до різного роду джерел інформації; умови, за яких користувалися чи не користувалися пропагандистськими джерелами, зокрема телебаченням та радіо. Також було виявлено й доведено гіпотезу авторів, щодо незламності херсонців та їх віру в перемогу України через запитання щодо можливості долучення херсонців до кібервійська навіть під час окупації.

Ключові слова: джерела інформації, повномасштабне вторгнення, російсько-українська війна, окупована територія, емпіричне дослідження, анкетне онлайн-опитування.

The article analyzes the possibilities and conditions for obtaining information by residents of the city of Kherson, which was under occupation by the troops of the Russian Federation; the necessity and importance of an honest and objective information space, in particular in wartime during the blocking of communication and mass propaganda rhetoric by the invaders; the main sources from which residents of Kherson could and did obtain information while under occupation for 8 months and 10 days are investigated.

The empirical research conducted by the authors revealed the reasons/motives for the respondents' presence in the city of Kherson during the full-scale invasion, their stay and the period of time spent in the occupation.

An empirical study was conducted using the online survey method, which made it possible to identify the most accessible and most popular sources of information among the residents of the occupied city; available and most used social networks in the occupied city of Kherson. An attempt was made to find out about the ability of Kherson residents to view the news and receive objective and diverse information about events in the state and the occupied city in particular, given the lack of Ukrainian communication.

The publication highlights the respondents' opinion on the availability and conditions of using messengers and search engines; the use of major online publications and online resources that were available during the occupation. Information was obtained about the popular and accessible television channels and radio waves for Kherson residents under occupation, as well as the conditions for choosing and watching/listening to them.

The article outlines not only the sources from which Kherson residents received information during the occupation, but also the conditions under which residents had the opportunity and certain access to various sources of information; the conditions under which they used or did not use propaganda sources, including television and radio. The authors' hypothesis about the resilience of Kherson residents and their belief in Ukraine's victory was also revealed and proved by asking them about the possibility of Kherson residents joining the cyber army even during the occupation.

Key words: sources of information, full-scale invasion, Russian-Ukrainian war, occupied territory, empirical research, online questionnaire survey.

УДК [316.776:341.223.1]:355.01(470+571:477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.5>

Черкашина Т.О.

к.соціол.н.,
доцентка кафедри філософії, соціології
та соціальної роботи
Херсонський державний університет

Місік А.Р.

здобувачка ОП «Соціологія»
Херсонський державний університет

Постановка проблеми. Після повномасштабного вторгнення РФ в Україну 24 лютого 2022 року, місто Херсон було окуповане російськими військами 1 березня 2024 року, після п'ятиденної важкої оборони.

В цілому сьогодні українська держава знаходиться в стані інформаційної війни з окупаційними силами РФ та пропагандистськими

структурами, що розповсюджують дезінформацію.

На окупованих територіях України спостерігається постійна зміна джерел інформації через різні фактори. Зокрема, захоплення теле- та радіовишок окупаційними силами призводить до переривання трансляції українських медіа. Мешканці окупованих терито-

рій також змушені постійно змінювати мобільних операторів та інтернет-провайдерів, щоб зберегти доступ до правдивої та об'єктивної інформації.

Доступ до достовірної інформації є ключовим для забезпечення прав та безпеки громадян, особливо в умовах воєнного конфлікту. Розуміння того, які джерела інформації є надійними, затребуваними та доступними для мешканців окупованих територій, дозволить уряду та громадськості краще відповідати на потреби цих людей та забезпечувати їхню безпеку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Дослідження з проблем доступу до основних джерел інформації під час російсько-української війни, зокрема на окупованих територіях, на жаль, відсутні.

Щодо вивчення засобів масової інформації та джерел інформації у наукових доробках вітчизняних науковців, то даному питанню були присвячені роботи І. Білаш, О. Гарматій [1], О. Дмитровського [2], М. Недопитанського [3], О. Ятчука [4] та інших.

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми спробували дослідити основні джерела інформації, доступні для мешканців тимчасово окупованих територій (на прикладі м. Херсон) та можливість й мотиви користування саме цими джерелами інформації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Від початку російського вторгнення в Україну, територія Херсонської області перебуває під ударами збройних сил Росії. У перший день вторгнення, 24 лютого 2022 року, російська армія перейшла адміністративний кордон Херсонської області з анексованим Кримом та розпочала окупацію регіону.

Через тимчасову окупацію, мешканці міста Херсон, окрім соціальних, психологічних та матеріально-житлових проблем, відчули брак інформації, причиною якого стала відсутність джерел правдивої інформації та доступ до них.

Отримання правдивої, якісної інформації жителями тимчасово окупованого Херсону було практично неможливе через захоплення міської телевежі, вишок українського мобільного зв'язку, українських радіохвиль, часто відсутнє було інтернет – з'єднання.

Мешканці ТОТ прагнули отримувати будь-яку та дуже різну інформацію з усіх доступних джерел, намагаючись скласти цільну картину того, що відбувається.

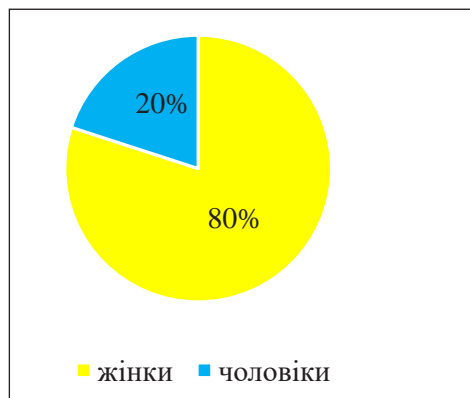
На початку окупації жителі Херсона ще мали доступ до українського телебачення, українського радіо та користуватися українськими інтернет-ресурсами. Однак з часом російські окупанти відключили український мобільний зв'язок, зруйнували телевізійну вежу, щоб підключити абонентів до російських мобільних

операторів та поширювати російську пропаганду через радіо і телебачення. Більшість херсонців, які залишалися в окупованому місті, опинилися в інформаційному вакуумі. Вони не могли отримувати достовірну інформацію, часто були змушені фільтрувати пропагандистські повідомлення або взагалі не мали доступу до новин про події в Україні, зокрема в окупованому Херсоні.

З метою дослідження основних джерел інформації, доступних для мешканців тимчасово окупованих територій та можливість й мотиви користування саме цими джерелами інформації, нами було проведено емпіричне дослідження. Протягом березня – вересня 2023 року (опитування проводилося після деокупації м. Херсон в цілях безпеки респондентів) нами було проведено анкетне онлайн-опитування, у якому взяли участь 220 осіб.

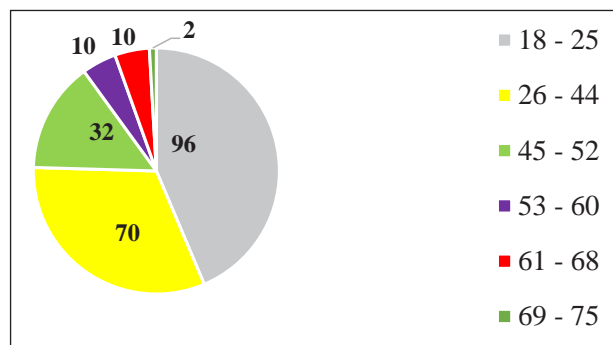
Проведення онлайн-опитування відбувалося за допомогою Google Forms, що дозволила ефективно опитати респондентів та забезпечити конфіденційність відповідей. Анкета розсилалася усім, хто погодився взяти участь у опитуванні.

За статтю респонденти розподілилися таким чином:

Рис. 1. Стать респондентів.

Вік респондентів зазначений на рис. 2.

Рис. 2. Вік респондентів

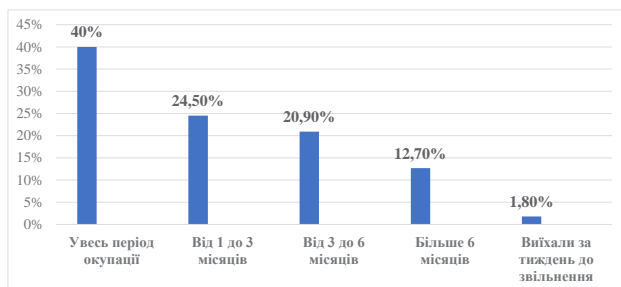
Відповідно висунутої нами гіпотези, щодо того, яким чином респонденти опинилися під

час окупації в місті, наші очікування виправдалися – 94,5% (208 осіб) опитаних мешкали в м. Херсоні до початку повномасштабного вторгнення, і лише 5,5% (12 осіб) є переселенцями з Херсонської області.

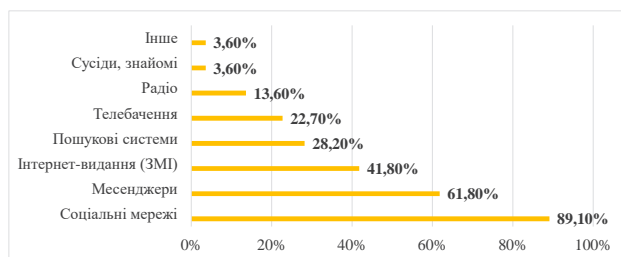

Рис. 3. Причина знаходження респондентів у місті Херсоні під час окупації

Рис. 4. Час, проведений респондентами в окупації

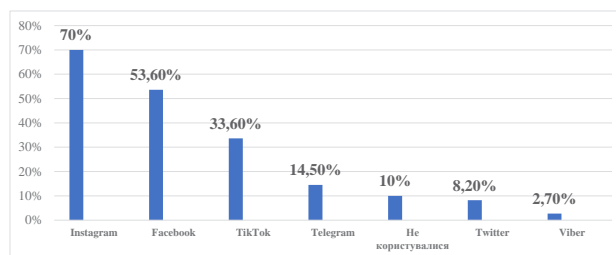
За відповідями респондентів, основними джерелами інформації для мешканців окупованого міста переважно були соціальні мережі (196 осіб), месенджери (136 осіб) та інтернет-видання (92 особи). Пошукові системи (62 особи), телебачення (50 осіб) і радіо (30 осіб) мали незначну роль як джерела інформації (див. рис. 5).

Рис. 5. Основні джерела інформації в окупованому місті

Серед багатьох соціальних мереж мешканці Херсона обирали Instagram, Facebook, TikTok і Telegram, тому що вони були доступні в окупованому місті, зручні у користуванні, використовувалися їхніми близькими та знайо-

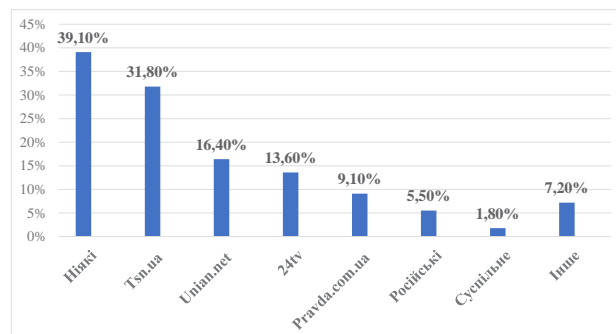
мими, не вимагали VPN або викликали довіру у користувачів (див. рис. 6).

Рис. 6. Доступні соціальні мережі в окупованому Херсоні

Серед найбільш популярних месенджерів, які були доступні для використання під час окупації: Telegram (92,7%), Viber (74,5%), WhatsApp (36,4%), Facebook Messenger (27,3%), Signal (4,5%). Основними причинами обрання саме цих месенджерів були наступні (подаються в порядку актуальності): доступність; користувалися близькі та знайомі; зручні у використанні; довіра; не блокувалися; працювали без VPN; українські.

Основними Інтернет-виданнями та онлайн-ресурсами, доступними для херсонців в окупації були такі (див. рис. 7).

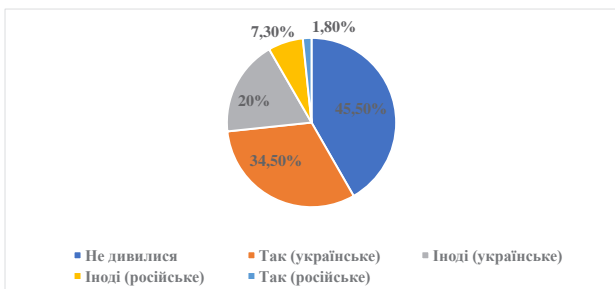

Рис. 7. Основні Інтернет-видання та онлайн-ресурси, доступні в окупації

Пошуковими системами користувалися 28,2% респондентів, серед яких 93,6% використовували Google, 2,7% – Yandex, 5,5% – не користувалися під час окупації пошуковими системами.

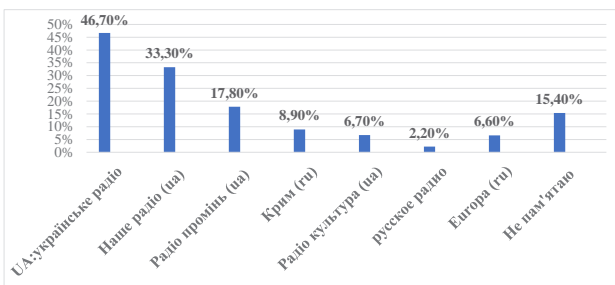
Серед опитаних, які дивилися телебачення в період окупації, найпопулярнішими були українські канали новин: 1+1(UA), Україна (UA), ICTV (UA), 5 канал (UA) та Прямий (UA). Переважна кількість респондентів повідомили, що передивлялися саме вказані телевізійні канали через те, що вони працювали без VPN, їх дивилися близькі та знайомі респондентів або дані канали не блокувалися. Переважно усі відповіді стосувалися того періоду окупації, поки херсонці мали доступ до телебачення (поки не було підірвано телевізійну вежу в м. Херсон). Але частина респондентів вказали також

на перегляд каналів російського телебачення, зокрема в період, коли українське телебачення було «обірване» й недоступне для перегляду в окупованому місті: НТВ (RU), Перший канал (RU), 5 канал (RU), Россия24 (RU) (див. рис. 8).

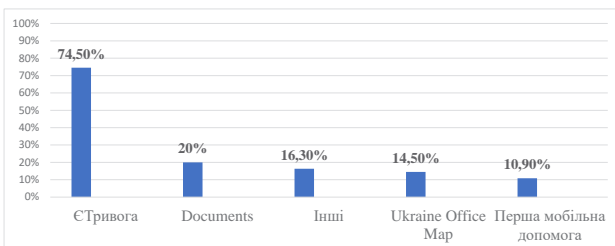
Рис. 8. Перегляд телебачення в окупованому м. Херсон

Під час аналізу результатів опитування було встановлено, що для 13,6% респондентів, під час окупації міста, основним джерелом інформації було радіо. З них більшість слухали українські радіостанції, а частина – російські. Респонденти вказали, що обирали певні радіостанції здебільшого через довіру до них, їх українське походження та зовнішні чинники, такі як блокування, доступність і використання VPN (див. рис. 9).

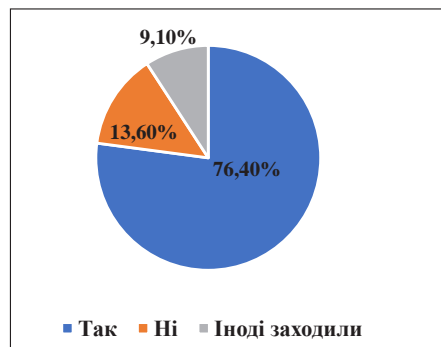
Рис. 9. Доступні для херсонців в окупації радіохвилі

Згідно з аналізом відповідей респондентів, виявлено, що херсонці в умовах окупації користувалися інтернет-додатками (див. рис. 10). Найбільш популярними серед цих додатків були: ЄТривога (82 особи), Documents (22 особи), Ukraine Office Map (16 осіб), Перша мобільна допомога (6 осіб).

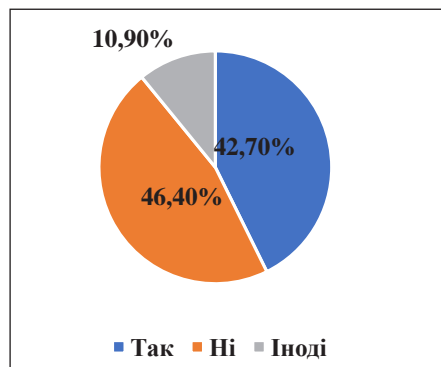

Рис. 10. Інтернет-додатки, якими користувалися херсонці в окупованому місті

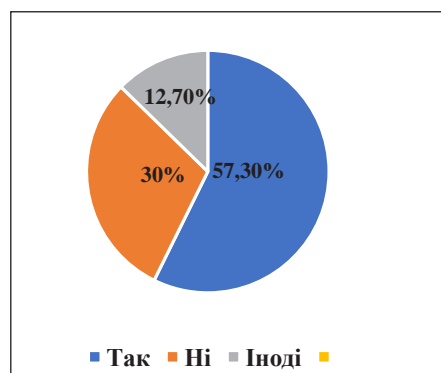
Також респондентам були поставлені питання, такі як: «Чи перебували ви у чаті міста/району (Telegram, Viber тощо)?» (див. рис. 11), «Чи використовували ви чат-боти Telegram?» (див. рис. 12) та «Чи переглядали ви в окупації випуски новин у YouTube?» (див. рис. 13). Ці джерела інформації залишалися доступними як під час наявності українського зв'язку в перші місяці окупації, так і під час поширення російського зв'язку, що тривало більшу частину окупаційного періоду Херсона. Доступ до них також міг здійснюватися за допомогою VPN.

Рис. 11. Перебування херсонців у чаті міста/району

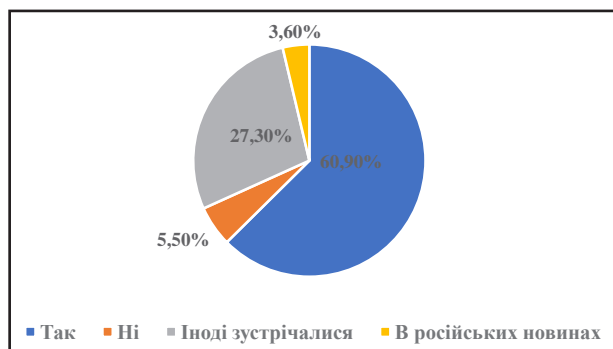
Рис. 12. Користування чат-ботами Telegram

Рис. 13. Перегляд випусків новин у YouTube

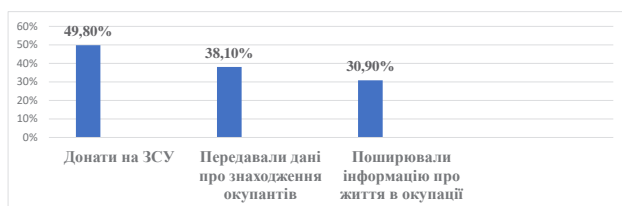
На питання «На вашу думку, у новинах під час окупації було багато фейків та пропаганди?», більшість херсонців відповіли ствердно, 27,3% зазначили, що фейки іноді траплялися, а 3,6%

відповіли, що фейки переважно з'являлися в російських новинах (рис. 14).

Рис. 14. Наявність фейків у новинах

Незламні херсонці вірили у звільнення рідного міста. Тому попри небезпеку, важкі життєві обставини і труднощі, які спіткали їх в окупації, незважаючи ні на що донатили на ЗСУ – 49,8%, передавали дані про окупантів та розташування їхньої техніки – 38,1%, поширювали в мережах інформацію про життя в окупації – 30,90% опитаних (див. рис. 15).

Рис. 15. Долучення херсонців до кібервійськ у період окупації

Висновки з проведеного дослідження.

Відсутність доступу до достовірної інформації, особливо під час окупації міста, лише поглиблювала у херсонців відчуття невизначеності. Наявність надійних джерел інформації є критично важливою в таких ситуаціях, оскільки вона допомагає людям зрозуміти і реагувати на навколишні події. Херсонці тривалий час були частково, а в певний період і повністю, позбавлені цієї можливості.

Основні результати дослідження показали наступне: 40% респондентів залишалися в Херсоні протягом всього періоду окупації. Більшість, а саме 89,1%, використовували соціальні мережі та месенджери для отримання та обміну інформацією. Інтернет-видання та пошукові системи також служили джерелом інформації, спочатку українські, доступні в перші місяці окупації, а пізніше через VPN, коли російські війська заблокували зв'язок.

Близько половини респондентів (45,5%) не дивилися телебачення через наявність великої кількості фейкових новин, про що повідомили 60,9% опитаних. 34,5% респондентів дивилися телевізійні канали під час наявності українського зв'язку. 57,3% херсонців переглядали новини на YouTube.

Ситуація була подібною і з прослуховуванням радіо: поки працювали українські радіохвилі, 32,7% респондентів використовували радіо як джерело інформації.

76,4% респондентів отримували інформацію через чати міста та району, а 42,7% користувалися чат-ботами в Telegram.

Незважаючи на небезпеку та складні умови окупації, херсонці залишалися непохитними у своїй вірі в звільнення міста. Вони продовжували підтримувати ЗСУ через донати (49,8%), передавати дані про окупантів і їхню техніку (38,1%), а також поширювати інформацію про життя в окупації в мережах (30,90%).

Незважаючи на перешкоди в доступі до інформації, мешканці Херсона в період окупації міста, продовжували активно шукати усі можливі шляхи для отримання правдивої інформації. Вони проявляли віру та сподівання у прихід збройних сил України, що свідчить про глибоке патріотичне почуття та відданість країні. Це свідчить про те, що навіть у складних умовах конфлікту люди залишаються вірними своїм ідеалам та переконанням у майбутньому своєї держави. Така віра та активність в пошуку істинної інформації є надзвичайно важливими в умовах гібридної війни та дезінформації, які присутні на окупованих територіях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білаш І., Гарматій О. Соціологічна інформація як складова телевізійних новин (за матеріалами загальноукраїнського телеканалу «1+1»). *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія «Журналістські науки». 2020. Вип. 4. С. 3–10. <https://science.lpnu.ua/uk/sjs/vsi-vypusky/vypusk-4-nomer-2020/sociologichna-informaciya-yak-skladova-televizijnyh-novyn-za>
2. Дмитровський О. Інтернет-радіо в Україні: особливості функціонування. *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»*. 2013. Вип. 37. С. 285–289. <http://publications.lnu.edu.ua/bulletins/index.php/journalism/article/viewFile/5116/5143>
3. Недопитанський М.І. Технологія теленовин. *Електронна бібліотека Інституту журналістики*. 2016. <http://journalib.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=1459>.
4. Ятчук О.М. Інтерактивне телебачення: соціально-комунікаційні моделі та технології: монографія. Дніпро: УМСФ, 2018. 136 с. http://biblio.umsf.dp.ua/jspui/bitstream/123456789/3059/1/%D0%9C%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F%20%D0%AF%D1%82%D1%87%D1%83%D0%BA_%D0%90_28_07.pdf

СЕКЦІЯ 3 СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЇ

PROBING THE SCIENTIFIC-SOCIOLOGICAL DISCOURSE ON DISTANCE EDUCATION

ЗОНДУВАННЯ НАУКОВО-СОЦІОЛОГІЧНОГО ДИСКУРСУ ПРО ДИСТАНЦІЙНУ ОСВІТУ

The article analyzes domestic and foreign scientific periodicals with the aim of systematizing the Ukrainian scientific discourse on distance education and distance learning in order to identify the main frames of sociological reflection of the indicated object. This article is one of the stages of the author's research project "Social Effects and Challenges of Distance Learning in the Higher Education of Ukraine: from COVID-19 to the War", which is implemented within the framework of "Cambridge – NRFU 2022. Individual grants for research (development) for Ukrainian researchers (with the support of University of Cambridge, UK)". The research frame refers to a stable research design structure that combines an approach to problem formulation, a theoretical-methodological approach (including a disciplinary orientation and a set of basic concepts), and an approach to conclusions and generalizations. The selected research frames are arranged according to three discourses: general sociological (which includes the frame of adaptation and changes, the frame of problems and challenges), special sociological (which includes the frame of innovation and perspective, the frame of effectiveness and quality of education, the organizational and management frame) and cross-sociological (in which sociological-pedagogical frame, social-psychological frame, socio-philosophical frame and professional-specific frames are used). Conclusions are drawn regarding the specifics of the modern scientific and sociological discourse around the issue of the forced transition to a distance learning format during the COVID-19 pandemic and full-scale invasion: eclecticism of the discourse, sectoral limitation and fixation on the institute of education, excessive technologicalness / technocracy, apologetics, detachment of research results. The need for a systematic critical analysis of the defined social problem is emphasized.

Key words: distance learning, distance education, higher education, studentship, education during the war, sociology of education.

У статті проводиться аналіз вітчизняної і іноземної наукової періодики з метою сис-

тематизації українського наукового дискурсу про дистанційну освіту і дистанційне навчання для виявлення основних фреймів соціологічної рефлексії позначеного об'єкта. Дана стаття є одним із етапів авторського дослідницького проекту «Соціальні ефекти та виклики дистанційного навчання у вищій школі України: від COVID-19 до війни», що реалізується в межах «Кембрідж – НФДУ 2022. Індивідуальні гранти на проведення досліджень (розробок) для українських вчених (за підтримки Кембриджського університету, Велика Британія)». Під дослідницьким фреймом мається на увазі стійка структура дизайну дослідження, що поєднує у собі підхід до постановки проблеми, теоретико-методологічний підхід (у т. ч. дисциплінарна орієнтація і набір основних понять) та підхід до висновків і узагальнень. Виділені дослідницькі фрейми впорядковуються за трьома дискурсами: загальносоціологічним (до якого входять фрейм адаптації і змін, фрейм проблеми та викликів), спеціально-соціологічним (який включає фрейм інноваційності та перспективності, фрейм ефективності та якості освіти, організаційно-управлінський фрейм) та крос-соціологічним (у якому використовуються соціолого-педагогічний фрейм, соціально-психологічний фрейм, соціально-філософський фрейм та професійно-специфічні фрейми). Робляться висновки стосовно специфіки сучасного науково-соціологічного дискурсу навколо питання вимушеного переходу до дистанційного формату навчання під час пандемії COVID-19 та повномасштабного вторгнення: еkleктичність дискурсу, галузева обмеженість та зацикленість на інституті освіти, надмірна технологічність/технократичність, апологетичність, відстороненість результатів досліджень. Підкреслюється потреба в системному критичному аналізі окресленої соціальної проблеми.

Ключові слова: дистанційне навчання, дистанційна освіта, вища освіта, студентство, освіта під час війни, соціологія освіти.

UDC 316.33
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.6>

Boiko D.M.

Candidate of Sociological Sciences,
Head of the Political Sociology
Department
V.N. Karazin Kharkiv National University

Muradyan O.S.

Candidate of Sociological Sciences,
Dean of the School of Sociology,
V.N. Karazin Kharkiv National University

Ivanchykhina K.O.

Student at the School of Sociology,
V.N. Karazin Kharkiv National University

The issue of digitalization and modernization of higher education, on the one hand, and the forced distribution of distance learning practices during the COVID-19 pandemic and full-scale military invasion, on the other hand, is of utmost relevance and so highly valued after in contemporary Ukrainian science. Initially,

the primary corpus of publications related to COVID-19 themes, specifically the pandemic's impact on educational process organization, quality of education, etc. Subsequently, for evident reasons, the focus is shifted to the problematics of education during the wartime, namely distance learning near the frontline and in occupied

regions, distance education for forced displaced persons and refugees, among other issues.

The apparent relevance and indisputable urgency of this research direction (as well as the relative accessibility of the research object to a significant number of research subjects due to their institutional affiliation with the first one, as in the case of the authors of this article) elicits a natural response: over the past three to four years, dozens (possibly hundreds) of articles and monographs have been published on this topic, fundamentally or applied-scientifically explaining the essence of the problem, its institutional manifestations, and so forth. In effect, domestic scientific periodicals are filled with materials that identify and describe the peculiarities of the higher education system's adaptation to forced distancialization.

Consequently, it is rather challenging to supplement this body of scientific output with something novel, breakthrough, and extraordinary, especially before a certain "order" is established within it.

Accordingly, **the aim** of this article is to *systematize the Ukrainian scientific discourse on distance education and distance learning to identify the main frames of sociological reflection on the designated object*. This article is one of the stages of the author's research project "Social Effects and Challenges of Distance Learning in the Higher Education of Ukraine: from COVID-19 to the War", implemented within "Cambridge – NRFU 2022. Individual grants for research (development) for Ukrainian researchers (with the support of University of Cambridge, UK)".

We will analyze the main corpus of publications about the system of distance education and/or the process of distance learning in higher education in Ukraine for the period from 2020 to the first half of 2024 in Ukrainian and foreign professional journals, as well as thematic monographs, conference proceedings, and research projects for the outlined period. We do not aim to collect a complete array of publications, as *le jeu n'en vaut pas la chandelle*; we consider it sufficient to analyze the most typical research frames that are actualized with direct focus on the specified issues. By research frame, we mean a stable structure of research design that combines the approach to problem statement, theoretical and methodological approach (including disciplinary orientation and a set of basic concepts), and the approach to conclusions and generalizations. We systematize the frames through 3 main discourses: general sociological, special sociological, and cross-sociological.

1. General Sociological Discourse, i.e., a systematic attempt to study social processes and phenomena in interconnection with the higher education subsystem, using general sociological methodology, producing

conclusions and generalizations about the societal level – such discourse is present, active, but rather limited. It is not without reason that even in the description of this discourse, we have actively used the terminology of the systems approach and structural functionalism, as they are characteristic of most of the publications we have considered that can be attributed to this discourse. This logically leads to two main frames:

1.1. Frame of Change and Adaptation. Distance education is viewed as a way for the social system to adapt to the challenges of COVID-19 initially, and then to the full-scale invasion. This rather self-evident, but no less valuable perspective on framing the research problem is usually implemented in an attempt to validly evaluate the transformation of learning and teaching practices: active use of statistical and quantitative sociological data to determine the scale of changes and adaptations provides broad analytical results. At the same time, there is also a certain limitation to this approach – the statement of the adaptive nature of these transformations and the fixation of quantitative indicators of this process occurs in the format of an instant cut, almost without an attempt to trace certain dynamics (except through comparing the situation "before" and "now"; forecasts of the situation's development are also usually not offered, although this is quite easily explained by the current general social situation, in which any predictions are irrelevant). Examples of publications created within this frame [1; 6; 17; 27; 33; 35].

1.2. Frame of Problems and Challenges. This frame proposes to view the process and result of the forced transition to distance education as a social problem and a societal challenge – it can be considered the least realized. There are isolated publications whose authors attempt to look at the long-term effects of this forced transition, while offering a community-wide perspective. While the previous frame emphasizes the publication and analysis of fresh empirical data, this frame is characterized by the continuation of general sociological theorizing with the addition of specifics regarding distance education (e.g., [3; 34]). This frame itself implies the need for a critical approach to both the system of (distance) education and societal transformations as a whole, therefore we see it as the most promising in our search; also, the obvious quantitative and qualitative lack of scientific production in this direction is a symptom of deficiencies in domestic sociological science itself.

2. Special Sociological Discourse. This primarily refers to work in the direction of sociology of education, as well as other related branch sociologies and/or middle-range theories (sociology of parenting, sociology of youth, sociology of work, sociology of management, sociology of science, etc.). Although we do

not want to and cannot give a valid quantitative assessment of publication activity, based on quite unambiguous impressions, it is this discourse that is most captured by this issue. The reason, apparently, is that this is now the most obvious and noticeable problem in the subject field for those working in these areas; and for domestic sociology, this is traditionally one of the most sought-after niches. Even without considering the fact of these unequivocally revolutionary transformations of the education system and the learning process, which – take this (for now) as a metaphor – have passed the point of no return in the process of digitalization and computerization, the set of main research frames remains the same as if we were conducting our analysis on an array of “pre-distance” publications of the domestic special sociological educational discourse.

2.1. Frame of Innovation and Prospects.

This frame unfolds in the wake of modernization and digitalization theories, raising questions about progressive changes in the education system through the involvement of the latest information and social technologies. The forced transition to distance learning format is usually viewed as an opportunity for accelerated modernization of traditional approaches to organizing the educational process. Research questions are related to how exactly to promote the implementation of new technologies in the higher education system, how to adopt best practices from institutions in other countries, what prospects and opportunities are provided by modernization through digitalization and algorithmization of higher education, and so on. The argumentation for such an openly optimistic view of these forced changes usually lies in articulating the fact of gradual information and technical progress in the “out-of-classroom world”; and in such a formulation of research questions, a dissonance is assumed and implied between “advanced” digital practices (artificial intelligence and neural networks, supplemented reality technologies, etc.) widespread in other spheres of life – consumption, mass culture, production, etc. – and the “backward” practices of the traditional higher education system. The limitations of the research potential of such a frame are obvious (if only due to the existing engagement and excessive declarativeness), nevertheless, the practical and socio-technological potential of this research direction can indeed claim to have a tangible result, which is embodied in a relatively large amount of scientific production [5; 11; 14; 20; 26; 32].

2.2. Frame of Educational Efficiency and Quality. This is also one of the classic and always in-demand frames – the sociological study of the quality and efficiency of education, which gains new relevance and new waves of popularity after the forced transition to a distance

learning format. It is assumed that the procedures of teaching, assimilation and verification of educational materials (in the scientific-instrumental sense), as well as the functions and norms of the institution of education as such (in the scientific-descriptive sense) are forms of sociation specific to offline learning, and after the transition to distance learning, not only a reorganization of the institution is required, but also a rethinking of approaches to evaluating its functioning. More prosaic and urgent topics are also raised, in particular attempts at sociological assessment of new practices, solutions, approaches to improving the quality of education, which in the crisis-transition period, obviously, has a high risk of declining. We hesitated for quite a while whether it was worth attributing this frame specifically to special sociological frames (to the sociology of education), but we still decided to do so: in such format studies, there are attempts to use sociological interpretation and make certain sociological-methodological generalizations, even though the main result often goes beyond the competencies of sociology (towards pedagogy, management theory, etc.). At the same time, the quality/efficiency of education is considered here in relation to other social institutions – how this will affect the labor market, what consequences this will have in terms of access to education, how this relates to the available material and intangible resources of the population, how this will affect on the processes of scientific development and academic culture, etc. Among the examples of publications in this frame, we can mention the following [23; 24; 29; 37; 38].

2.3. Organizational and Management Frame.

This frame raises urgent issues regarding problems and challenges during the organization of learning in a distance format: starting from the peculiarities of implementing distance learning at the micro level [12], continuing with the organizational level [4], and ending with the institutional level [9; 10; 16; 18; 28]. Work within this frame has clear and specific objectives – disseminating experience in making management decisions, recommendations, and advice on organizing the work process. This results in a systematic adherence to statutory and legal acts, which ties them to the problem field of organizational theory, jurisprudence, and public administration theory. Although such a “grounded” orientation allows for tangible results with sufficient prospects for implementation and approbation, it is still more of an instrumental use of scientific methods, which does not allow for the development of a system of scientific worldview.

3. Cross-Sociological Discourse. This refers to the discourse concerning distance education and distance learning that is constructed at the intersection of sociology with other related

disciplines. This discourse is the most diffuse, as the evident and urgent social problem – the forced transition to distance education – though falling within sociology's problematic field, is of interest to many other disciplines as well. The cross-disciplinary discourse is of interest to us, if only because sociology quite often acts as one of the components of this very cross-disciplinarization, although in a subordinate position due to the relatively low level of autonomy of the sociological field itself. On the other hand, the methodology of research by colleagues in the socio-humanitarian sector has often served as inspiration for sociology itself, and in this context, probing the body of work of “neighboring” disciplines will certainly not be superfluous.

3.1. Sociological-Pedagogical Frame. The name of this frame is highly conditional, as it would be more appropriate to term it the “*frame of pedagogy using sociological methods*”. This implies that such publications are prepared within the pedagogical paradigm and for pedagogical purposes, but sociological research methods (most frequently quantitative and qualitative surveys) are included into the research toolkit. Examples of such publications include [2; 7; 15; 36; 39].

3.2. Social Psychological Frame. This frame is not “cross-disciplinary” in its pure form, as it usually has a clear disciplinary affiliation – to social psychology. However, the hybrid nature of this discipline, built on a combination of sociology, psychology, and anthropology, allows us to interpret the scientific output of this frame as part of an interdisciplinary discourse (here, the question lies more in the convenience of such a decision rather than its heuristic potential).

In terms of content, these studies relate to a large number of objects of study in social psychology that becomes relevant during distance learning formats – motivation for learning [13], psychological comfort [31], problems of isolation [21], and so on. A significant portion of the problematic field of social psychology in studying issues related to the transition to distance learning overlaps with the problematic field of sociology. Therefore, cooperation and collaboration are possible here, although they are not particularly observed at the moment.

3.3. Socio-Philosophical Frame. Similar to the previous frame, the boundary between sociology and social philosophy is more formally administrative than substantively heuristic. Nevertheless, there is a significant specificity in studying problems related to distance education: sociology (both general-theoretical and specialized) still strives to base itself on empirical data, while social philosophy manages without them, considering broader issues – prerequisites [25], foundations [19], ethical problems [30], and so on.

3.4. Profession-Specific Frames. Such publications, as in the previous case, often use sociological methods to address their own questions. In particular, a fairly common research design is determining the peculiarities of teaching certain disciplines in a distance format – for example, for medical students [22], psychology students [8], and almost all other university specialties – using various technologies and methods for teaching, etc. This is an obviously in-demand and extremely productive frame, however, it is of little interest in the context of our research.

Conclusion. Based on the results of probing the scientific-sociological discourse on distance education, we can note that, predictably, the vast majority of publications belong to the field of sociology (sociology of education); to some extent, an interdisciplinary approach is involved, for example, combining sociology with pedagogy; but general sociological publications are rather an exception. This gives rise to a number of epistemological problems that also cannot be overlooked:

1. Eclecticism of knowledge and data. Research results are often disconnected in terms of aspects of the problem, studied social groups and communities, institutions, and territories. A large number of heterogeneous and multi-level data on this topic makes it impossible to either construct a comprehensive scientific picture or reach the level of systemic policy in the long term.

2. Sectoral limitation and fixation on the institution of education. Almost all domestic studies on education topics are confined only to the issue of education, ignoring the interrelation between the institution/field of education and other institutions/fields – economy and labor market, family, politics, etc. That is, problems in the field of education are considered in a vacuum, detached from social processes and structures. This leads to the next problem.

3. Excessive technologicalness / technocratic focus. The focus of research on applied institutional issues allows to some extent to deal with individual symptoms – form, technology, organization of the work process, etc., but does not allow addressing the question of the “health” of the entire “social organism” – social structures and processes that underlie the challenges of distance education.

4. Apologetic nature and/or detachment of research results. The above-mentioned problems (eclecticism, limitation, technocracy) logically lead to the fact that research results can only describe and/or justify the situation, but not explain it. This is often complemented by a purely engaged emphasis on achievements in the implementation of distance education, which creates a rather tendentious picture – of more or less successful struggle of educators against the elements. Undoubtedly, this field of knowledge lacks a systemic critical view that would allow “looking behind the scenes”.

BIBLIOGRAPHY:

1. Astakhova K., Mykhaylyova K., Guslenko I. How the War in Ukraine Changes European Higher Education // *Horizons: IAU*. 27/2. 2022. P. 40–41.
2. Niezgodna M. Edukacja zdalna: szansa czy zagrożenie? // *Youth in Central and Eastern Europe*. 2022, 9(13). P. 20–30. <https://doi.org/10.24917/ycee.9243>
3. Sokuryanskaya L.G., Golikov A.S. Online education as a temptation: unobvious challenges // *Youth in Central and Eastern Europe*. 2021, 8, (12). P. 4–13. <https://doi.org/10.24917/ycee.2021.12.4-13>
4. Особливості впровадження дистанційного навчання в освітній процес закладів вищої освіти / І.В. Анікіна та ін. *Перспективи та інновації науки. Серія «Педагогіка», Серія «Психологія», Серія «Медицина»*. 2022. № 13(18). С. 39–54. [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13\(18\)-39-54](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2022-13(18)-39-54)
5. Арешонков В.Ю. Цифровізація вищої освіти: виклики та відповіді : наукова доповідь. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*. № 2(2). С. 1–6. <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-13-2>
6. Бакіров В., Агарков М. Вища освіта у «ковідні» та «постковідні» часи. *Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство*. Київ : Ін-тут соціології НАН України. С. 25–51.
7. Барань А., Густі І., Лехнер І. Дистанційне навчання у 2020–2023 рр.: про що можна дізнатися з наукової літератури. *Філософія. Педагогіка*. 2023. № 2(5). С. 69–73. <https://doi.org/10.54891/2786-7005-2023-2>
8. Васильєва О. Психологічні особливості дистанційного навчання в підготовці майбутніх психологів. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2022. № 58. С. 36–44. <http://visnyk.idgu.edu.ua/index.php/nv/article/view/541>
9. Войцехівський М.Ф., Івашнова С.В., Фіда-нян О.Г. Дистанційне навчання: виклики, результати та перспективи: Порадник II. З досвіду роботи освітян міста Києва : навчально-методичний посібник. Київ, 2021. 420 с.
10. Воротникова І.П., Чайковська Н.В. Дистанційне навчання: виклики, результати та перспективи. *Порадник. З досвіду роботи освітян міста Києва : навчально-методичний посібник*. Київ, 2020. 456 с.
11. Дистанційна освіта майбутнього: найкращі практики ЄС у відповідь на запити сучасних здобувачів вищої освіти та ринку праці. 2023. URL: <https://defep.chmnu.edu.ua/uk/summary-ua/>
12. Дрібас С., Пінська О., Даценко О. Особливості організації викладацько-студентської взаємодії в умовах дистанційного навчання. *Психологія: реальність і перспективи*. 2021. № 16. С. 56–62. <https://doi.org/10.35619/prapr.v1i16.205>
13. Дробот О.В. Мотивація студентів до дистанційного навчання в умовах пандемії. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія, психологія та соціальна робота»*. 2020. № 1(51). С. 69–85. [https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1\(51\).225378](https://doi.org/10.18524/2707-0409.2020.1(51).225378)
14. Жовнір А. Протиріччя розвитку електронної освіти в освітньо-комунікативному просторі сучасного суспільств. *Соціологічні студії*. 2020. № 1(16). С. 40–45. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-40-45>
15. Іванов Є.В., Гош В.Є. Дистанційна освіта сьогодні: сутність та виклики. *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки*. 2022. № 8(346). Ч. 2. С. 273–282. [https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-8\(346\)-2-273-282](https://doi.org/10.12958/2227-2844-2021-8(346)-2-273-282)
16. Інститут освітньої аналітики. Реформа освіти в Україні. Інформаційно-аналітичне забезпечення : збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної конференції (наукове електронне видання), 28 жовтня 2021 р. Київ : ДНУ «Інститут освітньої аналітики», 2021. 360 с. URL: https://iea.gov.ua/wp-content/uploads/2021/12/Tezi_IIIkonf_2021-FINAL.pdf
17. Клименко О., Москаленко Л. Трансформація освітніх практик в умовах кризи: реалії українського суспільства. *Соціологічні студії*. 2020. № 1(16). С. 14–21. <https://doi.org/10.29038/2306-3971-2020-01-14-21>
18. Коляда І. Система дистанційної освіти в умовах соціальних викликів: український досвід. *Вісник Львівського університету. Серія «Філософсько-політологічні студії»*. 2023. № 46. С. 58–63. <https://doi.org/10.30970/PPS.2023.46.7>
19. Костючков С.К. Філософські засади розвитку дистанційної освіти в умовах сучасного інформаційного простору. *Дистанційне навчання студентів: теорія і практика : науково-методичні праці Херсонського державного університету*. 2020. С. 42–51.
20. Кузьмук О.М., Любчук В.В., Опейда Л.М. Перспективи застосування дистанційної форми навчання у закладі вищої освіти на прикладі досвіду Волинського національного університету імені Лесі Українки. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2021. С. 72–76. <https://doi.org/10.32837/apfs.v0i33.1052>
21. Лазарева А., Павлик О., Штих В. Соціальна ізоляція як результат дистанційного навчання: аналіз впливу на стосунки та психічне здоров'я здобувачів освіти. *Наукові перспективи. Серія «Психологія»*. 2024. № 3(45). С. 1163–1174. [https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-3\(45\)-1163-1174](https://doi.org/10.52058/2708-7530-2024-3(45)-1163-1174)
22. Лісецька І. С. Дистанційна форма навчання студентів-медиків як виклик сьогодні. *Modern Pediatrics. Ukraine*. 2020. № 7(111). С. 81–86. <https://doi.org/10.15574/SP.2020.111.81>
23. Марчук А. Якість вищої освіти в надзвичайних умовах: освітні втрати й дисфункції цифровізації вищої освіти та дистанційного навчання. *Socio-Economic Relations in the Digital Society*. 2023. № 1(47). С. 80–89. <https://doi.org/10.55643/ser.1.47.2023.482>
24. Наливайко О., Калістова О., Поляков Д. Дотримання академічної доброчесності навчальних досягнень здобувачів освіти в процесі дистанційного навчання. *Educological Discourse*. 2020. № 31. С. 143–162. <https://doi.org/10.28925/2312-5829.2020.4.10>
25. Носкова, М. Соціально-філософські передумови використання дистанційного навчання у професійному розвитку вчителів закладів загальної середньої освіти. *Академічні візії*. 2023. № 23. URL: <https://academy-vision.org/index.php/av/article/view/1010>
26. Освіта 2.0 : збір. матер. наук.-практ. конф.; Луган. держ. ун-т внутр. справ імені Е. О. Дідоренка. Северодонецьк : ЛДУВС імені Е.О. Дідоренка, 2021. 161 с.

27. Освіта під час війни: настрої та преференції українців проаналізували експерти. *Демократичні ініціативи*. 2023. URL: <https://dif.org.ua/article/osvita-pid-chas-viyni-nastroi-ta-preferentsii-ukraintsiv-proanalizovali-eksperti>

28. Освітній процес в умовах воєнного стану в Україні : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації, 3 травня – 13 червня 2022 р. Одеса : Гельветика, 2022. 504 с.

29. Підкуркова І., Погрібна В. Дистанційна освіта в умовах системної кризи: нові виклики та нові можливості. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія «Філософія, філософія права, політологія, соціологія»*. 2023. № 3(58). С. 171–187. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.58.285715>

30. Рогожа М. Соціальні виклики та етичні проблеми дистанційного навчання в університеті (під час карантину COVID-19 в Україні). *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. Філософські науки*. 2021. № 1(89). [https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1\(89\).2021.35-45](https://doi.org/10.35433/PhilosophicalSciences.1(89).2021.35-45)

31. Савицька О.В. Ставлення студентів до дистанційного навчання як показник його психологічної комфортності. *Габітус*. 2022. № 35. С. 79–84. <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2022.35.10>

32. Сіленко А.О., Крук Н.В. Дистанційна освіта: альтернатива чи додаткові можливості для традиційної освіти? *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 69. С. 94–100. <https://doi.org/10.32837/app.v0i69.1308>

33. Скланіченко Г. Дистанційна освіта під час пандемії. *Наукові записки. Серія «Філологічні науки»*. 2023. № 193. С. 439–445. URL: <https://journals.cusu.in.ua/index.php/philology/article/view/125>

34. Сокурняська Л.Г. Онлайн освіта як соціальна та індивідуальна проблема. *Вісник Львівського національного університету імені Івана Франка. Серія соціологічна*. 2021. № 1. С. 4–18. <http://dx.doi.org/10.30970/VSO.2021.15.01>

35. Сокурняська Л.Г., Сопільняк Д.Р. Суб'єкти системи освіти про трансформацію соціального порядку шкільного навчання в умовах російської агресії. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*. 2022. № 49. С. 55–65. URL: <https://periodicals.karazin.ua/ssms/issue/view/1416/2227-6521-2022-49>

36. Субота Л.А., Демченко О.М., Приймак В.М. Дистанційна освіта та її вплив на навички та знання студентів: оцінка якості та педагогічні виклики. *Академічні студії*. 2023. № 26. С. 1–13. <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.10404921>

37. Щербан Т.Д., Гоблик В.В. Дистанційна освіта в умовах екстремальної ситуації (на прикладі самоізоляції: березень-травень 2020 р.): наукове видання. Мукачево : РВВ МДУ, 2020. 160 с. URL: <http://dspace.msu.edu.ua:8080/jspui/handle/123456789/7085>

38. Яценко В.В. Концептуальні принципи оцінки якості дистанційного навчання: важлива складова соціально відповідальної діяльності вищих навчальних закладів на ринку освітніх послуг. *Журнал стратегічних економічних досліджень*. 2022. № 6(11). С. 142–147. <https://doi.org/10.30857/2786-5398.2022.6.14>

39. Яценко Е., Левандовська І. Дистанційна освіта в освітній діяльності вищої школи: виклики часу. *Гуманітарні студії : історія та педагогіка*. 2021. № 1. С. 124–134. <http://gsip.wunu.edu.ua/index.php/gsipua/article/view/20>

СОЦІАЛЬНІ АСПЕКТИ БЕЗПЕЧНОЇ ХАРЧОВОЇ ПОВЕДІНКИ:
УКРАЇНСЬКІ РЕАЛІЇSOCIAL ASPECTS OF SAFE EATING BEHAVIOUR:
UKRAINIAN REALITIES

У статті проведено концептуалізацію соціальних аспектів харчової поведінки у контексті її безпечності. Харчова поведінка є різновидом соціальної поведінки, яка забезпечує задоволення численних потреб і інтересів споживачів, а саме: базових фізіологічних, статусних; соціокультурних. Соціальні фактори є не лише фоном споживання їжі, вони також конструюють харчову поведінку у різних контекстах: поколінському, гендерному, поселенському, професійному, родинному тощо. Право на безпечне харчування – одне з фундаментальних прав людини і складова поведінкового процесу в конкретному соціальному середовищі. Авторами запропоновано алгоритм формування й реалізації ідеї безпечної харчової поведінки (наука, право, мораль, ідеологія, політика, релігія); трансляція ідеї безпечної харчової поведінки (виховання, освіта, культура, соціальні мережі, мас-медіа, реклама, PR, пропаганда, мистецтво); контроль за дотриманням принципів, правил, стандартів безпечної харчової поведінки (державні інституції, товариства захисту прав споживачів, публічне управління, законодавство, громадська думка).

Соціальні аспекти безпечної харчової поведінки в українському контексті мають історичне підґрунтя і детерміновані викликами сьогодення. Вони включають такі теми дослідження, що представлені у статті: харчування і голодомори в Україні: історія і сучасність; голодомор, що влаштували російські окупанти під час російсько-української війни; продукти харчування як іміджвий продукт; харчування як ресурс протидії стресу; соціальні чинники, що можуть спровокувати розлади харчової поведінки; харчова поведінка в умовах матеріалістичної і постматеріалістичної свідомості.

Ключові слова: харчова поведінка, безпечне споживання, споживачі, виробники, продо-

вольна безпека, стандарти споживання, виховання споживача, захист прав споживачів.

The article conceptualises the social aspects of eating behaviour in the context of its safety. Eating behaviour is a type of social behaviour that ensures the satisfaction of numerous needs and interests of consumers, namely: basic physiological, status, socio-cultural. Social factors are not only the background of food consumption, they also construct eating behaviour in different contexts: generational, gender, settlement, professional, family, etc. The right to safe food is one of the fundamental human rights and a component of the behavioural process in a particular social environment. The authors propose an algorithm for the formation and implementation of the idea of food safety through the interaction of three subsystems: production of the idea of safe food behaviour (science, law, morality, ideology, politics, religion); broadcasting the idea of safe food behaviour (upbringing, education, culture, social networks, mass media, advertising, PR, propaganda, art); control over compliance with the principles, rules, standards of safe food behaviour (state institutions, consumer protection societies, public administration, legislation, public opinion).

The social aspects of safe eating behaviour in the Ukrainian context have a historical background and are determined by the challenges of today. They include the following research topics presented in the article: nutrition and famines in Ukraine: history and present; the famine organised by the Russian occupiers during the Russian-Ukrainian war; food as an image product; nutrition as a resource for combating stress; social factors that can provoke eating disorders; eating behaviour in the context of materialistic and postmaterialistic consciousness.

Key words: food behaviour, safe consumption, consumers, producers, food security, consumption standards, consumer education, consumer protection.

УДК 316.62:316.626

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.7>

Хижняк Л.М.

д.соціол.н., професор,
професор кафедри прикладної
соціології та соціальної комунікації
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Сичова В.В.

д. наук з держ. упр., професор,
професор кафедри соціології
управління та соціальної роботи
Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

Хижняк О.В.

д.соціол.н., доцент,
проектний менеджер Центру
міжнародної співпраці
Вільний Університет Амстердама,
Амстердам, Нідерланди

Вступ. Тема харчування актуалізована у сучасному світі з багатьох причин. По-перше, до неї прикута увага у контексті продовольчої безпеки і голоду як глобальної проблеми людства. Так, «за прогнозами, до 600 млн людей будуть стикатися з голодом у 2030 році, що на 23 млн людей більше, ніж у сценарії без війни. У 2022 році 2,4 мільярда людей у сільській місцевості не мали доступу до безпечного та достатнього харчування протягом усього року» [30, р. 9]. По-друге, харчування є чинником, що забезпечує фізичне, психічне і духовне здоров'я та життєздатність людей, їх стійкість і працездатність, соціальні настрої. По-третє, потреба у харчуванні є базовою потребою людей і рівень її задоволення впливає на тривалість і задоволеність життям, ставлення до владних структур, самореалізацію у різних

сферах суспільного життя. По-четверте, рівень безпеки харчування є характеристикою громадського здоров'я. Зрештою, від безпечного харчування залежить реалізація Цілей сталого розвитку на глобальному і локальному рівнях.

Дослідженні проблемної харчової поведінки наразі сконцентровані на таких темах: вплив на харчову поведінку історичної і соціальної пам'яті [6-8] фактори харчової поведінки (соціокультурні [5; 13; 17], соціально-психологічні [1]); особливості харчової поведінки соціально-демографічних груп (дітей і підлітків [9; 24], студенток [19], жінок [20]); соціальність розладів харчової поведінки ([23; 27; 28]); трансформація харчування в умовах російсько-української війни ([2; 3; 11; 14; 21; 25]).

Тема динаміки змін харчових, істивних та гастрономічної культури практик, вплив на

продовольчу безпеку війни як травмуючого чинника стали предметом досліджень. Привертають увагу узагальнені нові гастрономічні відкриття, сформовані у перші місяці повномасштабної агресії РФ в Україні, серед яких такі: «улюблена їжа як єдиний доступний спосіб вираження своєї турботи про близьких людей; кава або міцний чай як засіб для уникнення сну, адже це може бути небезпечно; їжа від волонтерів з інших країн як символ підтримки України та українців та вираження своєї позиції; спільне споживання їжі як спосіб формування спорідненості групи; національні страви як спосіб поширення української культури за кордоном; зберігання та вирощування їжі власноруч як метод забезпечення свого майбутнього; відвідування закладів громадського харчування як спосіб підтримання української економіки» [21]. Звичайно, харчова поведінка неусталена, на кожному етапі війни вона здатна трансформуватися внаслідок впливу ресурсної забезпеченості, ментальності тощо.

Узагальнюючи напрацювання науковців щодо вивчення різних аспектів харчової поведінки, зробимо такі висновки: по-перше, багатоаспектність цього феномену втілена у міждисциплінарності його дослідження, по-друге, харчова поведінка в умовах глобального полікультурного світу відрізняється культурним розмаїттям; по-третє, влучною є теза про те, що «... людська харчова поведінка може бути повністю вивченою та зрозумілою лише у соціальному контексті» [1, с. 7]. Це обумовило вибір напрямку нашого теоретичного дослідження. **Мета статті** – провести концептуалізацію соціальних аспектів харчової поведінки у контексті її безпечності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Харчова поведінка є різновидом соціальної поведінки, яка забезпечує задоволення численних потреб споживачів, а саме: базових фізіологічних (для відтворення фізичних можливостей організму людини), статусних (для набуття, підтвердження, демонстрації соціального статусу індивіда; соціо-культурних (розкриття етнічної та національної належності).

Соціальні аспекти безпечної харчової поведінки в українському контексті мають історичну основу і суттєво детерміновані викликами сьогодення.

Харчування і голодомори. Тема харчування і голодомори в Україні: історія і сучасність. Впродовж ХХ століття радянська влада тричі провокувала штучний голод на українських землях: у 1921-1923 роках, 1932-1933 роках та 1946-1947 роках. Другий Голодомор – 1932-1933 років – був наймасовішим та найболючішим: за оцінками Міжнародної асоціації дослідників Голодомору-геноциду, тоді від голоду померли 10,5 млн українців. ...

У 2006 році парламент ухвалив Закон “Про Голодомор 1932-1933 років в Україні”, в якому визнав Голодомор геноцидом українського народу. Станом на зараз Голодомор офіційно визнали геноцидом українського народу 32 держави та 33 штати США» [6]. Перший у світі пам’ятник жертвам Голодомору в Україні був відкритий 23 жовтня 1983 р. у м. Едмонтоні за ініціативою громадян Канади. Наразі на тимчасово окупованих РФ територіях агресори демонтували всі пам’ятники жертвам Голодомору, щоб стерти ідентичність українців.

У суспільній свідомості населення України тема харчування пов’язана з Голодомором 1932-33 рр., що вчинив сталінський режим. За даними моніторингових опитувань, проведених в Україні соціологічною групою «Рейтинг», «у 2010 році 60 % опитаних ... відповідали ствердно на питання «Чи погоджуєтесь Ви з тим, що Голодомор 1932-33 років був геноцидом Українського народу?» ... За останні десять років відбулося зростання у півтори рази кількості респондентів, які погоджуються з тезою про те, що Голодомор 1932-33 років є геноцидом Українського народу. Голодомор 1932-33 років визнають геноцидом абсолютна більшість мешканців як західних, центральних, так і південно-східних областей країни. Також не зафіксовано значних відхилень у вікових розподілах у цьому питанні» [7; 8].

Голодомор, що влаштували російські окупанти в сьогоденні, має такі прояви: по-перше, РФ намагається встановити контроль над виробництвом продовольства через захоплення найбільш цінних українських земель Півдня і Сходу країни; по-друге, загроза голоду використовується ними як тиск на глобальний світ через перешкоди експорту української сільгоспродукції, яку російські окупанти до того ж крадуть (уже вивезли за приблизними оцінками 15 мільйонів тон пшениці, соняшника та кукурудзи), а українських фермерів примушують реєструватися за російськими законами і здавати окупантам вирощений врожай за неадекватними витратам цінами [16]; по-третє, російські окупанти влаштували штучний голод на тимчасово окупованих територіях через такі механізми, що суперечать міжнародним принципам гуманітарної політики у сфері продовольства: продукти за встановленими ними правилами отримують лише пільговики, які мають російський паспорт; обмежили видачу гуманітарної допомоги (але при цьому при нестачі їжі змушують населення займатися донорством) [11].

Продукти харчування як іміджевий продукт, у тому числі на рівні держави. У цьому контексті вони використовуються як Україною, так і державою агресором. Московити ще з давніх часів, практично не маючи власної привабливої і визнаної у світі харчової і гастрономічної

культури, присвоювали собі національні блюда поневолених Московією народів, у тому числі українського. Навіть у сьогоденні цинізм зовнішньої політики російських окупантів має харчове забарвлення. Наведемо у підтвердження цього три приклади: 1) «головною стравою на ланчі, який росіяни влаштували для членів Радбезу ООН після засідання цього поважного органу під головуванням рф, була котлета по-київськи» [15]; 2) «... відома мелітопольська черешня використовується керівництвом росії на міжнародних заходах як іміджевий продукт, що представляє «нові регіони» [16] (мова йде про тимчасово окуповані території української держави, які у фізичному і духовному сенсах грабують російські окупанти); 3) одну з фундаментальних страв української кухні «український борщ» росіяни назвали «російською національною стравою» [29]. Війна за борщ увійшла в активну фазу ще у 2019 році, коли у офіційному акаунті МЗС рф було зазначено: «Вічна класика, – борщ – одна з найвідоміших і найулюбленіших російських страв і символ національної кухні», при цьому проігноровано той факт, що «міжурядовий комітет з охорони нематеріальної культурної спадщини вніс український борщ до списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що потребує негайної охорони» [4].

Харчування як ресурс емоційної стійкості і протидії стресу. Про роль їжі та смаколиків у протидії стресу під час російсько-української війни свідчать дані Інституту соціології НАН України, що отримані під час опитування дорослих громадян старше 18 років на підконтрольних територіях у 2023 році: 41,1 % респондентів відмітили, що це їм «здебільшого допомагає», 30,6 % обрали позицію «важко сказати, допомагає чи шкодить», 4,3 % – «здебільшого шкодить», 7,3 % – «не можу собі цього дозволити» і 16,6 % обрали відповідь «не практикую/не актуально». Алкоголь, тютюн, енергетичні напої тощо як антистресовий засіб не практикували більше половини опитаних (59,1 %) [25, с. 15]. Діє так звана харчова терапія, яка вимагає відповідних заходів з боку соціально відповідального бізнесу і структур, на які покладено формування і контроль безпечного природного і соціального середовища.

Соціальні чинники, що можуть спровокувати розлади харчової поведінки. Чинники, що можуть спровокувати розлади харчової поведінки, серед яких булімія, анорексія, компресійний розлад та інші, мають соціальне підґрунтя. Одним із найбільш загрозливих є харчове насильство. Воно реалізується прямо або опосередковано через примус до споживання певної їжі, блокування харчової активності, ігнорування харчових уподобань людини тощо. Харчове насильство поширюється там, де людина немає харчової свободи, тобто фіксу-

ється відсутність або обмеженість вибору умов споживання харчів (часу, місця, продуктів). Як правило, харчовому насильству можуть піддаватися різні категорії, це можливо у тотальних організаціях закритого типу, де може бути недотримання прав людини. Особливу тривогу науковців і практиків викликає харчове насильство по відношенню до дітей, адже культура споживання закладається з дитинства. Дослідження свідчать, що «... найчастіше батьки застосовували маніпулятивні техніки для впливу на харчову поведінку дітей (заохочення, спонукання, обіцянки винагороди, схвалення, визнання, застереження, переключення уваги), прямі засоби впливу – прийоми примусу (заборона, обмеження, відторгнення, деструктивна критика, залякування, позбавлення різноманітних форм задоволення)» [27, с. 215]. Харчове насильство школярів унеможлиблюється в Україні в процесі реалізації проекту «нова українська школа», в армійських структурах – внаслідок впровадження стандартів НАТО, в організаціях – запровадження соціальних пакетів у колективних договорах.

Харчова поведінка в умовах домінування матеріалістичної і постматеріалістичної свідомості. Харчові і кулінарні традиції є ментальним кодом нації і навіть міфологізуються [13; 26]. Вони трансформуються під впливом соціально-економічних і соціокультурних змін. Матеріалістична свідомість поширена там, де не задоволені базові потреби людини, існує дефіцит продовольства і/або проблеми з доступністю харчових продуктів – фізичною і/або цінною. Вона спонукає до невибагливого ставлення до їжі і її сприйняття за принципом «аби хоч якісь харчі були, щоб не голодувати». Таку свідомість у мешканців України тривалий час підтримували історично зумовлені низького рівня розвитку доринкової економіки. Тоді як постматеріалістична свідомість виникає тоді, коли задоволені базові потреби більшості населення на рівні певних соціальних стандартів; вона зорієнтована на якісне і безпечне харчування, використання сучасних безпечних технологій виробництва харчових продуктів і їх доступність, у тому числі через інтернет-замовлення. Харчову поведінку як різновид соціальної поведінки значною мірою визначає включеність до сучасних інформаційно-комунікативних технологій. С. Катаєв з цього приводу зазначив: «... Люди, які систематично користуються інтернетом з будь якої потреби (для навчання, розваги, отримання інформації тощо), мають ментальність сучасного модерного суспільства. Люди, які не користуються інтернетом, мають ментальність традиційного суспільства» [10, с. 53]. Можна передбачити, що цифровізація різних сфер українського суспільства дасть поштовх для

поширення ідеї безпечної харчової поведінки.

Зазначимо, що ідея безпечної харчової поведінки – складова підготовки до життя і вимагає корегування вживання їжі на всіх етапах життєвого циклу людини. Вона яскраво втілюється у наступній тезі: «Харчуватися – це не просто вживати їжу, а вміти обирати, компонувати продукти, знати, що корисно для організму, а що шкідливо, розуміти, з чого виробляється їжа, як вона готується і як утилізуються залишки» [18]. А це потребує підвищення продовольчої безпеки і цілеспрямованого впливу на харчову поведінку та її саморегуляцію з боку людини.

Які шляхи досягнення безпечної харчової поведінки? Зупинимось на двох моментах: інституційному забезпеченні і самозбережувальній моделі поведінки.

1. Права споживачів на безпечне харчування – складова поведінкового процесу в конкретному економічному і соціокультурному середовищі. Ці права мають бути інституційно закріплені і реалізовані під постійним державним і громадським контролем.

Розкриття алгоритму формування й реалізації ідеї безпечної харчування умовно можна представити через взаємодію трьох підсистем. Підсистема – сукупність матеріальних і духовних надіндивідуальних культурних утворень інтеграційного характеру в системі безпечної харчової поведінки (рис. 1).

2. Інституційну систему безпечної харчової поведінки має доповнювати самозбережувальна соціальна поведінка, що є трендом розвитку сучасного суспільства. Трендом сьогодення є перехід відповідальності і турботи за безпечне харчування від соціальних інституцій до самої людини. На думку експертів, основними характеристиками людини, яка є суб'єктом самозбереження, є такі: «стійка мотивація до збереження і поліпшення якості життя, дотримання правил особистої гігієни,

самореалізація, саморозуміння і прийняття себе, схильність брати на себе відповідальність за свої вчинки (інтернальний локус контролю), життєстійкість, життєтворчість, уміння отримувати насолоду від стану здоров'я, уміння виправдано ризикувати, інтерес до суспільного життя» [22, с. 222]. Ці характеристики є універсальними для усіх видів соціальної поведінки, у тому числі харчової. Відомо, що розлади харчової поведінки мають обумовленість як зовнішніми ризикогенними факторами (екстремальні ситуації природного і соціального характеру), так і суб'єктивними (неусвідомлення цінності здорового харчування і небезпек її розладів; неготовність до захисту своїх прав і до самоконтролю у різних кризових і екстремальних ситуаціях тощо).

Висновки. Серед моделей соціальної поведінки особливе місце займає харчова поведінка. Вона наочно демонструє єдність біологічного і соціального у природі людини. В умовах глобального суспільства тема безпечної харчових продуктів стосується як окремих осіб, так і організацій та держави. Соціальна небезпека розладів харчової поведінки позначається на тривалості і якості життя, соціально-економічному розвитку держав, окремих територій і домогосподарств. Війна в Україні стала викликом безпечної харчової поведінки, який актуалізує питання заходів її забезпечення. Умовно ми їх поєднали на дві групи: перша включає інституційне регулювання, а друга – акцентує увагу на відповідальності за харчування з боку виробників і споживачів, керівників організацій і персоналу, особистості, спільнот та інституцій різного рівня.

Безпечність харчування на інституційному рівні запропоновано реалізувати через взаємодію трьох підсистем: виробництво ідеї безпечної харчової поведінки; трансляція цієї ідеї; контроль за дотриманням принципів, правил, стандартів безпечної харчової пове-

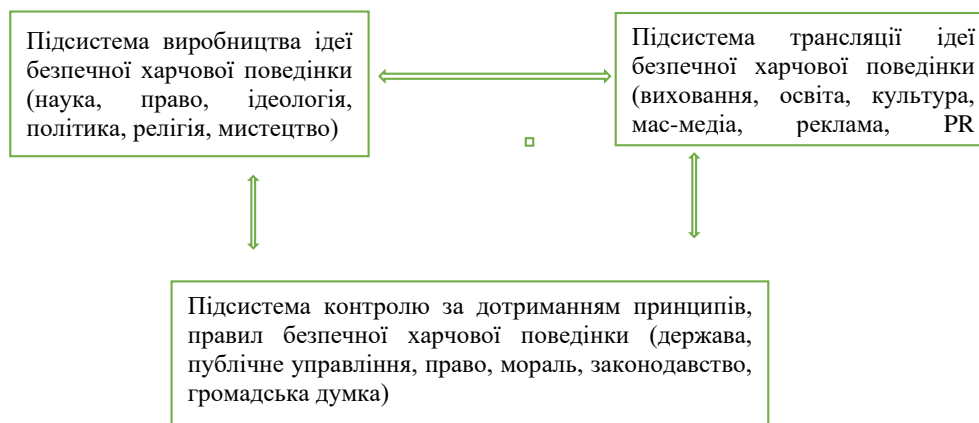

Рис. 1. Формування і реалізація соціальної системи безпечної харчової поведінки

дінки. На суспільні інституції покладаються такі основні завдання: 1) зосередити зусилля на поширенні цінності здорового харчування і створенні умов для її реалізації; 2) забезпечити перехід на самозбережувальну харчову поведінку і безпечну гастрономічну культуру; 3) розробити і втілити в науково обґрунтовані соціальні технології навчання і виховання громадян (особливо дітей і молоді), спрямовані на формування у них самозбережувальної поведінки.

Перспективні напрямки подальших досліджень: вивчення соціальних аспектів гастрономічного туризму; інституціоналізація захисту прав споживачів харчових продуктів і послуг у цифровому суспільстві; характеристика харчових спільнот (гурманів, вегетаріанців та ін.) та їх вплив на безпеку харчової поведінки; медіатизація харчової поведінки у віртуальному і реальному комунікативних просторах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абсаямова Л. Соціально-психологічні фактори, що впливають на харчову поведінку людини. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. Вип. 7. С. 3–11.
2. Безпека і безпечність харчування під час і після війни. Моніторинговий звіт. Київ. 2022. 25 с. http://www.aau.org.ua/media/publications/1876/files/ReportF_2022_12_14_09_45_37_750479.pdf
3. Безпечне харчування: як налагодити раціон під час війни. 2022. <https://zn.ua/ukr/UKRAINE/bezpechne-kharchuvannja-jak-nalahoditi-ratsion-pid-chas-vijni.html>
4. «Борщ наш». ЮНЕСКО визнав борщ українським. 1 липня 2022. <https://www.bbc.com/ukrainian/news-62008936>
5. Буштовська Н. 12 міфів про харчування, які розвінчує наука: сніданок, кава, вода, глютен, лактоза та наша «худя-повна» фігура. 2020. <https://life.pravda.com.ua/health/2020/06/17/241350/>
6. 90-ті роковини страшного злочину: Україна і світ вшановують жертв Голодомору 1932–1933 років. 2023 / Центр громадського моніторингу та контролю. <https://naglyad.org/uk/2023/11/22/90-ti-rokovini-strashnogo-zlochynu-ukrayina-i-svit-vshanovuyut-zhertv-golodomoru-1932-1933-rokiv/>
7. 92% українців вважають Голодомор геноцидом українського народу. 23.11.2023. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/92_ukrainciv_vvazhayut_golodomor_genocidom_ukrainskogo_narodu.html
8. Динаміка ставлення до Голодомору 1932–1933 рр. Листопад 2023 р. *Соціологічна група «Рейтинг»*. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_holodomor_112023_0001.pdf
9. Діти і здорове харчування: п'ять порад для батьків. Як батькам побудувати міцний фундамент правильних харчових звичок, яких їхня дитина дотримуватиметься все життя. ЮНІСЕФ. 2021. <https://www.unicef.org/ukraine/stories/children-healthy-nutrition>
10. Катаєв С. Інтернет спільноти як колективи нового типу. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2019. С. 53–55.
11. Качурівський М. Російські загарбники влаштували голод на окупованих територіях – голова ОВА. <https://expres.online/podrobitsi/rosiyski-zagarbniki-vlashtovali-golod-na-okupovanikh-teritoriyakh-golova-ova>
12. Кобзар М. Феномен їжі як культурний компонент: категорії та терміни. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку (напрям: культурологія)*. 2019. № 33. С. 135–141.
13. Кобзар М.В. Основні напрями дослідження кулінарних традицій у роботах закордонних учених XIX–XXI ст.: культурологічний вимір. *Культура і мистецтво у сучасному світі*. 2019. № 20. С. 11–124.
14. Кульчицька А., Федотова Т. Соціально-психологічні аспекти формування харчової поведінки в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*. 2019. Вип. 33. С. 178–191. <https://evnuir.vnu.edu.ua/bitstream/123456789/22076/1/>
15. Лаптічук В. Котлети по-київськи від Москви для Радбезу ООН. 10.07.2024. https://glavcom.ua/columns/vasul_laptiichuk/kotleti-po-kijivski-vid-moskvi-dlja-radbezu-onn-1009351.html
16. Левусь Д. Терор голодом – звичайна зброя Москви. 2023. <https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3801841-terror-golodom-zvichajna-zbroja-moskvi.html>
17. Лисичкіна Л. І жа це те, без чого ми не можемо жити: причини порушень харчової поведінки. 2023. <https://bigkyiv.com.ua/yizha-cze-te-bez-chogo-myne-mozhemo-zhyty-prychyny-porushen-harchovoyi-povedinky/>
18. Макарова В. Їсти подано: фінське шкільне харчування як інший вимір реальності. 27 грудня 2021 р. <https://nus.org.ua/articles/yisty-podano-finske-shkilne-harchuvannya-yak-inshyj-vymir-realnosti/>
19. Мелоян А., Іванкович А. Вплив захисних механізмів на харчову поведінку дівчат студентського віку. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2021. Вип. 10. С. 120–126. http://psu-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/10_2021/10_2021.pdf
20. Никоненко О., Іском А. Психологічні чинники розладів харчової поведінки у жінок. *Вчені записки Університету «КРОК»*. 2023. № 4(72). С. 202–211. <https://doi.org/10.31732/2663-2209-2023-72-202-211>
21. Петренко-Лисак А. Історії про їжу і харчування під час війни: досвід (і) дослідження. 2022. https://yizhakultura.com/material/20221003_1928
22. Потапчук Є.М., Пилявець Н.І. Самозбережувальна поведінка особистості як психологічний феномен. *Габітус*. 2022. Вип. 44. С. 219–223.
23. Розлади харчової поведінки: міфи та факти. 2018. № 4–5(97). <https://neuronews.com.ua/archive/2018/4-5%2897%29/pages-6-7/rozladi-harchovoyi-povedinki-mifi-ta-fakti#gsc.tab=0>
24. Салюк М.А., Бутенко Л.А. Суб'єктивне благополуччя осіб підліткового та юнацького віку з ознаками розладів харчової поведінки. *Молодий вчений*. 2022. № 1(101). С. 139–143.
25. Стресові стани населення України в контексті війни: результати всеукраїнського опитування / Інститут соціології НАН України, 2023. 43 с. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/презентац_я-стресов_стани-фip.pdf
26. Харчові традиції – ментальний код нації : колективна монографія / Г.І. Віват та ін. ; за заг. ред. Г.І. Віват. Одеса : ВМВ, 2018. 232 с.
27. Шебанова В., Ямпольська Т. Біографічний метод у дослідженні проблем харчової поведінки. *Психологія особистості*. 2019. Т. 10. № 1. С. 215–227.
28. Шеремета С.Р. Проблема порушень харчової поведінки в дослідженнях українських психологів. *Габітус*. 2023. Вип. 47. С. 209–214.
29. Шурхало Д. Історія борщу: гіпотези, міфи, рецепти. 2020. <https://www.radiosvoboda.org/a/30412921.html>
30. The State of Food Security and Nutrition in the World 2023. Urbanization, agrifood systems transformation and healthy diets across the rural–urban continuum. file:///C:/Users/user/Downloads/WFP-0000151116%20(1).pdf

СЕКЦІЯ 4 ЗАГАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ІСТОРІЯ ПСИХОЛОГІЇ

СВОЄРІДНІСТЬ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СОЦІОНОМІЧНОЇ СФЕРИ ЯК ОДИН ІЗ ЧИННИКІВ ЕМОЦІЙНОГО ВИГОРЯННЯ

THE UNIQUENESS OF THE ACTIVITIES OF EMPLOYEES IN THE SOCIONOMIC SPHERE AS ONE OF THE FACTORS OF EMOTIONAL BURN-OUT

Сучасні соціально-економічні умови створюють значний тиск на працівників медичної, освітньої, соціальної та психологічної галузей, що часто призводить до погіршення їхнього ментального здоров'я. Метою дослідження є виявлення специфічних особливостей роботи у соціономічній сфері, які стають причинами професійного вигорання.

У статті проаналізовано основні чинники, які сприяють емоційному вигоранню: високий рівень стресу, емоційне навантаження, постійний контакт із людьми, обмежені ресурси для виконання професійних обов'язків та отримання достатньої соціальної підтримки. Окрім того, авторами розглянуто вплив тривалого воєнного стану на психоемоційний стан фахівців соціономічній сфері. Методологічною основою дослідження стали основні теоретичні та методологічні положення, сформульовані в працях таких дослідників, як Х. Дж. Фрейденбергер, К. Маслах, С. Майер, П. Торнтон, К. Кондо, Є. Махер, А. Пайнс, К. Роджерс та ін. Методи: аналітичний, системно-структурний, описовий.

Розуміння особливостей вигорання фахівців соціономічній сфері допомагає створювати ефективніші програми психологічної підтримки та соціальної допомоги для працівників у цих сферах, а це, своєю чергою, дає змогу забезпечити емоційно стійку, гармонійну та якіснішу допомогу клієнтам із більшою ефективністю. Також дослідження вигорання серед даної категорії фахівців допомагає компаніям та установам розуміти, як можна поліпшити робочі умови для своїх працівників, створюючи сприятливе середовище для їхньої роботи, сприяючи підвищенню продуктивності та задоволенню роботою.

Стаття містить рекомендації щодо покращення умов праці та запобігання емоційному вигоранню, зокрема через забезпечення належного рівня соціальної підтримки, оптимізацію робочого навантаження та підвищення професійної кваліфікації. Висновки дослідження можуть бути корисними для розроблення програм, спрямованих на збереження ментального здоров'я працівників соціономічній сфері та підвищення якості надання соціальних послуг.

Ключові слова: професійне вигорання, емоційне вигорання, соціономічна сфера, психолог, соціальний працівник, лікарі першої ланки, викладачі.

Modern socio-economic conditions create significant pressure on workers in the medical, educational, social and psychological fields, which often leads to the deterioration of their mental health. The purpose of our research is to identify specific features of work in the socio-economic sphere, which become the causes of professional burnout.

The article analyzes the main factors that contribute to emotional burnout: a high level of stress, emotional load, constant contact with people, limited resources for performing professional duties and obtaining sufficient social support. In addition, the authors considered the impact of a prolonged state of war on the psycho-emotional state of specialists in the socio-economic field. The methodological basis of the study was the main theoretical and methodological provisions formulated in the works of such researchers as H. J. Freudenberger, K. Maslach, S. Mayer, P. Thornton, K. Kondo, E. Maher, A. Pines, K. Rogers and others. Methods: analytical, system-structural, descriptive.

Understanding the characteristics of burnout of socio-economic specialists helps to create more effective programs of psychological support and social assistance for workers in these areas, and this, in turn, allows to provide emotionally stable, harmonious and higher-quality assistance to clients with greater efficiency. Also, the study of burnout among this category of specialists helps companies and institutions understand how to improve working conditions for their employees, creating a favorable environment for their work, contributing to increased productivity and job satisfaction.

The article contains recommendations for improving working conditions and preventing emotional burnout, in particular through ensuring the appropriate level of social support, optimizing workload and improving professional qualifications. The research findings can be useful for the development of programs aimed at preserving the mental health of socio-economic workers and improving the quality of social services.

Key words: professional burnout, emotional burnout, socio-economic sphere, psychologist, social worker, primary care doctors, teachers.

УДК 159.99; 159.944

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.8>

Асєєва Ю.О.

д.психол.н.,
завідувач кафедри мовної
та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Андрєєва Н.А.

магістр соціально-гуманітарного
факультету
кафедри теорії та методики
практичної психології
ДЗ «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені
К.Д. Ушинського»

Вступ. Сфера соціономічних послуг охоплює професії, які спрямовані на допомогу людям та включають постійні соціальні взаємодії, такі як медицина, освіта, соціальна робота, психологія тощо. Працівники цих галузей часто стикаються з високим рівнем

стресу, емоційним напруженням та великим навантаженням, що може призводити до синдрому емоційного вигорання.

Емоційне вигорання є серйозною проблемою, яка негативно впливає на якість роботи та здоров'я працівників. Воно проявляється

у вигляді фізичної та емоційної виснаженості, деперсоналізації та зниження професійної ефективності. Дослідженням емоційного вигорання займалися: К.В. Аймедов, М.Є. Андрос, О.П. Рогачевський, Ю.О. Асєєва, А.В. Батаршев, В.В. Бойко, Л.С. Виготський, Н.Є. Водоп'янова, В. Дудяк, Б.В. Зейгарник, А.Б. Коваленко, К. Кондо, А.С. Куфлієвський, С. Ігумнов, М. Лаврова, В. Лук'янов, Г. Маркова, С. Майер, С.Д. Максименко, К. Маслаха, Є. Махера, В. Орел, А. Пайнс, В.Г. Панок, О. Полякова, К. Роджерс, М.М. Скугаревська, П. Торнтон, Х.Дж. Фрейденбергер, О. Шнайдер, Л. Юр'єва, О. Якимчук та ін. [1–14].

Із початку повномасштабного вторгнення медичні працівники, соціальні робітники та педагоги опинилися в умовах підвищеного ризику через збільшене навантаження та емоційне напруження. Це додатково підкреслює необхідність дослідження та розроблення підтримуючих програм, які спрямовані на збереження ментального здоров'я працівників соціономічної сфери.

Метою дослідження є виявлення специфічних особливостей роботи в соціономічній сфері, які стають причинами професійного вигорання.

Методологічною основою дослідження стали основні теоретичні та методологічні положення, сформульовані в працях таких дослідників, як Х.Дж. Фрейденбергер, К. Маслах, С. Майер, П. Торнтон, К. Кондо, Є. Махер, А. Пайнс, К. Роджерс та ін.

Методи: аналітичний, системно-структурний, описовий.

Результати дослідження. Фахівці соціономічної сфери відіграють значущу роль у суспільстві, забезпечуючи послуги, спрямовані на соціальну підтримку, розвиток та підвищення якості життя громадян. Вивчення особливостей їхньої діяльності як одного з чинників професійного вигорання є надзвичайно актуальним у наш час, оскільки вони працюють у галузях, де взаємодія з людьми, їхні проблеми та психологічні стани займають провідне місце. Значущість їхньої роботи виникає у підтримці, допомозі та підтримці соціального, емоційного та психологічного благополуччя населення.

Фахівці соціальної сфери, практичні психологи, освітяни, медичні працівники та фахівці інших соціальних служб стикаються з різноманітними ситуаціями, які часто можуть бути складними та емоційно навантаженими. Вони взаємодіють із клієнтами, які можуть перебувати у важких емоційних станах або належати до вразливих груп, таких як діти, літні люди, люди з інвалідністю тощо. Ці спеціалісти зустрічаються з багатьма викликами, такими як конфлікти, кризові ситуації, насилля, бідність, захворювання та інші труднощі, які можуть

спричинити стрес та емоційне перевантаження. Усе це створює психологічний тиск на психоемоційний стан працівників соціономічної сфери, їм, незважаючи на всі об'єктивні обставини доводиться бути емпатичними, толерантними та допомагати вирішувати проблеми, які виникають у їхніх клієнтів.

Ще одна особливість роботи у соціономічній сфері – нестабільний розклад та надзвичайні ситуації. Працівникам часто доводиться працювати за нерегулярним графіком або вночі, що може порушити їхні сон та відпочинок. Окрім того, вони можуть стикатися з непередбачуваними ситуаціями, такими як екстрені виклики, конфлікти між клієнтами чи кризові умови, що потребують швидкого та ефективного реагування.

Високий рівень відповідальності є ще однією важливою особливістю роботи у соціономічній сфері. Вони здійснюють важливу роботу, яка безпосередньо впливає на життя та благополуччя людей. Це може призвести до високого рівня стресу та навантаження, особливо коли відчувається нестача ресурсів чи систем підтримки, у яких вони працюють.

Нарешті, робота у соціономічній сфері часто вимагає від працівників багатозадачності та адаптивності. Їм доводиться займатися великою кількістю різноманітних видів діяльності – від роботи з клієнтами та управління кризовими ситуаціями до адміністративних обов'язків та програм планування. Це може створювати відчуття перевантаження та втоми, особливо коли працівникам не вистачає підтримки та ресурсів для успішного виконання всіх завдань.

Усі ці особливості роботи можуть суттєво впливати на психічне здоров'я працівників та сприяння розвитку емоційного вигорання, яке характеризується емоційним виснаженням, деперсоналізацією та зниженням професійної ефективності. Вимоги до працівників цієї сфери включають різноманітні аспекти, які охоплюють як освітні, професійні та особистісні характеристики. Вони повинні мати відповідну освіту, знання та навички для ефективного виконання своїх обов'язків. Окрім того, у цій групі професій є й певні вимоги до особистісних якостей: емпатія, стресостійкість, здатність до активного слухання, розвинені комунікативні навички та вміння працювати в команді.

Професіограма працівників соціономічної сфери складається з різноманітних елементів, які відображають ключові аспекти їхньої роботи та вимоги до професійної діяльності. Основні складники професіограми включають: опис посади, функційні обов'язки, необхідну освіту та кваліфікацію, комунікативні навички, психологічні характеристики, професійні навички та досвід, певні вимоги до фізич-

ного та емоційного стану, кар'єрне зростання, додаткову підготовку чи сертифікацію тощо [2; 8; 12].

Таким чином, можливо відокремити такі важливі компоненти:

1. Освітня підготовка: відповідна вища освіта, що забезпечує базові знання в галузі соціальної роботи, психології, педагогіки, медицини чи інших суміжних дисциплін.

2. Професійні навички: практичні навички, які забезпечують надання якісних послуг, включаючи консультації, кризове втручання, соціальна реабілітація, управління та планування, ведення специфічної документації тощо.

3. Емоційна компетентність: здатність до емпатії, регуляції власних емоцій, розуміння та підтримки емоційного стану клієнта.

4. Комунікативні навички: уміння ефективно спілкуватися з усіма категоріями клієнтів, колегами та іншими професіоналами, а також здатність вести переговори та вирішувати конфлікти.

5. Стресостійкість та здатність до саморегуляції: здатність ефективно справлятися з високим рівнем стресу, уникати емоційного виснаження та підтримувати психічне здоров'я.

6. Моральні та етичні принципи: дотримання етичних норм та стандартів професійної поведінки, забезпечення конфіденційності та повагу до прав клієнтів.

7. Саморозвиток: постійне підвищення кваліфікації, участь у навчальних програмах, розвиток професійних навичок та отримання нових ступенів, специфікація за окремими напрямками тощо.

Робота у соціономічній сфері вимагає від працівників високого рівня професіоналізму, постійного навчання та розвитку, а також підтримки з боку організацій та суспільства у цілому.

Психологічні характеристики є надзвичайно важливими для працівників соціономічної сфери, оскільки вони впливають на їхню здатність ефективно взаємодіяти з клієнтами, керувати емоціями та конфліктами. Ключовими якостями є емпатія, емоційна стійкість та здатність працювати в стресових ситуаціях. Уміння долати стресори та труднощі, які випливають під час роботи з клієнтами, оскільки працівники соціономічної сфери часто у своїй роботі зіштовхуються з емоційною нестабільністю своїх клієнтів, що являє собою додаткове навантаження на психіку фахівців. Працівники соціономічної сфери повинні розвивати здатність учитися на помилках у зв'язку з тим, що вони часто стикаються зі складними ситуаціями, де не завжди все йде за планом або рішення ситуацій приходять не відразу. Гнучкість та адаптивність є не менш важливими якостями для ефективної роботи в мінливих

умовах. Це означає швидке реагування на нові виклики й завдання, що виконуються в процесі роботи [3; 4; 6; 9; 11; 14].

Однією з важливих навичок є здатність аналізувати складні ситуації, приймати обґрунтовані рішення та знаходити ефективні шляхи їх вирішення, щоб допомогти клієнтам. Здатність прогнозувати можливості наслідків різних дій також є ключовою, оскільки їхні дії мають великий вплив на спільноту. Працівники повинні мати стратегічне мислення, щоб оцінювати стрес із різних боків, використовувати всі можливості варіантів розвитку подій та вибирати найоптимальніші рішення [1; 7; 9; 12].

Окрім того, важливою є здатність до саморегуляції та підтримки власного психічного здоров'я. Це включає у себе техніки управління стресом, такі як релаксація, медитація та регулярне фізичне навантаження, які допомагають підтримувати баланс між роботою та особистим життям. Важливо також мати доступ до професійної супервізії та підтримки, що може допомогти впоратися з емоційними навантаженнями та запобігти емоційному вигоранню [3; 9].

Урахування цих аспектів у психограмі допомагає забезпечити високий стандарт професійної поведінки та етичної практики серед працівників соціономічної сфери [2].

Результатом невідповідності вибраної професії стає постійне відчуття стресу, який впливає на працездатність особи, продуктивність її праці і якість виконуваної роботи загалом, а також негативно відображається на здоров'ї працівника. Здійснюючи свою діяльність як фахівець, людина регулярно переживає психоемоційне навантаження, пов'язане з завищеними вимогами, відсутністю можливості змінити та вдосконалити робочу ситуацію, із недостатньою соціальною підтримкою, міжособистісним непорозумінням та конфліктами у колективі, на додаток до умов відсутності системи своєчасного надання психологічної підтримки, спрямованої на психопрофілактику та психокорекцію професійного вигорання.

Таким чином, стрес у фахівців соціономічної сфери виникає як наслідок надмірних вимог до особистісних та професійних якостей людини, високого рівня відповідальності та психоемоційного перенавантаження, як наслідок, виникає стрес-реакція.

Стрес-реакція включає у себе три стадії: тривогу, резистенції, виснаження, що відповідають реагуванню організму особистості на постійно активний стресовий чинник [4; 7; 14].

Перша стадія – тривога (напруженість) – виникає як наслідок регулярної психоемоційної напруженості, нестабільної ситуації, високого рівня відповідальності й складнощів у взаємодії з навколишнім середовищем. Для цієї стадії характерне вироблення великої кількості енергії організмом із метою зниження рівня

стресу. Наступним іде опір, або резистенція, що полягає у прагненні людини відсторонитися від неприємних переживань, закритися від негативних зовнішніх впливів, тобто організм починає збільшувати стресостійкість. Однак якщо стресор усе ж не зникає, а продовжує систематично впливати на людину, то вірогідне настання третьої стадії – стадії виснаження. Остання певною мірою нагадує стадію тривоги, але основною відмінністю є те, що на стадії виснаження всі ресурси організму вже вичерпані та енергії для боротьби зі стресом не вистачає, мобілізувати ресурси стає неможливим. До того ж у таких умовах підвищуються ризики виникнення психосоматичних хвороб [4; 7; 11; 13].

Реакція фахівця соціономічної сфери на стрес також супроводжується й іншими симптомами, які можна виділити в такі групи (рис. 1).

- поведінкові (проявляються у систематичних запізненнях, небажанні вести документацію, виконувати іншу рутинну роботу, виконання обов'язків набуває формального характеру);
- афективні (такі як емоційне виснаження, постійне відчуття поганого настрою, високий рівень дратівливості);
- когнітивні (послаблена концентрація уваги, розчарування у роботі, нав'язлива думка про звільнення);
- фізіологічні (порушений сон, відчуття втоми, головні болі, порушення системи шлунково-кишкового тракту, чутливість до інфекцій) групи [4–6].

Розглядаючи причини виникнення професійного стресу працівника соціономічної сфери, можна зазначити такі групи чинників:

- зовнішні стресори, що зумовлені впливом навколишнього середовища, у якому знаходиться працівник;
- внутрішні стресори, що означають вплив особистісних, організаційно-професійних та соціально-демографічних характеристик фахівців;
- фізіологічні і психологічні вияви та наслідки професійного стресу працівника [10; 14].

Специфіка працівника соціономічної сфери полягає у тому, що низка соціальних потреб (потреба в позитивній оцінці його ролі в суспільстві, потреба у визнанні, самоповазі, матеріальному забезпеченні, інші особистісні значущі цілі) є доволі соціально фрустрованими. Зрозуміло, що ця ситуація не може

не бути психотравмуючою для цієї категорії працівників. Водночас оцінка суспільством соціально-професійної категорії працівника соціономічної сфери спотворюється особистісними проблемами самого фахівця, поступово проростаючи у його свідомості, стає його соціальною позицією, визначаючи подальший професійний розвиток. Тому тільки відповідність компетентності працівника соціономічної сфери вимогам його посади, уміння знаходити баланс між роботою та відпочинком являють собою провідний спосіб профілактики емоційного вигорання.

У цілому можна сказати, що професійний розвиток цих фахівців залежить від взаємодії багатьох чинників зовнішнього (професійне середовище) та внутрішнього (розвиток ціннісно-орієнтаційних та компетентнісних якостей та ін.) характеру, що визначають його індивідуальний шлях розвитку та ймовірність емоційного вигорання.

Висновки. Аналіз та теоретичні дослідження чинників вигорання працівника соціономічної сфери дають змогу зробити такі висновки. Феномен емоційного вигорання становить собою тривалий процес, який має свою специфіку виникнення, власну динаміку та прояви залежно від типу професії працівника соціономічної сфери, яку виконує фахівець.

Специфіка професійної діяльності фахівця соціономічної сфери виступає особливим чинником емоційного та професійного вигорання. Її також можна поділити на такі компоненти, як соціально-економічні умови в державі, що включають у себе матеріальний та кар'єрний складники (низька оплата праці, малі можливості кар'єрного росту) та соціально-психологічні умови, яким властиві гендерний складник, висока відповідальність, психологічні перенавантаження тощо.

Слід зазначити, що специфічною особливістю професійної діяльності фахівця соціономічної сфери також є різноманітність та складність завдань, які вони мають вирішувати. Умови діяльності набувають високого рівня напруженості через соціальну значущість роботи, яку виконує особа на робочому місці, та переживань за результат виконання професійних завдань. Ті умови та вимоги, що висуваються до професійної, емоційно-вольової сфер та інших особистісних якостей фахівця соціономічної сфери, зумовлюють високу вірогід-

Рис. 1. Групи реакцій на стрес

ність виникнення і розвитку у них професійних криз та стресів.

Тож вигоряння виникає у фахівців соціономічної сфери як захисна реакція на стресові умови та вимоги професійного середовища. Це може бути спричинене тим, що фахівець недостатньо уважний до свого психологічного стану та пропускає початкові ознаки вигоряння, продовжуючи виконувати свою роботу на межі своїх фізіологічних та психічних можливостей.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аймедов К.В. Рогачевський О.П. Талаєв К.О., Асєєва Ю.О. Синдром BURN-OUT у викладачів медичного університету. *XIII Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю*. Тернопіль : ТДМУ, 2016. Т. 1. С. 118–120.
2. Асєєва Ю.О. Морально-психологічний стан, як важлива якість особистості сучасного фахівця соціономічних професій. *Наукові проблеми господарювання на макро-, мезо- та мікроекономічному рівнях* : матер. XX міжнар. науково-практ. конф., м. Одеса, 14 квітня 2022 р. Одеса, 2022. С. 10–12. DOI: <https://doi.org/10.32680/npg.conf.oneu.2022>.
3. Водоп'янова Н.Є. Синдром вигоряння: діагностика та профілактика : практичний посібник. 3-є вид., випр. і доп. Київ : Юрайт, 2019. С. 120–299.
4. Дудяк В. Емоційне вигоряння. Київ : Главник, 2007. 128 с.
5. Куфлієвський А.С. Соціально-психологічні детермінанти розвитку синдрому «вигоряння» серед працівників пожежно-рятувальних підрозділів Міністерства надзвичайних справ України : дис. ... канд. психол. н. : 19.00.09. Харків, 2006. 151 с.
6. Лаврова М. Теоретичний аналіз сучасних поглядів на поняття «емоційне вигоряння». *Вісник Одеського національного університету. Психологія*. 2014. Т. 19. Вип. 2. С. 194–202.
7. Макарова Г. Синдром емоційного вигоряння. *Інститут консультування ППЛ*. 2014. 116 с.
8. Максименко С.Д. Синдром «професійного вигоряння» та професійна кар'єра працівників освітніх організацій: гендерні аспекти : навчальний посібник / за ред. С.Д. Максименка. Київ : Міленіум, 2004. 264 с.
9. Мірошніченко О. Профілактика «синдрому» професійного вигоряння у працюючих в екстремальних умовах : навчально-методичний посібник. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2013. 155 с.
10. Полякова О. Категорія та структура професійних деформацій. *Національний психологічний журнал*. 2014. № 1. С. 57–64.
11. Скугаревська М.М. Синдром емоційного вигоряння. *Медичні новини*. 2002. № 7. С. 120–132.
12. Сучасні проблеми дослідження синдрому вигоряння у фахівців комунікативних професій : колективна монографія / ред. В. Лук'янов та ін. Курск : Курськ. держ. ун-т, 2008. 336 с.
13. Шнайдер О. Психологічні особливості емоційного вигоряння працівників сфери інформаційних технологій. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія і педагогіка»*. 2016. Вип. 26. С. 144–148.
14. Якимчук О. Психологічні особливості професійного вигоряння особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2021. Вип. 16(61). С. 110–119. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/36460>

EVOLUTION OF ATTACHMENT THEORY: FROM INFANT PSYCHOLOGY TO ORGANIZATIONAL AND ECONOMIC PSYCHOLOGY. GLOBAL APPROACHES

ЕВОЛЮЦІЯ ТЕОРІЇ ПРИХИЛЬНОСТІ: ВІД ПСИХОЛОГІЇ НЕМОВЛЯТ ДО ОРГАНІЗАЦІЙНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ. ГЛОБАЛЬНІ ПІДХОДИ

The continuous development of science, technology, and, accordingly, new aspects of interpersonal relations, not only of the human-person type, but also of the human-organization type, are the focus of this research paper. We concentrated on the genesis of the concept of attachment. Initially, we examined the root causes, origins, and first studies of this phenomenon. The article analyzed the works of John Bowlby and Marie Ainsworth, who were among the first to study attachment. John Bowlby linked attachment to a long-term emotional connection. Marie Ainsworth was the first to classify and identify four main types of attachment: secure, avoidant, anxious-ambivalent, and disorganized. These two founders primarily worked with infant psychology. In our research, we aimed to analyze the entire development of knowledge about the phenomenon of attachment. The first prominent representatives of this field of research were K. Bartholomew and L. Horowitz. They adapted the attachment styles for adults into secure, dismissive-avoidant, preoccupied, and fearful-avoidant. Their adaptation remains largely unchanged and is used in various fields of psychology. The article emphasizes that researchers have not yet concluded whether attachment is an innate or acquired trait. The paper also analyzes the first attempts and further development of attachment research in the context of organizational psychology and personnel management. C. Barnard was one of the first in this scientific field, equating employee attachment with recognizing the authority of the leader. Later, research psychologists proved that attachment to a workgroup affects group results, and, in turn, attachment to an organization directly correlates with results at the organizational level. The next stage in studying attachment expanded the object beyond intra-organizational boundaries, proving the direct dependence of students' attachment to their educational institution on their academic performance. The article considers the works of scholars specializing mainly in marketing, such as A. Ahmadi and A. Ataei, who analyzed the relationship between emotional attachment and brand reputation. Recent researches on attachment examine its manifestations and patterns in the metaverse.

Key words: attachment, loyalty, commitment, infant development, organizational attachment, consumer attachment.

Невпинний розвиток науки, технологій, а відповідно і нових аспектів міжособистісних відносин не лише типу людина-людина, але і людина-організація. У цій своїй науко-

вій роботі зосередилися на вивченні генези поняття прихильності. Перш за все ми розглянули першопричини, витoki і перші дослідження такого феномену. У статті було проаналізовано роботи Джона Боулбі, Марі Ейнсворт, котрі одні з перших поставили перед собою такий предмет дослідження, як прихильність. Саме Джон Боулбі пов'язав прихильність з довготривалим емоційним зв'язком. Марі Ейнсворт вперше здійснила класифікацію і виділила чотири основні типи прихильності: безпечна, уникаюча, тривожно-амбівалентна та дезорганізована. Двоє засновників працювали перш за все з психологією немовлят. У нашому дослідженні ми поставили собі за мету проаналізувати весь шлях розвитку знань про феномен прихильності. І першими яскравими представниками цього напрямку науковців стали К. Бартоум'ю та Л. Хоровіц. Автори адаптували стилі прихильності для дорослих: безпечний, зневажливо-уникаючий, заклопотаний та стиль страху і уникнення. До сьогодні проведена ними адаптація залишилася майже без змін і застосовується у різних галузях психології. У статті наголошується що дослідники на даному етапі вивчення прихильності ще не дійшли висновку чи є вона вродженою чи набутою рисою. Проаналізовано перші спроби і подальший розвиток досліджень прихильності у контексті організаційної психології і менеджменту персоналу. Одним з перших в цій науковій площині був Ч. Барнард, котрий прихильність працівників фактично прирівнює до визнання авторитету керівника. Пізніше психологи-дослідники довели, що прихильність до робочої групи до впливає на результати групові результати, а, в свою чергу, прихильність до організації прямо корелює із результатами на організаційному рівні. Наступним етапом вивчення феномену прихильності стало розширення об'єкта за внутрішньоорганізаційні межі, а саме доведено пряму залежність прихильності студентів до навчального закладу і їх успішності. Розглянуто роботи науковців, котрі спеціалізуються більшою мірою на маркетингу. Серед них А. Ахмаді та А. Атаєї, котрі аналізували зв'язок емоційної прив'язаності з репутацією бренду. Останні дослідження прихильності вивчають її прояви і закономірності у мета-всесвіті.

Ключові слова: прихильність, лояльність, відданість, розвиток дитини, прихильність до організації, прихильність споживачів.

UDC 159.98 : 330.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.9>

Kiiko Yu.T.

Candidate of Economic Sciences,
Chief Customer Experience Measurement
Specialist
PrivatBank JSC

Introduction. Increased technological sophistication in production and deeper integration of information technology into daily life have become the norm. The service sector's development is increasingly personalized, with services becoming more individualized. The competition for customers now extends beyond providing a well-made product or

service. Organizations are no longer just offering services or selling products but are genuinely taking care of their customers. The competition is for the customer attachment rather than just for a purchase. The purpose of this paper is to trace the genesis of the concept of attachment from the psychology of infant development to its organizational and economic aspects. We aim to

accumulate, systematize, and analyze theoretical and practical scientific achievements in the field.

Outline of the Main Material: The study of the attachment phenomenon began with the psychology of infants and their development. Over time, this research expanded and was adapted for adults. Consequently, attachment theory and its concepts were integrated into various fields of psychology, including organizational and economic psychology. Eventually, attachment theory evolved concurrently in all these areas.

Attachment Theory in Infant Development and Adult Relationships. Attachment is primarily a deep and lasting emotional bond [9]. The impetus for developing the concept of "attachment" was given by John Bowlby, a British psychologist, psychiatrist, and psychoanalyst. Bowlby studied the phenomenon of attachment between children and parents, changing the way scientists think about mother-child bonds, their formation, and breakdown due to separation or loss. He presented his ideas in his trilogy of fundamental scientific works, "Attachment and Loss," where he essentially founded attachment theory. His work significantly advanced scientific understanding of infant development and the formation of emotional ties between children and their caregivers. Bowlby's ideas have influenced childcare practices, highlighting the need for stable and responsive relationships between children and their caregivers.

Mary Ainsworth, an American-Canadian researcher, further developed Bowlby's theory. Ainsworth created a methodology to empirically confirm Bowlby's theoretical achievements and expanded the theoretical framework of the concept of "attachment." She contributed to the development of the concept of the attachment figure, a reliable base from which an infant can explore the world. Ainsworth also introduced the concept of a mother's sensitivity to a child's signals and its role in forming attachment patterns between infant and mother [2].

In her work "Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation," Mary Ainsworth, alongside her colleagues, identified and described four types of attachment, making a significant contribution to the field of attachment psychology [3]:

- Secure Attachment: Children with this type of attachment are confident that their parents (or guardians) will support them.
- Avoidant Attachment: Children with this type of attachment are indifferent to the presence or absence of their parents and do not become anxious when separated from them.
- Anxious-Ambivalent Attachment: Children with this attachment type tend to show severe anxiety when separated from their parents and have difficulty calming down even after their return.

- Disorganized Attachment: Children with this type of attachment display inconsistent and contradictory behaviors in response to separation or reunification with their parents.

Thus, John Bowlby and Mary Ainsworth equally contributed to the creation of one of the first attachment theories [4].

Further research on attachment expanded beyond child-rearing and development, extending into social relationships. Bartholomew and Horowitz (1991) [7] modified Ainsworth's types of attachment and identified four attachment styles based on two dimensions: self-perception and perception of others. These four styles are discussed below:

The first is the Secure Attachment style, characterized by a positive self-perception and a high degree of trust in others. Individuals with this attachment style are capable of open communication and emotional intimacy, typically having healthy relationships. They usually possess a high level of trust in others and self-respect, feeling comfortable both in relationships and alone.

The second is the Dismissive-Avoidant Attachment style, characterized by a positive self-perception but a negative perception of others. Individuals with this style have high self-esteem but tend to avoid emotional closeness with others due to distrust. They strive for independence and self-reliance.

The third is the Preoccupied Attachment style, where the perception of others is positive, but the perception of oneself is negative. These individuals are often anxious, with low self-esteem, but they highly value their partners in relationships. They can be somewhat dependent and obsessive, constantly seeking approval from others.

The fourth is the Fearful-Avoidant Attachment style, involving negative orientations in both dimensions. These individuals fear betrayal and rejection in relationships, leading them to avoid intimacy. They are distrustful of others and insecure about themselves.

The theory of attachment in the context of family relationships was further developed by L. Guerrero (1996) [17], who demonstrated the relationship between attachment styles and behavior in romantic relationships. Her findings are particularly valuable in understanding emotional and communication aspects. L. Guerrero explored how different attachment styles affect intimacy and non-verbal involvement in romantic relationships. Her study supports K. Bartholomew and L. Horowitz's model of four attachment categories, showing that each attachment style is associated with specific behavioral patterns.

Mario Mikulincer and Phillip R. Shaver (2007) [25] expanded and refined attachment

theory in their work, "Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change." They explored how different attachment styles impact behavioral strategies, interpersonal relationships, and emotional regulation in adults. Their research demonstrated that attachment styles are not fixed but can evolve over time due to various circumstances or therapeutic interventions.

Some researchers, like C. Hesse and S. Trask (2014) [19], propose that attachment may be an innate trait, which they term the "Affection Trait." This refers to a natural inclination to both express and receive love and affection. Hesse and Trask investigated differences in the intensity of this trait among groups. However, J. Jones et al. (2018) [21] reached different conclusions, suggesting that while attachment styles tend to remain stable over shorter periods, they can change over the long term depending on life experiences and personal growth.

For instance, Z. Tepeli Temiz (2018) [37] examined the links between attachment styles and various psychological factors, such as life satisfaction, alexithymia, and psychological resilience. Temiz found that individuals with secure attachment styles generally have higher self-esteem, which positively influences their adaptability and resilience. In contrast, insecure attachment styles – such as dismissive-avoidant, preoccupied, and fearful-avoidant – are associated with lower self-esteem and can lead to higher levels of alexithymia and decreased life satisfaction.

Organizational and economic aspects of attachment theory. Attachment as an organizational phenomenon has been explored for a long time, though often in management contexts without explicitly using the term "attachment." One of the earliest contributions was by C. I. Barnard (1938) [6] in his work *The Functions of the Executive*, where he analyzed attachment in terms of accepting authority and following orders. Chris Argyris (1957) [5] also addressed related concepts, arguing that psychological security and openness are crucial in the workplace and foster positive employee behavior. Without working directly with the phenomenon of commitment, Lyndon Porter and Edward Lawler (1968) [27] demonstrated that employee satisfaction and expectations regarding rewards have a direct impact on productivity and motivation.

By the 1990s, researchers began focusing more explicitly on the concept of commitment in the employee-organization relationship. A significant advancement came from John Meyer and Natalie Allen in their 1991 work [23]. They developed a theory identifying three components of commitment: Affective Commitment, Continuance Commitment, and Normative Commitment. While this theory is closely related

to attachment, further research is needed to explore these components in detail.

Later, psychologists started to directly apply their understanding of attachment and its impact on interpersonal relationships to organizational contexts. In 2005, M. Riketta and R. Van Dick [33] conducted a meta-analysis of the previous scientific researches and concluded that attachment to a work group tends to be stronger than attachment to the organization itself. They found that attachment to a work group influences group performance, while attachment to the organization affects organizational-level outcomes.

The study by M. Somers (2010) [36], titled "Patterns of Attachment to Organizations: Attachment Profiles and Work Outcomes," is particularly noteworthy as it links attachment and commitment. Somers examined attachment profiles among healthcare professionals. The results aligned with previous research, showing that normative and long-term commitment strengthen affective commitment. The study also noted that employees less involved in the organization's social and professional life were more likely to resign.

D. Richards and A. Schat (2011) [32] investigated how attachment in adults relates to personality traits like affectivity and the Big Five. Their study concluded that employees' emotional reactions and behaviors are linked to their attachment styles. It was found that people with different attachment styles use various approaches to manage interpersonal relationships, stress, and conflict.

Psychologists have also extended the concept of attachment beyond intra-organizational relationships. For example, L. Holt and J. Fifer (2016) [20] examined students' attachment to their educational institutions, finding that the attachment style of mentors plays a significant role in student retention. Additionally, attachment to higher education institutions impacts students' academic performance [35]. These insights help us understand how attachment can influence the relationship between customers and the organizations they interact with, as the student-institution relationship parallels the customer-organization dynamic. However, the existing knowledge on customer relationships with organizations (and possibly brands) is often fragmented and lacks a unified framework.

Researchers like F. Reichheld [31], P. Kotler [22], D. A. Norman [26] and others have contributed to the study of consumer attachment and its formation mechanisms. Their focus is typically on loyalty, emotional attachment, customer satisfaction, and the frequency of repeat purchases. Reichheld developed the Net Promoter Score, a key tool for measuring customer satisfaction and loyalty. D. A. Norman

[26] has explored emotional design, analyzing how emotions influence consumers' perceptions of products and their preferences. G. Zaltman [38, 39] has also focused on emotions and their impact on consumer behavior. An intriguing aspect of his research is the study of how the unconscious influences consumer choice.

The study of attachment is highly relevant for marketers today. For instance, A. Ahmadi and A. Ataei (2024) [1] confirmed a link between emotional attachment and brand advocacy and reputation. Expanding the possibilities of the virtual world presents a new frontier for marketers. Finding effective ways to reach customers in virtual environments has become both a scientific challenge and a practical necessity. Recent research in this area emphasizes that social presence, time spent, the number of like-minded individuals in the metaverse, and commitment to it contribute to reuse among G. Generation [16].

Conclusions. In summary, we may assert that attachment theory has undergone four main stages of development:

Inception: Attachment theory, originally initiated by John Bowlby and expanded by Mary Ainsworth, remains one of the most influential concepts in infant development psychology. Key achievements from this stage include the identification of different attachment styles: secure, avoidant, anxious-ambivalent, and disorganized. Subsequent empirical research has proven how these styles influence infant development and their ability to form relationships and maintain emotional well-being.

Adult Attachment: The theory's scope expanded to include adult relationships, with significant contributions from researchers such as K. Bartholomew, L. Horowitz, M. Mikulincer, and Shaver. They explored how adult attachment styles affect interpersonal romantic relationships, behavioral strategies, and emotional regulation.

Intra-Organizational: The next stage in the development of attachment theory involved applying it to the study of interpersonal relationships, both among employees and between employees and the organization. Studies in this area have shown a direct link between employees' attachment to their work groups and group performance. The same holds true for the organization itself: the more committed employees are to the organization, the better the overall results at the organizational level.

External Organizational: Today, the study of attachment extends beyond internal organizational processes and employee relations. Research now focuses on understanding how customers' attachment to organizations – through the services and products they consume – affects their loyalty and engagement. Therefore, future

research should focus on validating attachment styles in the context of economic interpersonal relationships and client-organization interactions.

Thus, the study of the attachment phenomenon and the development of attachment theory remains relevant and opens up new perspectives for researching human behavior, particularly in relation to consumers of products and services.

BIBLIOGRAPHY:

1. Ahmadi A., Ataei A. Emotional attachment: a bridge between brand reputation and brand advocacy. *Asia-Pacific Journal of Business Administration*. 2024. Vol. 16, No. 1. P. 1–20.
2. Ainsworth M.D.S. Attachments and other affectional bonds across the life cycle. In Parkes C. M., Stevenson-Hinde J., Marris P. (Eds.), *Attachment across the life cycle*. New York: Routledge, 1991. P. 33–51.
3. Ainsworth M.D.S., Blehar M., Waters E., Wall S. *Patterns of attachment: A psychological study of the Strange Situation*. Hillsdale, NJ: Erlbaum, 1978.
4. Ainsworth M.S., Bowlby J. An ethological approach to personality development. *American Psychologist*. 1991. Vol. 46, No. 4. P. 333–341. DOI: <https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.4.333>.
5. Argyris C. *Personality and organization; the conflict between system and the individual*. 1957.
6. Barnard C.I. *The Functions of the Executive*. 1968 ed. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1938.
7. Bartholomew K., Horowitz L.M. Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol. 61, No. 2. P. 226–244.
8. Bartholomew K., Horowitz L. Attachment styles among young adults: a test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1991. Vol. 61, No. 2. P. 226–244. DOI: <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>.
9. Bowlby J. *Attachment and loss: Vol. 2. Separation: Anxiety and anger*. New York: Basic Books, 1973.
10. Bowlby J. The making and breaking of affectional bonds: Aetiology and psychopathology in the light of attachment theory. *British Journal of Psychiatry*. 1977. Vol. 130. P. 201–210.
11. Bowlby J. *Attachment and loss: Vol. 3. Loss: Sadness and depression*. New York: Basic Books, 1980.
12. Bowlby J. *A secure base*. London: Routledge, 1988.
13. Bowlby J. *Separation: Anxiety and Anger (Attachment and Loss)*. New York, USA: Basic Books, 1973. Vol. II.
14. Cialdini R.B. *Influence: The Psychology of Persuasion*. New York, USA: Harper Collins, 2006.
15. Credé M., Niehorster S. Adjustment to college as measured by the student adaptation to college questionnaire: A quantitative review of its structure and relationships with correlates and consequences. *Educational Psychology Review*. 2011. Vol. 24. P. 133–165. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10648-011-9184-5>.
16. Ghali Z., Rather R.A., Khan I. Investigating metaverse marketing-enabled consumers' social

presence, attachment, engagement, and (re)visit intentions. *Journal of Retailing and Consumer Services*. 2024. Vol. 77. P. 103671.

17. Guerrero L. Attachment-style differences in intimacy and involvement: A test of the four-category model. *Communications Monographs*. 1996. Vol. 63, No. 4. P. 269–292. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/epdf/10.1080/03637759609376395>.

18. Guerrero L., Bachman G. Forgiveness, apology, and communicative responses to hurtful events. *Communication Reports*. 2006. Vol. 19, No. 1. P. 45–56. URL: https://www.researchgate.net/publication/233236535_Forgiveness_Apology_and_Communicative_Responses_to_Hurtful_Events.

19. Hesse C., Trask S. Trait affection and adult attachment styles: Analyzing relationships and group differences. *Communication Research Reports*. 2014. Vol. 31, No. 1. P. 53–61. DOI: <https://doi.org/10.1080/08824096.2013.844118>.

20. Holt L., Fifer J. Peer mentor characteristics that predict supportive relationships with first-year students: Implications for peer mentor programming and first-year student retention. *Journal of College Student Retention: Research Theory & Practice*. 2016. Vol. 20, No. 1. P. 67–91. DOI: <https://doi.org/10.1177/1521025116650685>.

21. Jones J.D., Fraley R.C., Ehrlich K.B., et al. Stability of attachment style in adolescence: An empirical test of alternative developmental processes. *Child Development*. 2018. Vol. 89, No. 3. P. 871–880. <https://doi.org/10.1111/cdev.12775>.

22. Kotler P., Keller K.L. *Marketing Management* (12th ed.). Pearson Prentice Hall, 2006.

23. Meyer J.P., Allen N.J. A three-component conceptualization of organizational commitment. *Human Resource Management Review*. 1991. Vol. 1, No. 1. P. 61–89.

24. Mikulincer M., Shaver P.R. The attachment behavioral system in adulthood: Activation, psychodynamics, and interpersonal processes. *Advances in Experimental Social Psychology*. 2003. Vol. 35. P. 53–152.

25. Mikulincer M., Shaver P. *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. New York: Guilford Press, 2007.

26. Norman D. A. *Emotional design: Why we love (or hate) everyday things*. Basic Books, 2004.

27. Porter L.W., Lawler E.E. What job attitudes tell about motivation. *Harvard Business Review Reprint Service*. 1968. P. 118–126.

28. Rahman M., Albaity M., Baigh T.A., Masud M.A.K. Determinants of Financial Risk Tolerance: An Analysis of Psychological Factors. *Journal of Risk and Financial Management*. 2023. Vol. 16, No. 2. P. 74. DOI: <https://doi.org/10.3390/jrfm16020074>.

29. Reichheld F. *The ultimate question 2.0* (revised and expanded edition): How net promoter companies thrive in a customer-driven world. Harvard Business Review Press, 2011.

30. Reichheld F.F. The one number you need to grow. *Harvard Business Review*. 2003. Vol. 81, No. 12. P. 46–55.

31. Reichheld F. *The Ultimate Question: Driving Good Profits and True Growth*. Boston, MA: Harvard Business School Press, 2006.

32. Richards D.A., Schat A.C. Attachment at (not to) work: applying attachment theory to explain individual behavior in organizations. *Journal of Applied Psychology*. 2011. Vol. 96, No. 1. P. 169.

33. Riketta M., Van Dick R. Foci of attachment in organizations: A meta-analytic comparison of the strength and correlates of workgroup versus organizational identification and commitment. *Journal of Vocational Behavior*. 2005. Vol. 67, No. 3. P. 490–510.

34. Sagone E., Commodari E., Indiana M.L., La Rosa V.L. Exploring the association between attachment style, psychological well-being, and relationship status in young adults and adults - A cross-sectional study. *European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education*. 2023. Vol. 13, No. 3. P. 525–539. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/36975392/>.

35. Schneider D.E., Schneider N.M. Attachment theory, organizational identification, and communication engagement strategies of successful college students: A retention study. *Personality and Individual Differences*. 2024. Vol. 226. Article 112682. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2024.112682>.

36. Somers M.J. Patterns of attachment to organizations: Commitment profiles and work outcomes. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2010. Vol. 83, No. 2. P. 443–453.

37. Tepeli Temiz Z. *The Association between Attachment Styles, Satisfaction of Life, Alexithymia, and Psychological Resilience: The Mediation Role of Self-Esteem*. Fatih Sultan Mehmet Vakıf University, Psychology Department, 2018.

38. Zaltman G. *How Customers Think: Essential Insights into the Mind of the Market*. Harvard Business Review Press, 2003.

39. Zaltman G., Zaltman L. *Marketing Metaphoria: What Deep Metaphors Reveal About the Minds of Consumers*. Harvard Business Review Press, 2008.

СЕКЦІЯ 5 ВІКОВА ТА ПЕДАГОГІЧНА ПСИХОЛОГІЯ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ ТА СТРЕСОСТІЙКОСТІ В ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

THE RELATIONSHIP BETWEEN EMOTIONAL INTELLIGENCE AND STRESS RESISTANCE IN ADOLESCENTS

Статтю присвячено дослідженню взаємозв'язку між емоційним інтелектом та стресостійкістю в осіб юнацького віку. Обґрунтовано вибраний для дослідження віковий період, який є періодом інтенсивного розвитку емоційних та соціальних навичок. Указано на необхідність пошуку найбільш ефективних способів і засобів підвищення стресостійкості за сучасних умов російсько-української війни. Подано визначення емоційного інтелекту, які були запропоновані П. Саловеєм, Дж. Майером та Д. Гоулманом. Наведено основні функції емоційного інтелекту (інтерпретативна, регулятивна, активізуюча, адаптивна і стресозахисна). Розглянуто модель емоційного інтелекту, яку запропонував ізраїльський психолог Р. Бар-Он, котра включає внутрішньоособистісну сферу, сферу міжособистісних відносин, сферу адаптивності особистості, сферу управління стресом, сферу загального настрою. Звернено увагу, що у моделі Р. Бар-Она присутня сфера, яка пов'язана з емоційним інтелектом, – сфера управління стресом. Проаналізовано дослідження українських науковців, у яких указано на існування взаємозв'язку між емоційним інтелектом та стресостійкістю. Наведено компоненти емоційного інтелекту та їхній вплив на стресостійкість особистості. Охарактеризовано основні аспекти емпіричного дослідження, яке було організовано та проведено з метою підтвердження існування прямого зв'язку між рівнем розвитку емоційного інтелекту та стресостійкістю в осіб юнацького віку. Обґрунтовано вибір психодіагностичних методик (методика «Емоційна самосвідомість» (О. Власова, М. Березюк); «Методика диференціальної діагностики депресивних станів» (В. Зунга); «Шкала стресостійкості Коннора – Девідсона-10» (CD-RISC-10)). У результаті аналізу отриманих даних та проведеного кореляційного аналізу доведено існування тісного взаємозв'язку між рівнем емоційного інтелекту та стресостійкістю в осіб юнацького віку.

Ключові слова: емоційний інтелект, стресостійкість, юнацький вік, емоції, емоційна саморегуляція, емоційна самосвідомість.

The article is devoted to the study of the relationship between emotional intelligence and stress resistance in adolescents. The age period chosen for the study is substantiated as a period of intensive development of emotional and social skills. The necessity of finding the most effective ways and means of increasing stress resistance in the current conditions of the Russian-Ukrainian war is emphasized. The definitions of emotional intelligence proposed by P. Salovey, J. Mayer and D. Goleman are presented. The main functions of emotional intelligence are presented, in particular, interpretive, regulatory, activating, adaptive and stress-protective. The model of emotional intelligence proposed by the Israeli psychologist R. Bar-On, which includes the intrapersonal sphere, the sphere of interpersonal relations, the sphere of personality adaptability, the sphere of stress management, and the sphere of general mood, is considered. It is noted that in R. Bar-On's model there is a sphere related to emotional intelligence – the sphere of stress management. The research of Ukrainian scientists is analyzed, which indicates the existence of a relationship between emotional intelligence and stress resistance. The components of emotional intelligence and their influence on the stress resistance of a person are presented. The main aspects of an empirical study organized and conducted to confirm the existence of a direct relationship between the level of development of emotional intelligence and stress resistance in adolescents are characterized. The choice of psychodiagnostic methods (Emotional Self-Awareness Test (O. Vlasova, M. Berезiuk); Methodology for Differential Diagnosis of Depressive States (V. Zung); Connor-Davidson Stress Resilience Scale-10 (CD-RISC-10)) is substantiated. As a result of the analysis of the data obtained and the correlation analysis, the existence of a close relationship between the level of emotional intelligence and stress resistance in adolescents was proved.

Key words: emotional intelligence, stress resistance, adolescence, emotions, emotional self-regulation, emotional self-awareness.

УДК 159.944:159.922
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.10>

Вінс В.А.

к.психол.н., доцент,
завідувачка кафедри практичної
психології
Університет Григорія Сковороди
у Переяславі

Гук О.І.

здобувачка магістерського рівня
вищої освіти
за спеціальністю 053 – Психологія
за освітньою програмою
«Практична психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. У сучасних умовах російсько-української війни спостерігаються глобальні перетворення в усіх сферах функціонування країни, загострюються соціально-економічні проблеми, погіршуються стан здоров'я населення та його продуктивність. Багато українців були змушені виїхати з рідних домів, втратили рідних людей, житло, роботу,

можливості для матеріального забезпечення життя своїх родин.

Соціальна ситуація виживання українського народу стає все більш емоційно напруженою, що зумовлює песимістичні настрої у суспільстві, знижує успішність навчальної діяльності дітей та молоді, професійної діяльності дорослих, гальмує особистісний розвиток

зростаючого покоління. У цих умовах підвищується актуальність пошуку найбільш ефективних способів і засобів протидії глобальному стресу, підвищення опірності українців до впливу негативних подій і проблем, запобігання психічним та фізичним порушенням, психосоматичним захворюванням. Іншими словами, усе гострішим стає питання підвищення стресостійкості населення.

Одним із чинників підвищення стресостійкості є емоційний інтелект (EI), який має високий потенціал для забезпечення успішності особистості в різних видах діяльності. Розвиток емоційної компетентності та емоційного інтелекту постає необхідною умовою психологічного здоров'я особистості. Так, високий рівень розвитку емоційного інтелекту є запорукою успішного особистісного становлення і досягнення самореалізації, гармонійних міжособистісних відносин з оточуючими. Разом із цим наслідки емоційної неосвіченості полягають у значному збільшенні міжособистісних конфліктів, зростанні випадків депресії, жорстокості, насильства.

Варто також відзначити, що юнацький вік є періодом інтенсивного розвитку емоційних та соціальних навичок. Підвищення рівня емоційного інтелекту в цей час може мати тривалі позитивний вплив на здатність справлятися зі стресом у дорослому житті. Тому розвиток емоційного інтелекту в юнацькому віці може розглядатися як чинник підвищення психологічної культури суспільства у цілому.

Метою статті є визначення взаємозв'язку емоційного інтелекту та стресостійкості в осіб юнацького віку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасний стан вивчення проблеми емоційного інтелекту розкриває його як важливий складник успішності життєдіяльності, міжособистісних взаємин, досягнення високих результатів у професійній та особистісній самореалізації.

Термін «емоційний інтелект» увійшов до наукового обігу на початку 90-х років ХХ ст. завдяки працям американських дослідників П. Саловея та Дж. Майєра і означав здатність людини усвідомлювати та визнавати власні почуття й почуття інших, здібність управляти своїми емоціями та емоціями інших людей.

Однак найвідомішим дослідником емоційного інтелекту був і залишається Д. Гоулман [8], який наголошував, що особистісна ефективність людини значно залежить не так від інтелекту (IQ), як від уміння керувати власними емоціями (EQ). На його думку, емоційний інтелект слід трактувати як комплекс навичок та здібностей людини у сфері розуміння, розпізнавання (диференціації) своїх і чужих емоцій або відчуттів, а також у сфері контролю чи управління своїми переживаннями та емоціями і почуттями інших людей [8].

Український науковець А. Костюк указує, що емоційний інтелект виконує такі функції:

1. Інтерпретативну, адже допомагає людині продуктивно розпізнавати емоційну інформацію (вирази обличчя, інтонація голосу), що позитивно впливає на накопичення і систематизацію знань, набуття свого емоційного досвіду.

2. Регулятивну, бо сприяє відчуттю емоційного комфорту та адекватному зовнішньому відображенню емоцій людини.

3. Адаптивну і стресозахисну, бо допомагає актуалізувати та стимулювати психічні резерви людини у стресових ситуаціях.

4. Активізуючу, адже забезпечує гнучку здатність людини пристосовуватися до інших у спілкуванні [2, с. 87].

У загальному вигляді модель емоційного інтелекту, яку запропонував ізраїльський психолог і один із провідних піонерів, теоретиків і дослідників емоційного інтелекту Р. Бар-Он [7], складається з 15 компетенцій особистості, які можна згрупувати у п'ять загальних за тематикою сфер:

1) внутрішньоособистісна сфера включає у себе такі здібності особистості: асертивність, емоційний самоаналіз, незалежність, самооцінка, самоповага, самоактуалізація;

2) до сфери міжособистісних відносин належать такі компетенції: емпатія, соціальна відповідальність, міжособистісні відносини;

3) сфера адаптивності особистості включає у себе такі здібності людини: уміння вирішувати проблеми, оцінка дійсності, гнучкість;

4) сфера управління стресом передбачає уміле володіння людиною такими компетенціями, як опірність до стресу, контроль імпульсивності;

5) сфера загального настрою включає у себе такі компоненти здібностей особистості, як задоволеність життям та оптимізм [4, с. 124–127].

Як бачимо, у моделі Р. Бар-Она виділяється окрема сфера компетенцій особистості, яка пов'язана з емоційним інтелектом – сфера управління стресом. І це закономірно, бо науковець указує, що емоційний інтелект є сукупністю некогнітивних знань, умінь та навичок, які впливають на можливість успішно справлятися з вимогами навколишнього соціального середовища [6].

А. Костюк як функції емоційного інтелекту виділяє адаптивну та стресозахисну, що вже дає змогу припустити існування взаємозв'язку між емоційним інтелектом та стресостійкістю.

Своєю чергою, у рамках статті під стресостійкістю будемо розуміти стан тривалої опірності організму до фізичного, емоційного та психічного напруження і навіть виснаження, що викликається включеністю людини в емоційно-напружені та стресові ситуації.

Найчастіше виділяють такі компоненти стресостійкості: емоційний, когнітивний, поведінковий і такі її показники:

- збереження здатності до соціальної адаптації;
- збереження значущих міжособистісних зв'язків;
- забезпечення успішної саморегуляції; досягнення життєвих цілей;
- збереження працездатності й якості виконуваної діяльності;
- збереження здоров'я [1, с. 94].

У дослідженнях української науковиці Т. Циганчук вивчаються особливості зв'язку між емоційним інтелектом та проявами стресостійкості особистості. При цьому, що важливо у рамках нашої теми статті, дослідниця вказує на низький емоційний інтелект та стресостійкість сучасної молоді, які не здатні розуміти свої емоції та керувати ними [5, с. 204].

Як указує А. Нагорна, емоційний інтелект володіє потужним стресозахисним потенціалом, що полягає в умінні не лише ефективно долати, адаптуватися до емоціогенних ситуацій, а й попереджати їх на когнітивному рівні, не уникаючи й не прилаштовуючись до них [3, с. 170]. Зокрема, дослідниця приділяє увагу вивченню емоційного інтелекту як прогностичного інструменту, що включає уміння передбачати загрозу, яка насувається у вигляді конфлікту з іншими людьми, створює додатковий адаптогенний ресурс і сприяє зменшенню ризику психосоматичного захворювання. Такий механізм дає можливість досягти певного «емоційного імунітету», уміння надситуативного реагування на стресогенні ситуації [3, с. 170].

Отже, емоційний інтелект та стресостійкість є тісно пов'язаними поняттями, що відіграють важливу роль у житті кожної людини, особливо в умовах сучасного світу. Нижче вважаємо за доцільне навести, як основні компоненти емоційного інтелекту впливають на стресостійкість особистості:

1. Краще розуміння емоцій (емоційна самосвідомість). Люди з високим емоційним інтелектом краще розуміють свої емоції та їх причини, що дає їм змогу більш ефективно справлятися зі стресовими ситуаціями.

2. Емоційна саморегуляція. Уміння контролювати свої емоції допомагає уникати паніки, агресії або депресії під час стресу.

3. Покращена комунікація. Емоційний інтелект сприяє покращенню соціальних навичок, що дає змогу краще взаємодіяти з іншими, знаходити підтримку та швидше вирішувати конфлікти.

4. Емпатія. Розуміння емоцій інших людей дає змогу будувати міцніші взаємини й отримувати більше соціальної підтримки.

5. Мотивація. Уміння використовувати емоції для підтримки мотивації допомагає ставити цілі та працювати над їх досягненням навіть у стресових умовах.

Розглянувши теоретичні положення, які підтверджують існування взаємозв'язку між емоційним інтелектом та стресостійкістю, було прийнято рішення провести емпіричне дослідження. У ньому взяли участь 100 осіб юнацького віку. Вік опитуваних – від 16 до 20 років. Для проведення дослідження використано такі психодіагностичні методики дослідження:

- методику «Емоційна самосвідомість» (О. Власова, М. Березюк) (для діагностики розвитку емоційного інтелекту);

- «Методику диференціальної діагностики депресивних станів» (В. Зунга) (для діагностики депресивних станів респондентів);

- «Шкалу стресостійкості Коннора – Девідсона-10» (CD-RISC-10) (для визначення рівня стресостійкості).

У табл. 1 представлено прояви депресивних станів у юнаків та юнок із різним рівнем емоційної самосвідомості.

Отже, було виявлено, що для більшості опитаних осіб юнацького віку з високим рівнем емоційної самосвідомості властивий від-

Таблиця 1

Рівні прояву депресивних станів в осіб юнацького віку (за методикою В. Зунга)

Прояви депресивного настрою	Високий рівень емоційної самосвідомості (30 осіб)		Середній рівень емоційної самосвідомості (45 осіб)		Низький рівень емоційної самосвідомості (25 осіб)	
	осіб	%	осіб	%	осіб	%
Відсутність зниженого настрою у момент дослідження	23	76,7				
Незначне, однак виразне зниження настрою	7	23,3	38	84,4		
Значне зниження настрою			7	15,6	13	52,0
Глибоке зниження настрою (свідчення субдепресії або депресії)					12	48,0

сутній прояв симптомів депресії. Так, у них не спостерігається знижений настрій (76,7%), ще для 23,3% осіб характерне незначне зниження настрою. Для осіб юнацького віку, які мають середній рівень емоційної самосвідомості, характерні незначні зниження настрою (84,4%), та ще у 15,6% цих опитаних встановлено значне зниження настрою.

Для респондентів, які мають низький рівень самосвідомості, властиві значне зниження настрою (52,0%) та глибоке його зниження, що вказує на наявність субдепресії або депресії (48,0%). Переконані, що вияв депресивних станів негативно впливає на загальну емоційну самосвідомість. Так, під час переживання депресії людина втрачає інтерес до всього, що їй приносило задоволення, вона не здатна відчувати свої емоції, байдуже ставиться до інших, світ сприймає у песимістичних барвах. Відповідно до цього, вона не може вчасно розпізнати емоції ні свої, ні інших, не вміє керувати своєю емоційною поведінкою. Тобто у такої особистості рівень емоційного інтелекту низький.

Представимо результати щодо вияву стресостійкості юнаків та юнок із різним рівнем емоційної самосвідомості (табл. 2).

Отже, у ході аналізу даних було виявлено, що для осіб юнацького віку з високим рівнем емоційної самосвідомості властиві переважні прояви високого рівня стресостійкості (66,7%). Ще для 33,3% опитаних характерна помірна стресостійкість. Для дівчат та хлопців, які мають середній рівень емоційної самосвідомості, характерна переважна помірна стресостійкість (62,2%), ще для 22,2% властива висока стресостійкість, найбільш оптимальна. І для решти 15,6% властива низька стійкість до впливу стресів. Для респондентів, які мають низький рівень самосвідомості, характерна низька стресостійкість (72,0%), ще близько третини з них мають помірну стресостійкість (28,0%).

Отже, особам юнацького віку з високим рівнем емоційного інтелекту властиві високі й помірні прояви стресостійкості, а респондентам із низьким рівнем емоційної самосвідомості, навпаки, – низька стресостійкість. Тобто виявляється пряма залежність між цими якостями особистості, що діють, взаємопідтримуючи один одного та сприяючи комплекс-

сному розвитку емоційної сфери опитуваних.

Отже, проаналізувавши психологічні показники поведінки осіб юнацького віку, визначено, що емоційний інтелект виступає важливим чинником стресостійкості. Зокрема, було встановлено, що:

1. Для осіб юнацького віку з високим рівнем емоційного інтелекту властиві:

– відсутній прояв симптомів депресії, у них не виявляється знижений настрій (76,7%), ще для 23,3% осіб характерне незначне, однак виразне зниження настрою;

– переважні прояви високого рівня стресостійкості (66,7%). Ще для 33,3% цих опитаних характерна помірна стресостійкість.

2. Для осіб юнацького віку, які мають середній рівень емоційного інтелекту, характерні:

– незначні зниження настрою (84,4%) та ще у 15,6% цих опитаних встановлено значне зниження настрою;

– переважна помірна стресостійкість (62,2%), ще для 22,2% властива висока стресостійкість, найбільш оптимальна. І для решти 15,6% властива низька стійкість до впливу стресів.

3. Особам юнацького віку, які мають низький рівень емоційного інтелекту, властиві:

– значне зниження настрою (52,0%) та глибоке його зниження, що вказує на наявність субдепресії або депресії (48,0%);

– низька стресостійкість (72,0%), ще близько третини з них мають помірну стресостійкість (28,0%).

Тож проведене емпіричне дослідження довело існування тісного взаємозв'язку між рівнем емоційного інтелекту та стресостійкістю в осіб юнацького віку.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, високий рівень емоційного інтелекту сприяє підвищенню стресостійкості. Особи юнацького віку, які мають здатність усвідомлювати, розуміти та керувати своїми емоціями, краще адаптуються до стресових ситуацій і швидше відновлюються після них, що було доведено не лише теоретичними положеннями, а й проведеним емпіричним дослідженням.

Подальші дослідження у сфері взаємозв'язку емоційного інтелекту та стресостійкості в осіб юнацького віку можуть охоплювати кілька ключових напрямів, зокрема вивчення

Таблиця 2

Рівні стресостійкості в осіб юнацького віку (за методикою Коннора – Девідсона)

Рівні стресостійкості	Високий рівень емоційної самосвідомості (30 осіб)		Середній рівень емоційної самосвідомості (45 осіб)		Низький рівень емоційної самосвідомості (25 осіб)	
	осіб	%	Осіб	%	осіб	%
Високий рівень	20	66,7	10	22,2		
Помірний рівень	10	33,3	28	62,2	7	28,0
Низький рівень			7	15,6	18	72,0

взаємозв'язку емоційного інтелекту та стресостійкості в різних культурних контекстах; розроблення та впровадження програм розвитку емоційного інтелекту для юнаків із подальшим оцінюванням їхнього впливу на рівень стресостійкості тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дубчак Г.М. Структура професійної стресостійкості фахівців соціономічних професій. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. V. Вип. 13. С. 91–98.
2. Костюк А.В. Емоційний інтелект та шляхи його розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2014. Вип. 2. Т. 1. С. 85–89.
3. Нагорна А.О. Стресозахисна функція емоційного інтелекту. *Психологічні перспективи*. 2012. Вип. 20. С. 161–171.
4. Стівен Дж., Стей Г., Бук І. Переваги EQ. Дніпро : Баланс Бізнес Букс, 2020. 342 с.
5. Циганчук Т. Емоційний інтелект у структурі стресостійкості студентів. *Науковий вісник імені В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 2(18). С. 200–204.
6. Bar-On R. Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual. Toronto: Multi-Health Systems, 1997. 232 p.
7. Bar-On R. The Bar-On model of emotional-social intelligence (ESI). *Psicothema*. 2006. № 18. P. 13–25.
8. Goleman D. Working with Emotional Intelligence. NewYork: Bantam Books, 1998. 383 p.

ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМОЦІЙНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

PSYCHOLOGICAL STUDY OF CHARACTERISTICS OF YOUNG PEOPLE EMOTIONAL MATURITY

Статтю присвячено дослідженню особливостей емоційної зрілості осіб юнацького віку. На основі узагальнення різних позицій психологів установлено, що під емоційною зрілістю розуміють певний рівень розвитку особистості, що характеризується відкритістю емоційного досвіду, розумінням власних почуттів та їх прийняттям, розвиненою емоційною саморегуляцією, здатністю адекватно до ситуації та відповідно до власних переживань виражати і проявляти почуття та емоції. Люди, що досягли емоційної зрілості, здатні розпізнавати власні емоції, виражати їх у соціально прийнятний та адекватний спосіб, ефективно розв'язувати ситуації конфлікту, а також взаємодіяти з іншими, ураховуючи їхні безпосередні емоції і почуття. Виокремлено основні структурні компоненти емоційної зрілості особистості, до яких відносять рефлексію емоцій, емоційну саморегуляцію, емпатію, прийняття власних емоцій, а також емоційну експресивність. Експериментально визначено особливості емоційної зрілості здобувачів вищої освіти 1-го і 2-го року навчання. Серед досліджуваних переважає середній рівень емоційної зрілості, однак 22,5% осіб мають низькі показники. Установлено, що у 25% студентів переважає низький рівень емоційної саморегуляції, що говорить про певні труднощі в управлінні власними емоціями, схильність швидко піддаватися дії стресових чинників. Дослідження показало, що у 22,5% опитаних переважає низький рівень емпатії, який негативно впливає на їхню спроможність до ефективної взаємодії та співпраці з іншими. Зафіксовано низький рівень 20% емоційної експресивності, що вказує на труднощі у вираженні власних емоцій, їх стримуванні або неконтрольованому прояві. Доведено необхідність розроблення корекційно-розвивальної програми з удосконалення визначених компонентів емоційної зрілості осіб юнацького віку, упровадження якої буде сприятиме розвитку саморегуляції, емпатійності, самомотивації, покращенню емоційної та соціальної компетентності, а також стабілізації міжособистісних відносин студентів.

Ключові слова: емоційна зрілість, рефлексія емоцій, емпатія, емоційна саморегуляція, експресивність, юнацький вік.

The article is dedicated to the study of characteristics of emotional maturity of young people. Based on the synthesis of various psychologists' perspectives, emotional maturity is understood as a certain level of personality development characterized by openness to emotional experience, understanding and acceptance of one's own feelings, developed emotional self-regulation, and the ability to express and manifest feelings and emotions appropriately according to the situation and one's own experiences. Emotionally mature individuals can recognize their own emotions, express them in a socially acceptable and adequate manner, effectively resolve conflict situations, and interact with others while taking into account their immediate emotions and feelings. The main structural components of emotional maturity in individuals have been identified, including emotional reflection, emotional self-regulation, empathy, acceptance of one's own emotions, and emotional expressiveness. The study experimentally determined the characteristics of emotional maturity among first- and second-year higher education students. Among the study participants, a medium level of emotional maturity predominates, although 22.5% of individuals exhibit low levels. It was found that 25% of students have a low level of emotional self-regulation, indicating difficulties in managing their emotions and a tendency to be quickly influenced by stress factors. The research revealed that 22.5% of respondents have a low level of empathy, which negatively impacts their ability to interact and collaborate effectively with others. Additionally, 20% exhibit a low level of emotional expressiveness, pointing to difficulties in expressing their emotions, either by restraining them or displaying them uncontrollably. It has been proven that there is a need to develop a corrective and developmental program aimed at improving the identified components of emotional maturity in young adults. The implementation of such a program will contribute to the development of self-regulation, empathy, self-motivation, enhanced emotional and social competence, as well as the stabilization of interpersonal relationships among students.

Key words: emotional maturity, emotional reflection, empathy, emotional self-regulation, expressiveness, young people.

УДК 159.942-053.6-047.37

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.11>

Горецька О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Бердянський державний педагогічний
університет

Сердюк Н.І.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Бердянський державний педагогічний
університет

Аврамчук В.Ю.

здобувачка вищої освіти за
спеціальністю 053 – Психологія
Бердянський державний педагогічний
університет

Сьогодні значною мірою актуалізується проблема формування відповідальної, усебічно розвиненої, соціально активної, особистісно та емоційно зрілої молоді людини з досить чіткими життєвими орієнтирами.

Емоційна зрілість як здатність розуміти і контролювати власні емоції й почуття, а також інших є необхідною умовою психологічної ресурсності особистості, продуктивних та конструктивних міжособистісних відносин, ефективної професійної діяльності, збере-

ження психоемоційного здоров'я. Емоційно зрілі особистості здатні приймати виважені рішення, чинити опір життєвим труднощам, використовувати адекватні обставинам стратегії виходу з проблемних ситуацій, не втрачаючи при цьому унікальності та цілісності своєї особистості.

Вивченню питань особистісної зрілості, набуття емоційної й життєвої компетентності присвячено роботи П. Горностаї, О. Демчук, В. Зарицької, О. Кочарян, С. Максименко, І. Пав-

лової, М. Півень, К. Седих, Т. Титаренко, І. Томаржевської, О. Чебикіна, В. Ямницького та ін.

Під емоційною зрілістю науковці розуміють певний рівень розвитку особистості, для якої характерними є відкритість емоційному досвіду, усвідомлення власних почуттів та їх прийняття, розвинена емоційна саморегуляція, здатність адекватно до ситуації та згідно із власними переживаннями виражати і проявляти почуття та емоції [4; 5; 8; 9].

На думку О. Кочаряна [4], М. Півень [4], І. Павлової [5], О. Чебикіна [9] та ін., емоційна зрілість як інтегративний феномен має певні структурні компоненти.

Як зазначає О. Кочарян, емоційно зріла людина здатна до усвідомлення власних емоційних переживань, розуміння причин їх виникнення [4].

Представники гуманістичного напрямку А. Маслоу [10], К. Роджерс [11], Дж. Бюджен-таль [12], які ґрунтовно досліджували проблему особистісної зрілості, зазначають, що у людини є потенціальна здатність усвідомлювати власне життя («внутрішнє бачення»), розуміти його і робити конструктивні кроки, щоб жити більш автентично, стати самим собою. Тому емоційний досвід, який отримує людина, повинен сприяти особистісному зростанню.

Для здійснення цього найважливішого життєвого завдання людині необхідно досягти повного розуміння свого внутрішнього світу, мобілізувати сили до внутрішнього пошуку власного «Я», бути природньою, не боятися проявляти спонтанність.

Дж. Бюджен-таль уважав людину, яка «сліпа та глуха» до власних потреб та почуттів, емоційно незрілою [12]. А. Маслоу додає, що емоційна зрілість передбачає не лише вміння розпізнавати емоційні сигнали, а й відповідальність за власні емоції та дії [10].

Отже, одним зі структурних складників емоційної зрілості особистості є рефлексія емоцій, яка також включає уміння людини передбачати наслідки певних емоційних реакцій у різних життєвих ситуаціях, усвідомлювати власні емоції через тілесні відчуття [4, с. 143].

Окрім уміння усвідомлювати й розуміти власні переживання, важливою ознакою емоційної зрілості є прийняття власного емоційного досвіду – не боятися емоцій і переживань, які є насправді, виражати їх в адекватній ситуації спосіб, створювати комфортний емоційний простір для себе [1; 4]. Емоційно зріла людина не ігнорує, не витісняє власні емоції та почуття, навіть якщо вони здаються їй неприємними або соціально неприйнятими [10].

Важливим структурним компонентом емоційної зрілості особистості є емоційна експресивність, яка дає змогу людині вільно, без придушення за допомогою вербальної

й невербальної систем виражати й висловлювати пережиті емоції та почуття.

А. Прокойченко зазначає, що розвинена емоційна експресивність поглиблює усвідомлення власного емоційного досвіду, дає змогу людині демонструвати доречну емоційну поведінку з урахуванням прийнятності для оточуючих та відповідно до загальноприйнятих норм [6].

Окрім розуміння й прийняття власних емоцій і почуттів, емоційно зріла людина здатна довільно управляти ними, уміє стабілізувати власний емоційний стан, трансформувати негативні емоційні прояви в позитивні [4; 5]. Також емоційно зріла людина більш стійка у подоланні життєвих труднощів: негативні переживання не руйнують її психоемоційне здоров'я. Якщо людина потрапляє у важку життєву ситуацію, то вона має емоційні ресурси щодо її конструктивного вирішення [8].

Важливим компонентом емоційної зрілості людини є емпатія, яка дає змогу увійти в емоційний простір інших і коректно реагувати на їхні емоції і почуття. Ця унікальна здатність дає змогу розпізнати та «відчути» переживання іншої людини, що забезпечує поглиблення міжособистісних відносин. Емоційно зріла людина тонко відчуває емоційне тло оточуючих, виявляє бажання допомогти та діє співчутливо. Розвинена емпатія дає змогу прогнозувати майбутні емоційні стани або реакції на основі розуміння поточного емоційного стану іншої людини та її минулої поведінки.

Отже, емоційна зрілість полягає у здатності виражати, розуміти та ефективно управляти власними емоціями. Люди, що досягли емоційної зрілості, здатні розпізнавати власні емоції; виражати їх у соціально прийнятний та адекватний спосіб; ефективно розв'язувати ситуації конфлікту, а також взаємодіяти з іншими, ураховуючи їхні емоції й почуття.

Емоційна зрілість сприяє загальному розвитку навичок ефективної комунікації, що може бути досить важливим у житті. Люди, які розуміють власні емоції та можуть їх виразити відповідним чином, спроможні набагато краще взаємодіяти з іншими та розв'язувати конфлікти. Також емоційна зрілість допомагає людині усвідомити, як реагувати на стрес та труднощі. Це є важливим для подолання життєвих проблем та досягнення поставленої мети.

Таким чином, розвинена емоційна зрілість може служити певним фундаментом для загального розвитку життєвої компетентності особистості.

Розвиток емоційної зрілості особистості є процесом складним і динамічним, із віковими особливостями. Сенситивним періодом відносно формування емоційної зрілості вважається саме юнацький вік, а її становлення є головним завданням даного періоду.

Юнацький вік – це період досить стрімкого розвитку та швидких змін особистості, у тому числі емоційних, під час котрого відбувається: збільшення загальної кількості емоціогенних об'єктів, які особливо мають соціальний, суспільно-політичний та моральний характер; зростання стабільності й інтенсивності прояву емоцій та почуттів; контрольованості та керуваності емоційних переживань; диференційованості емоційних переживань; розширення різноманіття способів емоційного вираження; поява емоційних переживань не лише з приводу сьогодення, а й відносно майбутнього; зростання здатності розуміння емоцій інших; перехід від імпульсивності емоційних реакцій до їх довільності; підвищення загального рівня розвитку вищих почуттів та відповідних їм потреб (інтелектуальних, естетичних, соціально-моральних); значне збільшення стабільності та глибини дружби; виникнення почуття любові, яка у цей період безпосередня, чиста, багата на різноманітні переживання та носить певний відтінок мрійності, ніжності, щирості та ліричності [3; 7].

Особливості становлення емоційності у цей віковий період проявляються також у розширенні відповідних патернів емоційних переживань та збагаченні їхньої палітри [7]. В емоційному портреті юнаків та юначок усе помітнішими є індивідуально-типологічні особливості. Разом із цим для юнацького віку характерним є значне підвищення емоційної збудливості, тривожності, неврівноваженості, доволі різкі зміни настрою тощо.

Отже, постає необхідність проведення дослідження особливостей емоційної зрілості осіб юнацького віку.

Дослідження виконувалося на базі Бердянського державного педагогічного університету. У дослідженні добровільно брали участь 40 юнаків та юначок, студентів I та II курсів денної та заочної форм навчання спеціальності 053 «Психологія».

В емпіричному дослідженні особливостей емоційної зрілості осіб юнацького віку використовували методику «Діагностика емоційної зрілості» (О.Я. Чебикін).

Як зазначає О. Афоніна, яка проаналізувала психодіагностичний інструментарій вивчення емоційної зрілості особистості, на цей час у розпорядженні вітчизняних психологів ця

методика єдина теоретично обґрунтована, валідна й надійна, доцільна для вибірки підліткового і юнацького віку [2].

Методологічне підґрунтя методики становили уявлення О. Чебикіна про емоційну зрілість як загальну адекватність емоційного реагування особистості, а також концептуальні уявлення про механізми та умови емоційної регуляції. Методика дає можливість оцінити емоційну зрілість за такими показниками: експресивність – виразність, сила прояву почуттів і переживань, їх трансформація в діях, здатність передавати свій настрій оточуючим; саморегуляція – уміння управляти власними емоціями, стримувати небажані на даний момент та викликати бажані, регулюючи, таким чином, як власну поведінку, так і поведінкові реакції інших; емпатія – здатність розуміти емоційні стани оточуючих та адекватно використовувати ці вміння у взаємодії з людьми [9].

Отримані узагальнені результати дослідження щодо емоційної зрілості осіб юнацького віку представлено в табл. 1.

За шкалою «щирість» усі опитані студенти відповідали правдиво.

Отримані результати свідчать, що рівень прояву емоцій за показником «експресивність» (Ек) на високому рівні лише у двох (5%) опитаних здобувачів вищої освіти. Такий рівень експресивності вказує на те, що студенти можуть ефективно виражати власні емоції, сприймати їх як нормальну частину людського досвіду та взаємодіяти з іншими на емоційному рівні, що сприяє покращенню їхнього психологічного благополуччя. Молоді люди з високим рівнем емоційної виразності здатні ефективно вирішувати конфлікти, оскільки можуть відкрито висловлювати власні погляди та враховувати емоційний аспект взаємодії. Висока експресивність може підтримувати й творчий розвиток. Студенти, які вільно виражають власні думки та почуття, можуть бути більш відкритими для нових ідей та різних творчих активностей. Також здатність емоційно виражати себе може сприяти ефективній адаптації до стресових ситуацій. Висока експресивність сприяє розвитку навичок самовираження.

Разом із тим у 30 (75%) юнаків та юначок цей показник на середньому рівні. Середній показник емоційної зрілості у студентів може

Таблиця 1

Показники емоційної зрілості студентів I та II курсів

Рівень прояву	Кількість випробовуваних, осіб (%)				
	Експресивність (Ек)	Саморегуляція (С)	Емпатія (Ем)	Емоційна зрілість (Ез)	Щирість
Високий	2 (5%)	4 (10%)	3 (7,5%)	3 (7,5%)	-
Середній	30 (75%)	26 (65%)	28 (70 %)	28 (70%)	40 (100%)
Низький	8 (20%)	10 (25 %)	9 (22,5%)	9 (22,5%)	-

відображати рівень їхньої готовності виражати емоції, які вони відчувають, і це має важливий вплив на їхні міжособистісні відносини та адаптацію до навчання та життя загалом. Таким студентам легше спілкуватися, виражати власні почуття та розуміти емоції інших. Середній рівень прояву емоцій за показником «експресивність» пов'язаний зі здатністю виражати радість, задоволення та інші конструктивні емоції. Це позитивно впливає на психологічне самопочуття та загальний рівень задоволеності життям.

Однак є й такі студенти, у яких показник експресивності перебуває на досить низькому рівні. Кількість таких юнаків та юначок становить вісім (20%) осіб.

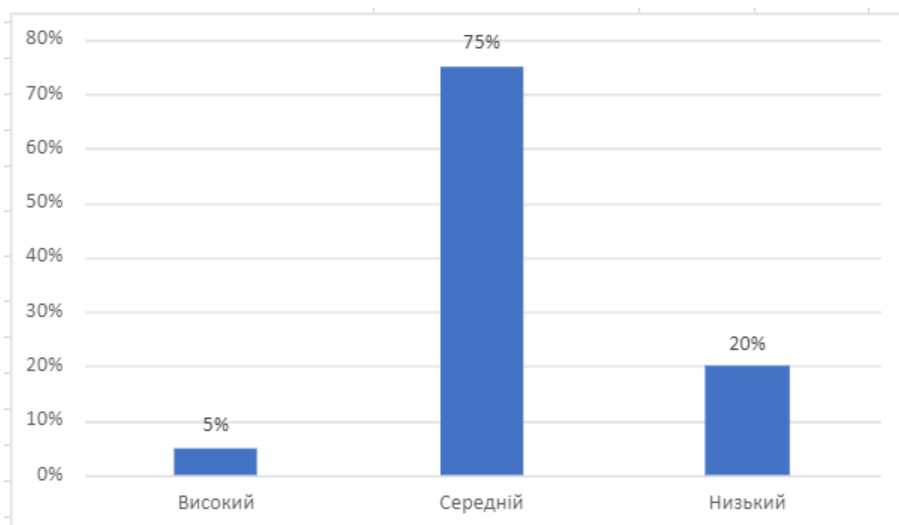
Низький рівень експресивності у студентів указує на те, що вони мають певні труднощі у вираженні власних емоцій, стримують їх або проявляють неконтрольовано. Молоді люди, які не можуть чітко виражати власні емоції, частіше стикаються з труднощами в установленні емоційного контакту, що може впливати на якість їхніх міжособистісних відносин. Низький рівень прояву емоційної зрілості студентів за показником «експресивність» може впливати на загальне самопочуття та ментальне здоров'я. Такі юнаки й юначки можуть відчувати внутрішню напругу або незадоволення через невміння виражати емоції. А труднощі у сприйнятті та розумінні емоцій інших можуть негативно впливати на здатність до ефективної комунікації. У відносинах з іншими в таких студентів можуть виникати непорозуміння та проблеми встановлення контактів, що негативно впливає на якість міжособистісних відносин, майбутній професійний успіх.

Для кращої наочності отримані результати за шкалою «експресивність» методики «Діа-

гностика емоційної зрілості» представимо на рис. 1.

Отже, можна стверджувати, що студенти даної вибірки здебільшого схильні до помірного вираження власних емоцій у міміці, жестах, рухах, недостатньо вміють виражати доречні у конкретній ситуації емоції та почуття.

Отримані результати за шкалою «саморегуляція» показали, що високий рівень за даним показником характерний лише для чотирьох (10%) опитаних студентів. Це може свідчити про те, що дана група студентів спроможна досить ефективно управляти власними емоціями, уміє знаходити конструктивні шляхи розв'язання існуючих проблем та має високий рівень власного самоконтролю. Це має позитивний вплив на їхню успішність у навчанні та міжособистісні відносини. Високий рівень саморегуляції допомагає студентам краще управляти своїм часом, планувати навчання та раціонально використовувати ресурси, що сприяє підвищенню якості їхньої освіти. Студенти з високим рівнем саморегуляції можуть ефективніше управляти стресом, зберігаючи при цьому продуктивність та емоційне благополуччя. Високий рівень саморегуляції також сприяє розвитку самопізнання. Студенти, які здатні регулювати свої дії та реакції, мають можливість краще розуміти власні сильні та слабкі боки, що є важливим для розвитку особистості. Для таких студентів характерним є розвиток навичок самостійності у прийнятті рішень, вирішенні проблем та досяганні особистих та професійних цілей. Високий рівень здатності до саморегуляції може поліпшити міжособистісні відносини та ефективність у командній роботі. Студенти краще взаємодіють з однокурсниками та викладачами, дотримуючись високих стандартів етики та взаємо-

Рис. 1. Динаміка рівнів прояву емоційної зрілості студентів за показником «експресивність»

відносин. Висока саморегуляція сприяє успіху в професійному житті.

Середній рівень саморегуляції емоційної зрілості був виявлений у 26 (65%) опитаних, що свідчить про здатність юнаків та юначок керувати власними емоціями. Середній рівень саморегуляції емоційної зрілості може впливати на здатність студента співпрацювати в групі та вирішувати конфлікти, що позитивно впливає на якість життя та професійний розвиток. Такі молоді люди можуть значно ефективніше управляти власними емоціями, справлятися зі стресом та складними життєвими ситуаціями, здатні зосереджуватися на навчанні, аналізувати різні ситуації, ураховуючи емоційний аспект, та вибирати оптимальні шляхи дій, що є важливим для розвитку їхньої компетентності.

Низький рівень саморегуляції емоційної зрілості був виявлений у 10 (25%) опитаних. Такі студенти мають значні труднощі в управлінні власними емоціями, досить швидко підпадають під дію стресових ситуацій. Такий рівень саморегуляції може ускладнювати взаємодію та комунікацію з іншими людьми. Такі студенти менш чутливі до потреб інших та менш спроможні встановлювати позитивні міжособистісні контакти. Студентам важко адаптуватися до нових соціальних ситуацій. Низька саморегуляція може впливати й на академічну ефективність. Здобувачі вищої освіти можуть мати труднощі в управлінні часом, плануванні та виконанні завдань, що негативно впливає на їхній успіх у навчанні. Низький рівень саморегуляції може ускладнювати здатність цих молодих людей приймати обдумані та раціональні рішення. Вони більш схильні до імпульсивних учинків або недооцінювання

їхніх наслідків. Загалом низький рівень саморегуляції емоційної зрілості може створювати труднощі у багатьох аспектах студентського життя, включаючи навчання, соціальну адаптацію та особистісний розвиток. Важливо розуміти ці взаємозв'язки для розроблення ефективних стратегій підтримки і розвитку даної групи студентів.

Для кращої наочності отримані результати за шкалою «саморегуляція» методики «Діагностика емоційної зрілості» представимо на рис. 2.

Отримані результати за шкалою «емпатія» показали, що високий рівень за даним показником є характерним лише для трьох (7,5%) студентів. Такі студенти можуть із легкістю ставити себе на місце інших, співпереживати їм, розуміти їхні почуття та емоції. Вони здатні надавати підтримку іншим у складних ситуаціях та уникати конфліктів. Їхня здатність вислуховувати та співпереживати може створювати позитивні та підтримуючі взаємини. Молоді люди з високим рівнем емпатії можуть краще співпрацювати та взаємодіяти з однокурсниками для досягнення спільних цілей. Емпатія допомагає розуміти погляди інших та шукати компроміси у вирішенні конфліктів. Студенти з високим рівнем емпатії більш ефективні у вирішенні суперечок та управлінні напруженими ситуаціями. Молодим людям із високим рівнем емпатії легше впливати на інших та розвивати продуктивні команди. Вони здатні співпереживати членам групи, ураховувати їхні потреби та стимулювати спільні зусилля, здатні ефективно передавати власні думки та почуття, що сприяє якісній комунікації.

Середній рівень емпатії було зафіксовано у 28 (70%) юнаків та юначок. Такі особи здатні

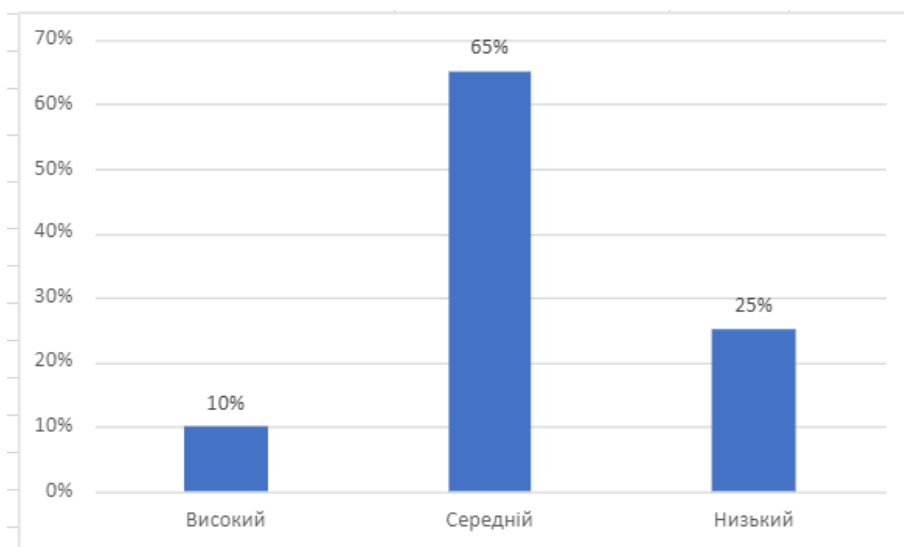

Рис. 2. Динаміка рівнів прояву емоційної зрілості студентів за показником «саморегуляція»

розуміти та співпереживати іншим людям. Такий рівень емпатії сприяє побудові позитивних міжособистісних відносин, співпраці та взаєморозумінню. Таким юнакам та юначкам притаманні емоційні прояви, але частіше вони тримаються під самоконтролем. У спілкуванні ці молоді люди уважні, частіше не висловлюють власну точку зору, не будучи впевненими, що вона буде прийнята, намагаються зрозуміти більше, ніж сказано словами, але за зайвої демонстрації почуттів співрозмовника втрачають терпіння.

Низький рівень емпатії було зафіксовано у дев'ятох (22,5%) опитаних студентів, що демонструє значні труднощі у розумінні та співпереживанні іншим. Це може впливати на спроможність молодих людей ефективно співпрацювати з іншими. Маючи занижений рівень емпатії, таким студентам, скоріше за все, складно зрозуміти, які почуття відчувають інші. Вони не акцентують увагу на чужих переживаннях, ніби не помічаючи їх, оскільки, найімовірніше, вони не завжди знають, що відчувають самі. Їм достатньо складно встановити контакти з незнайомими людьми, брати участь у груповій роботі. Здебільшого такі особи не здатні прийти до взаєморозуміння з оточуючими, можуть поводитися відсторонено або агресивно.

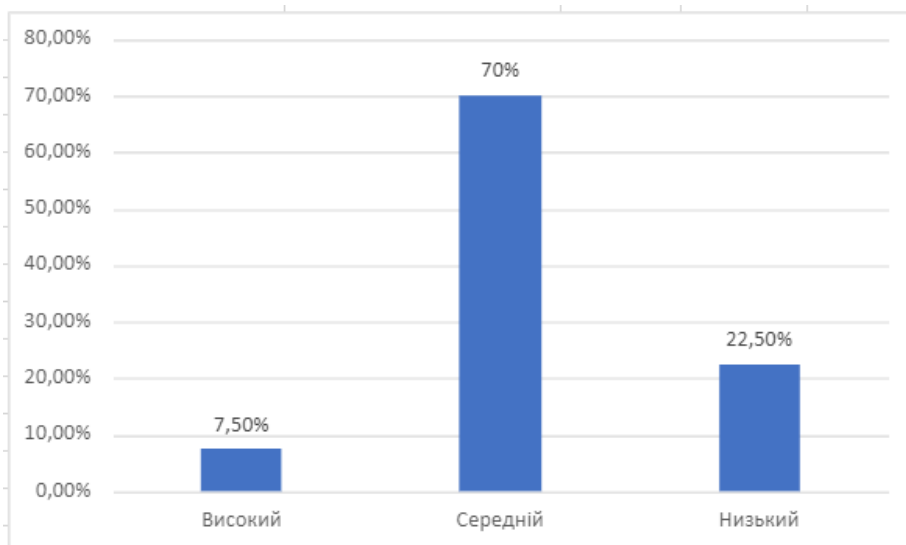
Для кращої наочності отримані результати за шкалою «емпатія» методики «Діагностика емоційної зрілості» представимо на рис. 3.

Таким чином, отримані дані переконливо свідчать про переважання у студентів даної вибірки середнього показника емпатії.

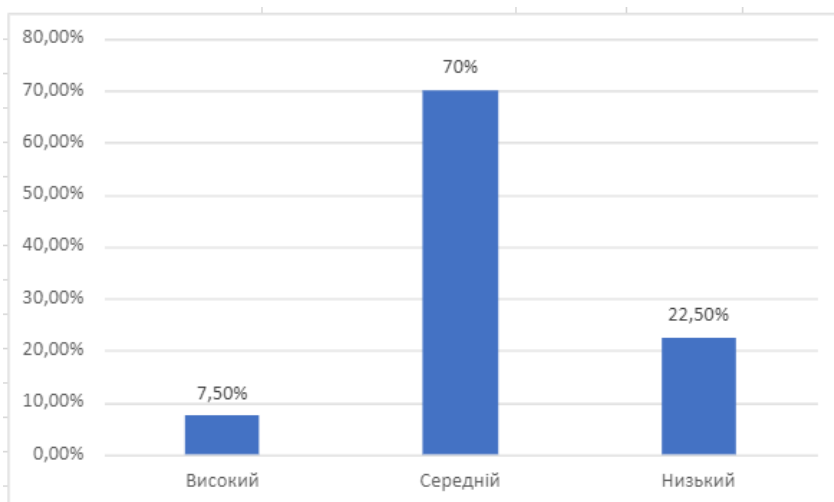
Отримані результати методики «Діагностика емоційної зрілості» за загальною шкалою «емоційна зрілість» свідчать про те, що висо-

кий рівень за даним показником є характерним лише для трьох (7,5%) студентів. Дані студенти можуть зберігати емоційну стабільність у різних ситуаціях, урахувувати свої та почуття інших, вирішувати конфлікти конструктивно та проявляти соціальну компетентність. Емоційно зрілі студенти можуть краще справлятися зі стресом і труднощами життя. Їхня здатність ефективно управляти емоційними реакціями допомагає їм вирішувати життєві проблеми. Молоді люди з високою емоційною зрілістю можуть вільно спілкуватися, ураховуючи власні емоції та інших, що сприяє розвитку комунікативної компетентності. Вони можуть виявляти власні почуття та розуміти емоції інших, що сприяє встановленню здорових міжособистісних стосунків. Студенти з високим показником емоційної зрілості здатні вислуховувати інших, розуміти різні точки зору та працювати над вирішенням конфліктів. Це сприяє розвитку соціальної компетентності. Емоційно зрілі молоді люди здатні легше адаптуватися до нових ситуацій і невизначеності. Їхні гнучкість та вміння вирішувати проблеми можуть сприяти розвитку життєвої компетентності.

Середній показник емоційної зрілості був зафіксований у 28 (70%) опитаних. Такі студенти здатні досить ефективно управляти власними емоціями, розуміти емоційні переживання інших, установлювати ефективні міжособистісні відносини та долати стресові ситуації. Середній рівень емоційної зрілості у опитаних може також впливати на розвиток життєвої компетентності, але може вимагати додаткових зусиль та уваги для поліпшення різних аспектів їхнього особистісного зростання. Студенти із середнім рівнем емоційної зрілості можуть потребувати більше

Рис. 3. Динаміка рівнів виразності емоційної зрілості студентів за показником «емпатія»

Рис. 4. Динаміка рівнів емоційної зрілості студентів

уваги щодо розвитку самосвідомості: працювати над розумінням власних емоцій, їхнього впливу на думки та поведінку. Середній рівень емоційної зрілості може означати, що студенти мають деякі навички управління емоціями, але їм може бути корисно вдосконалити їх для ефективнішого подолання стресових ситуацій. Для таких молодих людей може бути корисним розвиток соціальних навичок, робота в команді та вміння пристосовуватися до різних ситуацій.

Низький показник емоційної зрілості був визначений у дев'ятох (22,5%) опитаних юнаків та юначок. Такий результат указує на те, що студенти можуть мати значні труднощі в управлінні власними емоціями, вирішенні конфліктних ситуацій. Низька емоційна зрілість може сигналізувати про відсутність або обмежений розвиток певних навичок та якостей, які є важливими для успішної адаптації і функціонування в суспільстві. Для таких молодих людей характерною є обмежена здатність ефективно управляти стресом. Це може призвести до труднощів у розв'язанні проблем і прийнятті обґрунтованих рішень. Студенти з низьким рівнем емоційної зрілості можуть виявляти обмежені навички у вираженні та розумінні власних емоцій, а також емоцій інших. Це може ускладнити взаємодію та міжособистісні стосунки. Низька емоційна зрілість може обмежити здатність студентів ефективно вирішувати конфлікти, оскільки це часто вимагає уміння розпізнавати та регулювати власні та інших емоції.

Важливо враховувати, що низький рівень емоційної зрілості не є стійким, тому може бути ефективним використання індивідуального підходу, групової роботи та підтримки таких молодих людей задля розвитку їхньої емоційної зрілості.

Для кращої наочності отримані результати за загальною шкалою «емоційна зрілість» методики «Діагностика емоційної зрілості» представимо на рис. 4.

Таким чином, можна зробити висновок, що серед респондентів переважає середній рівень емоційної зрілості. Розвиток емоційної зрілості є постійним процесом, і середній рівень може слугувати відмінною відправною точкою для вдосконалення навичок та особистісного зростання.

Отримані дані вказують на необхідність розроблення корекційно-розвивальної програми підвищення рівня експресивності, саморегуляції та емпатії у студентів, очікуваними результатами якої є: загальний розвиток емоційної зрілості; покращення здатності розуміти та відчувати емоції, потреби та переживання інших людей; здатність контролювати власні емоції, відповідально ставитися та досягати поставленої мети, незважаючи на труднощі; розвиток навичок, які дають змогу ефективно спілкуватися з іншими, розуміти та виражати емоції, а також будувати позитивні та здорові взаємини; покращення комунікації, зменшення конфліктів, підвищення взаєморозуміння та сприяння стабілізації міжособистісних відносин студентів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Августюк М.М. Основні науково-психологічні підходи до вивчення емоційного інтелекту. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія «Психологія»*. 2021. Т. 32(71). № 1. С. 81–86.
2. Афоніна О.І. Емоційна зрілість особистості: практичні проблеми психологічної діагностики. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2013. Т. 21. Вип. 19. С. 16–22.
3. Баранова С.В. Особистісна зрілість та відповідальність: соціально-психологічний аспект: монографія. Київ: Інтерконтиненталь-Україна, 2020. 364 с.

4. Кочарян О.С., Півень М.А. Емоційна зрілість особистості: дослідження феномену. Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. 2012. Т. 2. Вип. 9. С. 140–144.

5. Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Одеса, 2005. 19 с.

6. Прокойченко А.В. Диференційні ознаки категорій експресивності, емотивності та оцінності. *Взаємодія одиниць мови та мовлення: комунікативно-когнітивний, соціокультурний, перекладознавчий і методичний аспекти* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, м. Київ, 28 березня 2014 р. Київ : НТУУ «КПІ», 2014. С. 45–48.

7. Седих К.В. Психологія розвитку особистості у підлітковому та ранньому юнацькому віці : навчальний посібник. Полтава : Астрія, 2018. 342 с.

8. Томаржевська І.В. Емоційна зрілість: теоретичний аналіз феномену. *Людина, суспільство,*

політика: актуальні виклики сучасності : матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції, м. Одеса, 24–25 лютого 2017 р. Одеса : Одеська юридична академія, 2017. С. 144–146.

9. Чебикін О.Я. Становлення емоційної зрілості особистості : монографія. Одеса: СВД Черкасов, 2009. 230 с.

10. Maslow A.H. *The Farther Reaches of Human Nature (Compass)*. Publisher: ↑ Penguin Publishing Group; Reprint edition 1 Oct. 1993. 432 p.

11. Rogers C.R. *On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy*. Publisher: ↑Houghton Mifflin (Trade); 2nd edition. 1995). 431 p.

12. Schulenberg S. Approaching Terra Incognita with James F. T. Bugental: An Interview and an Overview of Existential-Humanistic Psychotherapy. *Journal of Contemporary Psychotherapy*, Vol. 33, No. 4, Winter 2003. P. 273–285.

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ КРИЗИ СЕРЕДЬНОГО ВІКУ GENDER CHARACTERISTICS OF EXPERIENCING THE MIDDLE-AGE CRISIS

Статтю присвячено поняттю кризи середини життя як складному феномену індивідуального життя людини. Теоретичний перегляд даної теми є достатньо потрібним, тому що саме у цьому періоді формуються нові аспекти Я-концепції, стабілізуються основні інтереси й емоційно-почуттєва сфера, змінюються спосіб життя, соціальний статус особистості.

Систематизовано наукові підходи зарубіжних та вітчизняних дослідників до визначення сутності кризи середнього віку, основних причин її настання, вікових меж, гендерних особливостей її переживання.

З'ясовано, що криза у середній дорослості є психологічним явищем, яке переживають люди у віці 40–45 років, і зводиться до критичної оцінки та переоцінки досягнутого у житті. Автор статті зазначає, що це час глибокої ревізії, перегляду цінностей, підведення підсумків, підрахунку досягнень у житті.

Узагальнення інформації щодо досліджуваного явища дало змогу зробити висновок, що важливими симптомами кризи середньої дорослості є: визначення відмінностей між бажаннями, задумами та їх реалізацією; розчарованість здобутками у професії, сімейно-побутовій сфері життя; перегляд життєвих досягнень, відкриття нових боків життя; переосмислення планів життя, співставлення їх із реальністю і корегування особистісних рис; страх майбутнього; згасання фізичних сил. Стверджується, що важливіми є питання особистісного зростання та розуміння чоловіками і жінками, чого вони насправді хочуть від власного життя, чим хочуть займатися, а не що треба робити. Обґрунтовано роль гендерного чинника у переживанні досліджуваного явища.

З огляду на ці міркування, виникає інтерес до подальших наукових підходів до варіантів подолання кризового періоду життя чоловіками і жінками та подальшого гармонійного існування.

Ключові слова: криза середнього віку, екзистенційна криза, Я-концепція, генеративність, стагнація, гендер.

The article is devoted to the concept of mid-life crisis as a complex phenomenon of individual human life. A theoretical review of this topic is quite necessary, because it is during this period that new aspects of the self-concept are formed, the main interests and the emotional-sensual sphere are stabilized, the way of life and the social status of the individual changes.

The scientific approaches of foreign and domestic researchers in determining the essence of the mid-life crisis, the main reasons for its onset, age limits, and gender characteristics of its experience are systematized. It has been found out that the crisis in middle adulthood is a psychological phenomenon experienced by people at the age of 40-45, and is reduced to a critical assessment and reassessment of what has been achieved in life. The author of the article notes that this is a time of deep revision, review of values, summing up, counting achievements in life.

The generalization of information regarding the studied phenomenon made it possible to conclude that important symptoms of the crisis of middle adulthood are: definition of differences between desires, plans and their implementation; disappointment with achievements in the profession, family and domestic sphere of life; review of life achievements, discovery of new sides of life; rethinking life plans, comparing them with reality and adjusting personal traits; fear of the future; fading of physical strength. It is confirmed that important are matters of personal growth and understanding by men and women of what they really want from their own lives, what they want to do, and what should not be done. The role of the gender factor in the experience of the studied phenomenon is substantiated.

In view of these considerations, there is interest in further scientific approaches regarding options for overcoming the crisis period of life by men and women and their further harmonious existence.

Key words: mid-life crisis, existential crisis, self-concept, generativity, stagnation, gender.

УДК 159.922.7

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.12>

Гриник І.Я.

к.психол.н.,

доцент кафедри психології.

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Криза середнього віку – це психологічний стан невпевненості у житті людини, який виникає у віці від 30 до 50 років і характеризується переоцінкою життєвих цінностей, ролей і цілей. Поява кризи супроводжується відчуттям втрати сенсу життя, страхом старіння, незадоволеністю життям, прагненням до змін. Часто така переоцінка призводить до розуміння того, що життя безглузде і втрачене.

Для конструктивного переживання кризи середнього віку є цінним розуміння особливостей перебігу кризи, що дасть людині можливість прийняти власне життя та на основі досвіду оновити життєві цілі. Дослідження феномену кризи середнього віку з урахуванням гендерних особливостей дасть змогу

ретельніше дослідити особливості цієї проблеми.

Аналіз основних досліджень і публікацій.

Проблема кризи середини життя є відносно новою у психології. З одного боку, кризу середнього віку можна віднести до нормативних криз, а з іншого – невизначеність вікового періоду, розмаїття особливостей соціальної ситуації розвитку дають змогу її визначити як ненормативну, екзистенційну кризу особистості.

Починаючи із 70-х років і дотепер у зарубіжній психології триває дискусія щодо закономірностей переживання кризи середини життя у період дорослості. Учені Р. Кесслер, Дж. Клаузен, С. Розенберг, М. Фаррел вважають кризу середнього віку скоріше винятком, аніж правилом, оскільки розвиток дорослої

людини характеризується послідовністю очікуваних важливих подій, які можна передбачити та запланувати.

Так, Е. Еріксон, Б. Лівехуд, Дж. Холліс, Д. Шарп, Г. Шіхі, К.Г. Юнг висловлюють протилежні ідеї, оскільки знання певних процесів у разі зіткнення зі змінами не усуває необхідності пережити їх.

У вітчизняній психології проблема переживання кризи середини життя як частини процесу становлення особистості у період середньої дорослості (35–45 років) представлена обмеженою кількістю досліджень, здебільшого теоретичних, аніж емпіричних (Л.П. Василенко, Л.О. Гресь, П.П. Горностаї, С.Б. Кузікова, С.Д. Максименко, М.В. Савчин, О.П. Сергеєнкова, Т.Б. Партико, Т.М. Титаренко, Т.І. Щербак). Згідно з дослідженнями, криза середини життя характеризується такими ознаками: зміною соціального та психологічного простору у житті людини, підбиттям життєвих підсумків і звільненням від ілюзій, зміною ролей, що призводить до певних суперечностей особистості, які вона не може конструктивно розв'язати.

Постановка завдання. Із метою формування основи щодо подальшого ґрунтовного дослідження виявити ролі гендерного чинника у переживанні кризи середини життя.

Виклад основного матеріалу досліджень. Уперше у психології цей термін описано К. Юнгом. Згідно з його дослідженнями, друга половина життя має особливий сенс та цілі, тому необхідна глибинна внутрішня перебудова, що передбачає духовний розвиток, набуття власної самості – шлях до мудрості [9].

Автор позитивно визначає середину життя як «кризу злету», особистість набуває автономності, а критичне переосмислення своїх ролей дає змогу досягти психічного благополуччя.

Криза середнього віку є процесом індивідуалізації, тобто усвідомлення та прийняття усіх аспектів власної особистості. На цьому етапі особистість стикається із власною тінню (прихованими аспектами особистості) та переоцінює життєвих цінностей.

Цей процес може бути складним і болючим, адже він пов'язаний із зіткненням із тінню та переоцінює життєвого шляху. Успішне проходження цієї кризи сприяє ідентичності та самореалізації особистості, а тривале її переживання супроводжується психологічним інфантилізмом та невротизмом.

Криза середини життя торкається особистості, професійної економічної, фізичної та екзистенційної сфер життя. Часто період 37–42 років вважають для чоловіків вступом у фазу «в'янення», оскільки вона пов'язана зі страхом втрати потенції і сприймається чоло-

віком як втрата чоловічої ідентичності. Вона характеризується тривогою, недовірою, роздратуванням, підвищеною конфліктністю, зниженням життєвої енергії, самотністю, песимізмом та безперспективністю. Сукупність цих відчуттів та емоцій пов'язана з екзистенційними переживаннями чоловіків.

Відповідно до підходу Е. Еріксона, криза середнього віку знаходиться у межах від 24 до 64 років. У цей період з'являється усвідомлення розбіжності між мріями, життєвими цілями та реальністю. Автор зазначає, що криза середнього віку є конфліктом між генеративністю (бажанням залишити свій слід у світі) та стагнацією (сконцентрованою на власних потребах) [10].

Якщо людина успішно вирішила цей конфлікт, то вона відчуває насолоду від життя, усвідомлює його сенс та прагне передати власний досвід і цінності наступним поколінням. У разі застрягання у цій кризі у людини з'являються апатія, інертність, втрата сенсу життя, задріст до успіхів інших.

Цікавими є погляди Р. Пека, який у, що розв'язання низки конфліктів особистісного розвитку осіб середнього віку забезпечує досягнення ними життєвої мудрості.

У міру зниження фізичних сил, послаблення здоров'я людина переключає більшу частину енергії на розумову діяльність замість фізичної. Спілкуючись з іншими через фізичні та моральні зміни, особистість змінює орієнтацію із сексуальної та конкурентної на товариську. Емоційна гнучкість потрібна особливо для подолання криз. Розумова гнучкість спрямовується на усунення консервативних поглядів, зміну застарілих життєвих правил.

Д. Левінсон вважає кризу середнього віку перехідним періодом переоцінки життєвих цінностей, ролей та цілей. На його думку, до 40 років людина прагне успіху у сімейній та професійній сферах, у період 40–45 років починаються сумніви у цінностях та цілях, а до 50 років вона починає шукати нові сенси. Нова стабільність набувається лише після 50 років, коли людина знаходить новий сенс себе та життя. Цей кризовий етап учений вважає нормальним та необхідним для людини, оскільки він є умовою особистісного зростання [6].

На думку Б. Лівехуда, у віці 35–45 років людина перебуває у періоді «боротьби з порожнечою», коли втрачає одні опори і не знаходить нових. Цей період стає вибором та переходом до нових домінуючих цінностей через «духовне дозрівання» [5].

П. Перун та Д. Боулбі, автори концепції розвитку людини, трактують середній вік як сукупність тимчасових послідовностей. Цими послідовностями можуть бути: минулі події, тілесні та внутрішні зміни, стадії сімейного циклу, зміни у соціальних та гендерних ролях.

Вони зазначають, що криза середини життя не є обов'язковою подією [2].

Д. Шарп визначає кризу середнього віку через відчуття раптової втрати сенсу життя, безнадійність бачення майбутнього у тих, хто задоволений власним особистим та професійним життям. Криза середини життя супроводжується зниженням адаптивності, зменшенням активності, зростанням депресивності та невротичності, проявами інфантильності. Автор виокремлює наявність захисних реакцій та внутрішнього конфлікту, поганого самопочуття [3].

На думку психотерапевта Дж. Холліса, криза середини життя визначається як «перевал на середині шляху». Він зазначив, що у період середньої дорослості багатьох осіб із різною біографією, подіями життя і соціальними ролями об'єднує низка спільних моментів: усвідомлення неефективності колишніх уявлень про життя і стратегій поведінки. Тому така криза є можливістю визначення нового життєвого курсу і переорієнтації особистості, ритуал переходу від тривалого підліткового віку до зустрічі зі старістю та смертю [1].

Автор вважає, що у період середньої дорослості людина переживає розчарування у близьких і довготермінових стосунках, що є симптомом втрати проєкцій, спрямованих на дружину (чоловіка), та є ознакою переживання кризи середини життя. Основною причиною розлучень автор вважає неадекватність дитячих бажань і надій, які накладаються на структуру міжособистісних взаємовідносин подружжя. Він пояснює, що інша людина не хоче і не буде задовольняти потреби «внутрішньої дитини» власного чоловіка (дружини), що призводить до зради і самотності. Характерною особливістю середнього віку є зміна ставлення до власних батьків через болісне звільнення від батьківських комплексів.

Дж. Холліс вважає, що депресія у період середньої дорослості, яку намагається подолати за допомогою надмірної пристрасті до алкоголю, зрад, часті зміни місця роботи, є тими зусиллями особистості, які вона спрямовує на опанування, ігнорування або уникнення переживання кризи середини життя.

Американська дослідниця вікових криз Гейл Шіхі зазначає, що людина 35-річного віку опиняється на роздоріжжі середини життєвого шляху і починає бачити, де він завершується. Скорочення часу, втрата молодості, зміна звичних ролей та згасання фізичних сил можуть стати для людини кризовим моментом. Віковий діапазон між 35 та 45 роками – час небезпек та можливостей. Людина може переосмислити орієнтири, за якими оцінювала власну особистість у першій половині життя, продовжуючи пошуки істини [5].

Український психолог П.П. Горностай тлумачить початок та перебіг кризи середини життя з трансформацією статусів особистості, що відбувається зі значними труднощами, які вона не може продуктивно вирішити [6].

У наукових дослідженнях Т. Титаренко зазначено, що досліджуваний феномен є тривалим внутрішнім конфліктом із приводу сенсу життя загалом, цілей та шляхів їх досягнення. Вона є закономірним явищем, яке символізує внутрішні зміни, реорганізацію внутрішніх якостей та консолідацію інтересів, цілей і обов'язків [8].

Сучасні науковці С.Б. Кузікова та Т.І. Щербак пов'язують кризу середнього віку з особистісною стагнацією, переоцінкою життєвих поглядів згідно з підсумками життя, мотивацією, професійною стагнацією, безперспективністю у роботі, емоційним вигоранням [3].

На думку О.П. Сергеєнкової, криза середнього віку чоловіків та жінок супроводжується деякими відмінностями. Психічне здоров'я чоловіків пов'язане здебільшого зі здобутками у професії та кар'єрі, а згодом із родинними відносинами, для жінок домінантною залишається сім'я [10].

Дослідниця зазначає, що чоловіки гостріше відчують цей кризовий період, ніж особи протилежної статі. Традиційно у сучасному світі до чоловіків висуваються більш серйозні вимоги щодо достатку, гармонії, соціальних статусів. Якщо є неузгодженість між бажаннями, планами та їх задоволенням у чоловіків, то це часто спричинює проблеми з алкоголем. Чоловіки також доволі сильно хвилюються через сексуальні проблеми, і це спричинює сімейні зради, розлучення.

Проте жінки у цьому періоді розуміють, що вже стають недостатньо привабливими для осіб протилежної статі. Жінок турбують питання щодо старіння, особистісного зростання, достатку і гармонії в родині. Неминучі вікові зміни жінки тлумачаться як згасання молодості, вроди та краси. Надзвичайно цінними та значущими є питання сім'ї, особливо родинного неблагополуччя дітей, хвилювання про старших батьків, зради, конфлікти з чоловіком.

Жінки дуже часто переживають через рольове перевантаження та рольову неузгодженість. Наприклад, піклування та опіка за двома чи трьома дітьми викликають величезну кількість стресів, а бажання об'єднати та конструктивно розв'язувати сімейні й кар'єрні питання провокує чимало непорозумінь [10].

С. Розенберг та М. Фаррел у дослідженнях щодо ставлення чоловіків до особливостей кризи середини життя виділяють чотири варіанти розвитку у цьому віці: 1) трансцендентно-генеративний чоловік проходить кризу непомітно, оскільки більшість його бажань і потреб реалізувалися у житті; 2) псевдорозвинутий чоловік, ніби справляється зі своїми проблемами і зовні робить вигляд, що усе його влаштовує. Але насправді він утратив правильний варіант реалізації, утомився і зневірився; 3) розгублений чоловік вважає, що весь світ зруйнований: його потреби незадоволені та він не здатний відповідати вимогам суспільства; 4) знедолений чоловік – це властиво осо-

бам, які були нещасливі більшу частину життя. Такі чоловіки не можуть упоратися зі своїми проблемами самостійно [6].

Згідно з дослідженням Г. Шіхі, чоловіки докладають максимум зусиль для вдосконалення кар'єри, створення власного бізнесу. Відчуття «останнього шансу» створює додаткову мотивацію для нових досягнень. Інтенсивна зосередженість чоловіків на зовнішніх успіхах та ігнорування внутрішніх змін призводять до того, що, досягнувши професійних цілей, вони відчують розчарування, пригніченість, незадоволення сімейним життям.

Т. Аптер виокремила чотири типи жінок у періоді середини життя: 1) жінки-інноватори, які раніше вибрали кар'єру, починають зусилля з результатом; 2) традиційні жінки, яких раніше задовольняла лише сімейна роль, тепер починають шкодувати про нереалізований потенціал; 3) експансивні жінки, які внесли суттєві зміни у своє життя (зміна професії, нові захоплення тощо); 4) протестуючі жінки, які вибрали доросле життя ще підлітками і тепер хочуть продовжити якомога довше середній вік [2].

Переживання кризи середини життя призводить до змін в особистісній, емоційно-вольовій, міжособистісній сферах. Спрямованість особистості визначається почуттям сумніву з приводу того, чи реалізувала людина своє призначення, переглядом життєвої біографії та переоцінки життєвих орієнтирів, появою нових потреб та інтересів, корекцією діяльності щодо втрачених можливостей, почуттям необхідності передати досвід майбутнім поколінням.

Зміни у самосвідомості особистості та образі Я особи, яка переживає кризу середини життя, характеризуються зміною часової перспективи, орієнтацією на минуле, зниженням самооцінки, самоповаги. Зміни в емоційній сфері визначаються відчуттям психологічного дискомфорту, домінуванням негативного настрою, зниженням саморегуляції емоційних станів та вольових дій.

Зміни у сфері професійної діяльності виражаються у розвитку хронічного дистресу, психосоматичних розладів, зниженні загального рівня працездатності, стереотипізації професійної поведінки, незадоволеності винагородою (заробітною платою, посадою, званням) за власні здібності та виконані обов'язки, відсутності перспектив щодо подальшого професійного зростання, трудоголізму.

Зміни у стосунках із членами сім'ї визначаються підвищенням конфліктності, відчуттям самотності, непотрібності близьким людям, труднощами в адаптації до розширення соціально-психологічного простору родини. Динаміка загального стану самопочуття характеризується негативними тенденціями: зниженням

загального рівня фізичної активності, зменшенням зовнішньої привабливості, віковими змінами психофізичних функцій.

Висновки з проведеного дослідження. Розглянуті нами теоретичні підходи збагатили феномен кризи середнього віку. Безперечно, криза середнього віку є перехідним періодом, коли відбуваються зовнішні та внутрішні зміни, які спричиняють певні реакції особистості. Переоцінка власного життя та життєвих орієнтирів впливає на розуміння власного буття, усвідомлення істинних цінностей та формулювання індивідуального сенсу власного життя відповідно до актуальних кризових переживань. Період середини життя володіє надзвичайно високою ймовірністю стресів, конфліктів, що супроводжується станом дезорганізації, невизначеності, суперечливості, нестабільності.

Перспектива подальших досліджень полягає у вивченні арттерапевтичних способів допомоги чоловікам та жінкам виходу з кризи середнього віку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Байер О.О. Життєві кризи особистості : навчальний посібник. Дніпро : ДНУ, 2010. 244 с.
2. Дмитрієва С.М., Косарева З.П. Долання кризи середнього віку за допомогою арттерапії як чинник особистісного зростання. *Конкурентоспроможність в умовах глобалізації: реалії, проблеми та перспективи* : матеріали ХХ міжнародної науково-практичної конференції. Житомир : ЖФ КІБІТ, 2016. С. 64–69.
3. Кузікова С.Б., Щербакова Т.І. Психологічні особливості перебігу кризи середнього віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 2. С. 132–148.
4. Кривокульська Л.Д., Шамне А.В. Проблема вікової кризи у психології та педагогіці. *Актуальні проблеми психології у закладах освіти*. 2015. Вип. 5. 69 с.
5. Ляковська І. Психологічні особливості типів переживання кризи середнього віку. *Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*. 2013. Вип. 41(65). С. 120–129.
6. Матковська К.А. Гендерні особливості перебігу кризи середини життя. *Актуальні проблеми психології в закладах освіти*. 2023. Вип. 13. С. 69–76.
7. Партико Т.Б. Вікові зміни психологічного благополуччя у середній та пізній дорослості. *Психологія і особистість*. 2016. № 2(10). Ч. 1. С. 83–96.
8. Руденко О., Ніколаєв Л., Мігальчан І. Феномен кризи середнього віку та її подолання засобами психологічного консультування. *Наукові перспективи*. 2023. № 11(41). С. 1345–1359.
9. Савчин М.В., Василенко Л.П. Вікова психологія : навчальний посібник. 3-є вид., перероб., доп. Київ : Академія, 2017. 366 с.
10. Сергеєнкова О.П. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 376 с.

ПСИХОЛОГІЧНІ БАР'ЄРИ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ РЕПЕТИТОРІВ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ

PSYCHOLOGICAL BARRIERS IN TUTORING AND WAYS TO OVERCOME THEM

Статтю присвячено комплексному вивченню психологічних бар'єрів у професійній діяльності репетиторів. Урахування показників поширеності репетиторства в останні роки в Україні й актуальність питання психологічних бар'єрів у роботі приватного вчителя, а також способів їх подолання указують на важливість і перспективність дослідження даної теми.

У роботі здійснено аналіз теоретичних підходів до розуміння сутності поняття «психологічний бар'єр», простежено сучасні тенденції досліджень цього феномену у професійній діяльності репетиторів. Розкрито специфіку репрезентації психологічних бар'єрів у приватному репетиторстві, і з'ясовано, як вони відрізняються від психологічних бар'єрів діяльності вчителя освітнього закладу.

Під психологічним бар'єром розуміється явище, що має психологічну природу, тобто є емоційним, психодуховним станом. Воно зумовлене, з одного боку, браком досвіду, спеціальної освіти, особистісними чинниками вчителя; з другого – фізичними й психічними/психологічними особливостями студента чи групи зі зростанням ролі саме цього чинника на противагу роботі викладача в освітньому закладі; з третього – фізичними характеристиками середовища, у якому відбувається навчальний процес.

Визначено, що основними чинниками появи психологічних бар'єрів є технічні проблеми, стигматизація репетиторами людей із психічними розладами, вік студента, почуття непевності, спричинене браком знань і навчочок із педагогіки й психології.

Зроблено спробу сформулювати способи подолання психологічних бар'єрів у різних умовах, у яких може відбуватися репетиторська діяльність. Серед них важливе місце займають здобування якісної освіти в педагогіці й психології, застосування результатів найостанніших досліджень у сфері вікової та педагогічної психології в професійній діяльності, а також використання психологічної самодопомоги для відновлення психологічного добробуту.

Ключові слова: психологічний бар'єр, комунікативний бар'єр, педагогічний бар'єр, репетитор, приватне репетиторство, студент, освітня діяльність, навчання.

The article is devoted to the comprehensive study of psychological barriers in the professional activity of tutors. The constant growth of the number of private tutors, and as a result the higher incidence of psychological barriers and the necessity to overcome them prove that the issue under study is important and promising.

In the article, an analysis of theoretical approaches to understanding the essence of the concept of «psychological barrier» was carried out, modern trends of research into this phenomenon in the professional activity of tutors were traced. The specifics of the representation of psychological barriers in private tutoring were revealed and it was clarified how they differ from the psychological barriers encountered by a teacher in an educational institution.

A psychological barrier is understood as a phenomenon that has a psychological nature, that is, an emotional, psycho-spiritual state. It is caused, on the one hand, by the lack of experience, lack of specialized education, and a teacher's personal characteristics; on the other hand it is caused by physical and mental/psychological characteristics of the student or the group (with the increasing role of this factor unlike in the work of a teacher in an educational institution); and another aspect considers the physical characteristics of the educational environment.

It was determined that the main causes of psychological barriers are technical problems, stigmatization of people with mental disorders by tutors, the age of the student, a sense of uncertainty caused by a lack of knowledge and skills in pedagogy and psychology.

An attempt was also made to formulate methods of overcoming psychological barriers in various conditions in which tutoring activities can take place. An important place among them is the acquisition of quality education in pedagogy and psychology, the application of the results of the latest research in the field of age and pedagogical psychology in professional activities, as well as the use of psychological self-help to restore psychological well-being.

Key words: psychological barrier, communication barrier, pedagogical barrier, tutor, private tutoring, student, education, study.

УДК 159.922: 378.147
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.13>

Дзюбинська М.Я.

к.психол.н.,
асистент кафедри психології розвитку
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Довга В.М.

студентка III курсу
за спеціальністю 053 – Психологія
Прикарпатський національний
університет імені Василя Стефаника

Актуальність та важливість дослідження психологічних бар'єрів у професійній діяльності репетиторів доводять, що сьогодні репетиторство стало невід'ємною частиною офіційної освіти. За даними «Економічної правди», за період із 2016 до 2021 р. кількість репетиторів в Україні збільшилася у 20 разів [1]. Серед багатьох аспектів роботи педагогів важливе місце займає психологічний комфорт на занятті. У зв'язку із цим виникає проблема подолання психологічних бар'єрів, від вирішення якої залежить якість засвоєння

матеріалу, а отже, ефективність роботи репетитора.

Темою психологічних бар'єрів займається відносно велика кількість науковців, як вітчизняних, так і з інших країн, серед яких – А. Гірняк, О. Васильків, А. Массанов, Н. Сопілко та ін. Ці фахівці досліджували особливості психологічного бар'єру в педагогічному векторі, у тому числі проблему його визначення. Серед науковців з інших країн варто згадати Карла Роджерса, який детально досліджував перешкоди у спілкуванні та їхній вплив на психічний

стан співрозмовників. Він також вивчав способи подолання цих перешкод [7]. Представляли своє розуміння перешкод у спілкуванні й Ерік Берн та Курт Левін [3]. Проте більшість авторів досліджували питання бар'єрів у роботі педагога і оминули своєю увагою роботу репетитора.

Англомовні джерела, що містять інформацію про tutoring, переважно розглядають явище індивідуальної співпраці викладача зі студентом, який має проблеми з навчанням, адаптацією на початку навчання у виші і т. ін. [8]. Саме тому наше дослідження є надзвичайно актуальним для сучасної науки.

Незважаючи на широкий спектр підходів до проблеми психологічних бар'єрів (ПБ), питання визначення даного терміна залишається актуальним, оскільки часто в літературі можна зустріти різне його розуміння. З одного боку, такі науковці, як А. Гірняк та О. Васильків, дають таке визначення ПБ: «Психологічний бар'єр – це завжди певна перешкода на шляху до спрямованої психічної активності особи, що зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми особливостями досягнення нею мети діяльності, самопізнання чи самореалізації. Він становить мотиваційно зорієнтований стан, який блокує бажану поведінкову чи вчинкову дію у ситуації виконання певної роботи, прийняття відповідних рішень чи контактування з іншими й супроводжується стресогенністю, особистісною невизначеністю та розгубленістю, фрустрацією або спалахами гніву» [4].

З іншого боку, огляд зарубіжної літератури дає можливість говорити про упередження, інтелектуальну недостатність, інші порушення психіки і навіть соціальні норми й саму анатомію мозку як види психологічних бар'єрів [2; 5; 6].

Ми вирішили звести ці два підходи до визначення ПБ і розглянути лише ті психічні явища і стани, які можуть створювати перешкоду для діяльності репетитора. Ми також включаємо сюди ті зовнішні чинники, що є специфічними для педагогічної діяльності саме приватного репетитора: робота онлайн/офлайн і робота в індивідуальному форматі або в малих групах.

Проаналізувавши різні аспекти бачення ПБ, ми виокремили такі основні ознаки цього явища:

1. ПБ створює перешкоду для професійної діяльності педагога, унеможливаючи, утруднюючи її виконання або ж знижуючи її ефективність. Іншими словами, ПБ не має позитивних наслідків для тих, хто з ним стикається.

2. ПБ за природою є психологічним станом, емоцією, що має свої причини. У нашому дослідженні ми розглянемо лише ті чинники появи ПБ, котрі мають місце в роботі репетитора і достатньо поширені. Сюди належать і комунікативні бар'єри, що мають психологічну, емоційну природу.

3. ПБ, що створюються з дидактичною метою, навіть якщо вони мають психологічну природу, не можуть тут розглядатися, бо не створюють перешкоду діяльності педагога, а радше є її частиною. Сюди належатимуть постановки завдань, що мають у собі елемент перешкоди і навіть можуть викликати певною мірою негативні емоції, проте все ж стимулюють навчальну діяльність, що і є їхньою метою (наприклад, вимога розмовляти на занятті лише іноземною мовою).

Слід сказати і про причини виникнення ПБ. Вони можуть мати три основних джерела: особистість репетитора, особистість студента і зовнішнє середовище. При цьому зовсім не обов'язково, щоб у даний момент мала місце лише одна причина й «діяло» тільки одне джерело – на практиці трапляються всі можливі комбінації джерел і причин ПБ.

Причини виникнення ПБ у сучасній освітній діяльності можна перерахувати, згрупувавши за джерелом виникнення:

1. ПБ, зумовлені особистістю викладача, його психолого-педагогічними особливостями. Сюди можна віднести імперативний стиль спілкування, якість голосу викладача, його звички, манери, жести; відсутність навичок і вмінь, необхідних для успішного провадження навчального процесу; нездатність зрозуміти особливості й потреби студента, негативну Я-концепцію педагога тощо. Тут слід зазначити, що особливості стилю спілкування репетитора породжують різноманітні моделі його поведінки, тобто більш-менш усталені форми поведінки відносно студента, часто без урахування індивідуальних потреб і особливостей студента. Це особливо помітно, коли одна й та ж модель поведінки застосовується до спілкування зі студентами різного віку.

2. ПБ, зумовлені особистістю студента: проблеми з мотивацією, дезадаптованість, надмірний конформізм або ж, навпаки, індивідуалізм, низький рівень культури, низький інтелект, невміння працювати в команді, фізична дисфункція, комплекси, розлади психіки, виснаження. Слід зазначити, що ці ПБ у ключі нашого дослідження набувають статусу бар'єру, лише якщо створюють дискомфорт для репетитора й інтерферують із навчальним процесом.

3. ПБ, зумовлені негативним впливом середовища:

а) ПБ, детерміновані предметом вивчення, наприклад невідповідність рівня матеріалу рівневі знань студента, недовірою до джерела матеріалу, невідповідністю теми інтересам і потребам студента;

б) ПБ, зумовлені фізичним середовищем інтеракції: санітарно-гігієнічні норми середовища (температура в приміщенні, чистота, освітленість і т. д.), проксеміка, технічні перешкоди при проведенні занять дистанційно.

Більшість із цих ПБ зустрічаються в роботі репетитора і створюють психологічний дискомфорт для однієї або обох сторін процесу.

Ураховуючи маловивченість проблеми ПБ у діяльності приватного вчителя та шляхів їх подолання чи уникнення, ми вирішили почати з дослідження питань, які саме ПБ мають місце в діяльності репетитора. Закономірно, що першим кроком було визначення основних сфер, що викликають дискомфорт. Із цією метою ми провели самоспостереження за виконанням професійної діяльності впродовж кількох місяців і записали почуття, а також імовірні причини їх виникнення, які мали місце під час занять. Таким чином, ми окреслили головні поля, у яких за результатами самоспостереження виникали негативні емоції або ж відчувалася напруга. Наступним кроком було визначення поширеності ПБ у середовищі репетиторів. Для цього було вибрано метод опитування і створено спеціальну гугл-форму із запитаннями, що містять варіанти відповідей. Запитання було складено так, аби респондент зосереджувався саме на почуттях, а не на діях, які б застосував для усунення дискомфорту. Для аналізу результатів використовували методи обробки статистичних даних, їх порівняння та узагальнення.

Дослідження ПБ у професійній діяльності репетитора в нашому випадку мало форму анонімного опитування. У дослідженні взяли участь 10 людей, двоє з яких чоловічої статі, решта – жінки. Така вибірка відображає ситуацію в педагогіці у цілому: у ній переважно задіяні жінки. Досвід роботи респондентів: у семи випадках – понад 10 років; один репетитор-початківець; двоє мали досвід від 4 до 10 років. Слід зазначити, що понад 10 років досвіду означає теж, що репетитор має достатній життєвий досвід вирішування проблем, які постають у процесі комунікації з різними типами людей. Усі репетитори працюють у приватній мовній школі та/або провадять приватну підприємницьку діяльність.

На основі теоретичного аналізу досліджуваної проблематики ми розробили авторський опитувальник, який містить 23 запитання, відповіді на які відобразатимуть ключові аспекти психологічних бар'єрів у професійній діяльності репетиторів.

Дані про характеристику вибірки за досвідом роботи і статтю представлені в запитаннях 1 і 2. Гендерна приналежність видається нам важливою характеристикою, якщо йдеться про емоційну реакцію на ситуацію.

Опитувальник містить, окрім основної частини, три розділи: робота онлайн, робота з дорослими студентами та робота зі студентами в групі. Це зроблено для полегшення проходження опитування, а також для зручності під час обробки результатів. Мова опи-

тувальника – англійська, вибрана з огляду на інтернаціональний склад репетиторів і статус англійської як міжнародної і як такої, що тримає пальму першості в ряді дисциплін, найбільш затребуваних студентами.

Провівши дослідження, ми отримали такі результати.

До труднощів, пов'язаних із роботою онлайн, можна віднести такі дані:

1. Проблеми з утриманням уваги студента спричиняють негативні емоції у 86% випадків.

2. Збентеження відчуває більше половини респондентів, коли через технічні перешкоди буває важко зрозуміти, що говорить студент.

3. Трохи більше половини респондентів мали проблеми з розумінням студента через те, що не могли спостерігати за його мовою тіла (ідеться про дистанційні заняття). Цікаво, що 100% чоловіків указали, що ніколи не почувалися через це невпевнено.

4. Більше половини респондентів відчували небажання проводити групові заняття онлайн із різних причин. Невпевненість у своїй здатності давати собі раду з групою трохи переважає страх перед технічними труднощами проведення такого заняття.

5. Для переважної більшості респондентів (а це означає, що вік і досвід респондента в даному разі не мають значення) проблему становить робота з малими дітьми – це понад 70% відповідей.

6. Найцікавішим виявилось ставлення до студента після того, як дізналися про його психічний розлад. Більше половини заявили, що продовжать заняття, якщо студент «не становитиме небезпеки». Майже третина вважає проблемою не діагноз, а недостатність власних знань, щоб надавати таким людям свої послуги. Тут добре бачимо поширеність міфу про те, що людина з психічним розладом становить більшу небезпеку, ніж здорова. Стигматизація людей із психічними розладами знаходить свій відбиток і в роботі репетитора.

У наступну групу ми віднесли особливості роботи репетиторів із дорослими студентами:

1. Для всіх респондентів важливо відчувати «хімію» на першому ж занятті. Для третини з них, а саме жінок із великим досвідом роботи, її відсутність – чіткий сигнал до припинення зустрічей.

2. Половина респондентів відчувається дискомфортом через поведінку студента на занятті. Уважаємо, що наступним кроком у дослідженні проблеми ПБ має бути детальніше опитування стосовно конкретних патернів поведінки, що найчастіше викликають неприємні емоції.

3. Більше половини респондентів відчувають себе збентеженими чи роздратованими, коли студент радить їм, як краще виконувати свою роботу.

4. Такі доволі нестандартні ситуації, як коментар дорослого студента стосовно фізичної зовнішності репетитора, або не мали місця в діяльності опитуваних, або ж не викликали негативної реакції. Те саме стосується дивної поведінки студента, як-от несподіваний спів на занятті, 60% респондентів готові приєднатися до співу. Коли фактично студент починає співати на занятті голосно й зовсім недоречно, це викликає збентеження, але тільки завдяки ефекту несподіваності.

5. Понад 80% опитуваних заявили, що виправляти значно старшого за себе студента не є некоректним чи незручним, так само як не почувалися приниженими, коли виявлялося, що студент знає предмет краще, ніж сам спеціаліст. Усе ж третина респондентів часом мала відчуття, що студентові запізно вчитися з огляду на його вік.

Щодо роботи репетитора з групою (будь-якого віку) ми отримали схожі результати. Однакова кількість репетиторів почувалася некомфортно і не відчувала дискомфорту, коли студенти відкрито виявляли ворожість одне до одного. Можливо, це пов'язано з віком студентів, яких навчали респонденти, а можливо, відіграють роль особистість самого репетитора, його чутливість до конфліктних ситуацій.

Аналізуючи виявлені проблеми, ми визначити такі найпоширеніші психологічні бар'єри у професійній діяльності репетиторів:

- Технічні перешкоди, що виникають під час проведення занять онлайн.

- Серйозні девіації у поведінці студента. Психічний діагноз студента сприятиме стигматизації студента.

- Вік студента може справляти певні труднощі для репетитора, особливо якщо йдеться про малих дітей. Така ситуація може бути спричинена тим, що більшість репетиторів не має спеціальних педагогічних і дидактичних знань, щоб працювати із цією категорією клієнтів.

- Труднощі в організації групової роботи відштовхують репетиторів від проведення таких занять, особливо онлайн.

- Особиста чутливість до певних питань, у тому числі низька самооцінка. Такого роду ПБ трапляються рідше через «природний відбір»: репетиторами стають і довго працюють люди, що як мінімум виробили механізми боротьби із негативною самооцінкою.

Здійснивши узагальнення теоретичних та емпіричних результатів дослідження психологічних бар'єрів у професійній діяльності репетиторів, ми дійшли таких висновків:

1. Робота педагога передбачає двоплановість його підготовки: знання предмету вивчення і знання способів його викладання, і друге з них зазвичай страждає, бо відповідна формальна освіта рідко здобувається репетиторами. Недостатня підготовленість до викла-

дання відразу дає про себе знати появою ПБ, а отже, і погіршенням психічного добробуту репетитора та якості викладання внаслідок тривалого стресу. Тому наша рекомендація – від самого початку здобувати якісну формальну чи неформальну освіту стосовно методики викладання і психологічних аспектів роботи репетитора. Своєю чергою, маємо визнати, що таких курсів, тренінгів, семінарів, які були б підлаштовані під специфічні потреби репетитора і містили якісні практичні знання, не так уже багато, особливо українською мовою. Доброю ідеєю було б створити повноцінний курс методики викладання різних предметів та елементів вікової й педагогічної психології, який би брав до уваги специфіку роботи приватного вчителя й окрім усього іншого давав репетиторові відчуття досягнення, прогресу, розвитку, які зазвичай дає кар'єрний ріст на традиційному підприємстві.

2. Технічні перешкоди, що створюють передумови для появи ПБ, важко елімінувати повністю, бо вони лежать поза полем контролю репетитора. Утім, ставлення до проблеми можна змінити, знизивши, таким чином, психологічну напругу, яку репетитор часто відчуває, коли техніка стає на заваді заняттю. Зокрема, варто скористатися прийомами когнітивно-поведінкової терапії й проаналізувати, які насправді думки виникають у репетитора щоразу, коли виникає негативна реакція на технічні проблеми. Ці думки можуть бути наслідком певних автоматичних думок і глибоких переконань щодо себе і свого місця в процесі навчання та й узагалі у світі. Для цього можна скористатися спеціальним «журналом думок». Така практика допоможе краще зрозуміти істинні причини фрустрації й подолати ПБ, пов'язаний із тим, що несподіване повному контролю.

3. Репетиторство завжди було попереду формальної освіти, якщо йдеться про інклюзивність. Саме тому приватний учитель зобов'язаний володіти знаннями у сфері психології, які б давали можливість не лише відрізнити популярний психологічний міф від істини, а й правильно реагувати на симптоматику психічних розладів у студента. Це допоможе не лише покращити якість надаваних послуг, а й поліпшити власний емоційний стан і позбавитися страху й упередження стосовно клієнтів із психічним розладом. Так само важливі знання у сфері загальної психології з метою правильної побудови заняття й структурування матеріалу, а також способів його засвоєння, що найкраще підходять студентові з огляду на його вік і рівень розвитку. Такі знання легко отримати на верифікованих онлайн-платформах типу COURSEARA® чи UDEMY®.

4. ПБ, пов'язані з комунікацією чи то між репетитором і студентом, чи то між студен-

тами в присутності репетитора, можуть мати кілька причин появи, зокрема недостатньо розвинуті навички спілкування й керування групою, а також особистісні характеристики репетитора. В обох випадках спеціальне тренування, а також робота над собою за допомогою психолога допоможуть подолати такі ПБ.

Таким чином, наше дослідження показало, що основними чинниками появи ПБ є технічні проблеми, стигматизація репетиторами людей із психічними розладами, вік студента, почуття непевності, спричинене браком знань і навичок із педагогіки й психології. Із нашого погляду, рекомендації для подолання й уникнення ПБ мають включати якісну самоосвіту та психотехніки, що попереджатимуть виникнення дискомфорту, як-от «журнал думок» із КПТ. Не зайвою буде і робота з психологом.

Перспективу досліджень ПБ у професійній діяльності репетитора ми вбачаємо в урахуванні соціокультурних відмінностей як чинника ПБ, глибшому вивченні особистості репетитора із застосуванням професійних психологічних методик із метою визначити залежність між типом особистості вчителя і категоріями ПБ, що виникають у ході ведення занять. Це допоможе також зробити рекомендації до подолання ПБ більш адресними і точнішими. Дуже важливим ми вважаємо також дослідження проблеми мотивації в репетиторстві за умов мінімального зворотного зв'язку та оцінки професійної діяльності експертами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Репетиторство в Україні: аналітичний огляд вартості додаткових занять та сучасних тенденцій. *Економічна правда*. 2021. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2021/09/1/677307/>
2. Ahmed K. Psychological Barriers in the Acquisition of Second Language: A Non-Native Perspective. *Journal of Social Sciences and Humanities*. 2022. Vol. 16, No. 7. P. 1–9.
3. Berne E. *Games People Play: The Psychology of Human Relationships*. Penguin Books, Limited, 2016. 176 p.
4. Hirnyak A., Vasylyk O. Psychological Barriers of Teacher and Students Interaction and Ways of their Effective Overcoming. *Psychological Prospects Journal*. 2019. No. 33. P. 79–90. URL: <https://doi.org/10.29038/227-1376-2019-33-79-90>
5. Kardas M., Kumar A., Epley N. Overly shallow?: Miscalibrated expectations create a barrier to deeper conversation. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2022. Vol. 122, No. 3. P. 367–398. URL: <https://doi.org/10.1037/pspa0000281>
6. Lister K., Seale J., Douce C. Mental health in distance learning: a taxonomy of barriers and enablers to student mental wellbeing. *Open Learning: The Journal of Open, Distance and e-Learning*. 2021. P. 1–15. URL: <https://doi.org/10.1080/02680513.2021.1899907>
7. Rogers, Carl R. *Client-centered therapy*. Boston: Houghton-Mifflin. *Journal of Clinical Psychology*. 1951. Vol. 7, No. 3. P. 294–295.
8. Wakelin E. Personal Tutoring in Higher Education: an action research project on how improve personal tutoring for both staff and students. *Educational Action Research*. 2021. P. 1–16. URL: <https://doi.org/10.1080/09650792.2021.2013912>

ДОСЛІДЖЕННЯ МИСЛЕННЄВИХ ОПЕРАЦІЙ (АНАЛІЗУ, СИНТЕЗУ, ПОРІВНЯННЯ) МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ЗАКЛАДАХ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ STUDY OF THINKING OPERATIONS (ANALYSIS, SYNTHESIS, COMPARISON) OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN IN OUT-OF-SCHOOL EDUCATION INSTITUTIONS

У статті зазначено, що молодший шкільний вік є важливим етапом розвитку особистості, оскільки у цей період відбувається багато фізіологічних та психологічних змін. Наголошено, що у цей віковий період відбувається розвиток особистості молодшого школяра, формується його ідентичність, а також дитина вчиться самостійно діяти у світі. Відзначено, що у цей період необхідно приділяти увагу розвитку мислення, а саме вдосконаленню мисленнєвих операцій: аналізу, синтезу, порівнянню, узагальненню, абстрагуванню та конкретизації. Розвиток мисленнєвих операцій допомагає школяру аналізувати інформацію, досліджувати оточуючий світ, навчатися та адаптуватися до навколишнього середовища. Мисленнєві операції – це процеси опрацювання інформації, яку отримує дитина, спостерігаючи за об'єктами та явищами навколишнього світу. Розглянуто, що розвиток мисленнєвих операцій відіграє ключову роль у навчанні та загальному інтелектуальному розвитку учнів молодшого шкільного віку. Установлено, що учні, які покращують свої мисленнєві операції, стають більш незалежними у своєму мисленні і можуть самостійно приймати рішення, що є важливим для їхнього подальшого життя. Розвинені мисленнєві операції є основою для успішної адаптації у дорослому житті, оскільки вони допомагають у прийнятті рішень, плануванні, організації та управлінні ресурсами. Мисленнєві операції молодшого школяра формуються через взаємодію з оточуючим середовищем, а також завдяки навчанню у школі, спілкуванню з однолітками та дорослими. Разом із тим читання художньої літератури, участь у дитячих іграх, розв'язання проблемних ситуацій сприяють розвитку мисленнєвих операцій молодших школярів.

Здійснено теоретичний аналіз наукових праць учених, які досліджували мислення та мисленнєві операції. Презентовано результати емпіричного дослідження мисленнєвих операцій молодших школярів, таких як аналіз, синтез, порівняння. На основі здійсненого кількісного та якісного аналізу представлено результати рівнів розвитку мисленнєвих операцій учнів молодшого шкільного віку.

Ключові слова: мислення, мисленнєві операції, аналіз, синтез, порівняння, молодший школяр.

The article notes that primary school age is an important stage of personality development, since many physiological and psychological changes occur during this period. It is emphasized that in this age period the personality of a junior schoolchild develops, his/her identity is formed, and the child learns to act independently in the world. It is noted that during this period it is necessary to pay attention to the development of thinking, namely the improvement of thinking operations: analysis, synthesis, comparison, generalization, abstraction and specification. The development of thinking operations helps students analyze information, explore the world around them, learn and adapt to the environment. Thought operations are the processes of processing information that a child receives by observing objects and phenomena of the world around him or her. It is considered that the development of thinking operations plays a key role in learning and the overall intellectual development of primary school students. It is established that students who improve their thinking operations become more independent in their thinking and can make decisions independently, which is important for their future life. Developed thought operations are the basis for successful adaptation in adult life, as they help in decision-making, planning, organization, and resource management. Primary school children's thinking operations are formed through interaction with the environment, as well as through schooling, communication with peers and adults. At the same time, reading fiction, participating in children's games, and solving problem situations contribute to the development of junior schoolchildren's thinking operations.

A theoretical analysis of the scientific works of scientists who have studied thinking and thinking operations is carried out. The results of an empirical study of junior schoolchildren's thinking operations, such as analysis, synthesis, and comparison, are presented. Based on the quantitative and qualitative analysis, the results of the levels of development of primary school students' thinking operations are presented.

Key words: thinking, thinking operations, analysis, synthesis, comparison, primary school children.

УДК 159.955:373.3.091.212]:374
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.14>

Закаблуковська О.О.

аспірантка кафедри теоретичної та консультативної психології
Український державний університет імені Михайла Драгоманова

Актуальність дослідження. Розвиток мисленнєвих операцій учнів молодшого шкільного віку допомагає у навчанні, умінню аналізувати інформацію, соціально взаємодіяти з навколишнім світом, творчо розкривати свій потенціал. Операції аналізу, синтезу та порівняння отриманої інформації дають змогу дітям розуміти світ навколо, вирішувати проблеми та розвивати мислення. Завдяки розвитку мисленнєвих операцій відбувається активне

навчання, учні ефективно опрацюють інформацію, уміють формулювати власні думки, ідеї та розв'язувати різнопланові завдання. Цей процес не лише зміцнює когнітивні навички, а й сприяє повноцінному психічному розвитку дитини.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Дослідження мисленнєвих операцій учнів молодшого шкільного віку в психології зазвичай спрямоване на вивчення різнома-

нітних аспектів їхнього когнітивного розвитку. Зокрема, учені вивчають уміння дитини аналізувати, класифікувати об'єкти навколишньої дійсності, порівнювати явища між собою, узагальнювати та групувати предмети.

Розвиток мислення дітей молодшого шкільного віку має свої особливості, які стали об'єктом дослідження зарубіжних науковців. Досліджуючи мислення, учені Рейчел Паркер, Бо Стйерн Томсен, Емі Беррі врахували особливості шкільного навчання, у процесі якого можуть виникнути труднощі щодо сприйняття та засвоєння знань. Учені дійшли висновку, що мислення дітей молодшого шкільного віку змінюється у процесі навчання, відповідно, підлягає змінам і розвиток мисленнєвих операцій [16].

У психологічних дослідженнях Пітера Дж. Деджонкхера, Ван де Кіре, Неле Местдаг розглядаються питання здатності дітей міркувати про причинно-наслідкові зв'язки, зосереджується увага на тому, як покращити процеси мислення дітей під час проведення наукових гуртків. Учені дійшли висновку, що, залучаючись до різних видів діяльності у наукових гуртках, учні активно та самостійно навчаються, а під час виконання завдань розвивають мисленнєві операції [17].

Вітчизняними науковцями питання розвитку мислення молодших школярів розглядається як в умовах традиційного навчання (Г. Балл, І. Булах, В. Волошина, Т. Лисянська, С. Максименко, О. Скрипченко, Ю. Швалб та ін.), так й інтегрованого (М. Іванчук, В. Ільченко, В. Моляко, В. Моргун, Т. Яновська та ін.)

Мета статті – висвітлити результати емпіричного дослідження розвитку мисленнєвих операцій молодших школярів у закладах позашкільної освіти.

Виклад основного матеріалу. Пізнавальна діяльність особистості починається з відчуття та сприймання. Відображаючи дійсність на чуттєвому рівні за участю аналізаторів, людина отримує інформацію про зовнішні властивості та характеристики об'єктів, які фіксуються у її свідомості у вигляді звукових, просторових, часових, смакових, дотикових та інших уявлень. Однак цієї інформації про навколишній світ недостатньо для задоволення різноманітних потреб практичної діяльності, яка вимагає всебічних знань про об'єкти, з якими доводиться мати справу. Знання про об'єкти дійсності та їхню внутрішню сутність, які неможливо отримати завдяки процесам відчуття і сприймання, людина отримує за допомогою мислення – вищої абстрактної форми пізнання об'єктивної дійсності [1; 2; 9].

Мислення – це, перш за все, психічний процес самостійного пошуку і відкриття чогось істотно нового, тобто процес опосередкованого та узагальненого відображення дійсності під час її аналізу і синтезу, який виникає на

основі практичної діяльності та досвіду. Мислення включає у себе усвідомлення, аналіз і обробку інформації для формування власних думок, вирішення проблем та прийняття рішень, а також допомагає відкриттю суттєво нових знань [5; 7].

О. Скрипченко розглядав мислення як вищу форму психічного відображення дійсності. Учений зазначив, що у процесі мислення використовуються емпіричні знання, це є своєрідним поштовхом для відображення оточуючого світу, що полягає у глибинному аналізі та пошуку значимих орієнтирів для індивіда [13].

На думку Т. Третяк, розвиток мислення молодших школярів має велике значення для їхньої інтелектуальної діяльності. Мислення тісно пов'язане з іншими психічними процесами (сприйняттям, пам'яттю та уявою), які є основою психічного розвитку особистості [12].

Молодший шкільний вік, який охоплює вікові межі від 6 до 11 років, є періодом інтенсивного фізичного, когнітивного та соціального розвитку. Особистість молодшого школяра поступово формується і розвивається під впливом різних чинників, таких як середовище, виховання, взаємодія з однолітками та дорослими. У цей період виявляється зацікавленість до нових знань, вирішення різноманітних завдань та розвиток своїх пізнавальних можливостей.

О. Василевська у своєму дослідженні зазначає, що молодший шкільний вік є сенситивним для формування мотивів навчання, розвитку стійких пізнавальних потреб, інтересів; розвитку продуктивних прийомів і навичок навчальної роботи; розкриття індивідуальних особливостей; розвитку навичок самоконтролю, самоорганізації та саморегуляції; становлення адекватної самооцінки, розвитку критичності стосовно себе і оточуючих; засвоєння соціальних норм, морального розвитку; розвитку навичок спілкування [4, с. 35].

Мислення молодших школярів здебільшого конкретне, ґрунтується на зорових образах і уявленнях. Уявлення, як правило, загальні твердження, розуміються тільки тоді, коли вони конкретизуються на кількох прикладах. Зміст понять і узагальнень визначається переважно зоровими сприйнятими властивостями об'єктів. У цьому віці мислення дитини тісно пов'язане з її особистим досвідом [10].

Процес мислення відбувається за допомогою мисленнєвих операцій, вони є базовим складником психологічних механізмів мислення. Основними мисленнєвими операціями є аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, абстрагування та конкретизація. Застосовуючи їх у навчальній та практичній діяльності, дитина вчиться розуміти сутність явищ, які недоступні чуттєвому спогляданню. Дані мисленнєві операції створюють механізм мисленнєвого процесу, що допомагає перетворювати

інформацію, факти, емоції на цілісні та упорядковані знання [6; 9].

Розглянемо детально мисленнєві операції, які ми емпірично дослідили. У психології процес аналізу інформації вивчається як складова частина ментальних операцій. Це включає у себе сприйняття, розуміння, класифікацію та оцінку отриманих знань. Процес аналізу впливає на прийняття рішень, формування переконань та сприйняття навколишнього світу.

Діти молодшого шкільного віку, як правило, розвивають навички аналізу інформації та фактів поступово. Вони можуть визначати основні деталі, робити прості порівняння та узагальнення. Із часом діти навчаються виділяти головну ідею, розрізняти факти від думок та формувати свої власні висновки на основі зібраної інформації. Практика читання літератури, обговорення інформації і підтримка при цьому вчителів та батьків є важливими для розвитку цих навичок.

Мисленнєва операція синтезу інформації є важливою частиною когнітивних функцій. Це означає об'єднання різних елементів або ідей для створення нового цілісного уявлення чи концепції. Синтез включає у себе творчий аспект у мисленні, де людина може поєднувати різні елементи інформації для створення нових ідей, концепцій або рішень. Цей процес важливий для розвитку особистості та її творчого мислення [10].

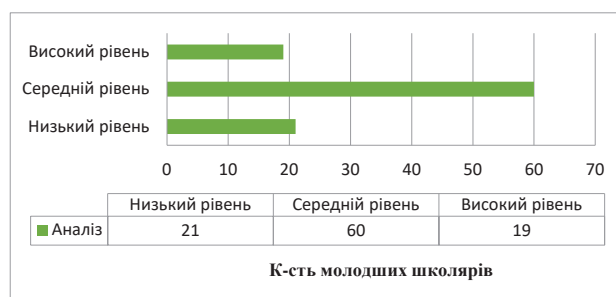
Молодші школярі поступово розвивають навички синтезу інформації та фактів. Це може включати вміння об'єднувати різні ідеї для створення цілісного уявлення, виділяти головні концепції та формулювати свої власні думки на основі отриманих знань.

У психології процес порівняння інформації є ключовим для розуміння подій, об'єктів чи ідей. Це включає у себе визначення схожостей та відмінностей між елементами інформації. Цей процес допомагає людям робити висновки, визначати пріоритети та приймати рішення на основі виявлених подібностей чи відмінностей [5; 10].

У віці від 6 до 11 років діти можуть порівнювати інформацію та факти, використовуючи прості стратегії. Вони визначають подібності та відмінності, виділяють ключові елементи, які допомагають у порівнянні. Цей процес може включати у себе визначення спільних тем, аналіз різниць та формування загальних узагальнень. Із часом за підтримки вчителів та батьків діти розвивають більш складні стратегії порівняння інформації та формують більш глибоке розуміння предметів або явищ.

Нами було проведено емпіричне дослідження таких операцій мислення, як аналіз, синтез та порівняння, у якому взяли участь 124 респонденти молодшого шкільного віку, які навчаються у Київському палаці дітей

та юнацтва. Були застосовані та модифіковані методики дослідження мисленнєвих операцій (авт. І. Булах, Л. Бутівченко, Т. Лисянська) [3]. Методики дають змогу визначити рівень сформованості мисленнєвих операцій в учнів молодшого шкільного віку. Таким чином, ми мали можливість більш глибоко оцінити сформованість мисленнєвих операцій у молодших школярів. Інтерпретували результати на основі виділених та охарактеризованих рівнів сформованості мисленнєвих операцій молодших школярів: високий рівень, середній рівень, низький рівень. Діагностика операції аналізу відбувалася шляхом виконання двох методик. Перша – «Колби» (на малюнку представлені чотири колби з різнокольоровими кульками, завдання учнів – знайти дві однакові колби). Друга методика – «Продовж ряд» (необхідно продовжити буквені та числові ряди, відповідь фіксується на бланку). Розглянемо результати діагностики мисленнєвої операції аналізу після виконання дітьми методик «Колби» (рис. 1) та «Продовж ряд» (рис. 2).

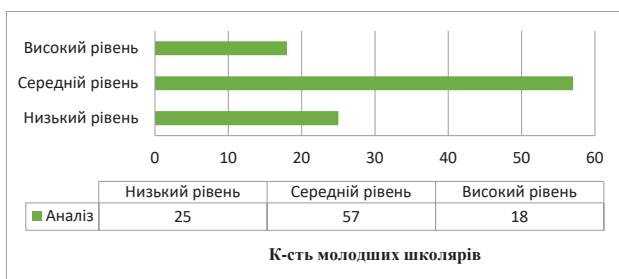
Рис. 1. Кількісні показники діагностики мисленнєвої операції аналізу (методика «Колби»)

Як бачимо, високий рівень розвитку мисленнєвої операції аналізу мають 19% респондентів молодшого шкільного віку (рис. 1). Учні безпомилково та самостійно виконали завдання, аргументували свою відповідь. Під час виконання методики «Колби» Даша (12 років) швидко впоралася із завданням та змогла аргументувати свою відповідь, вибравши правильні малюнки та підкресливши їх. Учениця одразу зорієнтувалася і почала відзначати, що кульки мають різний колір, таким чином, можна знайти дві однакові колби.

Досліджуваних із середнім рівнем розвитку операції аналізу виявлено більше половини, а саме – 60%. На цьому рівні діти майже самостійно вирішували поставлені завдання, але іноді ставили уточнюючі запитання. Так, Ілля (11 років) у відповіді допустив помилку, але після допомоги експериментатора виправив її.

Низький рівень сформованості операції аналізу виявлено у 21% респондентів, учні не з першого разу змогли справитися із завданням. Наприклад, Антон (8 років) сказав, що

не розуміє, у чому суть завдання. На думку учня, усі колби однакові, оскільки кожна колба містила однакову кількість кульок, при цьому хлопець не звернув увагу, що кульки мають різний колір.

Рис. 2. Кількісні показники діагностики мисленнєвої операції аналізу (методика «Продовж ряд»)

Після виконання другої методики «Продовж ряд» ми отримали такі результати (рис. 2). Високий рівень операції аналізу виявили у 18% респондентів, які під час виконання завдання правильно продовжили буквені та числові ряди. Зокрема, Антоніна (10 років) безпомилково виконала завдання, при чому прокоментувала: «...у цьому ряду чисел, щоб дізнатися наступне число, я маю додати двійку». Можна відзначити, що дитині було цікаво створити свої варіації завдання.

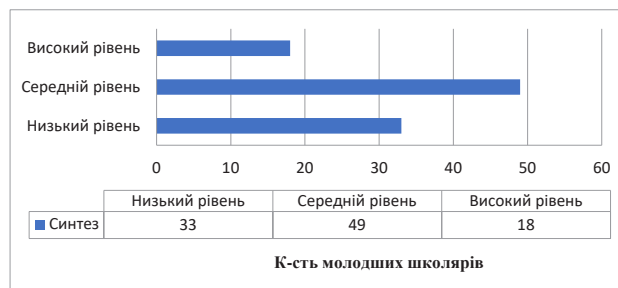
Середній рівень операції аналізу становив 57% респондентів, які виконували завдання швидко, іноді допускаючи помилки. Також респонденти використовували додаткові аркуші паперу для розрахунків. Так, наприклад, Віктор (9 років), виконуючи завдання з продовження числових рядів, використовував чернетку для вираховування різниці між числами.

Низький рівень розвитку операції аналізу виявили у 25% респондентів, у яких виникали труднощі з виконанням завдання. У Вероніки (9 років) та Дмитра (8 років) виникли складнощі з виконанням другого завдання, вони погано знали арифметику, не розуміли закономірності в числових та буквених рядах, тому їм не вдалося правильно виконати завдання.

Для діагностики мисленнєвої операції синтезу були використані такі методики: «Анаграма» (необхідно переставити літери так, щоб утворити слово) та «Поєднай» (завдання полягає у тому, щоб поєднати два зображення в одне та вибрати відповідний малюнок).

Після дослідження мисленнєвої операції синтезу ми отримали такі результати (рис. 3). Високий рівень сформованості операції синтезу виявлено у 18% респондентів. На цьому рівні учні правильно виконували завдання та складали слова з літер. Катерина (11 років) безпомилково та швидко виконала завдання. Дівчинці сподобалося завдання «Анаграма», під

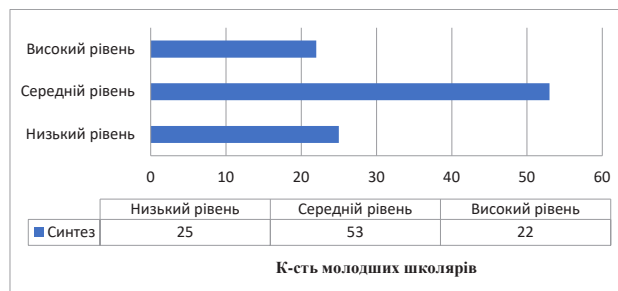
час якого вона відтворила всі слова та пояснювала їх значення, тому Катя виявила бажання виконати додаткове завдання, з яким швидко впоралася, склавши речення зі слів анаграм.

Рис. 3. Кількісні показники діагностики мисленнєвої операції синтезу (методика «Анаграма»)

із середнім рівнем розвитку операції синтезу визначено майже половина, а саме – 49%, які із задоволенням виконували завдання, іноді зверталися за допомогою до експериментатора, оскільки допускали помилки під час виконання. Так, Кіра (9 років) та Соломія (7 років) використовували чернетки для складання слів, намагалися підібрати слова по складах.

Сформованість операції синтезу на низькому рівні була зафіксована у 33% респондентів, вони допускали багато помилок, часто не розуміли завдання. Зокрема, Тихон (8 років) складав неіснуючі слова, використовуючи всі запропоновані літери. Учень так аргументував свою відповідь: «...головне, щоб були використані всі букви».

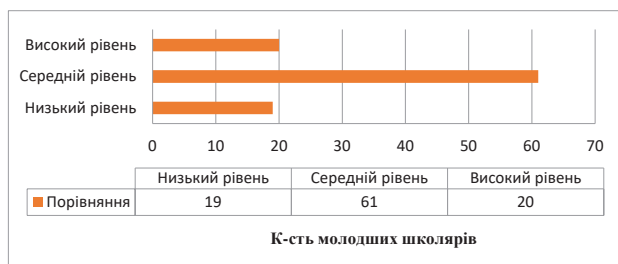
Рис. 4. Кількісні показники діагностики мисленнєвої операції синтезу (методика «Поєднай»)

Провівши другу методику «Поєднай», ми отримали показники, які представлено на рис. 4. Із високим рівнем сформованості мисленнєвої операції синтезу виявлено 22% респондентів. Під час виконання завдання на високому рівні учні швидко та безпомилково поєднували зображення та фіксували правильну відповідь. Виконуючи завдання, Максим (8 років) провів аналогію з комп'ютерним моделюванням, він також моделює об'єкти в комп'ютерній програмі з робототехніки, тому завдання було виконано швидко та безпомилково.

Середній рівень сформованості мисленневої операції синтезу визначено у 53% респондентів. Стефанія (9 років) та Марк (8 років) використовували кольорові олівці для кращого розуміння фігур. Вони пояснили, що так легше поєднувати об'єкти, якщо виділити їх різним кольором. Марк сказав: «Якщо я виділю фігурки різними кольорами, я не заплутаюся».

Низький рівень сформованості мисленневої операції синтезу виявили у 25% респондентів, які мали суттєві складнощі з виконанням завдання. Учні не були активними та не включалися в процес виконання завдання. Євген (7 років) і Вероніка (7 років) під час виконання завдання «Поєднай» були неуважними і не впоралися з поставленим завданням. Лише після допомоги експериментатора шляхом замальовування зображень діти змогли вибрати правильну відповідь.

Діагностика мисленневої операції порівняння відбувалася шляхом виконання таких методик: «Знайди відмінності» (учнями порівнюються два малюнки, необхідно знайти між ними десять відмінностей) та «Наведи лад» (необхідно розташувати об'єкти відповідно до їх типу використання).

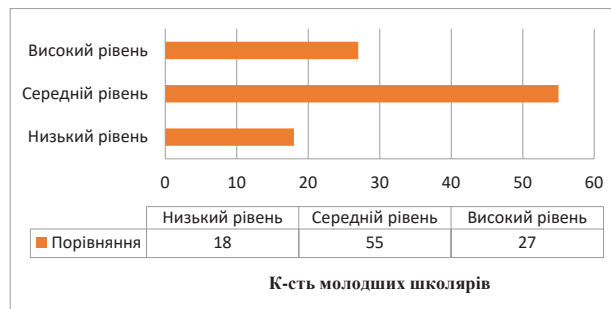

Рис. 5. Кількісні показники діагностики мисленневої операції синтезу (методика «Знайди відмінності»)

Після виконання першого завдання високий рівень сформованості операції порівняння виявлено у 20% респондентів (рис. 5). На цьому рівні учні уважно та безпомилково виконували завдання не допускаючи помилок. Так, Дмитро (11 років) розповів, що порівнює детально кожен об'єкт, який зображений на малюнку. Учень аргументує: «Я дивлюся на кожну квітку і порівнюю її, так я точно нічого не пропущу».

На середньому рівні розвитку мисленневої операції порівняння виявили більше ніж у половини молодших школярів (61%). Учні були зацікавлені, проявляли старанність у знаходженні відмінностей. Складнощі з виконанням завдання були через неуважність та поспіх. Учениці Марта (8 років) та Марія (9 років), розв'язуючи завдання «Знайди відмінності», використовували кольорові олівці та фломастери. Таким чином, дівчата зафарбовували відмінності та фіксували правильні відповіді.

Мисленнева операція порівняння на низькому рівні зафіксована у 19% респондентів. На низькому рівні мисленневої операції порівняння у молодших школярів виявляється обмежена здатність розрізняти та визначати відмінності між об'єктами. Сашко (8 років) через неуважність не виконав завдання «Знайди відмінності».

Рис. 6. Кількісні показники діагностики мисленневої операції синтезу (методика «Наведи лад»)

Після виконання другого завдання було зафіксовано 27% респондентів із високим рівнем розвитку операції порівняння (рис. 6). Під час виконання завдання «Наведи порядок» окрім надання правильних відповідей учні розповідали про те, як у них розташовані іграшки в кімнаті, як саме вони їх зберігають. Наприклад, Свят (11 років) розповідав про свою колекцію іграшок героїв The Marvels.

Середній рівень сформованості мисленневої операції порівняння виявлено у 55% респондентів, які були вмотивовані виконанням завдання, але допускали незначні помилки. Після допомоги експериментатора учні зрозуміли, за яким критерієм необхідно поєднувати об'єкти. Так, Аліна (8 років) під час виконання завдання плутала м'які іграшки та предмети для конструювання. Учениця аргументувала, що ці речі є однаковими, оскільки так вона їх зберігає у себе вдома.

Низький рівень сформованості операції порівняння мали 18% респондентів, які були неактивні, байдужі до виконання завдання та не розуміли, за яким принципом можна поєднати об'єкти. Навіть після допомоги експериментатора допускали помилки. Микита (6 років) та Софія (6 років) мали труднощі у використанні термінів та розподілі предметів. Діти почали розташовувати предмети, фіксуючи їх за розміром та кольором.

Отже, як бачимо, мисленневі операції аналізу, синтезу та порівняння у більшості молодших школярів розвинені на високому та середньому рівнях, але є діти, яким складно виконувати завдання через неуважність, нерозуміння алгоритму роботи, прогалини в навичках та досвід.

Саме тому для підтримки та стимулювання розвитку операцій аналізу, синтезу та порівняння розроблені відповідні вправи та завдання, які увійдуть до програми розвитку мисленнєвих операцій на етапі формувального експерименту.

Висновки. Розвиток мисленнєвих операцій аналізу, синтезу та порівняння у молодших школярів є важливим складником когнітивного розвитку та успішного навчання підростаючого покоління. Мисленнєві операції також є важливими для розвитку соціальних та емоційних навичок, оскільки молодші школярі навчаються розуміти своє оточення, спілкуватися та вирішувати проблеми. Правильно сформовані мисленнєві операції молодших школярів створюють основу для успішного навчання та подальшого когнітивного розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бех І. Молодший школяр у вікових закономірностях. *Початкова школа*. 2015. С. 10–13.
2. Булах І.С., Кузьменко С.В. Психологічні особливості шкільної тривожності молодших школярів. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2011.
3. Лисянська Т.М., Бутівченко Л.М. Вивчення особливостей мислення учнів. *Початкова школа*. 1988. С. 7–11.
4. Василевська О.І. Особливості розвитку психічного здоров'я молодшого школяра засобами казко терапії : дис. 2015. 262 с. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/39988/Vasylevska_dis.pdf?sequence=1&isAllowed=y
5. Волошина В.В. Мотиви як психологічні детермінанти навчальної успішності молодших школярів. *Збірник наукових праць НПУ ім. М.П. Драгоманова. Психологія*. 2001. С. 266–273.
6. Психологія : навчальний посібник / О.В. Винославська та ін. ; за наук. ред. О.В. Винославської. 2-е вид., перероб. та доп. Київ : ІНКІС, 2009. 390 с.
7. Лисянська Т. Мислення. Загальна психологія. Київ : Либідь, 2005. С. 139–174.
8. Лупійко Л., Закаблуківська О. Теоретичний аналіз розвитку мисленнєвих операцій молодших школярів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Психологічні науки*. 2022. Вип. 19(64). С. 15–22 с. URL: [https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.19\(64\).02](https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series12.2022.19(64).02)
9. Максименко С., Деркач Л., Кіричевська Е., Касинець М. Психологія когнітивних процесів : науковий посібник. Київ : Людмила, 2022. 420 с.
10. Психологічні проблеми мислення : матеріали XXI Всеукраїнської науково-практичної конференції, 27 травня 2021 р. / за ред. В.О. Моляко. Київ : Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2021. 104 с.
11. Поліщук В. Молодший шкільний вік як життєвий феномен. *Початкова школа*. 2015. № 6. С. 1–6.
12. Третяк Т.М. Психологічні особливості мисленнєвої діяльності молодших школярів. URL: https://lib.iitta.gov.ua/709434/1/%D0%A2%D1%80%D0%B5%D1%82%D1%8F%D0%BA_%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%8F.pdf
13. Скрипченко О.В. Зміна динаміки розумового розвитку учнів 1–2-х класів залежно від змісту і методів навчання. *Психологія*. 1967. Вип. 4. С. 3–10.
14. Фалько Н.М. Психологічні засади розвитку мислення молодших школярів. *Збірник наукових праць К-ПНУ ім. Івана Огієнка Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. URL: <https://journals.urau.ua/index.php/2227-6246/article/view/161053/160233> 2011
15. Яновська Т.А. Прояв особливостей мислення першокласників в умовах традиційного навчання. *Молодий вчений*. 2019. № 3(1). С. 149–152. DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-3-67-30> УДК 373.3:159.955
16. Parker, R., Thomsen, B.S., & Berry, E. (2022). Learning Through Play at School – A Framework for Policy and Practice. *Frontiers in Education*. Sec. Teacher Education, 7, 1–12. URL: <https://doi.org/10.3389/feuc.2022.751801>
17. Dejonkhir, P.J., Kir, K.V., & Mestdag, N. (2010). Training the Scientific Thinking Circle in Preand Primary School Children. *The Journal of Educational Research*, 103(1), 1–16. URL: <https://doi.org/10.1080/00220670903228595>

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РІВНЯ ТРИВОЖНОСТІ ТА АДАПТАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ

THE RELATIONSHIP BETWEEN ANXIETY LEVEL AND ADAPTIVE POTENTIAL OF STUDENTS

У статті наведено результати дослідження проблеми взаємозв'язку рівня тривожності та адаптаційного потенціалу студентів.

Основна мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити взаємозв'язок рівня тривожності й адаптаційного потенціалу студентів.

Обґрунтовано теоретико-методологічні основи дослідження проблеми тривожності й адаптаційного потенціалу студентів. Згідно з результатами теоретичного аналізу літератури, виокремлено основні наукові підходи до характеристики тривожності, а саме: психоаналітичний, біхевіористичний, когнітивний, емотивний.

Представлено структуру тривожності студентів, яка містить такі складники: когнітивний компонент як комплекс знань або розуміння щодо передбачуваних неприємних обставин (показник – самоусвідомлення); мотиваційний компонент, який відображає комплекс мотивів, що зумовлюють досягнення цілей – мотивація успіху та уникнення невдачі (показник – мотивація досягнення цілей); емоційний компонент, який характеризує сукупність переживань, емоцій, які проявляються у вигляді тривожності, сигналів про тривожні ситуації (показник – емоційний інтелект); поведінковий компонент, який передбачає сукупність реакцій особистості на непередбачувані складні обставини (показник – локус контролю).

Визначено та охарактеризовано психологічні чинники тривожності студента: об'єктивні: освітнє середовище, родинно-сімейні взаємовідносини, референтна група, режим життєдіяльності; суб'єктивні: загальна ерудиція, стресостійкість, самооцінка, адаптаційний потенціал. Адаптаційний потенціал визначено ключовим чинником тривожності студентів і розглянуто як складну систему психологічних, соціально-психологічних і психічних властивостей, якостей, що актуалізуються особистістю для створення, реалізації нових програм поведінки у змінених умовах життєдіяльності.

Визначено рівень тривожності й адаптаційного потенціалу студентів, зокрема підвищений рівень тривожності у переважній більшості майбутніх фахівців, що зумовлює характер подальшої роботи над корекцією зазначеного явища, яка передбачає детальний розгляд питання впливу адаптаційного потенціалу як чинника тривожності студентів, розроблення програми розвитку зазначеного явища з метою зниження рівня тривожності молоді. Досліджено особливості взаємозв'язку рівня тривожності й адаптаційного потенціалу студентів. За результатами емпіричного дослідження встановлено, що рівень тривожності студентів зумовлений рівнем адаптаційного потенціалу майбутніх фахівців: чим вище рівень адаптаційного потенціалу, тим нижче рівень тривожності, і навпаки.

Для визначення взаємозв'язку між рівнями тривожності й адаптаційним потенціалом студентів застосовано кореляційний аналіз із використанням комп'ютерно-статистичної програми SPSS.

Розроблено програму розвитку адаптаційного потенціалу студентів, яка ґрунтується на основі особистіно-орієнтованого, біхевіористичного, середовищного, психодинамічного підходів. Програма спрямована на усвідомлення студентами адаптаційних проблем, на розвиток комунікативних

умінь, формування здатності до прийняття змін, що відбуваються у процесі навчання в закладі вищої освіти. Аналіз результатів запровадження програми з розвитку адаптаційного потенціалу студентів довів її ефективність. Виявлено статистично значущі відмінності між показниками адаптаційного потенціалу I та II зрізів експериментальної групи. Статистично значущих відмінностей у студентів контрольної групи в рівнях розвитку адаптаційного потенціалу не виявлено. Підтверджена ефективність тренінгової програми розвитку адаптаційного потенціалу студентів свідчить про доцільність її використання задля зниження рівня тривожності здобувачів освіти.

Ключові слова: адаптаційний потенціал студентів, тривожність студентів, освітній процес, експеримент, тренінгова програма, концептуальна модель, компоненти.

The article presents the results of a study of the relationship between the level of anxiety and the adaptive potential of students.

The main purpose of the article is to theoretically substantiate and empirically investigate the relationship between the level of anxiety and adaptive potential of students.

The theoretical and methodological foundations of the study of the problem of anxiety and adaptive potential of students are substantiated. According to the results of the theoretical analysis of the literature, the main scientific approaches to the characterization of anxiety are distinguished, namely: psychoanalytic; behavioristic; cognitive; emotional.

The structure of students' anxiety is presented, which includes the following components: cognitive component as a set of knowledge or understanding of the expected unpleasant circumstances (indicator - self-awareness); motivational component, which reflects a set of motives that determine the achievement of goals, motivation for success and avoidance of failure (indicator - motivation for achieving goals); emotional component, which characterizes a set of experiences, emotions that manifest themselves in the form of anxiety, signals about disturbing situations (indicator - emotional intelligence); behavioral component, which involves a set of personality reactions to unforeseen difficult circumstances (indicator - locus of control).

The psychological factors of student anxiety are identified and characterized: objective: educational environment, family and family relationships, reference group, lifestyle; subjective: general erudition, stress resistance, self-esteem, adaptive potential. Adaptive potential is identified as a key factor in students' anxiety and explained as a complex system of psychological, socio-psychological and mental properties, qualities that are actualized by the individual to create and implement new behavioral programs in changed living conditions.

The level of anxiety and adaptive potential of students is determined, in particular, the increased level of anxiety in the vast majority of future specialists, which determines the nature of further work on the correction of this phenomenon, which involves a detailed consideration of the influence of adaptive potential as a factor of student anxiety, the development of a program for the development of this phenomenon in order to reduce the level of anxiety of young people. The peculiarities of the relationship between the level of anxiety

УДК 159.942.5-057.875:316.614]-043.5
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.15>

Калюжна Є.М.

к.психол.н., доцент,
доцент кафедри практичної психології
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

Білик К.М.

доктор філології з філології,
старший викладач кафедри
романської філології
та порівняльно-типологічного
мовознавства
Київський столичний університет
імені Бориса Грінченка

and the adaptive potential of students are investigated. According to the results of the empirical study, it was found that the level of students' anxiety is determined by the level of adaptive potential of future specialists: the higher the level of adaptive potential, the lower the level of anxiety, and vice versa.

To determine the relationship between anxiety levels and students' adaptive potential, a correlation analysis was applied using the computer statistical program SPSS.

A program for the development of students' adaptive potential has been developed, based on personality-oriented, behavioral, environmental, and psychodynamic approaches. The program aims to make students aware of adaptation problems; to develop communication skills, to form the ability to accept changes that occur in the process of studying at a higher education institution. The analysis of the results of implementing the program for the development of students' adaptive potential proved its effectiveness. Statistically significant differences between the indicators of adaptive potential of the I and II sections of the experimental group were found. There were no statistically significant differences in the levels of adaptive potential development among students of the control group. The confirmed effectiveness of the training program for the development of students' adaptive potential indicates the expediency of its use to reduce the level of anxiety of students.

Key words: students' adaptive potential, students' anxiety, educational process, experiment, training program, conceptual model, components.

Постановка проблеми. Студенти закладу вищої освіти, здобуваючи фах у динамічному освітньому процесі, ураховуючи змінні умови навчання, потребують особливого супроводу під час розкриття адаптаційного потенціалу, адже від зазначеного явища залежать їх емоційна стабільність, стресостійкість, здатність здобувати професійну компетентність, спроможність застосовувати навички самоконтролю та саморегуляції, оволодівати вміннями тайм-менеджменту, комунікації. Адаптаційний потенціал як явище передбачає включення особистості в нове середовище соціуму, що потребує розвитку психологічних механізмів, завдяки чому особистість забезпечує власну адекватну орієнтацію у змінних обставинах, успішно пристосовується до швидкоплинних умов соціального контексту життєдіяльності, які окреслені рамками простору професійного спрямування, особливостями освітньої діяльності, що зумовлює розвиток особистості студента, його самостійність. Окрім того, адаптаційний потенціал стає важливим чинником у подоланні тривожності студентів під час вирішення проблем, труднощів, розв'язання складних конфліктних ситуацій. Адже за відсутності здатності застосовувати адаптаційний потенціал студенти відчувають нестабільність, хвилювання, переживання, що негативно відбивається на якості отримання професійних знань, умінь і навичок. Тому проблема розвитку адаптаційного потенціалу є першочерговою у процесі подолання тривожності студентів під час становлення професійної компетентності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Вивченням потенціалу займалися такі вчені: І. Безсмертна [1], Ю. Бреус [10], В. Міляєва [10], А. Москальова [11], І. Мурашко [12], Т. Саврасова-В'юн [14]. Н. Дятленко [8], Л. Гармаш [6] та ін. вивчали адаптацію студентів-першокурсників до навчання у вищих навчальних закладах;

Питання рівня тривожності досліджували О. Батюх [2], К. Хорні [19] та ін.

Вивчення проблеми рівня тривожності та адаптаційного потенціалу студентів свідчить про неоднозначність трактувань визначених конструктів представниками різних концепцій. Аналіз отриманих результатів за темою дослідження свідчать про те, що сьогодні проблема

взаємозв'язку між рівнем тривожності й адаптаційним потенціалом студентів є недостатньо дослідженою.

Мета статті – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити взаємозв'язок рівня тривожності й адаптаційного потенціалу студентів.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Аналіз наукових досліджень засвідчує значну кількість праць, які присвячені тлумаченню феномена тривожності, тому виокремлено основні **підходи до визначення терміну тривожність (психоаналітичний, біхевіористичний, когнітивний, емотивний)**.

Орієнтуючись на дослідження Б. Барчі [1], Н. Дакал [7], ґрунтуючись на емотивному підході, **тривожність студентів розглядаємо** як емоційний стан особистості студентського віку, що проявляється в переживаннях щодо невизначеності, несприятливого розвитку життєвих обставин.

Представлено власну концептуальну модель тривожності студентів, (А. Бек [17], Я. Омельченко [13], І. Стрілецької [15], І. Ясточкіної [16] та інших), яка містить такі складники: когнітивний компонент як комплекс знань або розуміння щодо передбачуваних неприємних обставин (показник – самоусвідомлення); мотиваційний компонент, який відображає комплекс мотивів, що обумовлюють досягнення цілей – мотивація успіху та уникнення невдачі (показник – мотивація досягнення цілей); емоційний компонент, який характеризує сукупність переживань, емоцій, які проявляються у вигляді тривожності, сигналів про тривожні ситуації (показник – емоційний інтелект); поведінковий компонент, який передбачає сукупність реакцій особистості на непередбачувані складні обставини (показник – локус контролю).

Визначено та охарактеризовано психологічні чинники тривожності студента: об'єктивні чинники тривожності студентів визначають зовнішні соціально-психологічні, професійні умови становлення особистості, формування характерних особливостей, умінь, навичок, здатностей майбутніх фахівців. До них належать: **освітнє середовище, родинно-сімейні взаємовідносини, референтна група, режим життєдіяльності;**

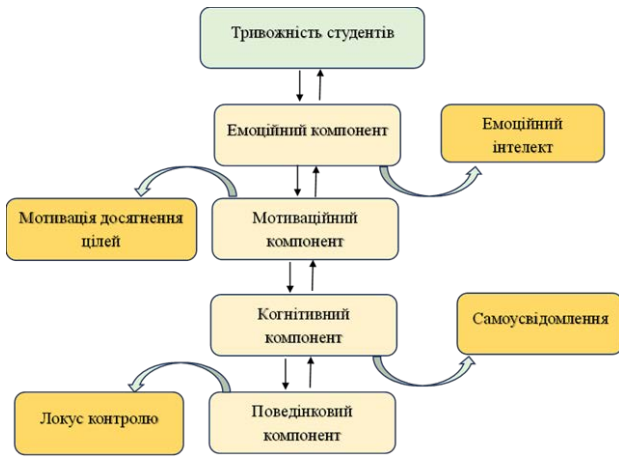

Рис. 1. Структура тривожності студентів

Суб'єктивні чинники тривожності студентів об'єднують специфіку розвитку мотиваційної сфери, особливості формування свідомості та самосвідомості особистості, стилю її поведінки, розкривають індивідуальне бачення, спроможності. Серед них варто виокремити: **загальну ерудицію, стресостійкість, самооцінку, адаптаційний потенціал.**

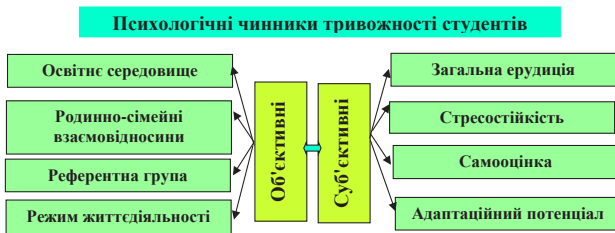

Рис. 2. Психологічні чинники тривожності студентів

Адаптаційний потенціал є ключовим чинником тривожності студентів. Керуючись тлумаченням О. Литвиненко [9], адаптаційний потенціал вважається складною системою психологічних, соціально-психологічних і психічних властивостей, якостей, що актуалізуються особистістю для створення, реалізації нових програм поведінки в змінених умовах життєдіяльності. Залежно від набутого рівня адаптаційного потенціалу залежить рівень тривожності студентів.

Емпіричне дослідження проводилось у Київському столичному університеті імені Бориса Грінченка, серед студентів 1, 2 курсу спеціальності 035 Філологія (французька, іспанська, італійська). У дослідженні брало участь 64 студенти, переважали кореспонденти жіночої статі, проте були і чоловічі.

Дослідження емоційного інтелекту студентів здійснювалося за допомогою тесту емоційного інтелекту [15].

Вивчення рівня мотивації досягнення цілей відбувалося на основі методики діагностики особистості на мотивацію успіху [18].

Дослідження рівня самоусвідомлення студентів здійснювалося за допомогою шкали самодіагностики «самоусвідомлення» [4].

Рівень локусу контролю студентів було досліджено завдяки Дослідженню поведінкового компонента тривожності студентів тесту «Локус контролю» [21], спрямованого на виявлення рівня локуса контролю особистості.

За результатами підрахунку отриманих даних, ураховуючи, що низькі значення вищезазначених складників вказують на високі значення тривожності, було схарактеризовано загальні рівні тривожності студентів:

- низький рівень тривожності мають студенти, які легко орієнтуються та відкрито виражають власні емоції, вміють керувати емоціями відповідно до ситуації.
- середній рівень тривожності притаманний студентам, які здатні співпереживати, розуміти інших, однак можуть відсторонюватись, поводитися стримано.
- високий рівень тривожності характеризує студентів, які відчувають труднощі у диференціації, вираженні емоцій, розумінні інших, не вміють керувати своїми емоціями, невпевнені у собі, мають слабкий рівень самоаналізу.

Крім того, задля підтвердження отриманих вище результатів було досліджено загальний рівень тривожності студентів за допомогою шкали тривоги Спілбергера-Ханіна (State-Trait Anxiety Inventory – STAI).

Рівень адаптаційного потенціалу студентів вивчався за допомогою методики дослідження соціально-психологічної адаптації [20]. (табл. 1).

За результатами аналізу отриманих даних досліджено відсоткове співвідношення рівнів показників тривожності студентів.

Таблиця 1

Компоненти	Показники	Кількісні значення рівнів складників тривожності студентів		
		Високий	Середній	Низький
Емоційний	Емоційний інтелект	1-3 бали	4-7 балів	8-10 балів
Мотиваційний	Мотивація досягнення цілей	1-10 балів	11-20 балів	21 бал і вище
Когнітивний	Самоусвідомлення	91 бал і вище	51-90 балів	1-50 балів
Поведінковий	Локус контролю	0-11 балів	12-32 бали	33-44 бали

Рівень емоційного компонента тривожності студентів визначено на основі дослідження рівня показника «емоційний інтелект».

Рівні показника емоційного компонента тривожності студентів вказують на недостатній розвиток емоційного інтелекту в студентів, оскільки значна частина студентів мають труднощі під час вираження емоцій, слабо розуміють емоції інших, здатні керувати власними емоціями за допомогою інших, часто відсторонюються від співпереживання; лише незначна частина студентів має спроможність до вираження власних емоцій, розуміння емоцій інших, здатні керувати емоціями відповідно до обставин.

Рівень мотиваційного компонента тривожності студентів досліджено на основі вивчення рівнів показника «мотивація досягнення цілей».

Констатуючи отримані результати, важливо зауважити, що рівень мотиваційного компонента тривожності студентів свідчить про слабку готовність студентів досягати успіхів у діяльності, самовдосконалюватися, виконувати складні життєві завдання самостійно, лише незначна частина досліджуваних прагнуть досягати успіху в професійній і особистісній сферах.

Рівень когнітивного компонента тривожності студента аналізувався на основі дослідження рівня показника «самоусвідомлення».

У цілому, за результатами аналізу показника когнітивного компонента тривожності студентів виявлено недостатньо розвинену здатність до самоаналізу в переважній більшості респондентів, лише п'ята частина студентів досконало аналізують власну діяльність, мають упевненість у собі.

Рівень поведінкового компонента тривожності студентів було досліджено завдяки вивченню рівня показника «локус контролю».

Загалом, результати дослідження поведінкового компонента тривожності студентів вказують на те, що більшість респондентів відповідалість за власну діяльність покладають на обставини, інших людей, не мають здатності зв'язати своїх дій із їх наслідками, подіями в житті, лише незначна частина майбутніх фахівців спроможна виконувати будь-яку діяльність, покладаючись на власні зусилля та здібності (табл. 2).

Згідно з результатами дослідження рівнів зазначених складників тривожності студентів розподілено на три групи відповідно до рівня тривожності за компонентним складом (таблиця 3).

У табл. 3 зафіксовано, що більшість студентів мають середній (40,6 %) і високий (35,9 %) рівні тривожності, 23,5 % респондентів належать до групи з низьким рівнем тривожності.

У підтвердження результатів аналізу рівня тривожності студентів, отриманими за компонентною структурою досліджуваного явища, проаналізовано результати діагностики загального рівня тривожності за шкалою тривожності Спілбергера-Ханіна. З'ясовано, що загальний рівень тривожності студентів за шкалою розподілено таким чином: високий рівень характерний для 32,8 % досліджуваних, середній рівень мають 46,9 % респондентів, 20,3 % студентів мають низький рівень тривожності.

Згідно з порівняльним аналізом рівня тривожності студентів за компонентною структурою та загального рівня тривожності за шкалою тривожності Спілбергера-Ханіна за допомогою кореляційного аналізу за критерієм χ^2 та G – критерій знаків майже не виявлено розбіжностей у значеннях, тому коефіцієнт кореляції на рівні $\rho=1$. Отримана тенденція

Таблиця 2

№	Компоненти, показники тривожності студентів	Рівень (кількість респондентів у %)		
		В	С	Н
<i>Емоційний компонент</i>				
1	Емоційний інтелект	25,0	37,5	37,5
<i>Мотиваційний компонент</i>				
2	Мотивація досягнення цілей	20,3	40,6	39,1
<i>Когнітивний компонент</i>				
3	Самоусвідомлення	26,5	39,1	34,4
<i>Поведінковий компонент</i>				
4	Локус контроль	26,6	40,6	32,8

Таблиця 3

Рівні тривожності студентів	Кількість досліджуваних (у %)	
	Рівень тривожності за компонентним складом	Загальний рівень тривожності за шкалою Спілбергера-Ханіна
Низький рівень	23,5	20,3
Середній рівень	40,6	46,9
Високий рівень	35,9	32,8

надає можливість за основу для подальшого дослідження обрати рівень тривожності за компонентною структурою.

Отже, за результатами емпіричного дослідження виявлено особливості рівнів тривожності студентів, зокрема, підвищений рівень тривожності у переважній більшості майбутніх фахівців, що обумовлює характер подальшої роботи над корекцією зазначеного явища, яка передбачає детальний розгляд питання впливу адаптаційного потенціалу як чинника тривожності студентів і розробку програми розвитку адаптаційного потенціалу майбутніх фахівців із метою зниження рівня тривожності молоді.

Рівень адаптаційного потенціалу студентів було визначено за допомогою методики дослідження соціально-психологічної адаптації [20].

За результатами аналізу діагностики виявлено (табл. 2.5, додаток Б.3), що високий рівень адаптаційного потенціалу мають 26,6 % студентів, середній рівень притаманний 37,5 % досліджуваним, 35,9 % респондентів мають низький рівень зазначеного явища.

Важливо констатувати, що рівень адаптаційного потенціалу студентів розвинений недостатньо, адже більшість досліджуваних доволі складно пристосовується до змінних умов життєдіяльності, частина з них шукає допомоги з боку інших людей, проявляючи неготовність брати на себе відповідальність за вирішення життєвих завдань.

Для встановлення взаємозв'язку між рівнем тривожності й адаптаційним потенціалом студентів було застосовано кореляційний аналіз.

Згідно з аналізом результатів встановлено статистично значущі відмінності на рівні ($p < 0,01$) між рівнями тривожності й рівнем адаптаційного потенціалу студентів.

Отже, за результатами емпіричного дослідження встановлено, що рівень тривожності студентів обумовлений рівнем розвитку адаптаційного потенціалу майбутніх фахівців: чим вище рівень адаптаційного потенціалу, тим нижче рівень тривожності, і навпаки. Тому вважаємо за доцільне акцентувати увагу на визначених особливостях тривожності та адаптаційного потенціалу в розробці програми розвитку адаптаційного потенціалу студентів.

Задля вдосконалення рівня розвитку адаптаційного потенціалу майбутніх фахівців нами було розроблено програму розвитку зазначеного явища та апробовано її в межах проведення формувального етапу експерименту.

Практичну реалізацію програми з розвитку адаптаційного потенціалу студентів здійснено у тренінговій формі, адже тренінг – організаційна форма навчально-виховної роботи, яка спираючись на досвід і знання учасників, забезпечує ефективне використання різних

педагогічних методів, за рахунок створення позитивної емоційної атмосфери в групі та спрямовується на отримання сформованих навичок і життєвих компетенцій.

За результатами впровадження тренінгової програми з розвитку адаптаційного потенціалу студентів в експериментальній групі виявлено статистично значущі відмінності на рівні ($p < 0,05$) між показниками адаптаційного потенціалу до та після експерименту (I, II зрізи) у контрольній групі таких відмінностей не зафіксовано.

За даними табл. 2.8 зафіксовано, що результати I та II зрізів рівнів розвитку адаптаційного потенціалу у студентів експериментальної групи змінилися: високий рівень підвищився (з 23,8% до 40,9 %) за рахунок зниження показників середнього (з 42,9 % до 38,1 %) та низького (з 33,3 % до 19 %) рівнів.

Серед студентів контрольної групи статистично значущих зрушень у рівнях адаптаційного потенціалу не відбулося. За результатами I та II зрізів виявлено, що показники високого, середнього, низького рівнів залишилися незмінними. За критерієм знаків різниця між показниками не є статистично значущою.

У результаті впровадження тренінгової програми з розвитку адаптаційного потенціалу студентів зафіксовано також відмінності між I та II зрізами на рівні ($p < 0,05$) в рівнях тривожності та її складників у здобувачів експериментальної групи. В контрольній групі особливих змін не зафіксовано.

Результати дослідження рівня розвитку емоційного компонента тривожності студентів (див. табл. 2.9) між I та II зрізами відображають зростання кількості здобувачів освіти експериментальної групи з високим рівнем (із 23,8 % до 33,3 %) за рахунок зменшення студентів низького рівня (з 38,1 % до 14,3 %), середній рівень змінився (з 38,1 % до 52,4 %). За критерієм знаків ці відмінності статистично значущі.

У контрольній групі показники I та II зрізів у рівнях розвитку емоційного компонента тривожності студентів статистично значущих змін не відбулося: кількість студентів із високим, середнім, низьким рівнями залишилася незмінною (22,7 %, 36,4 %, 40,9% відповідно).

У табл. 2.9 зазначено, що результати I та II зрізів рівнів розвитку мотиваційного компонента тривожності студентів мають статистично значущі відмінності (на рівні $p < 0,05$) в експериментальній групі: високий рівень збільшився (з 23,8 % до 38,1 %) за рахунок зменшення кількості студентів групи з низьким рівнем (з 33,3 % до 14,3 %), середній рівень змінився (з 42,9 % до 47,6 %).

Змін між показниками I та II зрізів у значеннях мотиваційного компонента тривожності студентів контрольної групи не відбу-

лося, оскільки кількість студентів із високим, середнім, низьким рівнями не змінився. За критерієм знаків така різниця між значеннями показника мотиваційного компонента не є статистично значущою.

За результатами дослідження рівня когнітивного компонента тривожності студентів експериментальної групи між I та II зрізами виявлено зростання кількості здобувачів освіти з високим рівнем (із 23,6 % до 42,9 %) за рахунок зменшення студентів із низьким рівнем (з 38,1 % до 14,3 %), кількість студентів із середнім рівнем змінилася (з 33,3 % до 42,9 %). За критерієм знаків ці відмінності є статистично значущі.

У контрольній групі показники I та II зрізів у рівнях когнітивного компонента тривожності студентів статистично значущих змін майже не відбулося: кількість студентів із високим рівнем залишилася незмінною (27,3 %), кількість здобувачів освіти з середнім рівнем збільшилася на 9,1 %, кількість респондентів із низьким рівнем змінилася (з 36,4% до 27,3%).

Результати I та II зрізів рівнів поведінкового компонента тривожності студентів свідчать про статистично значущі відмінності (на рівні $p < 0,05$) в експериментальній групі студентів: високий рівень збільшився (з 23,8 % до 38,1 %) за рахунок зменшення кількості студентів групи з низьким рівнем (із 42,9 % до 23,8 %), середній рівень змінився (з 33,3 % до 38,1 %).

У значеннях поведінкового компонента тривожності студентів контрольної групи змін між I та II зрізами не відбулося, адже кількість студентів, які належать до високого, середнього, низького рівнів залишилася незмінною (22,7 %, 36,4 %, 40,9 % відповідно). За критерієм знаків така різниця між значеннями показника поведінкового компонента не є статистично значущою.

Виокремлено значні відмінності (на рівні $p < 0,05$) у рівнях тривожності студентів за компонентним складом в експериментальній групі: високий рівень зменшився (з 33,3 % до 19 %) за рахунок збільшення показників низького рівня (з 28,6 % до 47,6 %), кількість студентів із середнім рівнем зменшилася (з 38,1 % до 33,3 %). Виявлені відмінності критерієм знаків є статистично значущими.

Статистично значущих змін у рівнях тривожності студентів контрольної групи майже не відбулося. За результатами I та II зрізів виявлено незначні зміни: середній рівень залишився незмінним (40,9 %), високий і низький рівні змінилися на 4,6 %.

За результатами дослідження рівня тривожності студентів за шкалою Спілбергера-Ханіна експериментальної групи між I та II зрізами виявлено зменшення кількості здобувачів освіти з високим рівнем (із 33,3 % до 19 %) за рахунок збільшення кількості студентів низького рівня (з 23,8 % до 47,6 %), середній рівень

змінився на 9,6 %. Ці відмінності є статистично значущі за критерієм знаків.

У контрольній групі показники I та II зрізів у рівнях тривожності студентів за шкалою Спілбергера-Ханіна статистично значущих змін не відбулося: кількість студентів із високим рівнем змінилася (з 31,8% до 40,9 %), здобувачів освіти з середнім рівнем зменшилося (з 45,5 % до 36,4 %), кількість респондентів із низьким рівнем залишилася незмінною.

Висновки із проведеного дослідження.

Таким чином, результати формувального експерименту свідчать про те, що передумовою розвитку адаптаційного потенціалу студентів є тренінгова програма з розвитку зазначеного феномена, яка спрямована на створення умов щодо успішної соціалізації, адаптації майбутніх фахівців, подолання труднощів, розкриття індивідуальних характеристик розвитку навичок емоційної регуляції поведінки, підвищення рівня мотивації саморозвитку.

Перспективами подальших наукових розвідок є впровадження і перевірка ефективності тренінгової програми з розвитку здатності студентів адаптуватись до сесії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Барчі Б.В. Тривожність студентів першого курсу як психолого-педагогічна проблема. *Психологія: теорія і практика*. 2018. № 1(1). С. 7–13.
2. Батюх О.В. Важливість дослідження тривожності у студентів першого курсу. *Медсестринство*. 2011. № 4. С. 22–23.
3. Безсмертна І.С., Демид О.А. Особистісний потенціал як чинник адаптації в умовах дослідження сучасного середовища. *SWORLD*. 2013. № 20(1). С. 56–58.
4. Бутенко Н.Ю., Черпак А.Є. Методичні рекомендації та завдання для підготовки до міждисциплінарного тренінгу для студентів спеціальності «Менеджмент організацій» магістерських програм «Менеджмент корпорацій», «Менеджмент малого бізнесу», «Менеджмент інноваційної діяльності». Київ : КНЕУ, 2008. С. 171.
5. Власова О.І., Семиченко В.А., Пащенко С.Ю., Невідома Я.Г. Психологія вищої школи : підручник. Київ : Київський університет, 2016. 405 с.
6. Гармаш Л. Шляхи оптимізації інтелектуального потенціалу студентів-першокурсників при адаптації до навчального процесу в ВНЗ. *Актуальні проблеми психології. Психологія навчання. Медична психологія*. 2009. Т. 10. Вип. 13. С. 101–109.
7. Дакал Н., Черевичку О., Смірнов К., Зубко В. Особливості ситуаційної та особистісної тривожності студентів ЗВО. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 15. Науково-педагогічні проблеми фізичної культури (фізична культура і спорт)*. 2021. № 6(137). С. 50–53.
8. Дятленко Н.М. Умови адаптації студентів-першокурсників до навчання у ВНЗ. *Вісник психології і соціальної педагогіки*. 2012. Вип. 1.

9. Литвиненко О.Д. Адаптаційний потенціал як система адаптивностей особистості. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2018. № 2(1). С. 74–81.
10. Міляєва В.Р., Лебідь Н.К., Бреус Ю.В. Розвиток потенціалу особистості в умовах сучасного освітнього середовища. *Вісник Одеського національного університету*. 2013. № 18. С. 53–59.
11. Москальова А.С. Психологічні особливості особистісного потенціалу подолання професійних криз керівниками загальноосвітніх навчальних закладів. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2016. № 2. С. 61–75.
12. Мурашко І.В. Розкриття поняття «особистісний потенціал» та його психологічної структури. *Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання*. 2010. № 8(7). С. 196–205.
13. Омельченко Я.М. Вплив тривожних станів різної інтенсивності на навчальну успішність молодших школярів. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. 2009. Вип. 1. С. 190–200.
14. Саврасова-В'юн Т.О. Готовність до лідерства як чинник стресостійкості студентів. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка*. 2021. № 36 (2). С. 84–90.
15. Стрілецька І.І. Тривожність як індивідуальна властивість особистості (теоретичний аспект). *Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Серія «Психологічні науки»*. 2015. № 1(46). С. 266–272.
16. Ясточкіна І. Особистісна тривожність як соціально-психологічна проблема. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2020. № 6. С. 165–170.
17. Aaron T. Beck, & Clark, David A. *Cognitive therapy of anxiety disorders: science and practice*. 1954. Guilford Press.
18. Ehlers, T. *Motivation for success*. 2006. Retrieved from <https://womenplus.com.ua/en/items/motivation-for-success/>.
19. Horney, K. *The Neurotic Personality of Our Time*. N. Y.: W. W. Norton and Company, 1937. Inc.
20. Rogers, C.R., & Dymond, R.F. *Psychotherapy and Personality Change. Coordinated Research Studies in the Client Centered Approach*. Chicago: University of Chicago Press, 1954. P. 23–35.
21. Rotter, J.B. Generalized expectancies for internal versus external control of reinforcement. *Psychological Monographs: General and Applied*, 1966. 80(1), 1–28. <http://dx.doi.org/10.1037/h0092976>

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ АЛКОГОЛЬНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ У ПІДЛІТКІВ

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF ALCOHOL ADDICTION IN ADOLESCENTS

У статті представлено теоретичний аналіз психологічних аспектів формування алкогольної залежності у підлітків, акцентуючи увагу на тому, як різні психологічні фактори сприяють розвитку залежності.

Встановлено, що більшість вчених визначають підлітковий вік як найбільш вразливий до негативного впливу навколишнього середовища, схильний до стресових і конфліктних ситуацій. Тому, підлітки можуть використовувати алкоголь, як механізм подолання стресу та емоційної регуляції. Алкогольна залежність має глибокі наслідки для розвитку підлітків, особливо з точки зору когнітивних функцій, таких як пам'ять, увага та прийняття рішень. Виходячи з вище сказаного, розуміння психологічних аспектів алкогольної залежності у підлітків має ключове значення.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі психологічних аспектів формування алкогольної залежності підлітків.

Визначено, що одними з основних факторів є емоції так, як підлітки можуть звертатися до алкоголю, як спосіб самолікування емоційних болів. А, саме застосовується, як засіб для боротьби з тривогою, депресією та низькою самооцінкою. Когнітивні фактори, такі як помилкове переконання у тому, що алкоголь покращує соціальну взаємодію або знижує емоційний дискомфорт, додатково посилюють ризик розвитку алкогольної залежності. Поведінкові фактори впливають на реакцію людини на різні стимули, як внутрішні, так і зовнішні. Тому, вживання алкоголю, як спосіб впоратися зі стресом або уникнути проблем може швидко стати звичкою. Це означає, що тяга до алкоголю може відбуватися без свідомого рішення, особливо коли діяльність пов'язана зі значним позитивним або негативним підкріпленням. Соціально-психологічні аспекти, зокрема, тиск з боку однолітків та потреба в соціальній адаптації, можуть спонукати до споживання алкоголю, навіть якщо існують сумніви чи опір з боку особистості.

Для ефективного запобігання алкогольній залежності серед підлітків необхідний комплексний підхід, який включає виховання в сім'ї, освітні програми, раннє втручання та широку підтримку громади. Залучення до здорового способу життя, розвиток соціальних навичок та підвищення самооцінки є ключовими елементами профілактики.

Ключові слова: підлітковий вік, поведінка, алкогольна залежність, емоційні фактори, когнітивні спотворення, поведінкові аспекти, соціально-психологічні впливи.

The article presents a theoretical analysis of the psychological aspects of adolescent alcohol addiction, focusing on how various psychological factors contribute to the development of addiction. It has been established that most scientists define adolescence as the most vulnerable to the negative influence of the environment, prone to stressful and conflict situations. Therefore, adolescents can use alcohol as a mechanism for coping with stress and emotional regulation. Alcohol addiction has profound consequences for adolescent development, especially in terms of cognitive functions such as memory, attention, and decision-making. Based on the above, understanding the psychological aspects of alcohol addiction in adolescents is of key importance.

The purpose of the article is to theoretically analyze the psychological aspects of adolescent alcohol addiction.

It has been determined that one of the main factors is emotional, as adolescents can turn to alcohol as an attempt to self-medicate emotional pain. Namely, it is used as a means to combat anxiety, depression and low self-esteem. Cognitive factors, such as the false belief that alcohol improves social interaction or reduces emotional discomfort, further increase the risk of alcohol addiction. Behavioral factors affect a person's response to various stimuli, both internal and external. Drinking alcohol as a way to cope with stress or avoid problems can quickly become a habit. This means that craving for alcohol can occur without a conscious decision, especially when the activity is associated with significant positive or negative reinforcement. Social and psychological aspects, such as peer pressure and the need for social adaptation, can lead to alcohol consumption, even if there are doubts or resistance on the part of the individual.

Effective prevention of alcohol addiction among adolescents requires a comprehensive approach that includes family education, educational programs, early intervention, and broad community support. Engaging in healthy lifestyles, developing social skills, and increasing self-esteem are key elements of prevention.

Key words: adolescence, behavior, alcohol addiction, emotional factors, cognitive distortions, behavioral aspects, socio-psychological influences.

УДК 159.973:616.89-008.441.3-053.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.16>

Козира П.В.

к.психол.н.н.,

доцент кафедри практичної психології
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Підлітковий вік є вирішальним періодом розвитку, коли зміни відбуваються одночасно на фізичному, церебральному та психологічному рівнях. Психологічні труднощі підлітка можуть виникати не лише в результаті фізичного, статевого дозрівання, але і як наслідок кризи особистості або конфлікту в спілкуванні з близькою людиною. А, отже переживання кризи може викликати різні форми поведінки, що характеризуються зниженням адаптив-

ності підлітків: девіантна поведінка, адиктивна поведінка [1, с. 110]. Така поведінка не лише повертає їх до безпосередніх ризиків для здоров'я, але й закладає основу для тривалої алкогольної залежності. Згідно з дослідженнями встановлено, що близько 82% людей у віці 12-22 років вживають алкоголь з різною частотою. Середній вік першого вживання алкоголю в 2003 році становив 14 років, а в 1965 році - 17,5 років. Всесвітня організа-

ція охорони здоров'я (ВООЗ) підкреслює, що ранній початок вживання алкоголю підвищує ризик розвитку залежності в більш пізньому віці [20].

Алкогольна залежність у підлітків часто пов'язана з різними психологічними факторами, такими як низька самооцінка, стрес, депресія та вплив соціального оточення. Виходячи з вище сказаного, розуміння психологічних аспектів алкогольної залежності у підлітків має ключове значення для розробки ефективних стратегій профілактики та лікування.

Питання алкогольної поведінки особистості розглядалося в роботах Т. П. Спіріної [2], О. Л. Христук [3], В. Свідовської [1], Д. Кларк [9], К.Л. Генрі [14], С.Т. Тіффані [17] та інших.

Водночас, попри значну кількість досліджень, що охоплюють тему алкогольної залежності, мало уваги приділено вивченню психологічних аспектів, що лежать в основі розвитку алкогольної поведінки у підлітків.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі психологічних аспектів формування алкогольної залежності підлітків.

Алкоголізм, також відомий як алкогольна залежність, представляє собою комплексний психофізіологічний розлад, що характеризується інтенсивною потребою в споживанні алкоголю. Ця залежність не лише зумовлена біологічними процесами, але й глибоко інтегрована в метаболічні шляхи людини, що впливає на обмін речовин в організмі [5, с. 216]. Цей стан визнаний складним розладом мозку, який включає різні фактори такі, як генетика, психологія та вплив навколишнього середовища. Статистичні дані Національного інституту зловживання алкоголем та алкоголізму (NIAAA) вказують на те, що в Сполучених Штатах Америки значна частина населення відповідає критеріям розладу вживання алкоголю (AUD), тобто мають потяг чи сильне бажання вживати алкоголь у певний момент свого життя, з помітною поширеністю серед підлітків та молодих людей [4].

Підлітковий вік приблизно коливається від початку статевого дозрівання до початку дорослого життя (тобто від 10 до 19 років) та характеризується пошуком ідентичності, автономії та почуття власної гідності [16, с. 428]. Початок статевого дозрівання знаменує значні фізичні зміни, включаючи збільшення вироблення гормонів і розвиток мозку. Тому, більшість вчених визначають підлітковий вік, як найбільш вразливий до негативного впливу навколишнього середовища, схильний до стресових і конфліктних ситуацій. Підлітки можуть використовувати алкоголь, як механізм подолання стресу та емоційної регуляції. Американські дослідження встановили, що до 8-го класу (коли учням зазвичай 13-14 років) майже 40 % учнів вживали алкоголь, а майже

п'ята частина (18 %) повідомляють, що були п'яні хоча б один раз. Крім того, до моменту досягнення учнями 12 класу (у віці 17–18 років) більше половини (55 %) вживали алкоголь. Вісім відсотків учнів 8 класів, 16 % учнів 10 класів і 25 % учнів 12 класів повідомили про надмірне епізодичне вживання алкоголю (п'ять або більше алкогольних напоїв за епізод) протягом останніх 2 тижнів [7, с. 70].

Алкогольна залежність має серйозні наслідки для підлітків так, як може викликати тривалі когнітивні порушення, особливо пам'яті, уваги та прийняття рішень [3, с. 106]. Було встановлено, що нейрогенез на цьому критичному етапі розвитку мозку потужно пригнічується етанолом, який впливає на префронтальну кору, яка бере участь у судженнях, контролі імпульсів і передбаченні [6, с. 401]. Як наслідок, підлітки можуть демонструвати нерозсудливість і брати участь у ризикованій поведінці, не лише пов'язаній із вживанням психоактивних речовин, але й в інших сферах життя, включаючи сексуальну поведінку. Виявлено, що вживання алкоголю у віці до 15 років пов'язане з ранньою вагітністю, злочинністю та захворюваннями, що передаються статевим шляхом [12, с. 933].

Вплив алкогольної залежності поширюється на сферу емоційного здоров'я, включаючи появу розладів настрою, труднощі в регуляції афекту та може призвести до довгострокових наслідків. Такі стани, як депресія та біполярний афективний розлад, помітно більш поширені серед підлітків із розладами, пов'язаними із вживанням алкоголю, порівняно з їхніми однолітками, які не вживають алкоголь [2, с. 47].

Також вплив алкогольної залежності на підлітків виходить за рамки індивідуального здоров'я, впливаючи на соціальні зв'язки, академічні досягнення та юридичну репутацію. Ці фактори можуть мати довгострокові наслідки для життєвої траєкторії підлітка [14, с. 39].

Психологічні фактори ризику, відіграють ключову роль у розумінні механізмів, що сприяють розвитку залежності. Вони охоплюють широкий спектр емоційних, когнітивних, поведінкових та соціально-психологічних аспектів. Під час досліджень було виявлено, що на думку підлітків, цілями вживання алкогольних напоїв є: підняття настрою (35,34%), полегшення спілкування з протилежною статтю (29,32%), впоратися з поганим настроєм (27,82%) і «заради розваги» (22,93%). У групі хлопчиків, які систематично вживають алкоголь, основними причинами були: для гарного настрою – 48,36%, для полегшення спілкування з протилежною статтю – 39,34%, для покращення поганого настрою – 35,25% [4].

Тому потрібно розглянути деякі з ключових аспектів детальніше:

Емоційні фактори відіграють значну роль у формуванні звичок вживання алкоголю серед підлітків. Однією з основних причин є спроба самолікування емоційних болів, таких як тривога, депресія або низька самооцінка. Ця тенденція пояснюється тим, що алкоголь може тимчасово зменшувати почуття тривоги та покращувати настрій, що робить його привабливим вибором для тих, хто намагається впоратися з проблемами без звернення за професійною допомогою [15, с. 118].

Дослідження встановили, що деякі підлітки (особливо дівчата) схильні вживати алкоголь в умовах емоційного дискомфорту, щоб впоратися з негативними емоціями [9, с. 1198]. Підтвердження цих результатів можна знайти в роботах В.М. Кокс та Е. Клінгер, де вказується, що в сім'ях, в яких батьки страждають на алкоголізм, підлітки вживають алкоголь, щоб впоратися зі стресом та емоціями [10, с. 174].

- Одними з ключових є також когнітивні фактори, а саме спотворення когнітивного сприйняття, що стосується нереалістичних переконань про алкоголь. Міфи та помилкові уявлення, наприклад, що алкоголь неодмінно покращує соціальну взаємодію або знижує емоційний дискомфорт, можуть спонукати осіб до його споживання. Такі бачення часто формуються під впливом медіа, стереотипів у соціальних групах чи в результаті недостатнього розуміння довгострокових наслідків зловживання алкоголем.

Також з підвищенням толерантності до алкоголю з'являється тенденція до заперечення наявності проблеми. Це може вести до ігнорування або недооцінки серйозності наслідків зловживання алкоголем та затримки пошуку або отримання лікування. Індивіди можуть переконувати себе, що вони контролюють ситуацію, або що їх вживання алкоголю не відрізняється від вживання іншими людьми, навіть коли це не відповідає дійсності [17, с. 149].

Інший важливий когнітивний фактор — це імпульсивність та пошук нових відчуттів. Підлітки з високим рівнем імпульсивності або з потребою в нових враженнях можуть бути більш схильні до експериментів з алкоголем та його надмірним вживанням. Ці особливості пов'язані зі специфічною структурою та функціонуванням мозку, що впливає на прийняття рішень, самоконтроль та оцінку ризиків [11, с. 2159].

Поведінкові фактори визначають, як індивід реагує на внутрішні та зовнішні стимули, включаючи стрес, соціальні ситуації, та емоційні стани. Два важливі аспекти це – формування звичок і умовні рефлекси. Вони детально ілюструють, як поведінкові відповіді можуть стати автоматичними та важко контрольованими. Це означає, що тяга до алкоголю може відбу-

ватися без свідомого рішення, особливо коли діяльність пов'язана зі значним позитивним або негативним підкріпленням. Цей процес часто характеризується зниженою здатністю терпіти труднощі, що супроводжується гедоністичними настроями – прагненням до негайного задоволення власних бажань. Така поведінка може вести до частих конфліктів, викликаних підвищеною образливістю та підозрілістю [19, с.855].

Комплекс неповноцінності, супроводжує адиктивну особистість, має вплив на поведінку, включаючи часту зміну життєвих позицій і уникнення ситуацій, де їхні здібності можуть бути оцінені об'єктивно. Навіть здавалося б, позитивна комунікабельність може мати поверхневий характер і обмежуватися коротким проміжком часу, що часто поєднується з бажанням залишити хороше враження на інших. Для осіб із залежностями також типові стереотипні та повторювані моделі поведінки, а іноді і пасивність, відсутність ініціативи, потреба в підтримці, тривожність, та труднощі в саморегуляції [1, с. 112].

- Соціально-психологічні фактори. Підлітки, наслідуючи поведінку батьків, друзів або персонажів медіа, що споживають алкоголь, можуть розвивати негативні звички вживання алкоголю. Серед найбільш впливових аспектів можна виділити такі, як тиск однолітків, соціальна ізоляція та сімейне середовище.

Тиск однолітків є одним з основних чинників, що впливає на рішення підлітка спробувати алкоголь. Сильний тиск з боку ровесників може змусити підлітка піддатися спокусі спробувати алкоголь, навіть якщо він має власні сумніви або опір щодо цього. Важливість прийняття в соціальній групі часто переважає над бажанням дотримуватися особистих переконань або здорового способу життя, особливо в підлітковому віці, коли визнання однолітками має велике значення.

Соціальна ізоляція також є важливою у формуванні алкогольної поведінки. Підлітки, які відчують відокремленість або неприйняття з боку однолітків, можуть шукати способи знайти прийняття та включеність у групу. Спільне вживання алкоголю часто сприймається, як легкий спосіб досягнути цього, оскільки спільні застілля або вечірки можуть пропонувати можливість соціалізації та зближення з іншими [13, с. 224].

Сімейне середовище має не менш важливий вплив. Результати наукових досліджень вказують на те, що підлітки, виховані в сім'ях з алкогольною залежністю, частіше схильні до вживання алкоголю, при цьому маючи тенденцію вживати його в ізоляції від однолітків [8, с. 109]. Неприятливі умови у сімейному мікросередовищі, включно з характером внутрішньо сімейних відносин і методами вихо-

вання, сприяють порушенню розвитку особистості підлітка, що може призводити до девіантної поведінки. Ці порушення формують патохарактерологічні реакції, які в подальшому можуть мотивувати до вживання психоактивних речовин, з метою полегшення негативних переживань і спрощення соціалізації з однолітками. Дослідження підкреслюють, що для розвитку девіантної поведінки значущими є не лише структурні характеристики сім'ї, але і якість сімейних відносин, як-от спосіб життя батьків, емоційне тепло, особливості конфліктів [18, с. 99].

Ці психологічні механізми демонструють, як залежність формується не лише через фізіологічні ефекти алкоголю, але й через складну взаємодію поведінкових, емоційних та когнітивних процесів. Проте аналізуючи наведені фактори, слід використовувати умовний спосіб по відношенню до підлітків. Це пов'язано з тим, що жоден з факторів не є базовим. Складні життєві обставини, неправильне сімейне виховання, низький освітній і культурний рівень навколишнього соціального середовища впливають на багатьох дітей, але не всі підлітки, які знаходяться в таких умовах, стають алкоголіками. У той же час несприятливі психофізіологічні передумови (психопатія, акцентуації характеру, психопатологічний розвиток особистості, мозкові дисфункції і органічні ураження головного мозку, спадкова обтяженість) також не є фатальними і без поєднання з соціальними факторами не можуть стати основною детермінантною хімічної залежності.

Виходячи з вище сказаного профілактика алкогольної залежності серед підлітків є одним із найважливіших завдань сучасної охорони здоров'я та соціальної роботи. Вона не лише спрямована на запобігання виникнення залежності, але й на формування здорових життєвих стратегій, підвищення обізнаності про ризики зловживання алкоголем та розвиток вмінь відстоювати власні рішення у ситуаціях соціального тиску. Ефективна профілактика вимагає комплексного підходу, що включає в себе освіту, виховання, раннє втручання та підтримку з боку сім'ї, освітніх закладів та громади, тому розглянемо основні пункти детальніше.

Виховання в сім'ї. Відкрите спілкування про шкідливість алкоголю, посилення уваги до здорового способу життя та встановлення чітких сімейних правил щодо споживання алкоголю можуть суттєво знизити ймовірність розвитку залежності. Дослідження показують, що підлітки, чий батьки використовують авторитетний стиль виховання, який характеризувався високим рівнем контролю та підтримки, рідше звертаються до алкоголю. Такі батьки ефективно взаємодіють з дітьми, заохочуючи

досягнення та надаючи конструктивну критику, що сприяє розвитку навичок вирішення проблем та емоційного вираження, які є ключовими для уникнення зловживання алкоголем [8, с. 109].

Дослідження також вказують на негативний вплив дозволу батьків пити алкоголь вдома. Підлітки, яким батьки дозволяють пити або навіть надають алкоголь, частіше п'ячать за межами дому. Натомість, створення у домі правил проти раннього вживання алкоголю та відповідальне споживання алкоголю самими батьками знижує ймовірність тяжкого п'яцтва серед підлітків. Молодь, яка усвідомлює, що їхні батьки будуть незадоволені, якщо вони почнуть пити, менше схильна до вживання алкоголю [18, с. 101].

Освітні програми у школах та громадах. Інформаційні сесії, інтерактивні воркшопи, рольові ігри та дискусійні групи, освітні програми мають на меті підвищити обізнаність підлітків щодо ризиків, пов'язаних із вживанням алкоголю, та розвинути критичне мислення, необхідне для ухвалення здорових рішень.

Ключовим аспектом ефективності освітніх програм є їх здатність адаптуватися до потреб і культурного контексту молоді. Це означає врахування вікових особливостей, соціально-економічного статусу, а також різноманіття досвіду та переконань учасників. Освітні програми, які залучають батьків та інших членів спільноти, також показали високу ефективність, оскільки вони сприяють створенню узгодженого підходу до проблеми алкоголю, зміцнюючи підтримку та розуміння між підлітками та дорослими.

Шкільні програми та ініціативи громади можуть також зіграти ключову роль у формуванні безпечного та підтримуючого середовища, де молодь може розвиватися без тиску алкогольної культури. Це досягається за допомогою створення політики і практик, які обмежують доступ до алкоголю, а також через розробку альтернативних заходів і активностей, які сприяють здоровому способу життя [9, с. 1198].

Раннє втручання. Виявлення ознак ризику зловживання алкоголем на ранніх стадіях та надання вчасної допомоги може запобігти розвитку повноцінної залежності. Згідно з даними Національного інституту зловживання алкоголем та алкоголізму (NIAAA), раннє втручання може включати широкий спектр дій: від простого обговорення з підлітками їхнього ставлення до алкоголю до надання конкретних програм підтримки та лікування для тих, хто вже має ознаки зловживання [4].

Важливо забезпечити доступність консультативних та терапевтичних послуг для підлітків та їхніх родин, що можуть включати психологічну підтримку, програми виховання навичок

життєвого успіху, а також, при необхідності, спеціалізоване лікування [14, с. 40].

В результаті проведеного теоретичного аналізу, ми дійшли до наступних ключових висновків, які відкривають нові перспективи для розуміння проблеми алкогольної залежності серед підлітків:

– Перехідний вік підліткового періоду виявився критично важливим для психологічного та нейробіологічного розвитку особистості, на який може негативно вплинути вживання алкоголю та залежність.

– Визначено, що емоційні, когнітивні, поведінкові та соціально-психологічні фактори сприяють початку та розвитку алкогольної залежності серед підлітків.

– Для ефективного запобігання алкогольній залежності в підлітковому віці необхідний багаторівневий і комплексний підхід, що включає виховну роботу в сім'ї, освітні програми, раннє втручання при перших ознаках ризику, а також активну підтримку з боку громади.

– Загалом, розуміння та дослідження психологічних аспектів формування алкогольної залежності в підлітковому віці може сприяти розробці більш ефективних методів профілактики та лікування, що зменшить ризик розвитку залежності та сприятиме здоровому психологічному розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Свідовська В. Адиктивна поведінка підлітків як проблема наукового дослідження. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. Львів, 2020. № 6. С. 108–114.
2. Спіріна Т.П., Щендригін О. М. Фактори ризику щодо алкоголізації підлітків та молоді. *Педагогічні науки*. 2016. Вип. 69. № 3. С. 45–48.
3. Христюк О.Л. Проблема алкогольної адикції у сучасній вітчизняній психології. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. Вип. 2. №2. С. 104–112.
4. Alcohol Facts and Statistics. URL: <https://www.niaaa.nih.gov/alcohols-effects-health/alcohol-topics/alcohol-facts-and-statistics> (дата звернення: 15.03.2024).
5. American Psychiatric Association. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders: Fifth Edition (DSM-5)*. Arlington, VA: Author. Hardback, 2013. 947 p.
6. Bava S., Tapert S.F. Adolescent brain development and the risk for alcohol and other drug problems. *Neuropsychol review*. 2010. Vol. 20, № 4. P. 398–413.
7. Casey B.J., Getz S., Galvan A. The adolescent brain. *Developmental Review*. 2008. Vol. 28. № 1. P. 62–77.
8. Chalder M., Elgar F.J., Bennett P. Drinking and motivations to drink among adolescent children of parents with alcohol problems. *Alcohol and Alcoholism*. 2006. Vol. 41. № 1. P. 107–113. DOI: <https://doi.org/10.1093/alcalc/agh215>
9. Clark D., Pollock N., Bukstein O., Donovan, J. Gender and comorbid psychopathology in adolescents with alcohol dependence. *Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry*. 1997. Vol. 36. № 9. P. 1195–1203.
10. Cox W.M., Klinger E. A motivational model of alcohol use. *Journal of Abnormal Psychology*. 1988. Vol. 97. № 2. P. 168–180.
11. Dir A.L., Karyadi K., Cyders, M.A. The uniqueness of negative urgency as a common risk factor for self-harm behaviors, alcohol consumption, and eating problems. *Addictive behaviors*. 2013. Vol. 38. № 5. P. 2158–2162.
12. Goudriaan A.E., Grekin E.R., Sher K.J. Decision making and binge drinking: A longitudinal study. *Alcoholism: Clinical and Experimental Research*. 2007. Vol. 31. № 6. P. 928–938. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1530-0277.2007.00378.x>
13. Hawkey L.C., Cacioppo J.T. Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms. *Annals of Behavioral Medicine*. 2010. Vol. 40. № 2. P. 218–227. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12160-010-9210-8>
14. Henry K.L. Academic achievement and adolescent drug use: An examination of reciprocal effects and correlated growth trajectories. *Journal of School Health*. 2010. Vol. 80. № 1. P. 38–43.
15. Koob G.F., LeMoal M. Drug addiction, dysregulation of reward, and allostasis. *Neuropsychopharmacology*. 2001. Vol. 24. № 2. P. 97–129.
1. DOI: [https://doi.org/10.1016/S0893-133X\(00\)00195-0](https://doi.org/10.1016/S0893-133X(00)00195-0).
16. Singh J.A., Siddiqi M., Parameshwar P., Chandra-Mouli V. World Health Organization Guidance on ethical considerations in planning and reviewing research studies on sexual and reproductive health in adolescents. *Journal of Adolescent Health*. 2019. Vol. 64. № 4. P. 427–429.
17. Tiffany S.T., Conklin C.A. A cognitive processing model of alcohol craving and compulsive alcohol use. *Addiction*. 2000. Vol. 95. № 2. P. 145–153.
2. DOI: <https://doi.org/10.1046/j.1360-0443.95.8s2.1.x>.
18. Windle M. Parental, Sibling, and Peer Influences on Adolescent Substance Use and Alcohol Problems. *Applied Developmental Science*. 2000. Vol. 4. № 2. P. 98–110. DOI: https://doi.org/10.1207/S1532480XADS0402_5
19. Wood W., Neal D.T. A new look at habits and the habit-goal interface. *Psychological Review*. 2007. Vol. 114. № 4. P. 843–863.
3. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-295X.114.4.843>.
20. World Health Organization. Alcohol. URL: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/alcohol> (дата звернення: 20.03.2024).

РОЗВИТОК АДАПТИВНОСТІ ВИХОВАНЦІВ ПОЗАШКІЛЛЯ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КОМПЕТЕНТІСНОГО ПІДХОДУ

DEVELOPMENT OF ADAPTABILITY EDUCATORS OUT OF SCHOOL THROUGH THE PRISM COMPETENT APPROACH

У статті авторка розглядає формування адаптивності вихованців закладів позашкільної освіти через призму компетентісного підходу. Сучасна психологічна думка трактує феномен адаптації як процес активного пристосування людини до соціальних умов середовища. Констатовано, що соціальна адаптація проявляється в часі кардинальних змін особистісної діяльності, а також змін соціального оточення людини. Основоположним критерієм адаптивності науковці вважають прийняття людиною соціальної ролі. Тому соціальну адаптацію відносять до важливого соціально-психологічного механізму особистісної соціалізації. А її ефективність залежить від адекватного сприйняття себе та власних міжособистісних зв'язків. На протікання адаптації впливають як зовнішні (соціальні), так і внутрішні, (індивідуальні) властивості всіх рівнів, зокрема, індивідуально-типологічні властивості нервової системи, а також попередній досвід адаптації. І чим ширший цей досвід, тим легшою є подальша адаптація. Позашкільна освіта відіграє ключову роль у вирішенні наведених проблем як соціальний механізм виховання та розвитку молоді, що є невід'ємною складовою освітньо-виховного простору. Цей інститут сприяє формуванню особистості та розкриттю творчого потенціалу, вихованню соціально значущих якостей, утвердженню цінностей і моральних орієнтирів, формуванню адаптивності як особистісної якості. Формування ключових компетентностей у закладах позашкільної освіти для вихованців має на меті розвиток адаптивності в особистості до різних ситуацій в житті. Саме позашкільля вдало організовує та поєднує навчальну та творчу діяльність своїх вихованців у сфері їх вільного часу. Автор визначає провідні компетентності, серед яких: ціннісно-сміслові, загальнокультурні, навчально-пізнавальні, інформаційні, соціально-трудова, особистісне зростання. Стан готовності до особистісного розвитку та сформованої активної позиції в житті детермінується рівнем сформованості особистісних компетентностей вихованців позашкільля.

Ключові слова: адаптивність, адаптація, компетентності, компетентісний підхід, освітнє середовище, вихованці позашкільля.

In the article, the author examines the formation of adaptability of pupils of out-of-school education institutions through the prism of the competence approach. Modern psychological thought interprets the phenomenon of adaptation as a process of active adaptation of a person to the social conditions of the environment. It was established that social adaptation manifests itself in times of radical changes in personal activity, as well as changes in a person's social environment. Scientists consider a person's acceptance of a social role to be the fundamental criterion of adaptability. Therefore, social adaptation is considered an important socio-psychological mechanism of personal socialization. And its effectiveness depends on an adequate perception of oneself and one's own interpersonal relationships. Both external (social) and internal (individual) properties of all levels affect the course of adaptation, in particular, individual-typological properties of the nervous system, as well as previous experience of adaptation. And the wider this experience is, the easier the further adaptation is. Extracurricular education plays a key role in solving the above problems as a social mechanism of education and development of youth, which is an integral part of the educational space. This institute contributes to the formation of personality and the disclosure of creative potential, the education of socially significant qualities, the establishment of values and moral guidelines, the formation of adaptability as a personal quality. The formation of key competencies in out-of-school education institutions for pupils aims to develop adaptability in the individual to various situations in life. It is the after-school program that successfully organizes and combines the educational and creative activities of its pupils in the sphere of their free time. The author identifies the leading competencies, including: value-semantic, general cultural, educational and cognitive, informational, social and labor, personal growth. The state of readiness for personal development and the formed active position in life is determined by the level of formation of personal competencies of pupils of extracurricular activities.

Key words: adaptability, adaptation, competence, competence approach, educational environment, out-of-school pupils.

УДК 159.9-364-787.522

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.17>

Колісник Р.Я.

аспірантка кафедри соціальної та практичної психології
Східноукраїнський національний
університет імені Володимира Даля

Вступ. За умов війни в Україні питання дитячої адаптивності знову актуалізувалось. Діти та їх батьки часто потерпають від втрат членів родини, домівок, потреби переселення, вибору нових освітніх закладів, позашкільних дитячих установ тощо. На адаптацію дітей та підлітків впливає і їх вік, і життєві обставини, особливості сімейного виховання, нові умови, особистісні задатки та характеристики, що впливають на розвиток адаптивності. Саме теперішнім дітям, підліткам та юнакам доведеться відбудовувати Україну в поствоєнний період. Тому вже зараз маємо дбати про їх

гармонійний розвиток вже зараз, на скільки це є можливо в теперішніх умовах.

Сучасна психологічна думка трактує феномен адаптації як процес активного пристосування людини до соціальних умов середовища. Зазвичай соціальна адаптація проявляється в часі кардинальних змін особистісної діяльності, а також змін соціального оточення людини. Основоположним критерієм адаптивності науковці вважають прийняття людиною соціальної ролі. Тому соціальну адаптацію відносять до важливого соціально-психологічного механізму особистісної соціалізації. А її ефектив-

ність залежить від адекватного сприйняття себе та власних міжособистісних зв'язків [17].

Питанню особистісної адаптивності присвячено праці українських психологів Г. Балла, Я. Сікори, Н. Завацької, Г. Розлуцької, Ю. Жданович, В. Кобильченко, Г. Ложкіна, С. Нестерової, Е. Панасенко, В. Ремізової, Л. Спицької, В. Турбан, Я. Юрків, Т. Яценко та ін. Усі ці праці стосуються досліджень процесу адаптації дітей та підлітків в сучасних умовах. Проте недостатньо розкрита тема чинників, які би впливали на розвиток та покращення адаптивності особистості в онтогенезі.

Метою нашої статті є розкрити особистісний потенціал адаптивності вихованців закладів позашкільної освіти з погляду компетентнісного підходу.

Виклад основного матеріалу. Процес адаптації триває безперервно, позаяк соціальне середовище ніколи не залишається сталим, а постійно змінюється. Позатим, цей феномен прямо пов'язаний з визначеними періодами докорінних змін людини та її соціальної ситуації [7].

Український вчений Я. Сікора трактує адаптацію як взаємодію особистості та середовища, яка відбувається на соціальному, психологічному, біологічному рівнях, забезпечує цілеспрямоване та стійке реагування на умови середовища, що змінюються [16].

Етимологія поняття адаптації широко застосовується у психології та визначається як пристосування. Також – це реакція організму людини на багаторазовий та тривалий вплив чинників середовища, в результаті чого досягається баланс між середовищем та організмом людини [15].

На протікання адаптації впливають як зовнішні (соціальні), так і внутрішні, (індивідуальні) властивості всіх рівнів, зокрема, індивідуально-типологічні властивості нервової системи, а також попередній досвід адаптації. І чим ширший цей досвід, тим легшою є подальша адаптація.

Зміни в технологічній, інформаційній, соціальній сферах призвели до кризи в освіті, яка довгий час була заснована на передачі умінь, знань та навичок учням. Проте сучасне суспільство потребує фахівців не з механічно набутими знаннями, а з культурним, творчим та особистісним досвідом.

Такий освітньо-виховний потенціал мають заклади позашкільної освіти, які спрямовані за вирішення питань організації дозвілля вихованців, задоволення їх потреб особистісного розвитку, професійного самовизначення та самореалізації. Зараз на часі такий соціальний запит на освіту, яка є практично спрямована, має широкі можливості щодо творчої самореалізації, проте вона потребує активної оптимізації такої роботи як в загаль-

ноосвітніх, так і позашкільних навчальних закладах [9].

Реалізувати таке завдання стане можливим за умови дотримання високих стандартів якості освіти, орієнтованої на інтеграційні процеси, формування освітнього процесу на засадах гуманізму та соціалізації, відпрацювання психолого-педагогічних та методологічних основ такої роботи, об'єднання виховної, навчальної, розвивальної мети та завдань.

Позашкільна освіта відіграє ключову роль у вирішенні наведених проблем як соціальний механізм виховання та розвитку молоді, що є невід'ємною складовою освітньо-виховного простору. Цей інститут сприяє формуванню особистості та розкриттю творчого потенціалу, вихованню соціально значущих якостей, утвердженню цінностей і моральних орієнтирів, формуванню адаптивності як особистісної якості.

Створення єдиного європейського освітнього простору передбачає перегляд підходів до завдань навчання, виховання та розвитку молоді, яка здатна адаптуватися до змін у суспільному житті. Освіта, орієнтована на збалансований розвиток, враховує взаємозв'язок екологічних, економічних та соціальних проблем, сприяє зміні у світогляді, розвитку критичного мислення та реалізації особистісного потенціалу, а також створює можливість для розроблення нових підходів до вирішення проблем [18].

Опираючись на зазначене вище, для сучасного суспільства важливим є створити в закладах позашкільної освіти таке освітньо-виховне середовище, яке було б сприяло формуванню адаптивної, гармонійної та конкурентоздатної особистості. Розвиток такого середовища повинні визначати організаційні, технологічні, соціальні, психолого-педагогічні чинники [3].

Аналіз наукових досліджень та організаційно-технологічних аспектів позашкільної педагогічної практики вказує на те, що ключова роль у формуванні позашкільного освітньо-виховного середовища належить закладам позашкільної освіти. Адже сутністю таких закладів є розвивальний підхід. За словами В. Вербицького, їхній практичний та творчий характер стимулює особистість до гармонійного розвитку, вироблення творчих навичок, формування базових компетентностей та самовизначення у подальшій професійній діяльності. Це підсилює соціально-освітнє значення позашкільних навчальних закладів, які ґрунтуються на принципах демократизму, гуманізму, національних та універсальних цінностей, а також на послідовності, безперервності, практичному спрямуванні та різноманітності [4].

У процесі впровадження компетентнісного підходу в систему позашкільної освіти осо-

бливу важливість набувають питання, пов'язані з формуванням його теоретичних і методологічних основ, зокрема, щодо поліпшення якості освіти як процесу та результату педагогічної діяльності, прискорення інноваційних процесів, визначення нових пріоритетів у навчально-виховній, розвивальній та соціалізуючій роботі з учнями, а також створення умов для розширення їхньої життєвої компетентності, таких як розвиток наукового світогляду, забезпечення гармонійності та досвіду міжособистісного спілкування всіх учасників освітньо-виховного процесу в ході пізнавально-творчої діяльності і т. д.

Головною ідеєю компетентнісного підходу є інтеграція практичної та інтелектуальної складових діяльності; проектування ситуацій з життя та формування навичок творчого застосування знань.

Для вирішення зазначених питань у сфері позашкільної освіти ключовим є постійне удосконалення педагогічних систем дитячих і молодіжних творчих об'єднань та створення у них сприятливих умов для гармонійного розвитку та соціалізації особистості. Зокрема, важливо опанувати навички вчитися (оволодіння новими знаннями), жити (здоровий спосіб життя, культура побуту) взаємостосунків (культура налагодження хороших взаємин), а також акцентувати на практичній спрямованості навчання, вмінні використовувати отримані вміння у реальному житті.

Ці завдання є актуальними для педагогічних колективів позашкільних навчальних закладів, які спрямовані на розширення творчої сфери вихованців, формування у них внутрішньої мотивації до освітньо-творчої діяльності та розширення соціального досвіду. Це сприяє не лише самореалізації вихованців у обраних ними сферах діяльності, а й сприяє їхньому професійному розвитку та адаптації в суспільстві [19].

Згідно з О. Биковською, наявність загальноєвропейських та світових тенденцій до інтеграції та глобалізації в освіті, зміна освітньої парадигми та сучасний попит на якісну освіту підкреслює важливість оптимізації роботи шляхом впровадження інноваційних педагогічних технологій та удосконалення методико-педагогічних підходів для формування в учнів здатності засвоювати та використовувати знання на практиці. Виховання у позашкільній освіті має бути спрямованим на розвиток конкурентоздатної, адаптивної особистості з урахуванням її індивідуальних особливостей та унікального життєвого досвіду. Цей процес взаємодії вчителя та учня визнається як взаємодія між суб'єктами, де педагогічна система виступає організатором, а учень – учасником [2].

Вчена О. Литовченко стверджує, що практичним результатом навчання в першу чергу

повинна бути здатність особистості ухвалювати правильні рішення в різноманітних життєвих ситуаціях, а не тільки осолодіння знаннями, вміннями та навичками. Робота закладів позашкільної освіти повинна бути спрямована саме на вирішення таких завдань [11].

Вчені вказують, що базовими у компетентностях є складні утворення особистості, до яких належать емоційні, інтелектуальні та моральні структурні складові. Саме тому категорію компетентності можна пояснювати як інструмент оволодіння потрібними знаннями з метою застосування їх в життєдіяльності, зокрема, для ухвалення рішень та здатності ефективно та усвідомлено взаємодіяти з оточуючим світом [12].

Компетентності передбачають інтеграцію у сутність діяльності освітніх закладів та є важливим практичним результатом навчання. У працях вчених розкривається формування компетентностей на основі оволодіння цілою системою умінь, знань та навичок, що дозволяють забезпечити особистості відповідний світогляд, гармонію, досвід, готовність до життя в соціумі та оволодіти азами професії. Основні компетентності дають змогу особистості раціонально й усвідомлено збудувувати власне життя та бути успішним, тобто забезпечують самореалізацію [1].

Компетентнісний підхід має своєю теоретичною базою концепції загального та особистісного розвитку, які сформульовані в рамках розвивальної та особистісно орієнтованої педагогічної парадигми. Він базується на ідеї формування особистості, що включає емоційний, інтелектуальний та моральний розвиток.

Ця концепція розглядає «компетентність» як здатність володіти необхідними знаннями для їх застосування в життєвих ситуаціях, вміння приймати обґрунтовані рішення та ефективно взаємодіяти з навколишнім середовищем. Компетентності становлять важливий результат освіти і включаються в зміст освітнього процесу.

Аналізуючи основні поняття та категорії, О. Лебедев визначив зміст компетентнісного підходу у сфері освіти як сукупність загальних принципів розкриття освітньої мети, її сутності, організації освітнього процесу та оцінки результатів. Вчений виокремлює такі його властивості:

- суттю освіти є інтегрований соціальний досвід вирішення світоглядних, пізнавальних, моральних та інших завдань;

- організація навчання відбувається через створення відповідних умов для набуття в особистості досвіду вирішення окреслених завдань в різноманітних видах та сферах діяльності на підставі використання загального досвіду соціуму, складовим елементом якого в тому числі є особистий досвід;

– результативна оцінка базується на аналізованні рівня освіти, який досягнутий в ході навчально-практичної, а також творчої діяльності [14].

Стан готовності до особистісного розвитку та сформованої активної позиції в житті детермінується рівнем сформованості особистісних компетентностей вихованців закладів позашкільної освіти. Саме тому освітній процес у тих закладах має бути орієнтованим на вирішення особистісних проблем учнів, мотивації до пізнавальної діяльності та навчання в цілому, розширення світоглядної позиції та рівня знань, спрямованості на пошук майбутньої професії та розвитку власних здібностей [20].

Впроваджуючи компетентнісний підхід в освітній процес педагога повинні створювати відповідні ситуації під час навчання, що сприятиме прояву самостійності, ініціативи, а також формуватимуть необхідні в житті конкретні вміння та навички [6]. Все це сприятиме покращенню особистісної адаптивності.

Вчений В. Вербицький запевняє, що запровадження компетентнісного підходу підсилить педагогічну відповідальність в закладах позашкільної освіти, що сприятиме створенню відповідних психолого-педагогічних умов навчання, в яких учні матимуть змогу реалізувати вільно свої можливості та здібності [5].

В ході освітньої діяльності закладів позашкільної освіти забезпечується пізнання, комунікації, творчість, практична діяльність. Таким чином провідні компетентності, які набуваються у позашкільній, мають такий вигляд:

1. Ціннісно-сміслові як усвідомлення соціального та природного середовища, орієнтація в ньому, розуміння власної ролі та призначення, вибір варіантів розв'язку проблемних завдань чи ситуацій;

2. Загальнокультурні як знання й досвід роботи у сфері загальнолюдської та національної культури, культурологічних та духовних основ людського життя, суспільних, соціальних, сімейних традицій;

3. Навчально-пізнавальні як знання, навички та вміння пізнавальної самостійної роботи з деякими елементами методологічної, логічної, загальнонавчальної діяльності (планувати, аналізувати, рефлексувати, організувати, самооцінити навчальну діяльність);

4. Інформаційні як уміння самостійно віднайти, відібрати, проаналізувати, зберегти, пропрацювати, передати потрібну інформацію з допомогою різноманітних інформаційно-комунікативних технологій;

5. Соціально-трудова як знання та досвід стосунків в родині, активності в громадській, соціальній, трудовій сферах, користування правами та виконання обов'язків, самовизначення у професії;

6. Особистісне самовдосконалення як спосіб інтелектуального, духовного та фізичного розвитку, саморегуляції емоцій та почуттів, самопідтримки, власна гігієна, здоров'я, статева грамотність, екологічна культура, безпека життєдіяльності [10]

Для педагогічної позашкільної практики важливим є формулювання компетентностей за О. Пометун. Вона виокремлює поліфункціональність як можливість вирішувати різні питання суспільного та особистого життя, міждисциплінарність та надпредметність як застосування знань з різних навчальних предметів у різноманітних сферах життєдіяльності, багатовимірність, яка включає розумові процеси, знання, практичні, навчальні, інтелектуальні вміння, творчі здібності, технології, стратегії, емоції, процедури та інше, забезпечення широкої сфери розвитку людини, що включає в себе творче, логічне та критичне мислення, самовизначення, самопізнання, самовиховання, самооцінка і т.ін.

Бачимо, що вчені не є однастайними щодо формулювань категорій «компетентність» чи «компетенція», а також різним є перелік основних компетентностей. Це можна пояснити тим, що економіка та суспільство не бажають комунікувати мовою категорій освіти, а з іншого боку – педагогіка ще не готова пропонувати тлумачення понять неосмисленого нею практичного результату навчання [13].

Отож, європейський та світовий досвід запровадження компетентнісного підходу свідчить про те, що досі немає відповідних рецептів та визначень. Проте існує соціальний запит на зміни відповідно до особливостей окремої країни, яка б самостійно мала б визначити перелік основних компетентностей та вибрати відповідну стратегію розвитку, враховуючи затребуваність в часі, економіки й суспільства. Формування ключових компетентностей у закладах позашкільної освіти для вихованців має на меті розвиток адаптивності в особистості до різних ситуацій в житті. Саме позашкільня вдало організовує та поєднує навчальну та творчу діяльність своїх вихованців у сфері їх вільного часу.

Британський вчений Джон Равен вказував, що компетентнісний підхід сприятиме виявленню у вихованців особливих якостей, що є важливими в ході досягнення життєвого успіху у визначеній дитиною сфері активності, формування такої навчальної мети, коли в пріоритеті є творчий особистісний розвиток, запровадження методів та форм навчання, які виявлятимуть та формуватимуть особистісні компетентності згідно її інтересів та здібностей, а також відсутність звичної системи оцінки досягнень [19].

На думку вченого Т. Суценка освітній потенціал закладів позашкільної освіти має всі

можливості для задіяння бажаючих до активностей та творчості, забезпечує та гарантує можливість здійснення на практиці формування творчих здібностей та інтересів, свobodний вибір будь-якого типу діяльності [18]

Застосування компетентнісного підходу в позашкільній переформатовує зміст та значення для учнів пізнавальної, практичної, творчої та комунікативної діяльності у студіях, гуртках, наукових секціях, клубах, наукових товариствах, а це сприяє не лише набуттю знань, умінь та навичок, але й використання набутого в подальшому, виконанню різноманітних соціальних ролей, вирішення життєвих та професійних завдань [10].

А. Каташов переконує, що в освітньому процесі навчальних закладів є орієнтація на особистість педагога, які є наставниками та координаторами освітнього процесу, проте не повинні бути джерелами готових знань [8].

Отож все це свідчить про те, що розвиток закладів позашкільної освіти потребує різноманітних методів та форм організації відповідної пізнавальної, практичної активності дітей, підлітків та юнаків, а також оптимізації умов для забезпечення міжособистісної взаємодії [9], підвищення статусу позашкільця, поєднання суб'єктів середовища та освітнього простору з метою забезпечення ефективності освітньо-творчої взаємодії.

Висновки. Вивчення наукових напрацювань вчених та практичний досвід роботи позашкільних навчальних закладів підтверджує, що на сьогодні існують науково-методичні засади, які досить добре розроблені для впровадження компетентнісного підходу в освітній процес. Це сприяє активізації та розвитку креативних зусиль педагогічного колективу. Ми вважаємо, що формування основних компетентностей та особистісний розвиток вихованців забезпечуються через проведення занять за програмами розвивального спрямування, інтегрованих занять з учасниками різнопрофільних гуртків або різновікових груп, творчих і лідерських груп, а також індивідуальної роботи з обдарованими та дітьми, які потребують особливої уваги.

Ми вважаємо, що впровадження компетентнісного підходу в освітньо-виховний процес позашкільних навчальних закладів є ключовим чинником, що сприяє стимулюванню локальних інноваційних процесів. Зокрема, це стосується удосконалення змісту та форм організації науково-дослідницької та пошукової діяльності дітей та учнівської молоді, оптимізації роботи з фізичного виховання та спорту, а також впровадження нових форм навчання та професійної підготовки. Такий підхід сприяє розширенню спектру масових заходів, реалізації тренінгових програм з психологічно-педагогічної спрямованості, соці-

ально-освітніх проектів тощо. Усі ці заходи сприятимуть розвитку адаптивності вихованців, що в їх майбутньому дозволить на рівні організму та психіки гнучко приймати виклики середовища, результатом чого є досягнутий баланс у внутрішньому світі особистості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Биковська О.В. Методологічна сутність компетентнісного підходу в позашкільній освіті. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки*. 2007. Вип. 44. С. 77–85.
2. Биковська О.В. Позашкільна освіта: теоретико-методичні основи : монографія. Київ : ІВЦ АЛКОН, 2008. 336 с.
3. Бондар Л.М., Перепелиця Н.В. Застосування компетентнісного підходу в навчально-дослідницькій роботі в сучасному ПНЗ. *Формування творчих здібностей дітей та учнівської молоді в процесі пошуково-дослідницької діяльності в позашкільному навчально-виховному просторі: компетентнісний підхід, еколого-натуралістичний аспект* : методичний посібник / за ред. Л.В. Тихенко ; упор. Л.М. Бондар, Н.В. Перепелиця, Н.Ю. Сидоренко. Суми : Університетська книга, 2010. С. 127–139.
4. Вербицький В.В. Позашкільна освіта у вимірі ХХІ століття. *Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки* : зб. матер. Всеукр. пед. конф., м. Київ, 2–3 грудня 2008 р. Київ : АБЕРС, 2008. 308 с.
5. Вербицький В.В. Про стан і перспективи розвитку позашкільної освіти. *Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки* : зб. матер. Всеукр. пед. конф., м. Київ, 2–3 грудня 2008 р. Київ : АБЕРС, 2008. 308 с.
6. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти : Постанова КМУ від 23.11.2011 № 1392. <http://zakon.rada.gov.ua>
7. Жигаренко І.Є., Завацька Н.Є. Результативно-змістовні параметри особистісно-професійної адаптації фахівців соціономічної галузі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 1(54). С. 162–172.
8. Каташов А.І. Педагогічні основи розвитку інноваційного освітнього середовища сучасного ліцею : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Луганськ, 2001. 20 с.
9. Ковальчук З.Я. Генетично-психологічні засади оптимізації педагогічної взаємодії : монографія. Львів : СПОЛОМ, 2013. 600 с.
10. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи (Бібліотека з освітньої політики) / Н.М. Бібік та ін. Київ : К.І.С., 2004. 112 с.
11. Литовченко О.В. Виховання соціально компетентної особистості у позашкільних навчальних закладах. *Позашкільна освіта: стратегія, інновації, практика* : зб. ст. міжнар. наук.-практ. конф. Суми : Рудень С.І., 2009. С. 26–33.
12. Оптимізація виховного потенціалу позашкільного навчального закладу : колективна монографія / В.В. Вербицький та ін. ; за ред. О.В. Литовченко. Київ : Педагогічна думка, 2012. 192 с.
13. Пометун О.І. Дискусія українських педагогів навколо питань запровадження компетентнісного

підходу в українській освіті. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи*. Київ : К.І.С., 2004. С. 66–72.

14. Пустовіт Г.П., Тихенко Л.В. Позашкільна освіта і виховання: дидактичні основи методів навчання і виховання : монографія. Суми : Університетська книга. 2008. Кн. 2. 272 с.

15. Розлуцька Г., Куриця В. Адаптація та дезадаптація у новому освітньому середовищі дітей вимушених переселенців старшого дошкільного віку. *International Science Journal of Education & Linguistics*. 2023. Vol. 2, No. 3. P. 7–13. DOI: 10.46299/j.isjel.20230203.02.

16. Сікора Я.Б. Адаптація як об'єкт наукового дослідження: психолого-педагогічний аналіз. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія*

«Педагогіка. Соціальна робота». 2022. Вип. 2(51). С. 135–139.

17. Спицька Л.В., Турбан В.В., Завацька Н.Є. Соціальне функціонування особистості в умовах сучасного соціуму. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. 2021. № 2(55). С. 64–71.

18. Сущенко Т.І. Концепція позашкільного педагогічного процесу. *Директор школи, ліцею, гімназії*. 2012. № 2. С. 40–43.

19. Формування у вихованців позашкільних навчальних закладів базових компетентностей : монографія / В.В. Вербицький та ін. ; за ред. В.В. Мачуського. Харків : Друканя «Мадрид», 2015. 330 с.

20. Харківська Н.І. Полікультурно компетентний педагог – вимога часу. *Історія та правознавство*. 2009. № 22–24. С. 15–21.

ОСОБЛИВОСТІ КОПІНГ-СТРАТЕГІЙ У ОСІБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ З РІЗНИМИ ТИПАМИ СХИЛЬНОСТІ ДО ВІКТИМНОЇ ПОВЕДІНКИ

FEATURES OF COPING STRATEGIES IN ADOLESCENTS WITH DIFFERENT TYPES OF VICTIMIZATION BEHAVIOR

Метою статті стало емпіричне дослідження копінг-стратегій у осіб юнацького віку зі схильністю до різних типів віктимної поведінки. Нами виявлено кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями та схильністю до віктимної поведінки як для загальної вибірки, так і для наступних емпіричних груп: групи А – осіб юнацького віку, що мали високий рівень схильності до віктимної поведінки хоча б за однією шкалою; групи В – осіб юнацького віку, що мали рівень схильності до віктимної поведінки в межах норми одразу за усіма шкалами; групи С – осіб юнацького віку, що мали низький рівень схильності до віктимної поведінки хоча б за однією шкалою, а за іншими не перевищували норми. Аналіз кореляційних взаємозв'язків між різними типами схильності до віктимної поведінки та копінг-стратегіями у загальній вибірці встановив, що неадаптивна стратегія уникнення позитивно корелює одразу з чотирма типами схильності до віктимної поведінки: пасивним, агресивним, активним та некритичним. Неадаптивна копінг-стратегія прийняття відповідальності (самозвинування) позитивно корелює з пасивним та активним типами схильності до віктимної поведінки. Неадаптивна копінг-стратегія конфронтації позитивно корелює з агресивним та некритичним типами схильності до віктимної поведінки. Відносно адаптивна копінг-стратегія самоконтролю позитивно корелює з некритичним типом схильності до віктимної поведінки. Подальший кореляційний аналіз у групі А виявив взаємозв'язок між наступними типами віктимної поведінки та копінг-стратегіями: 1) пасивний тип віктимної поведінки, з одного боку, позитивно корелює зі стратегіями уникнення та прийняття відповідальності (це неадаптивні копінг-стратегії), а з іншого боку – негативно корелює з плануванням рішення (це адаптивна копінг-стратегія); 2) агресивний тип віктимної поведінки позитивно корелює зі стратегією уникнення (це неадаптивна копінг-стратегія); 3) активний тип віктимної поведінки, з одного боку, позитивно корелює зі стратегією конфронтації (це неадаптивна копінг-стратегія), а з іншого боку – негативно корелює зі стратегією планування рішення (це адаптивна копінг-стратегія); 4) некритичний тип віктимної поведінки позитивно корелює зі стратегією конфронтації (це неадаптивна копінг-стратегія). У групі В було виявлено негативний кореляційний зв'язок некритичного типу віктимної поведінки зі стратегією уникнення (це неадаптивна копінг-стратегія). Таким чином, у осіб юнацького віку нами було емпірично підтверджено взаємозв'язок між схильністю до різних типів віктимної поведінки та застосуванням конкретних неадаптивних копінг-стратегій.

Ключові слова: копінг-стратегії, адаптивні та неадаптивні копінг-стратегії, юнацький вік, віктимна поведінка, схильність до різних типів віктимної поведінки, емпіричні групи за критеріями рівнів схильності до віктимної поведінки.

The purpose of the article is to empirically study coping strategies in adolescents with different types of victimization behavior. We have found correlations between coping strategies and victimization behavior both for the general sample and for the following empirical groups: Group A - adolescents who had a high level of victimization behavior on at least one scale; Group B - adolescents who had a level of victimization behavior within the normal range on all scales; Group C - adolescents who had a low level of victimization behavior at least on one scale, and did not exceed the norm on the others. The analysis of the correlations between different types of victimization and coping strategies in the general sample found that the maladaptive avoidance strategy positively correlates with four types of victimization: passive, aggressive, active, and uncritical. The maladaptive coping strategy of accepting responsibility (self-blame) positively correlates with passive and active types of victimization. The maladaptive coping strategy of confrontation positively correlates with aggressive and uncritical types of victim behavior. Relatively adaptive coping strategy of self-control positively correlates with uncritical type of victim behavior. Further correlation analysis in group A revealed a relationship between the following types of victim behavior and coping strategies: 1) passive type of victim behavior, on the one hand, is positively correlated with avoidance and responsibility taking strategies (these are non-adaptive coping strategies), and on the other hand, it is negatively correlated with decision planning (this is an adaptive coping strategy); 2) aggressive type of victim behavior is positively correlated with avoidance strategy (this is a non-adaptive coping strategy); 3) active type of victim behavior, on the one hand, positively correlates with the confrontation strategy (maladaptive coping strategy), and on the other hand, negatively correlates with the decision planning strategy (adaptive coping strategy); 4) non-critical type of victim behavior positively correlates with the confrontation strategy (maladaptive coping strategy). In group B, a negative correlation was found between the non-critical type of victim behavior and the avoidance strategy (maladaptive coping strategy). Thus, in adolescents, we have empirically identified the peculiarities of the relationship between the tendency to various types of victim behavior and the use of specific maladaptive coping strategies.

Key words: coping strategies, adaptive and maladaptive coping strategies, adolescence, victim behavior, propensity to different types of victim behavior, empirical groups according to the criteria of levels of propensity to victim behavior.

УДК 159.922.8
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.18>

Ніколаєнко С.О.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології, політології
та соціокультурних технологій
Сумський державний університет

Кібець Т.В.

бакалавр спеціальності «Психологія»
Сумський державний університет

Вступ. Вивчення психологічних особливостей віктимних осіб є важливим етапом попередження їх віктимізації. Поведінка жертви може

проявлятися у різних сферах життєдіяльності людини, особливо в екстремальних, кримінальних та стресових ситуаціях, пов'язаних з фізич-

ним та психологічним насильством, зокрема і в міжособистісних стосунках. Залежність, безпорадність, невміння захистити себе можуть впливати на рішучість агресора спричинити шкоду. А отже і копінг-стратегії, які потенційна жертва використовує в загрозовій ситуації, можуть відіграти значну роль у небезпечній ситуації. Тому розвиток адаптивних копінг-стратегій є важливим кроком для збереження фізичного та психологічного здоров'я людини.

Психологія жертви вивчалася багатьма вченими, такими як Д. Рівман, Л. Франк, А. Мудрик, М. Одинцова, О. Андроннікова та інші. Так, О. Андроннікова визначає віктимну поведінку як відхилення від норм безпечної поведінки, що реалізуються в сукупності психічних, соціальних та моральних проявів. Існує три основні теорії, що розглядають віктимність особистості як чинник формування віктимної поведінки: 1) віктимність як дезадаптація та відхилення від безпечних правил і норм поведінки (А. Репецька та ін.); 2) віктимність як девіація особистості або групи людей (Д. Рівман та ін.); 3) віктимність як дефіцитарна деформація розвитку особистості (О. Андроннікова та ін.).

На сьогодні також існує три основних підходи до пояснення механізмів опановуючої поведінки: 1) психоаналітичний підхід, який розглядає копінг як один із засобів психологічного захисту з метою зниження психічної напруги (Н. Хаан, Дж. Паркер, Н. Ендлер та ін.); 2) транзакційний підхід, в межах якого копінг-стратегії розглядаються як динамічний процес, що відбувається на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях, спрямований на зниження рівня стресу (Р. Лазарус, С. Фолкман, Р. Лоньє та ін.); 3) диспозиційний підхід, який стверджує, що стиль опановуючої поведінки не змінюється в залежності від досвіду, майже не залежить від типу подразника та тісно переплітається з особистісними рисами (С. Міллер, Р. Моос, Дж. Амірхан та ін.).

Дослідження О. Ісаєвої показали, що саме в період юності відбувається становлення копінг-стратегій, яким надає перевагу особистість, а також стратегії подолання мають низьку стереотипність, велику різноманітність форм поведінки, що застосовуються. Тому юнацький вік є сприятливим періодом для розвитку адаптивних копінг-стратегій.

Але багато питань залишаються невирішеними, зокрема, більшість досліджень, присвячених вивченню копінг-стратегій, розглядають їх в контексті подолання стресової ситуації. Проте вплив способів опановуючої поведінки саме на віктимізацію особистості залишається недостатньо висвітленим. Отже, дослідження копінг-стратегій у осіб юнацького віку з різними типами схильності до віктимної поведінки продовжує оставатися актуальним як в теоретичному, так і прикладному аспектах.

Мета дослідження полягала у тому, щоб емпірично дослідити копінг-стратегії у осіб юнацького віку зі схильністю до різних типів віктимної поведінки. При цьому ми висунули наступну гіпотезу дослідження: особи юнацького віку, які схильні до віктимної поведінки, мають високий рівень розвитку неадаптивних копінг-стратегій. Особи юнацького віку, які не схильні до віктимної поведінки, мають високий рівень розвитку адаптивних копінг-стратегій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Методичне забезпечення дослідження особливостей копінг-стратегій у осіб юнацького віку з різними типами схильності до віктимної поведінки.

Метою емпіричного дослідження стало виявлення взаємозв'язків між копінг-стратегіями особистості та схильністю до віктимної поведінки. У процесі дослідження було проведено опитування 136 осіб віком від 17 до 22 років, що навчалися на різних факультетах СумДУ. Серед респондентів 45,6% (62 особи) склали жінки та 54,4% (74 особи) – чоловіки. Збір даних проводився за допомогою онлайн платформи Google Forms.

Аналіз методик, що застосовуються для визначення копінг-стратегій особистості виявив, що для досягнення мети дослідження доцільно використати методику «Опитувальник способів копінгу» С. Фолкмана, Р. Лазаруса в адаптації Т. Крюкової. Дана методика є валідною і враховує різноманітні комбінації емоційного, когнітивного та поведінкового компонентів опанування стресової ситуації. Методика застосовується для визначення копінг-стратегій у осіб від 14 до 60 років.

Опитувальник способів копінгу складається з 50 тверджень, що стосуються складних життєвих ситуацій. Респонденту пропонується чотири варіанти відповіді, що відповідають частоті використання описаної поведінки: ніколи, рідко, іноді, часто. Результати інтерпретуються за наступними шкалами.

1. «Конфронтація»: поведінковий компонент виражається у посиленні активності, часто імпульсивній; емоційний компонент проявляється у вигляді стенічних емоцій (гнів, агресивність); когнітивний компонент виражається у відсутності плану дій, дезорганізації мислення.

2. «Дистанціювання»: когнітивна стратегія подолання стресу;

зберігається звична поведінка; емоційне відсторонення від неприємної ситуації, усвідомлене відкидання негативних думок.

3. «Самоконтроль»: в поведінці спостерігається стриманість дій;

неприємні емоції свідомо пригнічуються; в когнітивній сфері відбувається підвищення уваги.

4. «Пошук соціальної підтримки»; в поведінці виявляється в підвищенні взаємодії з іншими людьми; в емоційній сфері проявляється потреба в співчутті та прийнятті; в когнітивній сфері відбувається пошук інформації з можливих шляхів вирішення проблеми або використовується вербалізація негативних переживань з метою зниження емоційної напруги.

5. «Прийняття відповідальності»; в поведінці проявляється в нерішучих та непослідовних діях; в емоційній сфері спостерігаються прояви почуття провини; в когнітивній виникає орієнтація на зовнішню оцінку, розгубленість та самозвинувачення.

6. «Уникнення»: в поведінці може спостерігатися зловживання психоактивних речовин, уникання активних дій для подолання проблеми; в емоційній сфері проявляється тривога та емоційна напруга; в когнітивній сфері може спостерігатися уникання пошуку вирішення проблеми, а також фантазії про позитивне вирішення проблеми без докладання зусиль.

7. «Планування вирішення проблеми»: активна взаємодія з ситуацією; зосередженість та врівноваженість; когнітивні зусилля в аналізі ситуації.

8. «Позитивна переоцінка»: без змін у поведінці; збереження оптимізму; когнітивна стратегія, спрямована на пошук позитивних аспектів у складній ситуації.

Рівень напруженості кожного виду копінг-стратегії розподіляється на три рівні: «рідко використовується»; «помірно використовується»; «часто використовується».

Таким чином, методика «Опитувальник способів копінгу» С. Фолкмана, Р. Лазаруса дозволяє визначити стратегії, які сфокусовані на проблемній ситуації, а також стратегії, які спрямовані на управління емоційним стресом.

Для визначення схильності до віктимної поведінки нами була використана методика О. Андроннікової «Визначення схильності до віктимної поведінки». Питання опитувальника спрямовані на визначення соціальних та особистісних установок особистості. Методика складається із 86 питань, з варіантами відповідей «так» або «ні». Бали нараховуються згідно з ключем методики. Результати інтерпретуються за наступними шкалами:

1. «Схильність до агресивної віктимної поведінки» (агресивний тип потерпілого).

2. «Схильність до самопошкоджуючої та саморуйнівної поведінки» (активний тип потерпілого);

3. «Схильність до гіперсоціальної поведінки» (ініціативний тип потерпілого);

4. «Схильність до залежної та безпорадної поведінки» (пасивний тип потерпілого);

5. «Схильність до некритичної поведінки» (некритичний тип потерпілого);

6. «Реалізована віктимність».

Опитувальник містить також шкалу соціально схвалювальних відповідей, що дозволяє не брати до уваги недостовірні дані. Кількість відкинутих анкет склала 21 (15%). Таким чином, для аналізу та інтерпретації було використано дані 114 респондентів, з яких 53 жіночої статі (46,5%), і 61 – чоловічої статі (53,5%).

Методика застосовується для визначення схильності до віктимної поведінки у підлітків та осіб юнацького віку.

Аналіз та інтерпретація особливостей копінг-стратегій у осіб юнацького віку з різними типами схильності до віктимної поведінки.

Обробка отриманих результатів дослідження проводилася за допомогою програмного забезпечення Microsoft Office Excel. Отримані результати з описової статистики за шкалами схильності до віктимної поведінки наведені в табл. 1.

Згідно з отриманими результатами, середнє значення, мода та медіана збігаються, а абсолютне значення величин дисперсії та асиметрії не перевищує 1 (одиниці). Тому розподіл можна вважати нормальним і для підтвердження чи спростування гіпотези доцільно використовувати методи параметричної статистики. За шкалами Агресивного типу, Пасивного типу та Реалізованої віктимності, показник коефіцієнту варіації перевищує 30%, що свідчить про велику різноманітність вибірки за вказаними показниками. Найнижчий показник дисперсії 2,68 за шкалою Ініціативного типу, що свідчить про одноманітність вибірки за цим показником, а найбільший показник дисперсії 13,60 – за шкалою Агресивного типу, що свідчить про велику різноманітність вибірки за вказаним показником. За показниками шкал Агресивного типу та Ініціативного типу асиметрія від'ємна, що свідчить про те, що в розподілі частіше зустрічаються більш високі показники відносно середнього значення. За шкалами Активного типу, Пасивного типу, Некритичного типу та Реалізованої віктимності асиметрія лівостороння, що свідчить про те, що в розподілі частіше зустрічаються показники менші, ніж середнє значення.

Ексцес за всіма шкалами має від'ємне значення, що свідчить про одночасну присутність і більш високих, і більш низьких значень по шкалам.

Результати з описової статистики за шкалами копінг-стратегій наведені у табл. 2.

Середнє значення, мода і медіана за усіма наведеними вище шкалами збігаються, тобто розподіл можна вважати нормальним. Найнижчий показник дисперсії за шкалою Прийняття відповідальності, що свідчить про одноманітність вибірки за цим показником. Найбільша дисперсія за шкалою Уникнення, що свідчить

Таблиця 1

Описова статистика показників за шкалами схильності до віктимної поведінки у осіб юнацького віку

Тип схильності до віктимної поведінки	Середнє значення	Медіана	Мода	Стандартне відхилення	Дисперсія	Ексцес	Асиметрія	Коеф. варіації
Агресивний	10,49±0,35	11,00	10,00	3,69	13,60	-0,71	-0,15	35%
Активний	9,04±0,25	9,00	9,00	2,67	7,15	-0,02	0,31	29%
Ініціативний	5,87±0,15	6,00	7,00	1,64	2,68	-0,41	-0,19	28%
Пасивний	8,25±0,25	8,00	7,00	2,69	7,25	-0,39	0,32	33%
Некритичний	8,79±0,24	8,00	8,00	2,55	6,52	-0,15	0,40	29%
Реалізована віктимність	6,80±0,23	7,00	6,00	2,41	5,79	-0,20	0,39	35%

Таблиця 2

Описова статистика показників за шкалами копінг-стратегій у осіб юнацького віку

Тип схильності до віктимної поведінки	Середнє значення	Медіана	Мода	Стандартне відхилення	Дисперсія	Ексцес	Асиметрія	Коеф. варіації
Конфронтація	9,72±0,27	10	10	2,89	8,33	-0,48	-0,32	30%
Дистанціювання	10,11±0,31	10	10	3,29	10,85	-0,10	-0,30	33%
Самоконтроль	13,5±0,27	13	14	2,89	8,34	-0,18	0,04	21%
Пошук соціальної підтримки	10,66±0,27	11	11	2,87	8,26	0,01	-0,52	27%
Прийняття відповідальності	8,27±0,21	8	10	2,24	5,02	-0,53	-0,39	27%
Уникнення	13,18±0,4	13	14	4,28	18,34	-0,23	-0,06	32%
Планування вирішення проблеми	12,41±0,27	13	14	2,84	8,05	-0,41	-0,37	23%
Позитивна переоцінка	13,16±0,3	13	15	3,18	10,08	-0,09	0,17	24%

про високу різноманітність вибірки за даною шкалою. Коефіцієнт варіації за шкалами Дистанціювання та Уникнення перевищує 30%, що свідчить про високу різноманітність респондентів. За шкалами Самоконтролю та Позитивної переоцінки асиметрія є лівосторонньою, тобто в розподілі частіше зустрічаються показники менші, ніж середнє значення. За рештою шкал асиметрія правостороння, тобто в розподілі переважають показники з більш високим значенням, ніж середнє.

За методикою «Опитувальник способів копінгу» С. Фолкмана, Р. Лазаруса встановлено, що найбільш часто зустрічається висока напруженість копінг-стратегій Самоконтролю (61,4% опитаних), Уникнення (57,9% опитаних), Позитивної переоцінки (55,3% опитаних). Серед копінг-стратегій з низьким рівнем напруженості найбільш часто зустрічаються стратегії Дистанціювання (14,9% опитаних), Конфронтації (14,0% опитаних), Пошуку соціальної підтримки (8,8% опитаних).

Проаналізуємо, чи є відмінності у переважаючих копінг-стратегіях та схильності до віктимної поведінки юнаків та юначок. Так як вибірка має нормальний розподіл, то можемо застосувати параметричний t-критерій Стью-

дента. За шкалою Конфронтації для рівня значимості $p \leq 0,05$ $t_{кр} = 1,97$; для $p \leq 0,01$ $t_{кр} = 2,61$; $t_{емп} = 2,7$. Отже, ми можемо зробити висновок про відхилення нульової гіпотези та значимі відмінності у вибірках юнаків та юначок.

Таким чином, у жінок напруженість копінг-стратегії Конфронтації вище за чоловіків. Так, середнє значення у жінок становить $10,49 \pm 0,34$, а у чоловіків $9,07 \pm 0,39$. Крім того, дисперсія копінг-стратегії Конфронтації у жінок становить 6,14, у чоловіків 9,30, що свідчить про те, що вибірка осіб жіночої статі більш однорідна за вказаним показником.

За шкалою Пошуку соціальної підтримки $t_{емп} = 2,7$ – зона значимості. Це свідчить про те, що жінки більш схильні до залучення стратегії Пошуку соціальної підтримки, ніж чоловіки (середнє значення показників відповідно $11,43 \pm 0,33$ у жінок і $10,0 \pm 0,39$ у чоловіків). Дисперсія зазначеної копінг-стратегії у жінок становить 5,71, а у чоловіків 9,50. Це свідчить про більшу одноманітність вибірки жінок за Пошуком соціальної підтримки, ніж у чоловіків.

За шкалою Уникнення $t_{емп} = 2,3$. Тому можемо зробити висновок, що жінки більш схильні до застосування стратегії Уникнення, ніж чоловіки. Середнє значення показника у жінок ста-

новить $14,17 \pm 0,55$, а у чоловіків $12,32 \pm 0,55$. Дисперсія у вибірці осіб жіночої статі становить 16,22, а у осіб чоловічої статі – 18,59. Тобто жіноча вибірка більш однорідна за вказаним показником.

За шкалами Дистанціювання, Самоконтролю, Прийняття відповідальності, Планування вирішення проблеми, Позитивної переоцінки значимих відмінностей не виявлено.

Таким чином, можемо зробити висновок, що жінки частіше за чоловіків використовують копінг-стратегії Пошуку соціальної підтримки, Уникнення та Конфронтації.

За результатами методики О. Андроннікової «Схильність до віктимної поведінки» встановлено, що на рівні вище норми 41 респондент має високий рівень схильності до віктимної поведінки – хоча б за однією зі шкал. З них 22 жінки та 19 чоловіків. Рівні схильності до віктимної поведінки наведено у табл. 3.

Наведені дані показують, що дев'ять осіб схильні до віктимної поведінки в межах норми за усіма шкалами методики, з них 4 чоловіка і 5 жінок. Рівень схильності до віктимної поведінки нижче норми хоча б за однією зі шкал мають 64 особи, з них 26 жінки та 38 чоловіки.

Серед опитаних 8 осіб (7%) схильні до Пасивного типу віктимної поведінки, 4 особи (7,0%) схильні до Агресивного типу віктимної поведінки, 20 осіб (17,5%) схильні до Активного типу віктимної поведінки, 16 осіб (14%) – до Ініціативного типу віктимної поведінки та 13 осіб (11,4%) схильні до Некритичного типу віктимної поведінки. Реалізовану віктимність має одна особа.

Так як вибірка має нормальний розподіл, то для визначення наявності взаємозв'язку між копінг-стратегіями та схильністю до віктимної поведінки можна застосувати коефіцієнт ліній-

ної кореляції Пірсона r . Для вибірки в 114 осіб кількість ступенів свободи $k=n-2=114-2=112$. Для рівня значимості $p \leq 0,05$ критичне значення коефіцієнту кореляції Пірсона становить $r=0,20$. В табл. 4 наведено дані кореляційного взаємозв'язку. Оскільки реалізовану віктимність має лише одна особа, то визначити кореляційні зв'язки за цією шкалою неможливо.

Отже, нами виявлено позитивну, статистично значущу кореляцію між показниками копінг-стратегії Конфронтації та Агресивним типом віктимної поведінки, а також Некритичним типом віктимної поведінки.

Копінг-стратегія Самоконтролю має позитивну, статистично значущу кореляцію з Некритичним типом віктимної поведінки,

Копінг-стратегія Прийняття відповідальності має позитивну, статистично значущу кореляцію з Пасивним типом віктимної поведінки та Активним типом віктимної поведінки.

Копінг-стратегія Уникнення має позитивну, статистично значущу кореляцію одразу з усіма типами схильності до віктимної поведінки, окрім Ініціативного типу.

Ініціативний тип віктимної поведінки не має статистично значущої кореляції із жодною копінг-стратегією.

Найвищий показник коефіцієнту кореляції спостерігається між копінг-стратегією Уникнення та Пасивним типом віктимної поведінки. Найнижчий показник коефіцієнту кореляції спостерігається між стратегією Конфронтації та Некритичним типом віктимності, а також між стратегією Прийняття відповідальності та Активним типом віктимної поведінки.

Для більш детального дослідження взаємозв'язків між копінг-стратегіями та схильністю до різних типів віктимної поведінки ми виокремили три групи респондентів:

Таблиця 3

Рівні схильності до віктимної поведінки у осіб юнацького віку

Тип схильності	Пасивний тип		Агресивний тип		Активний тип		Ініціативний тип		Некритичний тип		Реалізована віктимність	
	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%	Абс.	%
Вище норми	8	7,0	4	3,5	20	17,5	16	14,0	13	11,4	1	0,9
Норма	76	66,7	73	64,0	59	51,8	73	64,0	63	55,3	41	36,0
Нижче норми	30	26,3	37	32,5	35	30,7	25	21,9	38	33,3	71	62,3

Таблиця 4

Кореляційні взаємозв'язки копінг-стратегій та різних типів схильності до віктимної поведінки у осіб юнацького віку

	Пасивний тип	Агресивний тип	Активний тип	Ініціативний тип	Некритичний тип
Конфронтація	–	0,29		–	0,25
Самоконтроль	–	–	–	–	0,27
Прийняття відповідальності	0,32	–	0,25	–	–
Уникнення	0,47	0,37	0,31	–	0,37

1) групу А – осіб юнацького віку, у яких хоча б за однією зі шкал є високий рівень схильності до віктимної поведінки;

2) групу В – осіб юнацького віку, у яких за всіма шкалами рівень схильності до віктимної поведінки в межах норми;

3) групу С – осіб юнацького віку, у яких хоча б за однією зі шкал є низький рівень схильності до віктимної поведінки, а за іншими не перевищує норму.

Група А склала 41 особу, з яких 22 жінки та 19 чоловіків. Так як ексцес за шкалою агресивний тип схильності до віктимної поведінки становить -1,22, а за шкалою некритичного типу схильності до віктимної поведінки -1,08, тобто абсолютна величина значення перевищує 1, то даний розподіл не можна вважати нормальним. Це означає, що для визначення взаємозв'язку між копінг-стратегіями і схильністю до віктимної поведінки у групі А необхідно застосувати непараметричний коефіцієнт рангової кореляції Спірмена r_s . Для рівня значимості $p \leq 0,05$ критичне значення коефіцієнту рангової кореляції Спірмена становить $r_s = 0,31$. Для рівня значимості $p \leq 0,01$ критичне значення коефіцієнту кореляції Спірмена становить $r_s = 0,40$. В табл. 5 наведено результати кореляційного аналізу.

Нами виявлено позитивний кореляційний зв'язок між пасивним типом віктимної поведінки та стратегіями прийняття відповідальності та уникнення, і негативний кореляційний зв'язок зі стратегією планування рішення.

Агресивний тип віктимної поведінки має позитивну, статистично значущу кореляцію зі стратегією Уникнення.

Активний тип віктимної поведінки має позитивну, статистично значущу кореляцію зі стратегіями Конфронтації.

За Ініціативним типом віктимної поведінки статистично значущі кореляційні зв'язки із копінг-стратегіями не виявлено.

Некритичний тип віктимної поведінки має позитивну, статистично значущу кореляцію зі стратегією Конфронтації.

Найвищий рівень позитивної, статистично значущої кореляції ми спостерігали між Пасивним типом віктимної поведінки та стратегією Уникнення, а найнижчий – між стратегією Уникнення та Агресивним типом віктимної пове-

дінки, а також між Некритичним типом віктимної поведінки та стратегією Конфронтації.

Таким чином, можна зробити висновок, що особи, які схильні до Пасивного типу віктимної поведінки намагаються уникати активних дій, спрямованих на вирішення проблеми, приймати відповідальність на себе, що може супроводжуватися почуттям провини та самозвинуваченням. Вони також не схильні до планування рішення.

Особи з Агресивним типом віктимної поведінки схильні до стратегії Уникання, що характеризується тривогою та емоційною напругою. В поведінці це може проявлятися або в пасивності, або ж, навпаки, в активній діяльності, що є спробою відволіктися від проблеми. При цьому внутрішня напруга в них зростає і може проявлятися у дратівливості. Можливо, що саме цей фактор впливає на схильність до віктимної поведінки.

Особи, схильні до Активного типу віктимної поведінки, використовують стратегію Конфронтації і не схильні до планування вирішення проблеми.

Особи з Некритичним типом віктимної поведінки також схильні до стратегії Конфронтації.

У групі В загальна кількість респондентів склала 16 осіб, з яких 7 жінок та 9 чоловіків. Так як показник асиметрії за шкалою схильності до пасивного типу віктимної поведінки становить 1,15, за шкалою схильності до ініціативного типу -1,17, а показник ексцесу за шкалою схильності до агресивного типу становить -1,19, схильність до активного типу -1,37, тобто абсолютні значення за даними параметрами перевищують 1, то вибірки не можна вважати нормальними. Тому для визначення взаємозв'язків між копінг-стратегіями і схильністю до різних типів віктимної поведінки було використано ранговий коефіцієнт кореляції Спірмена r_s . Для рівня значимості $p \leq 0,05$ критичне значення коефіцієнту кореляції Спірмена становить $r_s = 0,50$.

В результаті було встановлено негативний, статистично значущий кореляційний зв'язок (-0,58) між копінг-стратегією Уникнення та Ініціативним типом віктимної поведінки.

Тобто для Ініціативного типу поведінки не характерно уникнення та ігнорування проблем.

Таблиця 5

Кореляційні взаємозв'язки між копінг-стратегіями і різними типами схильності до віктимної поведінки у групі А

	Пасивний тип	Агресивний тип	Активний тип	Ініціативний тип	Некритичний тип
Конфронтація	-	-	0,36	-	0,35
Прийняття відповідальності	0,44	-	-	-	-
Уникнення	0,53	0,35	-	-	-
Планування рішення	-0,41	-	-0,43		

Група С склала 57 осіб, з яких 24 жінки та 33 чоловіки. У двох попередніх групах розподіл юнаків і юначок був майже рівний. Тому було підраховано – скільки осіб чоловічої і жіночої статі мають низький рівень віктимності за кожною зі шкал. З'ясувалося, що за шкалою Некритичної поведінки низький рівень віктимності мають 11 жінок і 19 чоловіків. Це може свідчити про те, що в даній вибірці чоловіки більш, ніж жінки, схильні до обережної поведінки, а також прораховуванню можливих наслідків своїх дій.

За шкалою Активної віктимної поведінки низький рівень віктимності мають 20 чоловіків і 13 жінок. Тобто в даній вибірці для чоловіків більше, ніж для жінок, характерна підвищена турбота про власну безпеку, намагання уникнути помилок.

За шкалою Агресивної поведінки низький рівень віктимності мають 9 жінок та 15 чоловіків. Це свідчить про те, що у вибірці чоловіки більше за жінок схильні до високого самоконтролю та дотриманню прийнятих норм та правил соціуму.

Так як вибірка має нормальний розподіл, то для визначення взаємозв'язку між копінг-стратегіями і схильністю до віктимної поведінки у групі осіб з низьким рівнем віктимності було використано коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона r . Для вибірки з 57 особи кількість ступенів свободи $k=n-2=57-2=55$. Для рівня значимості $p \leq 0,05$ критичне значення коефіцієнту кореляції Пірсона становить $r=0,27$. У групі осіб, що мають низький рівень віктимності принаймні за однією зі шкал, кореляційні зв'язки з копінг-стратегіями наведено у таблиці 6.

Пасивний тип віктимної поведінки має позитивний, статистично значущий кореляційний зв'язок із стратегією Уникнення та негативний статистично значущий зв'язок зі стратегіями Планування рішення та Позитивної переоцінка.

Агресивний тип віктимної поведінки має позитивний, статистично значущий кореляційний зв'язок зі стратегіями Конфронтації та Уникнення.

Некритичний тип має позитивний, статистично значущий кореляційний зв'язок зі

стратегіями Дистанціювання, Самоконтролю та Уникнення.

Статистично значущих кореляційних зв'язків між Активним, Ініціативним типами віктимної поведінки та копінг-стратегіями у групі з низьким рівнем віктимності не виявлено.

Таким чином, спираючись на характеристику О. Андронніковою низького рівня віктимності у пасивного типу, такі особи, з одного боку, схильні до незалежності, відокремленості, а з іншого боку – можуть відчувати внутрішню вразливість. Тому для них й характерна стратегія Уникнення. Проведене дослідження також показало, що для цієї групи не притаманні стратегії Позитивної переоцінки та Планування рішення.

Для низького рівня віктимності Агресивного типу характерно зниження мотивації досягнення, збереження стабільних установок. Вони схильні до застосування стратегій Уникнення та Конфронтації, що може бути пояснено тим, що у когнітивній сфері піддослідних конфронтація проявляється у відсутності чіткого плану дій, дезорганізації мислення.

Низький рівень віктимності у Некритичного типу характеризується надмірною обережністю, соціальною пасивністю, спробами прорахувати можливі наслідки своїх дій. Цьому відповідають стратегії Дистанціювання, Самоконтролю та Уникнення.

Висновки з проведеного дослідження.

Нами проаналізовано описова статистика та кореляційні зв'язки між копінг-стратегіями та схильністю до віктимної поведінки як у загальній вибірці, так і в наступних трьох емпіричних групах: групі А – осіб юнацького віку, що мали високий рівень схильності до віктимної поведінки хоча б за однією шкалою; групі В – осіб юнацького віку, що мали рівень схильності до віктимної поведінки в межах норми одразу за усіма шкалами; групі С – осіб юнацького віку, що мали низький рівень схильності до віктимної поведінки хоча б за однією шкалою, а за іншими не перевищували норми.

Дослідження довело, що для жінок юнацького віку порівняно з чоловіками більш притаманні копінг-стратегії Конфронтації, Уникнення та Пошуку соціальної підтримки. Статистично

Таблиця 6

Кореляційні зв'язки між схильністю до віктимної поведінки та копінгстратегіями у групі С

	Пасивний тип	Агресивний тип	Активний тип	Ініціативний тип	Некритичний тип
Конфронтація	–	0,36	–	–	–
Дистанціювання	–	–	–	–	0,33
Самоконтроль	–	–	–	–	0,33
Уникнення	0,33	0,31	–	–	0,31
Планування рішення	-0,29	–	–	–	–
Позитивна переоцінка	-0,28	–	–	–	–

значимих відмінностей у схильності до віктимної поведінки у чоловіків та жінок не виявлено.

Аналіз кореляційних взаємозв'язків між різними типами схильності до віктимної поведінки та копінг-стратегіями у загальній вибірці встановив, що неадаптивна стратегія Уникнення позитивно корелює одразу з чотирма типами схильності до віктимної поведінки: Пасивним, Агресивним, Активним та Некритичним. Неадаптивна копінг-стратегія Прийняття відповідальності (самозвинувачення) позитивно корелює з Пасивним та Активним типами схильності до віктимної поведінки. Неадаптивна стратегія Конфронтації позитивно корелює з Агресивним та Некритичним типами схильності до віктимної поведінки. Відносно адаптивна стратегія Самоконтролю позитивно корелює з Некритичним типом схильності до віктимної поведінки.

Аналіз кореляційних взаємозв'язків у групі А встановив наступне: 1) Пасивний тип віктимної поведінки, з одного боку, позитивно корелює зі стратегіями Уникнення та Прийняття відповідальності (це неадаптивні копінг-стратегії), а з іншого боку – негативно корелює з Плануванням рішення (це адаптивна копінг-стратегія); 2) Агресивний тип віктимної поведінки позитивно корелює зі стратегією Уникнення (це неадаптивна копінг-стратегія); 3) Активний тип віктимної поведінки, з одного боку, позитивно корелює зі стратегією Конфронтації (це неадаптивна копінг-стратегія), а з іншого боку – має негативну кореляцію зі стратегією Планування рішення (це адап-

тивна копінг-стратегія); 4) Некритичний тип віктимної поведінки має позитивні кореляції зі стратегією Конфронтації (це неадаптивна копінг-стратегія). У групі В було виявлено негативний кореляційний зв'язок Некритичного типу віктимної поведінки зі стратегією Уникнення (це неадаптивна копінг-стратегія).

Таким чином, було емпірично виявлено взаємозв'язок схильності до різних типів віктимної поведінки та застосування конкретних неадаптивних копінг-стратегій, що підтверджує гіпотезу дослідження.

Перспектива дослідження полягає у виявленні та емпіричному дослідженні особливостей копінг-стратегії у осіб молодшого шкільного та підліткового віку зі схильністю до різних типів віктимної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Войцеховська О., Закалик Г. Сучасні напрями психологічних досліджень копінг-стратегій особистості. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2016. № 2. С. 95–104.
2. Зливков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
3. Blanchard-Fields F., Mienaltowski A., Seay R.B. Age differences in everyday problem-solving effectiveness: Older adults select more effective strategies for interpersonal problems. *The Journals of Gerontology, Series B: Psychological Sciences*, 2007. P. 34–41.
4. Folkman S. Personal control and stress and coping processes: a theoretical analysis. *J. Pers. Soc. Psychol.* 1984. № 4. P. 839–852.

АКАДЕМІЧНА УСПІШНІСТЬ МАЙБУТНЬОГО ПСИХОЛОГА: ЕМПІРИЧНА МОДЕЛЬ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

ACADEMIC SUCCESS OF THE FUTURE PSYCHOLOGIST: AN EMPIRICAL MODEL AT THE INITIAL STAGE OF PROFESSIONAL TRAINING

Дослідження присвячене актуальній проблемі опису моделі академічної успішності майбутнього психолога на початковому етапі професійної підготовки як чинника розвитку на необхідному рівні його професійно важливих якостей, життєвої самореалізації та професійного становлення. Особистості професійного психолога внаслідок своєрідності його світобачення та світосприйняття та специфіки його теоретичної та практичної діяльності властивий систематизований компонентний склад високорозвинених прогностичних, творчих, оцінних, вольових та виконавських психічних якостей.

Під успішністю академічної діяльності майбутнього психолога на початковому етапі професійної підготовки варто розглядати позитивний результат його особистісної академічної активності, що зреалізувалося у продуктивній взаємодії із оточуючим навчально-професійним середовищем, та основною метою якої було задоволення власних освітніх (вмотивоване, осмислене, емоційно позитивне оволодіння знаннями, вміннями та навичками) та практичних психологічних потреб (набуття професійно необхідних якостей, характеристик, норм, цінностей, відчуття самореалізації та самоактуалізації саме в даній професії, жага професійного розвитку та самовдосконалення). Емпіричним шляхом доведено, що на початку навчання у сучасному вишій академічній успішності майбутнього психолога обумовлена переважно образною креативністю, вербальною креативністю, вербальним інтелектом, просторовим інтелектом та метакреативністю. Встановлено, що основними показниками академічної успішності майбутнього психолога на початку професійної підготовки при цьому виступають такі компоненти вищевказаних особистісних паттернів, як здатність давати абстрактну назву образам уяви, гнучкість вербальної креативності, здатність до вербального узагальнення, здатність до просторового узагальнення, просторова уява, креативна обізнаність.

Ключові слова: майбутній психолог, особистість, вербальний інтелект, вербальна

креативність, невербальна креативність, уява, структура, дискримінантний аналіз, модель, змінна.

The study is devoted to the actual problem of describing the model of academic success of the future psychologist at the initial stage of professional training as a factor in the development of his professionally important qualities, life self-realization and professional development at the required level. The personality of a professional psychologist due to the uniqueness of his worldview and worldview and the specificity of his theoretical and practical activities is characterized by a systematized component composition of highly developed prognostic, creative, evaluative, volitional and executive mental qualities.

The success of the academic activity of the future psychologist at the initial stage of professional training should be considered the positive result of his personal academic activity, which was realized in productive interaction with the surrounding educational and professional environment, and the main goal of which was the satisfaction of his own educational (motivated, meaningful, emotionally positive acquisition of knowledge, abilities and skills) and practical psychological needs (acquisition of professionally necessary qualities, characteristics, norms, values, a sense of self-realization and self-actualization in this profession, a thirst for professional development and self-improvement).

Empirically, it has been proven that at the beginning of studies in a modern higher education institution, the future psychologist's academic success is primarily determined by figurative creativity, verbal creativity, verbal intelligence, spatial intelligence, and metacreativity. It was established that the main indicators of the future psychologist's academic success at the beginning of professional training are the components of the above personal patterns, such as the ability to give abstract names to images of imagination, flexibility of verbal creativity, the ability to verbal generalize, the ability to spatial generalize, spatial imagination, creative awareness.

Key words: future psychologist, personality, verbal intelligence, verbal creativity, non-verbal creativity, imagination, structure, discriminant analysis, model, variable.

УДК 159.9.072

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.19>

Саврасов М.В.

д.психол.н., доцент,
в.о. завідувача кафедри
загальної психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Шайда Н.П.

к.психол.н.,
доцент кафедри загальної психології
ДВНЗ «Донбаський державний
педагогічний університет»

Чернякова О.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри мовних
та гуманітарних дисциплін
ТОВ «Технічний університет
«МЕТІНВЕСТ ПОЛІТЕХНІКА»

Особистість професійного психолога за усією своєрідністю його світобачення та світосприйняття та специфікою його теоретичної та практичної й прикладної діяльності повинна містити в своєму систематизованому компонентному складі високорозвинені прогностичні, оцінні, творчі, вольові, виконавчі та активні психічні якості тощо. І хоча вітчизняна психолого-педагогічна парадигма передбачає їх формування в процесі професійної підготовки майбутнього психолога як фахівця в галузі соціальних та поведінкових наук, на наш погляд, в контексті

його подальшої академічної та професійної успішності дані закономірності на різних рівнях прояву вивчені та систематизовані дещо хаотично.

Логічним шляхом постає питання моделі академічної успішності майбутнього психолога на початковому етапі професійної підготовки, як запоруки формування на необхідному рівні його професійно важливих якостей, життєвої самореалізації та професійного становлення тощо. Власне, ці міркування обумовлюють актуальність, своєрідність та доцільність нашого дослідження.

У дослідженнях В.Г. Панка та Л.І. Уманець сутнісними особливостями професійної самоідентифікації студента вважаються оволодіння професійними знаннями, вміннями та навичками, самопізнання, вживання по відношенню до себе певних специфічних професійних вимог, поступова генерацію можливості вибору оптимальніших засобів, інструментів та методів подальшої професійної діяльності тощо [6].

С.Д. Максименко та О.М. Пелех підкреслюють, що вишівська психологічна діагностика дозволяє оптимізувати подальше розв'язання деяких практичних завдань, в тому числі корекційну та розвивальну роботу з підвищення ефективності організації процесу формування майбутнього фахівця [4].

На думку В.А. Татенко, на момент досягнення повноліття людина спроможна до свідомого життєвого цілепокладання, вільного вибору засобів досягнення цілей життя, прийняття важливих й відповідальних рішень, співставлення результату із бажаним та фіксацію його у структурі індивідуального досвіду тощо [9].

Н.М. Фалько зазначає, що професійна соціалізація як чинник оволодіння майбутньою професійною діяльністю полягає у саморозвитку та самореалізації майбутнього фахівця та відтворення ним професійної культури, професійно важливих знань, вмінь та досвіду застосування творчого підходу у професійній сфері, системи норм професійно прийнятної поведінки, професійно обумовлених взаємин із оточуючими людьми, системи цінностей, що найбільш притаманні специфіці професії [10].

О.М. Ігнатович зазначає що в якості психологічного механізму процесу професійного становлення доцільно розглядати внутрішню потребу студентів у творчій самодіяльності, опредмечування і розпредмечування досвіду творчої самодіяльності [1].

Т.М. Розова до складу професійно-комунікативного компоненту академічної успішності майбутніх психологів включає контактність, здібність слухати і розуміти інших, здійснювати психологічний вплив в процесі комунікації, адекватно розуміти вербальні і невербальні комунікативні сигнали, тривалий час фокусуватися на великій кількості інформації, здатність долати комунікативні бар'єри тощо [7].

Н.М. Макаренко виділяє наступні складові креативного мислення як чинника академічної успішності майбутніх практичних: особистісна креативність, внутрішня мотивація, рівень самооцінки, комунікативні, емпатичні професійно важливі якості, інтелектуальний рівень, стиль мислення, компетентність у розв'язанні професійних задач [3].

На думку І.М. Кирилюк, креативність виступає в якості професійно важливої якості осо-

бистості майбутнього практичного психолога поруч із емпатією, самоактуалізаційними тенденціями, основними характеристиками образу "Я" та багато в чому обумовлює ефективність ведення ним терапевтичного діалогу [2].

Л.В. Мова зазначає, що важливою складовою процесу фахової підготовки майбутніх психологів є забезпечення їх особистісної самореалізації, що характеризується низьким рівнем особистісної тривожності, низьким рівнем агресивності, вираженою силою «Я», гнучкістю поглядів, розвинутою емпатією, високим рівнем креативності, впевненістю у собі, емоційною стійкістю, самостійністю [5].

З огляду на проведений аналіз особливостей професійної підготовки майбутнього фахівця, та майбутнього психолога зокрема, вважаємо, що підуспінністю академічної діяльності варто розглядати позитивний результат особистісної академічної активності майбутнього психолога, що зреалізувалася у продуктивній взаємодії із оточуючим навчально-професійним середовищем, та основною метою якої було задоволення власних освітніх (вмотивоване, осмислене, емоційно позитивне оволодіння знаннями, вміннями та навичками) та практичних психологічних потреб (набуття професійно необхідних якостей, характеристик, норм, цінностей, відчуття самореалізації та самоактуалізації саме в даній професії, жага професійного розвитку та самовдосконалення).

Метою нашої роботи є аналіз та характеристика структури та основних складових моделі академічної успішності майбутніх психологів на початковому етапі професійної підготовки. Відповідно до поставленої мети дослідження були визначені наступні завдання: 1) визначити сучасні науково-теоретичні передумови дослідження структури та складових академічної успішності майбутніх психологів; 2) емпірично схарактеризувати особливості структури та побудови академічної успішності майбутніх психологів на початковому етапі професійної підготовки; 3) поглибити наявні наукові відомості про психологічну структуру особистості майбутніх психологів.

В якості методів дослідження нами використовується теоретико-методологічний аналіз психолого-педагогічної літератури з теми дослідження, психолого-діагностичне обстеження студентів-психологів на початку навчання, методи математико-статистичної обробки матеріалу (кількісний та якісний, структурний та рівневий аналіз отриманих в ході експерименту даних, дискримінантний аналіз тощо). В процесі дослідження використано наступні психолого-діагностичні методики: діагностична методика «Метакреативність» (М.В. Саврасов) [8], тест інтелекту Р. Амтхауера, тест невербальної креативності

Е. Торренса та тест вербальної креативності С. Медніка.

Емпіричну виборку дослідження склали студенти першого року навчання денної та заочної форми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти за спеціальністю 053 Психологія, що навчаються на факультету гуманітарної та економічної освіти Державного вищого навчального закладу «Донбаський державний педагогічний університет» та факультеті психології та соціології Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди загальною кількістю 50 осіб.

Окремим завданням емпіричного дослідження було визначення ролі інтелекту, креативності та метакогнітивної регуляції пізнавальної діяльності в академічній успішності суб'єкта навчальної діяльності на початку навчання у ЗВО. Дискримінантний аналіз використовувався в нашому дослідженні для вирішення двох основних завдань: 1) визначення вирішальних правил (обчислення дискримінантних рівнянь), які дали б можливість за значеннями вихідних (дискримінантних) змінних віднести кожного досліджуваного до групи академічно успішних або академічно неуспішних студентів; 2) визначення ваги кожної дискримінантної змінної для того, щоб можна було виявити предиктори поділу вибірки студентів на групи [11].

Обчислення дискримінантних рівнянь дає можливість прогнозувати міру розвитку академічної успішності. Використовувався покроковий (з включенням) метод дискримінантного аналізу. Нижня межа толерантності (тобто заходи надмірності змінних) була задана на рівні 0,01. Значення F-відношення, при якому дискримінантна змінна включалася в аналіз – 1,00; значення F-відношення виключення – 0,001. Всі ці величини встановлені за типовими значеннями у відповідному модулі Statistica 6.0.

Процедура дискримінантного аналізу здійснювалася на основі переліку дискримінантних змінних, що увійшли в модель на статистично значущому рівні [11], лямбди (λ) Уїлкса – для оцінки якості дискримінації груп майбутніх психологів за типами академічної успішності, часткової лямбди (partial) λ – для характеристики одиничного внеску відповідної дискримінантної змінної в розділову силу моделі, результатів класифікації, на основі яких були побудовані дискримінантні рівняння – для прогнозу академічної успішності (вони представлені у Таблиці 1 – Таблиці 3).

Лямбда (λ) Уїлкса, загальна для всієї моделі, дорівнює 0,308, виділені змінні можна вважати достатньо надійними предикторами дискримінації ($F=12,58$, $p < 0,0001$). Аналіз λ Уїлкса для окремих предикторів, а також значень часткової λ дає наступний перелік предикторів

за ступенем їх значущості та важливості для моделі пояснення академічної успішності на початку навчання у ЗВО (1 курс): 1) абстрактність назви образної креативності; 2) гнучкість вербальної креативності; 3) здатність до узагальнення; 4) здатність до просторового узагальнення; 5) просторова уява; 6) креативна обізнаність. Статистична значимість цих предикторів знаходиться в діапазоні від $p < 0,05$ до $p < 0,001$ [11].

Таким чином, найбільш надійний розподіл першокурсників за академічною успішністю може бути здійснений за допомогою діагностики таких якостей особистості, пов'язаних з: здатністю давати абстрактну назву образам уяви як характеристикою образної креативності; гнучкість вербальної креативності як характеристикою вербальної креативності; здатністю до вербального узагальнення як характеристикою вербального інтелекту; здатністю до просторового узагальнення як характеристикою просторового інтелекту; просторовою уявою як характеристикою просторового інтелекту; креативною обізнаністю як характеристикою метакреативності.

Для кожної з двох груп студентів-першокурсників були обчислені класифікаційні рівняння. Вони мають такий вигляд:

«Академічна успішність на початку навчання у ЗВО» = 1,64 Абстрактність назви образної креативності + 0,09 Гнучкість вербальної креативності + 0,24 Здатність до узагальнення + 0,14 Здатність до просторового узагальнення + 0,48 Просторова уява + 0,35 Креативна обізнаність – 357,48.

«Академічна неуспішність на початку навчання у ЗВО» = -1,85 Абстрактність назви образної креативності – 0,03 Гнучкість вербальної креативності + 0,13 Здатність до узагальнення + 0,08 Здатність до просторового узагальнення + 0,40 Просторова уява – 0,58 Креативна обізнаність – 326,10.

Лямбда (λ) Уїлкса, загальна для всієї моделі, дорівнює 0,489, виділені змінні можна вважати достатньо надійними предикторами дискримінації ($F=5,82$, $p < 0,0001$).

За результатами проведеного дослідження можемо зробити наступні висновки: 1) вважаємо, що під успішністю академічної діяльності варто розглядати позитивний результат особистісної академічної активності майбутнього психолога, що зреалізувалася у продуктивній взаємодії із оточуючим навчально-професійним середовищем, та основною метою якої було задоволення власних освітніх та практичних психологічних потреб; 2) на початку навчання у сучасному виші академічна успішність майбутнього психолога образною креативністю, вербальною креативністю, вербальним інтелектом, просторовим інтелектом та мета-

Таблиця 1

Змінні метакреативного блоку, що увійшли до моделі дискримінації типів академічної успішності суб'єкта навчально-професійної діяльності на початку навчання у ЗВО

Показники	Лямбда Уїлкса	Часткова	F-виключ.	p	Толер.	1-толер.
Мнемічна обізнаність	0,309	0,997	0,39	0,534	0,658	0,342
Мнемічна рефлексія	0,309	0,998	0,27	0,607	0,521	0,479
Метамнемічне відтворення	0,311	0,992	1,06	0,306	0,567	0,433
Креативна обізнаність	0,316	0,976	3,19	0,050	0,516	0,484
Креативна рефлексія	0,308	1,000	0,00	0,945	0,447	0,553

Таблиця 2

Змінні блоку інтелекту, що увійшли до моделі дискримінації типів академічної успішності суб'єкта навчально-професійної діяльності на початку навчання у ЗВО

Показники	Лямбда Уїлкса	Часткова	F-виключ.	p	Толер.	1-толер.
Субтест 1 «Доповн. речень»	0,310	0,996	0,55	0,458	0,640	0,360
Субтест 2 «Викл. зайвого»	0,311	0,992	1,06	0,306	0,637	0,363
Субтест 3 «Аналогії»	0,308	1,000	0,00	0,957	0,554	0,446
Субтест 4 «Узагальнення»	0,325	0,950	6,75	0,010	0,453	0,547
Субтест 5 «Завдання на рахунок»	0,315	0,980	2,62	0,108	0,437	0,563
Субтест 6 «Ряди чисел»	0,313	0,984	2,14	0,146	0,401	0,599
Субтест 7 «Вибір фігури»	0,317	0,971	3,79	0,049	0,263	0,737
Субтест 8 «Завдання з кубиками»	0,318	0,970	3,98	0,048	0,352	0,648
Субтест 9 «Пам'ять»	0,308	1,000	0,03	0,867	0,581	0,419

Таблиця 2

Змінні блоку інтелекту, що увійшли до моделі дискримінації типів академічної успішності суб'єкта навчально-професійної діяльності на початку навчання у ЗВО

Показники	Лямбда Уїлкса	Часткова	F-виключ.	p	Толер.	1-толер.
Біглисть образної креативності	0,311	0,992	0,98	0,325	0,404	0,596
Оригіальність образної креативності	0,311	0,992	0,98	0,324	0,188	0,812
Абстрактність назви образної креативності	0,339	0,911	12,64	0,001	0,525	0,475
Спротив замкненню образної креативності	0,310	0,996	0,54	0,462	0,371	0,629
Розробленість образної креативності	0,311	0,992	1,03	0,311	0,283	0,717
Біглисть вербальної креативності	0,309	0,999	0,18	0,670	0,659	0,341
Гнучкість вербальної креативності	0,329	0,936	8,78	0,004	0,355	0,645
Оригіальність вербальної креативності	0,309	0,999	0,11	0,736	0,397	0,603
Розробленість вербальної креативності	0,311	0,991	1,14	0,288	0,326	0,674

креативністю; 3) основними показниками академічної успішності майбутнього психолога на початку професійної підготовки при цьому виступають здатність давати абстрактну назву образам уяви, гнучкість вербальної креативності, здатність до вербального узагальнення, здатність до просторового уза-

гальнення, просторова уява, креативна обізнаність. Надалі перспективним напрямком досліджень в окресленій галузі лишається оптимізація професійної підготовки майбутніх психологів з метою актуалізації основних складових їх подальшої академічно-професійної успішності.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ігнатович О.М. Психологічні особливості творчої самодіяльності особистості як умови професійної підготовки майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 21 с.
2. Кирилюк І.М. Психологічні чинники підготовки практичного психолога до ведення терапевтичного діалогу : автореф. дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2006. 20 с.
3. Макаренко Н.М. Психологічні чинники розвитку креативного мислення майбутніх практичних психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2008. 20 с.
4. Максименко С.Д., Пелех О.М. Фахівця потрібно моделювати (Наукові основи готовності випускника педвузу до педагогічної діяльності). *Рідна школа*. 1994. № 3–4. С. 68–72.
5. Мова Л.В. Психологічні особливості забезпечення особистісної самореалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2003. 20 с.
6. Панок В.Г., Уманець Л.І. Особистість практикуючого психолога. Психотерапевтична ситуація. *Основи практичної психології* : підручник. Київ : Либідь, 1999. С. 216–228.
7. Розова Т.М. Креативність як чинник розвитку професійно-комунікативних здібностей майбутніх психологів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2007. 18 с.
8. Саврасов М.В. Метакреативні здібності: наукові підходи та експериментально-інтроспективна методика дослідження. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2019. Вип. 61. С. 203–220.
9. Татенко В.О. Суб'єкт психічної активності в онтогенезі : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Київ, 1997. 44 с.
10. Фалько Н.М. Психологічні особливості особистісно-професійного становлення студентів психолого-педагогічних спеціальностей : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Харків, 2008. 202 с.
11. Фоменко К.І. Психологія губрістичної мотивації суб'єкта діяльності : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.01. Харків, 2018. 465 с.

ПРОБЛЕМА ЯВИЩА АДАПТАЦІЇ СТУДЕНТІВ ДО НАВЧАННЯ У КРИЗОВИХ СИТУАЦІЯХ

THE PROBLEM OF STUDENTS' ADAPTATION TO LEARNING IN CRISIS SITUATIONS

У цій статті відбувається аналіз та виокремлення проблематики явища адаптації у соціальному залученні, а саме в контексті аспекту навчання студентів в межах невизначеної ситуації (в соціальному залученні). Розглядається проблематика адаптації у кризових умовах та виявляється специфіка самої адаптації у контексті невизначених періодів, які зумовлені кризовим залученням. Аналізується специфіка адаптації як механізму, який залучає у себе явище соціалізації. Окреслюється явище адаптації, як динамічний процес, що триває впродовж навчання. Значну частину статті приділено проблемі невизначеності, що виявляється кризовими умовами та впливає на контекст адаптації особистості в соціальному залученні. Акцентується явище того, що однією із актуальних проблем у сучасній літературі є проблема формування нормативного залучення соціальних функцій у здобувачів освіти. Також акцентується увага на специфіці досліджень проблеми адаптації серед студентів, що виявляється у переважному дослідженні саме молодших курсів у закладах освіти, оскільки їх виявляють як найбільш вразливі до змін соціального середовища. Наголошується на тому, що кризове залучення, яке викликає явище періоду нестабільності впливає на навчальний період та на соціальні інституції, що може викликати явище проблематики дезадаптації, яке також виявляється з організацією часу та навчання у сучасних умовах. Наголошується, що адаптація студентів має аспект залучення явища нормативної поведінки та акцентується, що адаптація студентів до модерних умов є багатограним явищем яке охоплює соціальні взаємодії та ціннісні орієнтації. Робиться акцент на тому, що необхідно надалі досліджувати специфіку адаптації груп у кризових умовах, оскільки це може допомогти розробити ефективні стратегії підтримки студентів та покращити їх навчальну спроможність.

Ключові слова: адаптація, соціальна невизначеність, навчання, соціальне середовище, взаємодія, інтеракція, кризова ситуація,

соціальне середовище, соціально-психологічна адаптованість.

The article analyses and highlights the problems of the phenomenon of adaptation in social activity, namely in the context of the phenomenon of students' learning in an uncertain situation (in social activity). The problem of adaptation in crisis conditions is considered and the specifics of adaptation itself in the context of uncertain periods caused by crisis involvement are revealed. The specifics of adaptation as a mechanism that includes the phenomenon of socialisation are analysed. The phenomenon of adaptation is defined as a dynamic process that lasts throughout the entire period of study. A significant part of the article is devoted to the problem of uncertainty, which manifests itself in crisis conditions and affects the context of adaptation of an individual in the context of social involvement. The author emphasises that one of the most pressing issues in the modern literature is the problem of forming normative involvement in social functions among students. The article also focuses on the specifics of studying the problem of adaptation among students, which is manifested in the predominant study of junior students, since they are the most vulnerable to changes in the social environment. It is emphasised that the crisis phenomena that cause the phenomenon of the period of instability affect the educational period and social institutions, which can lead to the phenomenon of maladjustment, which is also manifested in the organisation of time and learning in modern conditions. It is emphasised that students' adaptation has an aspect of involving the phenomenon of normative behaviour and it is noted that students' adaptation to modern conditions is a multifaceted phenomenon that covers social interactions and value orientations. The need for further study of the specifics of adaptation of groups in crisis conditions is emphasised, as this can help in developing effective strategies to support students and increase their ability to learn.

Key words: adaptation, social uncertainty, learning, social environment, interaction, interaction, crisis situation, social environment, socio-psychological adaptability.

УДК 159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.20>

Ходотаєв А.А.

аспірант факультету психології та спеціальної освіти
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Варакута М.Л.

старший викладач
Вищий навчальний приватний заклад «Дніпровський гуманітарний університет»

Вступ. Проблематика адаптації за своєю суттю є явищем яке можна окреслити як міждисциплінарне залучення, що власне виявляється у багатьох напрямках дослідження цього аспекту. Та одним із ключових залишається явище адаптації у контексті залученості соціальних інституцій. І в контексті залученості соціальних інституцій та явища адаптації, актуальним можна виявити проблему вияву навчання у сучасних кризових умовах. Де виявляється явище проблемного залучення кризового аспекту, що впливає на соціальні інституції та їх репрезентацію усталених моделей як таких. І в контексті залучення проблеми кризового аспекту та соціальних інституцій є про-

блематика залученості явища дистанційного або онлайн-формату навчання під час кризових умов. Специфіка кризового залучення виявила проблематику того, що у здобувачів освіти окреслилась необхідність адаптації до віддаленої форми навчання і долучення до соціальних інституцій, що також має своє відображення і на системі освіти. Тому в сучасних умовах варто виокремити, що проблематика залученості до освітнього процесу та репрезентації освітніх аспектів зумовлена явищем залучення невизначеності через призму ситуації в Україні та світі. Також в багатьох моментах виокремлюється проблематика самого залучення людей до аспекту навчального

процесу, а в сучасних умовах це пов'язано із явищем кризового залучення та періодами невизначеного явища. І тому в цьому контексті актуальною проблематикою у сучасних умовах є явище залучення адаптації у кризових умовах, що за своєю суттю викликає питання залучення студентів до освітнього процесу під час кризового явища.

Мета: Мета статті полягає у теоретичному аналізі проблематики та специфіки адаптаційних процесів, з якими стикаються студенти.

Основна частина: Аналізуючи проблему залучення явища адаптації та залученості студентів до інтеграції в межах соціальних інституцій то варто відзначити, що адаптація особистості до певних умов є складним процесом, а в контексті залучення цього процесу у категорії студентів до нового середовища (в межах системного залучення до навчального процесу) це викликає явище нелінійності процесу, що зумовлений сучасними умовами соціального спектра [11, с.81-82].

Варто наголосити на тому, що у сфері дослідження проблематики адаптації індивіда в контексті певних умов є специфіка вияву між явищем адаптації, що викликано її багатоаспектним залученням у контексті соціальних взаємодій та не тільки.

Так, наприклад в літературі окреслюють це явище, як результат активного пристосування до сукупності певних умов середовища, що за своєю суттю зумовлюється ціннісною орієнтацією особистістю та можливістю їх реалізації (або досягнення) [2].

З іншого боку адаптацію частіше розглядають як результат пристосування та залучення до певних наявних умов, хоча також в літературі можна зустріти, як механізм який можуть розглядати як потреби індивіда та їх задоволеність у певному середовищі [6, с.83-84].

Також в межах аналізу проблематики необхідно виявити специфіку явища адаптації як механізму. Оскільки в літературі можна зустріти виявлення схожостей в контексті залучення групи до нових умов (в контексті кризового залучення) із явищем соціалізації та адаптаційного залучення. То можна окреслити це явище як таке, що за своєю суттю можна окреслити як процес який - характеризується пристосуванням індивіда до певних умов.

В контексті специфіки залучення студентів у спектрі соціальної взаємодії, виявляючи специфіку долучення цієї категорії до соціальних процесів можна виокремити те, що частина дослідників розглядає механізм адаптаційного залучення у закладах освіти як динамічний процес, який триває весь період залучення студента до навчання [6, с.81-82]. Окреслюючи специфіку проблематики адаптації цієї категорії, варто наголосити окремо на тому, що частина специфіки залучення до

соціальних інституцій та залучення до усталеного прояву поведінки й сприйняття (а також ретрансляції) усталеної поведінки, зумовлюють із періодом юнацького віку. Переважно це пов'язують із формуванням свого явища залученості до соціальних інститутів через призму зміни (переоцінки) цінностей, що зумовлюється необхідністю ретранслювати соціально усталену репрезентативну поведінку в межах соціальних інституцій.

Також в контексті категорії студентів є специфіка яка виявляється у залученні до усталеного варіанту відповідності нормативної поведінки норми (правила) навчального закладу. Та із аспектом залучення елементів соціалізації в межах макросоціального рівня та вияву специфіки адаптаційного залучення студентів можна виявити такі риси як:

1) Пристосування до нової соціальної групи/інституції [3, с.63].

2) Формування залученості/відношення до інституції та її соціальної користі [3, с.63-64].

3) Засвоєння усталеної нормативної поведінки інституції [3, с.63-64].

4) Репрезентації усталеної нормативної поведінки інституції в межах залучення студента (або групи студентів) [3, с.63-65].

І в цьому аспекті досить часто в літературі виокремлюють специфіку залучення соціалізації, як явища залучення студентів до соціально усталеної нормативної поведінки в межах конкретного середовища.

Контекст соціалізації як такої можна окреслити наступним чином, а саме як: соціалізація - це процес який можна схарактеризувати багатьма аспектами залучення, але основна сутність його виокремлюється у явищі системного (активного, а також і пасивного залучення) залучення до взаємодії із соціальною структурою, що дозволяють інтегруватись до певного середовища [10, с.61-62].

У контексті проблематики в межах категорії студентів, через призму явища соціалізації (як складового аспекту адаптації особистості в межах суспільного залучення) як такої можна відзначити, що частина досліджень та аналізу специфіки механізмів адаптації студента у кризових умовах виявляється у залученні досліджень переважно ранніх курсів, оскільки значна частина дослідників наголошує на тому, що здобувачі освіти молодших курсів, є найбільш вразливою категорією у системі залучення соціальних інституцій, в спектрі освітнього простору як такого [3, с.63].

Також у літературі специфіка превалювання на дослідження молодших курсів зумовлюється явищами специфіки цієї категорії, а саме :

1) Змінами соціального середовища.

2) Залученням високих вимог до розумової працездатності.

3) Залучення прямої відповідальності за свої дії.

4) Зростання обсягів інформації.

Також у сучасних умовах сюди додають і специфіку залучення кризових умов, що зумовлюється явищами нестабільності.

В цьому контексті залучаючи проблему зіставлення кризових умов та явища соціалізації (в контексті адаптації до соціальних інституцій) можна виявити фактор протиставлення адаптаційному аспекту, а саме окреслюючи фактор дезадаптації. Явища дезадаптаційного аспекту в даному контексті можна виявити із залученістю до контексту кризових ситуацій [13, с.56-64; 14, с.72-80].

І в цьому контексті часто актуалізується проблематика зіставлення дезадаптивного залучення та явища асоціальної поведінки як такої, що може перешкоджати залученню до соціальних інституцій.

В цьому аспекті явище дезадаптації можна описати як порушення процесу адаптаційного механізму. В межах адаптаційного залучення явища навчального аспекту тут варто враховувати залученість факторів мікро та макросоціального аспекту як такого.

Виокремлюючи явище проблеми у літературі можна виявити, що значна частина дослідників наголошують на проблемах із якими стикається сучасний студент, в умовах воєнного часу в Україні, що за своєю суттю викликає специфіку адаптаційного механізму у соціальних умовах та явища репрезентації соціальних інституцій в контексті усталеної нормативної поведінки як такої. Також варто окреслити те, що в контексті проблеми у кризових умовах можна виявити таку специфіку, що значна частина залучення до освітнього процесу виявляється зараз у дистанційному режимі, що частиною проблематики залучення у кризових умовах в літературі можна виявити специфіку залучення до соціального середовища [12, с.43].

Проблематика кризового залучення у суспільстві за своєю суттю виявляється з аспектами залучення соціально усталеної поведінки та її репрезентативного залучення у самому суспільстві, але явище кризового аспекту за своєю суттю виявляє специфіку нестабільного залучення, що виявляє у собі прояв аспекту важкості чіткої репрезентації усталеної системи нормативного залучення.

Тобто окреслюючи специфіку адаптації в межах суспільного залучення категорії студентів виявляється специфіка залучення їх до репрезентації усталеної нормативної поведінки в межах суспільного інституту, через призму стабільності-нестабільності загального явища макросоціального елементу, що виокреслює загальну репрезентацію усталеної нормативної поведінки.

Висновки. Таким чином аналізуючи проблематику адаптації в літературі можна виокремити специфіку того, що сама по собі проблематика є багатоаспектною, оскільки вона дозволяє виявити залучення не тільки як окремих індивідів, так й групи в межах соціальних інституцій. Виокремлюючи специфіку залученості до соціальних інституцій категорії студентів в літературі можна виокремити специфіку розглядання цих аспектів у системі соціального явища, а саме залучення аспектів стабільності чи прояву кризового елементу в межах суспільного аспекту.

Оскільки виокремлюючи специфіку кризового елементу можна виявити проблематику залучення адаптації та репрезентації усталеної соціальної норми і проблеми дезадаптаційного залучення.

І в цьому контексті можна виявити специфіку в межах літератури превалювання на категорію студентів, що виокремлюється в межах репрезентації переважно початкових курсах, оскільки це виявляється у явищі змінами соціального середовища та аспектами долучення до соціальної інституції, де можна виокремити такі аспекти як залученість до нової соціальної групи/інституції та явища репрезентативної поведінки в межах цієї інституції.

Та в межах цієї проблематики можна виокремити те, що актуалізація дезадаптаційного залучення виокремлюється переважно специфікою кризового елементу, в межах суспільного залучення, що виявляє необхідність залучення макросоціального середовища в контексті кризового елементу із метою виявлення аспекту зменшення аспекту дезадаптаційного впливу на соціальні інституції та їх репрезентацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андросович К.А. Феномен соціальної адаптації як предмет наукового аналізу. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 3. С. 20–24. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2016_3_5.
2. Гамов В.Г. Психологічні особливості адаптації студентів. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2004. Т. 6. Вип. 8. С. 234.
3. Дідух М. Проблеми й основні напрями адаптації студентів до умов навчання в закладах вищої освіти. *Юридична психологія*. 2019. Т. 25. № 2. С. 61–68.
4. Йопа Т.В. Адаптація студентів-першокурсників до умов навчання у закладах вищої освіти. *Педагогічні науки. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2021. № 2(2). С. 16–27. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2021_2\(2\)_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vlup_2021_2(2)_4).
5. Красілова Ю.М., Максимова Н.Ю. Вплив воєнного стану на інформаційне навантаження особи. *Габітус*. 2023. № 47. С. 121–126.
6. Красілова Ю., Пракапас Р., Коломицева І. Адаптація студентів до навчання в умовах воєнного стану. *Габітус*. 2023. № 51. С. 82–88.

7. Клочко О.О. Профілактика адиктивної поведінки дітей та молоді у контексті підготовки майбутніх соціальних педагогів : монографія. Суми : ФОП Наталуха А.С., 2013. 172 с.

8. Козубовська І., Шикітка Г. Наукові підходи до розуміння термінів «адаптація» і «соціалізація» особистості. *Педагогічні інновації у фаховій освіті*. Вип. 10. Ужгород, 2019.

9. Мартинюк І. Психологічні особливості студентського віку. *Психологія стресостійкості студентської молоді* / за заг. ред. В. Шмаргуна. Київ : НУБіП України, 2018. С. 55–65.

10. Москаленко В.В. Соціалізація особистості : монографія. Київ : Фенікс, 2013.

11. Новікова Ж. Психологічна адаптація та преадаптація студентів-першокурсників в умовах нестабільного світу. *Молодий вчений*. 2018. № 2(54). С. 80–84. URL: <https://molodyivchenyi.ua/index.php/journal/article/view/5059>

12. Непорада І.М. Адаптація студентів-першокурсників до дистанційного навчання в умовах

воєнного стану. *Імідж сучасного педагога. Вища школа*. 2023. № 1(208). С. 39–44. URL: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-1\(208\)-39-44](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-1(208)-39-44)

13. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві. *Психологія і суспільство*. 2003. № 2. С. 55–66.

14. Орбан-Лембрик Л. Залежність поведінки особистості від впливу проблемогенного соціуму. *Психологія і суспільство*. 2004. № 1. С. 71–82.

15. Поспелова І., Косьянова О., Клосс Г. Особливості соціально-психологічної адаптації осіб із різним ставленням до невизначеності. *Наука і освіта*. 2023. № 2. С. 110–119.

16. Соціальна адаптація особистості. Чернівці, 2012. 252 с.

17. Шаповалова Т.Г., Кондратенко Л.І., Кібенко Л.М. Адаптація студентів до умов дистанційного навчання. *Перспективи та інновації науки*. 2022. № 3(8). С. 152–162. URL: <http://perspectives.pp.ua/index.php/pis/article/view/1286/1284>

ВЛАСТИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ВЧИТЕЛІВ ІЗ РІЗНОЮ КРЕАТИВНІСТЮ

PERSONALITY TRAITS OF TEACHERS WITH DIFFERENT CREATIVITY

Статтю присвячено викладенню результатів теоретико-емпіричного дослідження властивостей особистості вчителів з різним рівнем креативності (здатності продукувати принципово нові ідеї). Креативність є властивістю особистості, одним з її системотворчих чинників, виявляє себе у різних видах діяльності, має якісно своєрідну структуру, пов'язана з іншими якостями особистості, а також піддана їхньому впливу. Розвиток креативності передбачає наявність у досліджуваних якостей, які стимулюють до творчості. Креативи відрізняються від інших певним набором психологічних властивостей.

Мета роботи – визначити властивості, за якими вчителі з високим рівнем креативності відрізняються від колег з низькою креативністю. Для проведення емпіричного дослідження було сформовано вибірку досліджуваних, у кількості 90 осіб різної статі віком від 24 до 45 років. Всі вони є викладачами шкіл, ліцеїв і гімназій м. Одеси.

В ході дослідження було використано низку психодіагностичних методик: «Фрайбурзький багатofакторний особистісний опитувальник (FPI)» Й. Фаренберга та ін. (адапт. Крилова, Рогинського); методика «Рівень самоактуалізації» Лазуткіна (адапт. Каліної); методика «Креативність» Вишнякової; тест вербальної креативності (RAT) Медника (адапт. Вороніна); тест креативного мислення Торренса (адапт. Холодної).

Дослідження показало, що вчителі з високою креативністю відрізняються від тих, у кого вона низька, за низькою параметрів особистості. Це: «нейротичність», «спонтанна агресивність», «почуття гумору», «творче мислення», «допитливість», «творче ставлення до професії», «автономність», «завершеність», «унікальність», «оригінальність» ($p < 0.05$).

Ключові слова: вчителі, особистість, властивості особистості, креативність, рівень креативності.

The article is devoted to the presentation of the results of a theoretical-empirical study of the personality traits of teachers with different levels of creativity (the ability to produce fundamentally new ideas). Creativity is a property of personality, one of its system-creating factors, manifests itself in various types of activity, has a qualitatively peculiar structure, relates to other qualities of the individual, and is also subject to their influence. The development of creativity presupposes that the subject has qualities stimulating creativity. Creatives differ from others in a certain set of psychological properties.

The purpose of the work is to determine the properties by which teachers with a high level of creativity differ from colleagues with low creativity. To conduct an empirical study, a sample of 90 people of different sexes aged from 24 to 45 years was formed. All of them are teachers of schools, lyceums and gymnasiums in Odesa.

In the course of the study, a number of psychodiagnostic methods were used: «Feiburg multifactorial personality questionnaire (FPI)» by Farenberg et al. (adapted by Krylov, Roginsky); Lazutkin's method «Level of self-actualization» (adapted by Kalina); Vyshniakova's «creativity» technique; Verbal creativity test (RAT) by Mednyk (adapted by Voronin); Test of creative thinking by Torrens (adapted by Kholodnaya).

The study showed that teachers with high creativity differ from those with low creativity in a number of personality parameters. These are: «neuroticism», «spontaneous aggressiveness», «sense of humor», «creative thinking», «curiosity», «creative attitude to the profession», «autonomy», «completion», «uniqueness», «originality» ($p < 0.05$).

Key words: teachers, personality, personality traits, creativity, level of creativity.

УДК 159.923.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.21>

Черножук Ю.Г.

к.психол.н.,

доцент кафедри загальної

та диференціальної психології

ДЗ «Південноукраїнський національний

педагогічний університет

імені К.Д. Ушинського»

Постановка проблеми. Незважаючи на пов'язані з війною труднощі і перепони, одним з актуальних завдань сучасного українського суспільства залишається розвиток творчого потенціалу людей різного віку і фаху [1], їхньої креативності. Останню (услід за Е. Торренсом) ми розуміємо, як здатність до продукування принципово нових ідей [19], а тих, у кого вона розвинена на високому рівні, будемо називати «креативами».

Феномен креативності був і залишається цікавим для дослідників, серед яких Т.Амабайл, Ф.Баррон, М.Бейті, М.Воллах, Дж.Гілфорд, І.Зоший, М.Клепхем, Н.Коган, Н.Кучинова, В.Моляко, А.Маслоу, С.Медник, Дж.Планкер, М.Ренко, І.Росквас, Л.Сітнікова, А.Сологуб, Р.Стернберг, Н.Твердохліб, Е.Торренс, Г.Фейст, О.Чуль, С.Шандрук, В.Шафранський, Ф.Шевченко та ін. Доведено, що креативність є властивістю особистості (стійкою індивідуальною характеристикою, яка визначає спосіб, у який людина сприймає, реагує

та поводить у світі) [2]; одним з її системотворчих чинників; виявляє себе практично у всіх відомих видах діяльності; має якісно своєрідну структуру і пов'язана з іншими якостями особистості [3]. Водночас, креативність також піддана їхньому впливу.

Встановлено, що розвиток креативності передбачає наявність у досліджуваних якостей особистості, які стимулюють прагнення до творчості, інтелектуальну ініціативу. Зазначені якості мають, як біологічну, так і соціальну природу і спостерігатися в різних сферах особистості, полегшуючи процес творчості та покращуючи його результати.

Було також помічено, що креативи відрізняються від інших певним набором психологічних властивостей. У сукупності вони утворюють те, що Дж.Гілфорд у середині ХХ століття назвав «креативним характером». Він також запропонував одне з перших визначень творчої особистості. Вчений вважав, що її ознаками є насамперед готовність ризикувати, толерантність до

двозначності та самоефективність, які сприяють творчому процесу [11].

Розвиток ідей Гілфорда можна знайти в працях таких дослідників, як Т.Амабайл [4]; М.Бейти [5]; М.Клепхем [6]; Г.Фейст [8]; Дж. Плакер [14]; М.Ранко [17]. Вони вивчали, зокрема, світосприймання і світобачення, уподобання, стилі діяльності та інші феномени, за якими висококreatивні особи можуть відрізнятися від інших. Дослідження креативної особистості поступово стає головним напрямком вивчення креативності як такої [18].

Значний внесок у дослідження властивостей творчої особистості зробив Міхай Чиксентміхайі, Упродовж тридцяти років він вивчав життя та працю креативів. В результаті вчений доходить висновку, що вони, відрізняються від «не креативів» насамперед здатністю пристосовуватися до складних ситуацій і використовувати для досягнення мети всі можливі засоби. Дослідник показує, що успіхи «творчих людей» пояснюються наявністю у них десяти пар протилежних за психологічним змістом властивостей особистості, системна взаємодія яких так чи інакше впливає на творчість. Перелічимо та схарактеризуємо зазначені властивості.

1. Креативи можуть бути дуже енергійними, але не є гіперактивними. Якщо потрібно, вони спокійні і неквапливі, часто відпочивають і багато сплять. Важливим для успіху їхньої роботи є ритм діяльності, що супроводжується неробством або роздумами. Втім за потребою вони здатні швидко сконцентруватися і ефективно працювати довгий час, залишаючись при цьому свіжими та захопленими. Це може бути пов'язано, як з певними генетичними причинами, так і з інтересом до того, чим вони займаються.

Енергія креативів може активно виявляти себе у сексуальному житті. Однак, їм також може бути притаманна сексуальна стриманість. Особливо, якщо це необхідно для досягнення високих результатів в професійній діяльності [7].

2. Креативи часто поєднують в собі розум і наївність. Відомий американський психолог Г. Гарднер у своєму дослідженні особистості геніїв, доводить, що певна емоційна та розумова незрілість у них, може, як, наприклад, це було з Моцартом, поєднуватися з «найглибшими прозріннями» [9].

Окрім того, люди, які продукують нові ідеї, здатні правильно використовувати два протилежні способи мислення: конвергентний і дивергентний. Перший передбачає наявність єдиного правильного, розв'язання задачі. Водночас, дивергентне мислення є пошуком багатьох рішень, кожне з яких у свій спосіб має право на існування. Конвергентне мислення критично оцінює нові ідеї, які виробляє дивергентне мислення [11].

3. Креативи поєднують дисциплінованість зі схильністю до грайливості, відповідальність з безвідповідальністю. «Легке» ставлення до людей та речей у них урівноважується впертістю, витримкою, наполегливістю.

4. Уява та фантазія креативів можуть поєднуватися з раціональним відчуттям реальності. Подібне поєднання необхідно митцю або вченому, бо, їм необхідно вийти за межі «першої» реальності, але не занадто відірватися від неї. До того ж речі, які колись здавалися фантазійними, з часом можуть стати реальними.

5. Креативи схильні одночасно бути екстравертами та інтровертами, тобто, виявляти обидві риси особистості, які вважаються найбільш стійкими [11].

6. Креативам водночас притаманні скромність і гордість. З одного боку, вони добре усвідомлюють своє місце у галузі, де працюють. Наприклад, математики пам'ятають, що їх наукою займався Ньютон, а також багато інших видатних людей і що вони тільки продовжують цю роботу. Вони також розуміють роль удачі в своїх досягненнях. З іншого боку, креативи знають, що і вони зробили багато, тому є чим пишатися.

7. Креативи часто не відповідають жорстким гендерним та рольовим стереотипам. Креативні дівчата можуть бути більш домінуючими й жорсткими, ніж однокласниці, а хлопці більш чутливими й менш агресивними.

8. Креативи можуть бути консерваторами і революціонерами. Вони вчаться на досвіді попередників, а потім намагаються радикально переглянути та відкинути його [Там само].

9. Більшість креативів хоча і захоплені своєю роботою, можуть бути вельми критичними до неї і правильно оцінити отриманий результат.

10. Чутливість і відкритість креативів часто примушує їх страждати. Однак, маючи подібні властивості, вони також здатні відчувати велику насолоду, наприклад, від творів мистецтва. Майже у всіх творчих особистостей також присутня здатність насолоджуватися процесом творення як таким [11].

На перетині ХХ і ХХІ століть дослідники, які вивчали риси творчої особистості, розробили декілька їх класифікацій. Одна з найбільш відомих належить Філу Маккінні. Його перелік рис особистості, які притаманні креативам, включає дванадцять пунктів. Креативи, на його думку:

- не задоволені статус-кво і тому ставлять запитання та шукають нові ідеї;
- мають впевненість у собі, не бояться невдач, бо знають, що це обов'язкова частина творчого процесу;
- вміють сприймати критику;
- спроможні відстоювати свої ідеї;
- здатні помічати нові ідеї, адаптуватися до змін, які вони приносять;

– вільно «граються з ідеями», що допомагає їм долати розумові блоки, виходити за рамки існуючих стереотипів, щоб знайти нові рішення;

– є більш «грунтовними», ніж більшість людей, тому, що ніколи не зупиняються на першій ідеї;

– прагнуть вийти за межі можливого, шукають зв'язків з іншими заради самовдосконалення, створення чогось нового;.

– енергійні, постійно рухаються, надихаючи інших;

– часто наївні, але завдяки цій наївності можуть бути більш креативними, ніж інші;

– здатні уявляти нові можливості;

– продовжують зусилля, незважаючи на перешкоди, мають терпіння та наполегливість [13].

Подальші дослідження рис креативної особистості додали до їхнього переліку нові пункти. Було встановлено, що креативи:

– мрійливі: здатні виробляти нові ідеї та бачити речі, які не бачать інші;

– незалежні: можуть вільно приймати рішення, ставити і вирішувати складні завдання і стимулювати власний мозок для інтелектуальної праці;

– ретельні: схильні думати про можливі результати чи ідеї, які можуть максимально покращити роботу;

– пристрасні: демонструють ентузіазм до роботи, навчання або чогось іншого, що їх цікавить;

– схильні до ризику: готові ризикнути в надії отримати найкращий результат від реалізації нової ідеї;

– допитливі: бажають отримувати нові навички, випробувати нові захоплення, шукати невідомі раніше теми для роздумів тощо [16].

Вони також: цілеспрямовані і працьовиті; зберігають почуття подиву та цікавості до світу; використовують соціальну взаємодію для пошуку нових ідей, а потім працюють над ними на самоті; відкриті та чуйні: можуть мріяти і водночас бути реалістами [10].

До переліку рис особистості креативів можна додати також:

– гнучкість мислення, яка дозволяє бачити предмети, ситуації і проблеми під різними кутами зору;

– асоціативність мислення – здатність знаходити зв'язки між різними ідеями, концепціями та образами, що дозволяє генерувати нові ідеї та рішення;

– нестандартність та інноваційність мислення – здатність дивитися на звичайні речі з несподіваних сторін і знаходити нові рішення проблем;

– схильність до нових вражень і відкритість до впливів зовнішнього світу.

– переважання внутрішньої мотивації – стійкої потреби виражати себе через творчість, незалежно від зовнішніх стимулів;

– високий рівень самодисципліни та ін. [15].

Підбиваючи підсумки багаторічних досліджень, які було здійснено психологами різних країн, Е.Селби, Е.Шоу та Дж.Хотц пропонують майже універсальний перелік рис креативної особистості і поділяють їх на дві групи. В першу входять ті, що притаманні креативам, які «відкриті та сміливі для дослідження ідей». Це: чутливість до проблем, естетична чутливість, допитливість, почуття гумору, грайливість, фантазійне мислення, схильність до ризику, терплячість до невизначеності, завзятість, відкритість досвіду, адаптивність, інтуїція, небажання приймати речі без критичного аналізу, єдність протилежних рис характеру [18].

В другій групі особи, які «чують власний голос». Їм притаманні впевненість у власних креативних здібностях, наполегливість, незалежність мислення, самодисципліна, самоспрямування, автономність, впевненість у собі, рефлексивність, спостережливість, внутрішній локус контролю, заперечення стереотипів, енергійність, працелюбність, поглиненість роботою, некомунікабельність [Там само].

Однак, незважаючи на велику кількість відповідних досліджень, питання про риси особистості осіб з різним рівнем креативності, на наш погляд, залишається недостатньо вивченим. Зокрема, поза увагою дослідників залишаються люди, які займаються певними видами професійної діяльності, наприклад, вчителі.

Постановка завдання. Мета роботи – визначити риси особистості, за якими вчителі з відносно високим рівнем креативності відрізняються від колег, які мають низьку здатність до творчості. Для проведення емпіричного дослідження було сформовано вибірку досліджуваних, у кількості 90 осіб різної статі віком від 24 до 45 років. Всі вони є викладачами шкіл, ліцеїв і гімназій м. Одеси.

В ході дослідження було використано низку психодіагностичних методик: «Фрайбурзький багатофакторний особистісний опитувальник (FPI)» Й.Фаренберга та ін. (адапт. Крилова, Рогинського); методика «Рівень самоактуалізації» Лазуткіна (адапт. Каліної); методика «Креативність» Вишнякової; тест вербальної креативності (RAT) Медника (адапт. Вороніна); тест креативного мислення Торренса (адапт. Холодної). Ці методики дозволяють вивчати широкий спектр рис особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. Результати дослідження було оброблено та узагальнено з використанням комп'ютерного пакету SPSS 13.0 for Windows. Для пошуку рис особистості, за якими вчителі-креативи відрізняються від «не креативів», було створено дві групи досліджуваних. Користуючись методом «асів», ми розподілили результати учасників дослідження за композитним показником методики Вишнякової

на чотири квартали. Вчителі, результати яких посіли місця у першому, увійшли до групи КР (креативні), в четвертому – до групи НКР (не креативні). До складу кожної з груп входило по 23 особи.

У табл. 1 представлені середні результати зазначених груп за переліченими вище методиками. Показники виражені у процентилях (PR). Статистична значущість відмінностей за показниками «креативних» та «не креативних» досліджуваних визначена за t-критерієм Стьюдента.

Таблиця 1

Порівняння результатів досліджуваних за t-критерієм Стьюдента (n=46)

Показники	Групи		t-критерій
	Креативні (КР)	Не креативні (НКР)	
НВР	52	42	2,16*
САГ	64	51	2,29*
АТН	65	51	2,16*
ТВМ	87	33	2,31*
ДП	75	33	2,25*
ПГ	78	42	2,49*
ТСП	69	39	2,36*
ОР	85	25	2,44*
УН	58	40	2,74*
ЗВ	63	49	2,31*

Примітки: 1) тут і далі: «*» – статистична значущість відмінностей ($p < 0.05$); 2) умовні позначення: НВР (нейротичність), САГ (спонтанна агресивність), АТН (автономність), ТВМ (творче мислення), ДП (допитливість), ПГ (почуття гумору), ТСП (творче ставлення до професії), ОР (оригінальність), УН (унікальність), ЗВ (завершеність).

Встановлено, що статистично значущі відмінності між «креативними» і «не креативними» досліджуваними спостерігаються за показниками «нейротичність», «спонтанна агресивність», «почуття гумору», «творче мислення», «допитливість», «творче ставлення до професії», «креативність», «автономність», «завершеність», «унікальність», «оригінальність» «на користь» більш креативних студентів ($p < 0.05$).

Спираючись на концептуальну інформацію, що надана авторами згаданих вище психодіагностичних методик, було створено короткий психологічний портрет вчителів з високим рівнем креативності.

Вони краще за тих, у кого він низький, вміють аналізувати різноманітні ситуації, змінювати порядок їх складових, знаходити нестандартні, а іноді й унікальні вербальні асоціації. Їм притаманна візуальна оригінальність; вони вміють долати існуючі візуальні стереотипи, створювати нестандартні зорові образи, спираючись на несуттєві деталі, відтворювати цілісний інтелектуальний продукт.

«Креативні» також більш успішно працюють з інформацією, можуть значно краще, ніж вчителі «некреативної» групи знаходити різні її види, мають велику цікавість до нових речей та ідей, постійно цікавляться новими книгами, комп'ютерними іграми, картинами; схильні отримувати нові знання, навіть якщо це пов'язано з великими труднощами; частіше цікавляться філософськими питаннями; постійно вдосконалюють можливості свого мислення, знаходять декілька варіантів оригінальних рішень.

«Креативні» можуть приймати нестандартні рішення, брати на себе відповідальність за їхні наслідки. На відміну від «не креативних» вони здатні створювати нові «обріи» у діяльності, яка їм цікава, готові працювати за меншу зарплатню, якщо робота має творчий характер; у житті робота становить для них головний сенс; вони обирають професію з урахуванням власних творчих можливостей. Вони також прагнуть незалежності, розуміються на гуморі. Окрім того вони є більш нейротичними та агресивними.

Гіпотетично перелічений вище набір рис особистості допомагає креативним вчителям у виконанні професійних обов'язків, однак наявність в ньому «нейротичності» і «спонтанної агресивності» може призводити до виникнення серйозних проблем, зокрема, при встановленні та підтримці стосунків з учнями та колегами по роботі.

Висновки з проведеного дослідження.

1. Дослідження показало, що у вчителів з високою креативністю більш яскраво ніж у «низькокреативних» виражені такі параметри особистості, як «нейротичність», «спонтанна агресивність», «почуття гумору», «творче мислення», «допитливість», «творче ставлення до професії», «автономність», «завершеність», «унікальність», «оригінальність» ($p < 0.05$). Отримані результати можуть бути використані при створенні програми розвитку креативності вчителів.

2. Проведене дослідження не охоплює багатьох питань, які стосуються вчителів з різною креативністю. Воно може бути продовжене, наприклад, в напрямку вивчення стилів їхньої професійної діяльності, особливостей професійного спілкування, професійної успішності тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сиротюк П. Психологічні особливості творчої особистості. URL: <https://psychologonline.pro/>
2. Український психологічний хаб. URL: <https://psykhloh.com/>
3. Черножук Ю.Г. Креативна особистість: індивідуальне і типове. Наука і освіта. 2013. № 7. С. 106–109.
4. Amabile, T.M. Social psychology of creativity: A consensual assessment technique. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1982, 43(5). P. 997–1013.

5. Batey, M. The measurement of creativity: From definitional consensus to the introduction of a new heuristic framework. *Creativity Research Journal*, 2012. 24(1). P. 55–65.
6. Clapham, M.M. The Convergent Validity of the Torrance Tests of Creative Thinking and Creativity Interest Inventories. *Educational and Psychological Measurement*, 2004. 64(5). P. 828–841.
7. Csikszentmihalyi, M. The Work and Lives of 91 Eminent People. *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. New York: Harper Collins. 1996. P. 107–126.
8. Feist, G.J. A meta-analysis of personality in scientific and artistic creativity. *Personality and Social Psychology Review*, 1998. 2(4). P. 290–309.
9. Gardner H. Frames of mind: The Theory of Multiple Intelligence. New York : Basic Books, 1983. 459 p.
10. Growth Advisor: Your Guide to Strategic Success 26.04. 2022. URL: [https // www linkedin.com](https://www.linkedin.com)
11. Guilford, J.P. Creativity. *American Psychologist*. 1950. V/5, P. 444–454.
12. James, K. & Asmus Ch. Personality, Cognitive Skills, and Creativity in *Different Life Domains. Creativity Research Journal*. 2000. 13(2). P. 149–159.
13. MacKinnon, D.W. Personality and the Realization of Creative Potential. *American Psychologist*, 1965, 20. P. 273–281.
14. Plucker, J.A., & Makel, M.C. Assessment of creativity. *The Cambridge handbook of creativity*. Cambridge University Press: 2010. P. 48–73.
15. Psychological features of creative personality and their influence on creativity. URL: <https://fact-news.com.ua/en/psychological-features-of-creative-personalities-and-their-influence-on-creativity/>
16. Qualities of a creative person University of Bolton (UK). 31.05.2023. URL: enquiries@bolton.ac.uk/
17. Runco M. A hierarchical framework for the study of creativity. *New Horizons in Education*. 2007. P. 55(3).
18. Selby E., Shaw E., Houtz J. *The Creative Personality. The Gifted Child Quarterly*; Fall 2005; 49, 4; Research Library. 300 p.
19. Torrance, E.P. Guiding creative talent. Englewood Cliffs. N.Y., 1962. 278 p.

СЕКЦІЯ 6 ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

СУТНІСНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПОНЯТТЯ КРЕАТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ ESSENTIAL CHARACTERISTICS OF THE CONCEPT OF PERSONAL CREATIVITY

Креативність особистості є одним із найважливіших аспектів у розвитку сучасної людини, відіграючи ключову роль у професійній і особистісній самореалізації. Це поняття охоплює не лише здатність до генерації нових ідей, але й уміння ефективно застосовувати ці ідеї на практиці. У наукових дослідженнях креативність розглядається як інтегративний феномен, що поєднує когнітивні, емоційні й мотиваційні аспекти особистості. З огляду на стрімкий розвиток технологій і зміну соціальних умов креативність стає невід'ємною складовою успішної адаптації та професійної конкурентоспроможності. Вивчення цього поняття є особливо актуальним у контексті сучасної освіти та психології, адже воно дає змогу краще зрозуміти механізми розвитку творчих здібностей та їх вплив на формування інноваційних підходів до вирішення проблем. У зв'язку із цим дослідження сутнісної характеристики креативності особистості набуває важливого наукового та практичного значення.

Актуальність теми дослідження обумовлена зростаючою роллю креативності в сучасному світі, де інновації та творчі підходи стають визначальними факторами успіху в різних сферах діяльності. Тож поглиблене розуміння сутності креативності, а також її психологічних і педагогічних аспектів є необхідним для підвищення ефективності освітніх програм та розвитку індивідуальних здібностей. Тема також важлива для розвитку сучасної психології особистості, оскільки дає змогу досліджувати механізми творчої самореалізації та їх вплив на формування індивідуальної ідентичності в умовах глобальних викликів.

У статті вперше було детально розглянуто сутнісну характеристику креативності особистості як інтегративного феномену, що поєднує когнітивні, емоційні й мотиваційні аспекти. Аналізувався взаємозв'язок між цими компонентами та їхній вплив на розвиток творчих здібностей. Також досліджувалися специфічні психологічні механізми, які сприяють формуванню креативного мислення в сучасних умовах.

Ключові слова: інновації, креативність, мотивація, особистість, психологія, розвиток, творчість.

Personal creativity is one of the most important aspects in the development of a modern person, playing a key role in professional and personal self-realization. This concept covers not only the ability to generate new ideas, but also the ability to effectively apply these ideas in practice. In scientific studies, creativity is considered as an integrative phenomenon that combines cognitive, emotional and motivational aspects of personality. Given the rapid development of technologies and changing social conditions, creativity becomes an integral component of successful adaptation and professional competitiveness. The study of this concept is especially relevant in the context of modern education and psychology, because it allows us to better understand the mechanisms of the development of creative abilities and their influence on the formation of innovative approaches to solving problems. In this regard, the study of the essential characteristics of creativity of an individual acquires important scientific and practical importance.

The relevance of the research topic is due to the growing role of creativity in the modern world, where innovations and creative approaches become the determining factors of success in various spheres of activity. In this regard, a deeper understanding of the essence of creativity, as well as its psychological and pedagogical aspects, is necessary to increase the effectiveness of educational programs and the development of individual abilities. The topic is also important for the development of modern personality psychology, as it allows to investigate the mechanisms of creative self-realization and their influence on the formation of individual identity in the conditions of global challenges.

For the first time, the article discussed in detail the essential characteristics of individual creativity as an integrative phenomenon that combines cognitive, emotional, and motivational aspects. The relationship between these components and their influence on the development of creative abilities was analyzed. Specific psychological mechanisms that contribute to the formation of creative thinking in modern conditions were also investigated.

Key words: innovation, creativity, motivation, personality, psychology, development, creativity.

УДК 159.9
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.22>

Анненков В. М.
аспірант кафедри психології
Державний торговельно-економічний
університет

Постановка проблеми. Креативність особистості є однією з ключових характеристик, що визначають успішність і здатність до інновацій у сучасному суспільстві. Незважаючи на те що феномен креативності досліджується в різних наукових дисциплінах, відсутність єдиного підходу до його визначення й розуміння створює значні труднощі для науковців і практиків.

Проблема полягає в тому, що креативність часто розглядається як абстрактне поняття, без чіткого усвідомлення її структурних компонентів і механізмів впливу на особистісний розвиток. Водночас актуальним залишається питання: яким чином можна точно оцінити рівень креативності особистості й розробити ефективні методи для її розвитку?

Недостатня ясність у розумінні сутності креативності призводить до складнощів у застосуванні цього поняття в освітніх, професійних і соціальних контекстах, що, зі свого боку, обмежує можливості для розвитку інноваційного потенціалу суспільства. Тому існує нагальна потреба в глибокому аналізі поняття креативності, визначенні її ключових характеристик і пошуку шляхів для практичного застосування отриманих знань у різних сферах діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Визначення поняття «креативність» були виведені в роботах Д. Гілфорда, Р. Стернберга, А. Маслоу, Е. Торренса й інших. Механізми розвитку креативного мислення описали Г. Альтшуллер, Е. де Боно, О. Лук, Я. Пономарьов, Е. Торренс та ін. Г. Айзенк і Р. Стернберг описали креативність як інтелектуальну поведінку.

Проблема формування творчої самоактуалізації особистості висвітлюється в роботах Е. Фромма, Р. Кеттел звертає увагу на особливості творчої мотивації, А. Маслоу та К. Роджерс уточнюють поняття самоактуалізації стосовно творчості, а Р. Стернберг та Р. Стернберг розглядають творчість як форму інтелектуальної поведінки. Сучасна психологія має широкий спектр теоретичних, експериментальних і прикладних досліджень природи, структури, компонентів і феноменів творчих здібностей (наприклад, Г. Альтшуллер, А. Лук).

Сучасна українська психологія вивчає творчість з різних позицій. Численні наукові праці вітчизняних фахівців (Є. Гергель, І. Булах, В. Клименко, О. Литовченко, Н. Пов'якель, Т. Розова, О. Кривопишина) присвячені проблемам формування та розвитку творчих здібностей у підлітків і психологічним особливостям їх прояву.

Метою статті є дослідження й визначення сутнісних характеристик поняття креативності особистості, виявлення ключових компонентів і факторів, що впливають на формування та розвиток творчих здібностей індивідуума.

Виклад основного матеріалу. Креативність – це здатність створювати та досліджувати нові й оригінальні ідеї, які відхиляються від усталеного мислення, успішно вирішувати проблеми нестандартними способами та розв'язувати проблеми, які виникають у межах статичних систем. Це здатність бачити проблему під іншим кутом і вирішувати її в унікальний спосіб. Креативне мислення – це революційне та конструктивне творче мислення [2, с. 23].

Прояснивши природу поняття «творчість», можна порівнювати, диференціювати й систематично вивчати її. Так, як зазначають багато вчених у своїх дослідженнях, спочатку твор-

чість розуміли як «регресію на службі его» (Е. Кріс). За основу було взято досвідомі процеси (Л. Кубі); 1979 року С. Аріетті зробив спробу вивчити творчість як певну інтеграцію несвідомих процесів і логічного мислення, давши цій інтеграції назву «третинний процес» [3, с. 397].

Важливим підґрунтям для розгляду цього питання є звернення до науково-теоретичних розробок у психології з проблеми креативності. Зокрема, Р. Пономарьова-Семенова, видатний учений у галузі психології творчості, акцентував увагу на креативності як на надзвичайно багатогранному понятті. На думку цього психолога, вираз «природна креативність» не позбавлений смислу, а отже, природна креативність і людська креативність – це лише різні царини творчості, що, безсумнівно, мають спільне генетичне коріння. Водночас науковці ставлять запитання: «Чи маємо ми право зводити творчість лише до людської діяльності?» [10, с. 12].

Р. Пономарьова-Семенова пише: «Перше визначення поняття “творчість” бажано засновувати на найширшому його розумінні. У цьому разі слід визнати, що творчість притаманна не тільки людині та суспільству, а й неживій та долюдській природі. Творчість є необхідною умовою розвитку матерії та утворення нових форм, а з виникненням цих форм змінюються і самі форми творчості. Творчість людини – лише одна з цих форм» [9, с. 3].

Креативне мислення має цінність у всіх динамічних сферах життя – бізнесі, науці, культурі, мистецтві, політиці – словом, у всіх висококонкурентних сферах життя. У цьому цінність креативності для суспільства.

Креативні люди інтуїтивно відчувають, що потрібно, щоб згенерувати нову ідею або вирішити складну проблему. Вони додають деталь, перевертають все з ніг на голову, винаходять щось кардинально нове, розбирають і збирають заново звичні речі, діють усупереч поширеним стереотипам або просто знаходять спосіб побачити статичну систему в динаміці.

Творче мислення в дітей є позитивним інтегруючим фактором соціалізації, оскільки соціальна діяльність, важлива для соціального дозрівання дитини, за своєю суттю є творчою. Навчаючись досвіду соціального життя, дитина переживає кожен етап цього процесу як суб'єктивне дослідження і творення власного соціального простору.

Креативне мислення є передумовою гармонійного розвитку людини впродовж життя, зокрема вміння аналізувати проблеми, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки, вносити проникливі пропозиції, виявляти й формулювати протиріччя, досягати результатів з меншими витратами енергії і більшим задоволенням, краще розуміти ситуації, дії

та рішення. Забезпечення здатності розуміти «множинність» фундаментальних причин і наслідків [11, с. 748].

Пояснення процесу творчої активності в структурі креативності є великою темою, і її обґрунтування важливе для розуміння механізмів розвитку особистості. В українській психології категорії «творчість» і «креативність» мають досить особливий статус стосовно їх прямого перекладу. Вважаємо за необхідне прояснити зміст та основні особливості термінів, що використовуються для опису цих психосоціальних феноменів. Як в англійській літературі, так і в українських публікаціях, дефініція «креативність», що походить від слова «творчість», розуміється як здатність індивіда до творчих дій, результатом яких є нове, відмінне від інших бачення проблеми чи ситуації. Варто зазначити, що вперше цей термін був використаний у 1922 році Д. Сімпсоном для опису «здатності людини відмовлятися від стереотипних думок» [5, с. 7].

На думку Р. Стенберга, ознаками креативності є здатність до розумного ризику, готовність до подолання перешкод, внутрішня мотивація, толерантність до неоднозначності та готовність протистояти думці інших. Згідно з теорією креативності Р. Стенберга, для розвитку творчої активності потрібні шість специфічних, але взаємопов'язаних ресурсів:

1) компетентність: синтетична компетентність (здатність бачити проблеми по-новому, дивергентне мислення). Компетентність: синтетична компетентність (здатність бачити проблеми по-новому, дивергентне мислення), аналітична компетентність (здатність аналізувати та оцінювати ідеї), практична та контекстна компетентність (здатність знаходити практичне застосування абстрактним ідеям);

2) знання: здатність переносити їх як основу для творчої діяльності та творчо використовувати теоретичні знання на практиці (тобто здатність знаходити практичне застосування абстрактним ідеям);

3) мислення: аналізуючи стилі мислення, дослідники підкреслюють, що найбільш важливим для творчості є «законодавчий» стиль, який спрямований на закони дії та розвиток думки [1, с. 390].

Креативна особистість характеризується високим рівнем розвитку творчих здібностей, творчим потенціалом і здатністю створювати діалектично суперечливі системи.

Новий тип освіти безпосередньо пов'язаний зі створенням необхідних умов для того, щоб учень став активним суб'єктом, тобто творчо розвиненою особистістю. Тому можна говорити про соціальне замовлення суспільства на наукові дослідження та психологічну практику в цій галузі з розвитку творчих здібностей учнівської молоді. Проблема розвитку

творчих здібностей особистості залишається актуальною для психологів-теоретиків і психологів-практиків [6, с. 311].

Професор Гарвардського університету Т. Ембейл представляє модель креативності, що базується на взаємодії трьох факторів:

1) навички, пов'язані з галуззю, – знання певної галузі, технічні навички, здібності у спеціалізованій сфері;

2) навички, пов'язані з креативністю, – стиль роботи, інтуїтивні методи генерування нових ідей та особистісні характеристики;

3) мотивація – бажання робити щось заради самого процесу або зацікавленість у діяльності конкретної людини в конкретний час; Т. Ембейл підкреслює роль внутрішньої мотивації, яка виникає як реакція індивіда на внутрішні характеристики завдання, що стоїть перед ним [4, с. 7–21].

Інакше кажучи, незважаючи на визнання важливості цієї теми, в українській психологічній науці досі не створено об'єднувальної теорії механізмів розвитку творчих здібностей особистості. Вроджена природа креативності розкривається в контексті різних теорій особистості, у яких окремо простежуються лінії творчої активності в підлітковому віці.

Креативність особистості є складним і багатогранним феноменом, що відображає здатність індивідуума до генерації нових, оригінальних ідей і підходів у різних сферах діяльності. Вона має кілька ключових аспектів, таких як оригінальність мислення, що передбачає відхід від шаблонних рішень і знаходження нестандартних, новаторських підходів до вирішення завдань [12, с. 44–45].

Гнучкість як важлива складова креативності означає здатність змінювати напрямок мислення або поведінки залежно від ситуації, ефективно адаптуючись до нових умов чи вимог.

Інтуїція і емоційність також відіграють значну роль, адже креативні особистості часто володіють інтуїтивним розумінням ситуацій та здатністю емоційно реагувати на зовнішні стимули, що сприяє виникненню нових ідей [8].

Мотивація до дослідження є ще одним важливим аспектом креативності, оскільки такі люди зазвичай проявляють підвищений інтерес до нових знань і досвіду, прагнуть до самовираження та готові до експериментів. Важливою складовою є також готовність до ризику, прийняття невизначеності й відкритість до невдач, які можуть супроводжувати процес пошуку інноваційних рішень [7].

Таким чином, креативність особистості є не просто здатністю до творчості, але й комплексом когнітивних, емоційних і мотиваційних компонентів, які забезпечують ефективне реагування на виклики та створення чогось нового в будь-якій сфері діяльності.

Висновки. Креативність особистості є багатограним і складним явищем, що охоплює індивідуальні властивості, здатності та способи мислення, які дають змогу людині генерувати нові ідеї, вирішувати проблеми нестандартним чином і виявляти оригінальний підхід до завдань. Сутнісна характеристика креативності передбачає такі ключові аспекти, як гнучкість мислення, здатність до інновацій, а також інтуїтивне й емоційне сприйняття світу.

Креативність тісно пов'язана з можливістю адаптації до змінюваних умов і відкритістю до нового досвіду. Вона є не статичним явищем, а динамічною характеристикою, що постійно розвивається та вдосконалюється через взаємодію з навколишнім середовищем і самоаналіз. Важливою умовою для розвитку креативності є створення сприятливого середовища, яке стимулює проявлення новаторських ідей і забезпечує можливість їх реалізації.

Таким чином, креативність особистості є важливим фактором, що впливає на її успіх у різних сферах діяльності, а також на здатність справлятися з викликами і знаходити нестандартні рішення в складних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Lubart T. Children's creative potential: an empirical study of measurement issues / T. Lubart, C. Pecteau, A.Y. Jacque, X. Caroff // *Learning and Individual Differences*. 2010. № 20. P. 388–392.
2. Антонова О. Є. Сутність поняття креативності: проблеми та пошуки. Теоретичні і прикладні аспекти розвитку креативної освіти у вищій школі: [монографія] / за ред. О. А. Дубасенюк. Житомир, 2012. С. 14–41.
3. Бистрова Ю. В. Креативна компетентність особистості: зміст та основні напрямки формування у вищій школі. Концептуальні засади становлення інноваційного суспільства в Україні : монографія / К. М. Андрющенко [та ін.]; за ред.: Ю. Є. Атаманової, Г. П. Клімової. Харків, 2015. 6.1. С. 396–407.
4. Войтенко О. В. Розвиток творчих здібностей школярів на уроках літератури. *Педагогіка та психологія : зб. наук. пр.* Харків. 1997. С. 17–21.
5. Дімітрова-Бурлаєнко С. Д. Генеза поняття «креативна компетентність» у контексті психолого-педагогічних досліджень. *Збірник наукових праць «Педагогіка та психологія»*. Харків, 2017. Вип. 58. С. 3–14.
6. Завгородня О. В., Назаревич В. В., Гордова О. В., Борейчук І. О., Барбашова І. А. Розвиток особистості в сучасному освітньому просторі : [колект. монографія] [ред.: О. В. Горецька; Бердян. держ. пед. ун-т]. Донецьк : ЛАНДОН-XXI, 2013. 329 с.
7. Корольова Л. М. Дослідження структури креативних здібностей особистості. *Неперервна освіта нового сторіччя: досягнення та перспективи* : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. (18–25 квіт. 2016 р.). Запоріжжя, 2016. Вип. 1 (23). URL: http://www.zoippo.zp.ua/pages/el_gurnal/pages/vip23.html.
8. Креативна психологія. Арт-терапія у ДНЗ. Київ : Шкільний світ, 2017.
9. Моляко В. О. Психологічна готовність до творчої праці. Київ : Знання УРСР, 1989. 36 с. С. 25.
10. Пономарьова-Семенова Р. О. Психологічні аспекти розвитку креативності обдарованої особистості. *Обдарована дитина*. 2007. № 7. С. 12.
11. Сапельнікова Т. С. Психологічні особливості активності старшокласників в соціальних мережах INTEGRATION OF SCIENTIFIC AND MODERN IDEAS INTO PRACTICE Stockholm, Sweden 2022, с. 748–752, ISBN – 979-8-88831-926-0 , DOI – 10.46299/ISG.2022.2.8.
12. Сисоєва С. О. Соціальні, психологічні та педагогічні підходи до визначення творчої особистості. *Педагогічна творчість, майстерність, професіоналізм у системі підготовки освітянських кадрів: здобутки, пошуки, перспективи* : монографія / керівн. авт. кол. Н. В. Гузій; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2015. 432 с. С. 28–62.

ВПЛИВ ВОЄННИХ ДІЙ НА РОЗВИТОК ПТСР У ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ

THE IMPACT OF HOSTILITIES ON THE DEVELOPMENT OF PTSD IN MILITARY PERSONNEL

У роботі автори розглядали вивчення впливу воєнних дій на розвиток посттравматичного стресового розладу (ПТСР) серед військовослужбовців. Виникла необхідність у розгляданні наукових праць та емпіричних досліджень із метою розкриття механізмів виникнення посттравматичного стресового розладу під час воєнних операцій. Підкреслено, що участь у бойових діях суттєво впливає на свідомість особи, приводячи до значних якісних змін. Перебування на війні є екстремальною ситуацією, коли людина постійно переживає надзвичайний психоемоційний стрес і примушена подолати його силою волі. Це не минає безслідно. Майже всі учасники бойових дій відчувають зміни у фізичному і психічному стані. Аналізуючи результати науково-теоретичних та практичних надбань, можна сказати, що вплив військового стану створив високий рівень психосоціальних викликів, особливо щодо посттравматичного стресового розладу, який набув нових якісних та кількісних характеристик. Бойові стреси можуть проявлятися у будь-який момент через різноманітні симптоми. Неврози особливо часто виникають у військовослужбовців, які перебували на передовій, проживали в окопах, отримали поранення чи каліцтва, були свідками загибелі бойових товаришів або перебували у полоні. Також слід зазначити, що посттравматичні стресові порушення сприяють формуванню специфічних сімейних відносин і життєвих сценаріїв, що можуть впливати на всю подальшу їхню життєву траєкторію. У сучасних умовах українського суспільства, зокрема через конфлікт на території України, збільшення кількості військовослужбовців, що брали участь у бойових діях, суттєво змінюється їхнє фізичне і психічне здоров'я. Вони зазнають психологічних травм, які впливають на їхню психіку і можуть викликати серйозні психічні розлади. Розглянуто чинники ризику та заходи профілактики і реабілітації, спрямовані на зменшення впливу воєнних стресорів на психічне здоров'я військових. Дана стаття розширює розуміння професійних психологів, медичних працівників та дослідників щодо психологічного стану військовослужбовців у контексті воєнних конфліктів.

Ключові слова: військові дії, посттравматичний стресовий розлад, психологічні

травми, стрес, психічне здоров'я, стресори, адаптація.

In their work, the authors examined the impact of military operations on the development of post-traumatic stress disorder (PTSD) among military personnel. Against this background, there is a need to review scientific papers and empirical studies in order to reveal the mechanisms of PTSD during military operations. It is emphasized that participation in hostilities significantly affects the consciousness of a person, leading to significant qualitative changes. Being at war is an extreme situation when a person constantly experiences extreme psycho-emotional stress and is forced to overcome it by willpower. This does not go unnoticed. Almost all combatants experience changes in their physical and mental state. Analyzing the results of scientific, theoretical and practical achievements, we can say that the impact of martial law has created a high level of psychosocial challenges, especially in terms of post-traumatic stress disorder, which has acquired new qualitative and quantitative characteristics. Combat stress can manifest itself at any time through a variety of symptoms. Neuroses are particularly common among soldiers who have been on the front line, lived in the trenches, been injured or maimed, witnessed the death of comrades-in-arms, or been held in captivity. It should also be noted that post-traumatic stress disorders contribute to the formation of specific family relationships and life scenarios that can affect their entire life trajectory. In the current conditions of Ukrainian society, in particular due to the conflict on the territory of Ukraine, the increasing number of servicemen who participated in combat operations, their physical and mental health is significantly changing. They experience psychological trauma that affects their psyche and can cause serious mental disorders. The risk factors and prevention and rehabilitation measures aimed at reducing the impact of military stressors on the mental health of the military are considered. This article expands the understanding of professional psychologists, medical professionals, and researchers about the psychological state of military personnel in the context of military conflicts.

Key words: military actions, post-traumatic stress disorder, psychological trauma, stress, mental health, stressors, adaptation.

УДК 355.46-57.36.7126
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.23>

Ассєва Ю.О.

д.психол.н.,
завідувач кафедри мовної
та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Аймедов К.В.

д.мед.н., професор,
провідний фахівець-консультант
«Клініка Віта-Сана»

Яцишина А.М.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри мовної
та психолого-педагогічної підготовки
Одеський національний економічний
університет

Постановка проблеми. Під час широкомасштабного вторгнення на територію України понад мільйон громадян країни беруть участь у збройних діях, захищаючи державу від агресії з боку Російської Федерації. Наше дослідження воєнної травматизації учасників збройного конфлікту видає попередження щодо серйозних можливих наслідків для їхнього психічного здоров'я та здатності до адаптації після повернення до цивільного життя.

У сучасних наукових дослідженнях вивчення наслідків травматичного досвіду

та розроблення методів психологічної допомоги в подібних ситуаціях стає все більш актуальним. Це пов'язано з підвищеним рівнем небезпеки у повсякденному житті населення, яка виникає внаслідок воєнного стану, що порушує звичний порядок життя людей. Актуальність теоретичного аналізу наслідків психологічної травматизації від воєнних подій очевидна, оскільки вплив травматичних подій на життєдіяльність людей залучає увагу представників різних наукових галузей: медицини, соціології, філософії, юриспруденції, соціальної роботи і зокрема психології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У сучасних дослідженнях таких українських науковців, як О. Мельник, О. Шелюг, Л. Мальована, В. Зубовський, А. Коваленко, Т. Данильченко [5], акцентовано на різних аспектах психологічних категорій, таких як посттравматичне зростання, життєстійкість, резильєнтність і психологічне благополуччя. Аналіз наукових джерел показує, що дослідження часто зосереджуються на окремих аспектах, а не на комплексному аналізі всіх цих категорій разом.

Під час теоретичного аналізу ми можемо спостерігати, що існує недостатня кількість досліджень, які б вивчали всі зазначені наукові категорії на теоретичному та емпіричному рівнях. З урахуванням багатовимірності цих явищ рекомендується проведення теоретичного аналізу для поглибленого розуміння впливу воєнних дій на розвиток посттравматичного стресового розладу у військовослужбовців.

Мета статті полягає у систематизації та аналізі психологічних аспектів посттравматичного зростання через впливу воєнних дій у військовослужбовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Військовослужбовці в сучасному суспільстві відіграють важливу роль, але їхній досвід відрізняється від інших професійних груп через участь у воєнних діях. Вони стикаються з різноманітним спектром стрес-факторів, які можуть включати віддаленість від дому, найбільш травматичні ситуації, такі як утрата друзів, поранення або стикання з жорстокістю та звірствами на полі бою чи в полоні у ворога.

Повідомлення про психологічний вплив бою можна знайти в стародавній літературі, як це видно з аналізу «Іліади» та «Одіссеї» Гомера. У завоюванні Америки Бернал Діас де Кастільо наводить додаткові приклади. У «Книзі війни» Джон Кіган описує битви та епізоди, які описують аспекти війни – від героїчних до «джентльменських воєн», щоб представити жорстокі та неприборкані конфлікти. В «Одіссеї льотчика» Сент-Екзюпері описав якості людей, яких відправляють на війну, як їхнє почуття відповідальності спрямовує їх на виконання місії за будь-яку ціну, водночас у «Леті до Аррасу» він обговорює марність війни [1; 2; 4; 6].

Незалежно від епохи війни, її учасників чи їх мотивів психіатричні втрати є результатом усіх. Спільним знаменником є просто психологічна токсичність, яка походить від жорстокості та нелюдяності війни.

ПТСР довгий час існував під різними назвами. Під час Громадянської війни лікарі називали ці стани на основі передбачуваної етіології або вираженості симптомів. Наприклад, діагнози епохи були «солдатське серце», «дратівливе серце», «сонячний удар» або «ностальгія» [1; 2; 4; 8–10].

У міру того, як тривала громадянська війна, хірургам стало відомо про симптоми емоційного стресу та роль психіатричних симптомів у медичних наслідках на полі бою: «Чоловіки були ... схильні до приступів туги за домом або «ностальгії» та тривоги, коли вони страждали від них. У хворобливій мірі це спричинило смерть більше, ніж будь-що інше» [2; 10]. Коли солдати продовжували помирати в госпіталі від «ностальгії», хірурги виявили, що відпустка була найкращим лікуванням і кращим за всі ліки; дійсно, обіцянка втекти від жаху битви та повернутися додому виявилася потужним втручанням [1; 2; 4; 7; 9; 10]. Незважаючи на масову бійню під час громадянської війни та ймовірну високу кількість психіатричних утрат, травматичні психічні ушкодження залишалися недооціненим чинником, що спричиняв страждання тих, хто вижив.

Хоча література того періоду, можливо, формально не визнавалася у військовій медицині, фіксувала психологічні наслідки війни. Наприклад, Уолт Вітмен, який спостерігав цю шкоду на власні очі, доглядаючи за пораненими як у шпиталях Союзу, так і в польових умовах, описав ці наслідки в таких віршах, як «Меморандуми під час війни», «Перемазка ран» та інших [1; 10; 20].

Позиція військових щодо психіатричних травм не показала значного прогресу у війнах початку ХХ ст. Дійсно, військові продовжували розглядати спричинені травмою психіатричні проблеми як недолік характеру. Чоловіків, чиї симптоми ми зараз можемо розпізнати як такі, що є наслідком справжнього психіатричного розладу, розстрілювали за дезертирство або невиконання обов'язків у перші роки Першої світової війни. Коли єдиним порятунком від жахів війни була можлива страта, страх цього покарання породжував симптоми істеричного навернення. В окопах набули епідемічного характеру випадки істеричної сліпоти, паралічу та інших захворювань нервової системи. Зіткнувшись із величезною кількістю цих утрат і обмеженими можливостями лікування, військові переконцептуалізували ці умови як наслідки пошкодження нервової системи, вторинні після безпрецедентного використання масованої артилерії, характерної для окопної війни. Великий наступ Першої світової війни часто починався з понад мільйона снарядів важкої артилерії. Новий термін «озброєний шок» започаткував зміну медичної/військової реакції, і військові лікарі знову відкрили відновну силу усунення солдатів із передової. Отже, ці стани тоді вважалися медичними захворюваннями, які вимагали лікування. Такі випадки називали NYDN (Not Yet Diagnosed, Nervous) і лікували в лікарнях [2; 4; 7; 9; 10; 20].

У міру того як поширювалася обіцянка втекти з лінії без загрози розстрілу, кількість

таких випадків різко зросла серед військ. Це викликало перегляд у 1916 р., і з використанням тогочасної психіатричної науки (тобто психоаналізу) цей стан було класифіковано як «істерія» і як таке вважалося дефектом, спричиненим уже існуючим розладом особистості. Таким чином, уряди були звільнені від виплати непрацездатності в таких випадках, оскільки хвороба пояснювалася «характерологічними» проблемами, а не психологічними травмами, вторинними після травматичного бойового впливу.

Із розвитком психіатрії розвивалися і концептуалізації ролі психічних чинників у бойових діях на полі бою. Британські та американські психіатри наполягали на визнанні психіатричних випадків бойових дій. Революційні досягнення в психологічній оцінці, скринінгові тести використовувалися для відбору лише психологічно придатних для виконання військового обов'язку. Як показав високий рівень психіатричних втрат під час Другої світової війни, це тестування не могло передбачити, у кого розвинеться психічний розлад, пов'язаний із бойовими діями. У міру того як війна прогресувала, більше солдатів залишало поле бою через психіатричні причини, ніж могли бути замінені новими солдатами, які прийшли з базової підготовки.

Знову реальність психологічних обмежень людини на війні змусила переглянути травматичний феномен. Військові психіатри незабаром дізналися, що перитравматичні психологічні процеси (тобто вплив бойового стресу) є сильнішими провісниками, ніж передтравматичні або посттравматичні чинники. Психіатричні втрати згодом були визнані та діагностовані як «бойове виснаження» або «бойова втома» і, таким чином, перекласифіковані як нервово-психічні (на відміну від істеричних) розладів. Ба більше, зі збільшенням уваги дослідників дослідження дали більш надійну статистику щодо показників психіатричних втрат. Епідеміологічні дані були різними, але «від 2% до 30% поранень на полі бою класифікувалися як психіатричні втрати» [2; 3; 5; 6; 7; 9; 10; 20].

Дійсно, коли проводилися більш систематичні дослідження, в американському офіційному звіті про «бойове виснаження» говорилося, що «майже всі солдати, які зазнали безперервного чи напівбезперервного бою, вийшли з ладу» і що солдат досяг свого піку бойової ефективності протягом перших 90 днів активних боїв. Після цього більшість учасників бойових дій страждали від психічного виснаження та ризикували отримати психологічний зрив. Один висновок такий: «не існує такого поняття, як звикання до бою» [4; 7; 9; 10; 12; 16; 18; 20].

Після війни М.Л. Сіпос, Ю. Бар-Хаїм, Р. Абенд, А.Б. Адлер та П.Д. Близько вивчали

бойову ефективність як функцію впливу на поле бою. Вони виявили, що після 60 днів безперервних боїв 98% усіх солдатів, що вижили, стали тим чи іншим типом психіатричних хворих. Ці дані відіграли важливу роль у зміні військової доктрини (наприклад, ротація військ, тривалість розгортання тощо) під час корейської та в'єтнамської воєн. Це відкриття викликає своєчасний інтерес, ураховуючи поточну військову політику багаторазового розгортання та потенційний зв'язок повторного бойового впливу з розвитком ПТСР [2].

Незважаючи на те що Корейську війну називають «забутою війною» (1950–1953 рр.), цей конфлікт призвів до величезних жертв і невизнаних психічних травм учасників бойових дій. Ветерани Корейської війни, як і їхні колеги Другої світової війни, поділяють їхнє небажання скаржитися та описувати свої симптоми [11; 17].

Війна у В'єтнамі ознаменувала поворотний момент у нашому національному розумінні та діалозі про роль травматичних ушкоджень у війні. Результатом цього стало Національне дослідження адаптації ветеранів В'єтнаму (NVVRS), згідно з яким 15,2% усіх чоловіків та 8,5% жінок – ветеранів війни у В'єтнамі страждають від ПТСР (загальна кількість оцінюється у 450 000). За оцінками показників випадків упродовж життя, 30,6% чоловіків і 26,9% жінок мали повномасштабний синдром посттравматичного стресового розладу через деякий час після війни. Хоча це дослідження було проведено у 1980-х роках, ці ветерани продовжують надходити в клініки, багато з них були ізольовані та уникали лікування протягом 35–40 років. Багато із цих ветеранів справлялися зі своїми симптомами посттравматичного стресового розладу за допомогою конструктивних чи деструктивних засобів, а часто й обох [11; 14; 16].

Один ветеран ПТСР у В'єтнамі зазначив: «Я пережив це, тому що я багато працював і багато пив». Багато хто представив після виходу на пенсію, як їхні спогади про війну, які більше не пригнічуються і не відволікаються, тепер змагаються за вираження. Після війни в Індонезії (1945–1949) голландські солдати страждали від подібних проблем; після виходу на пенсію вони страждали від ПТСР. Посттравматичний стресовий розлад, пов'язаний із бойовими діями, солдати-моряки та льотчики все ще воюють: у замерзлих лісах Європи, в парних джунглях Тихого океану, на підводних човнах, що тонуть, у небі над Ханоем, заповненому зенітними ракетами та ЗРК, у пустелі Іраку – скрізь, де США розмістили свої війська на небезпеці. Життя з війною – це щоденна боротьба, яка не полегшується звільненням із почесним приписом і поверненням до цивільного життя [13; 15].

Незважаючи на відносно короткий термін, багато солдатів Бурі в пустелі/війни в Перській Затоці зазнали різних травматичних стресових чинників. «Магістраль смерті» – лише один із прикладів, солдати бачили спалені, покалічені тіла, запах спаленої плоті та зображення артилерійських/ракетних атак і загрози застосування хімічної/біологічної зброї [11; 12; 14; 15].

Інститут медицини війни в Перській Затоці та охорони здоров'я, «Оновлення наслідків служби у війні в Перській Затоці» для здоров'я повідомляється, що травматичні події цієї війни призвели до посттравматичних стресових розладів та інших психічних розладів, зокрема генералізованого тривожного розладу, зловживання психоактивними речовинами та депресії. Поширеність психічних розладів зберігалася принаймні протягом десяти років, причому показники поширеності вдвічі перевищували показники нерозгорнутих військ часів війни в Перській Затоці. Окрім психіатричних діагнозів, розлади шлунково-кишкового тракту (синдром подразненого кишечника), диспепсія та інші мультисимптомні захворювання, які важко пояснити (відомі як хвороба або синдром війни в Перській Затоці), стали характерною умовою цієї війни. Додаткові досягнення за цей час призвели до дослідження функціональних неврологічних маркерів посттравматичного стресового розладу, що стало перспективним у діагностиці та класифікації розладів.

Війни в Іраку та Афганістані. Характерними нейрорпсихіатричними травмами нинішніх війн є посттравматичний стресовий розлад і черепно-мозкова травма (ЧМТ), остання зазвичай є вторинною причиною вибухових ушкоджень від складних і надзвичайно потужних саморобних вибухових пристроїв (СВУ), які повсюдно поширені у цих зонах бойових дій. Оскільки для захисту солдатів від саморобних вибухових пристроїв використовуються технології (тобто бронезилети, вибухостійкі броньовані транспортні засоби тощо), багато хто переживає травматичні ушкодження, зазвичай призводили до смерті в минулих війнах. Відповідно, ті, хто вижив, зараз стикаються з безліччю психічних і фізичних травм, рівень яких ще належить визначити [4; 6; 8]. Часто ці розлади виникають одночасно, що призвело до появи концепції «політравми» в лікарнях. Додавання ЧМТ ускладнило розлади спектру ПТСР, які вже важко лікувати.

Висновки. У зв'язку з воєнними діями, які тривають на території України, проблема посттравматичного стресового розладу (ПТСР) набуває національного масштабу. Існує критична необхідність у програмах фізичної та психологічної реабілітації та соціальної підтримки. Ці програми мають забез-

печити ефективний процес ресоціалізації учасників бойових дій, сприяти їхній адаптації до мирного життя та покращенню їхньої якості життя.

Ми бачимо перспективу подальших досліджень у здійсненні емпіричного аналізу для виявлення особливостей посттравматичного зростання, життєстійкості, резильєнтності та психологічного благополуччя військовослужбовців після впливу бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонюк В.В. Інформаційна війна в структурі сучасного геополітичного протистояння: нові контексти та інтерпретації. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2021. № 7. URL: <http://www.dy.nauka.com.ua/?op=1&z=2121> DOI: 10.32702/2307-2156-2021.7.33
2. Білов О.О. Психологія бойової психічної травми: монографія. Київ: Талком, 2016. 246 с.
3. Давіденко К. Посттравматичний стресовий розлад: рекомендації з профілактики та лікування. *Український медичний часопис*. 2019. 22 липня. URL: <https://www.umj.com.ua/article/159875/posttravmatichnij-stresovijrozlad-rekomendatsiyi-z-profilaktiki-ta-likuvannya>
4. Лозінська Н. Психотравма як наслідок травматичного стресу в різних напрямках сучасної психології. *Вісник Національного університету оборони України*. 2019. № 50(2). С. 65–73. DOI: 10.33099/2617-6858-2018-50-2-65-73.
5. Ободовська, Л., Шавровська, Н. Посттравматичний стресовий розлад: особливості психологічного супроводу. *Матеріали конференції МЦНД*, 2020. С. 89–91. DOI: <https://doi.org/10.36074/23.10.2020.v1.12>
6. Психологія бою: діяльність командира підрозділу щодо підтримання морально-психологічного стану особового складу в ході бойових дій: навчально-методичний посібник / А.М. Романишин та ін. Львів: НАСВ, 2015. 322 с.
7. Герасименко Л.О., Скрипніков А.М., Ісаков Р.І. Реакція на важкий стрес та розлади адаптації. Посттравматичний стресовий розлад: навчальний посібник. Київ: ВСВ «Медицина», 2023. 120 с.
8. Романенко Ю., Коляденко Н. Посттравматичний стресовий розлад як медико-психо-соціальна проблема. *Перспективи та інновації науки*. 2021. № 2 (2). Р. 297–304. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2\(2\)-297-304](https://doi.org/10.52058/2786-4952-2021-2(2)-297-304).
9. Українське суспільство в умовах війни. 2022: колективна монографія / С. Дембіцький та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д.філос.н. Є. Головахи, д.соц.н. С. Макеєва. Київ: Інститут соціології НАН України, 2022. 410 с.
10. Цихоня В. Пам'ятка про посттравматичний стресовий розлад. *Мистецтво лікування*. 2014. № 7(8). С. 57–58. URL: <https://www.health-medix.com/articles/mistetzto/2014-10-16/6.pdf>.
11. Aleksandrovsky U.A. Disasters and Mental Health. *Disasters and Mental Health*. 2020. 144 p. DOI: 10.33029/9704-5917-1-kat-2020-1-144.
12. Benner P., Halpern J., Gordon D.R., Popell C.L., Kelley P.W. Beyond pathologizing harm: understanding

PTSD in the context of war experience *J. Med. Humanit.*, 2018. Vol. 39 (1). P. 45–72.

13. C. Xue, Y. Ge, B. Tang, Y. Liu, P. Kang, M. Wang, L. Zhang. A meta-analysis of risk factors for combat-related PTSD among military personnel and veterans *PLoS One*, 2015. Vol. 10 (3). DOI: e0120270, 10.1371/journal.pone.0120270.

14. Cesur R., Sabia J.J., & Tekin E. (2012). The psychological costs of war: Military combat and mental health. *Journal of Health Economics*. Vol. 32. P. 51–65. DOI: 10.1016/j.jhealeco.2012.09.001.

15. Department of Veterans Affairs. Veterans Health Administration, Office of Mental Health and Suicide Prevention. (2018). Veteran suicide data report, 2005–2016. URL: https://www.mentalhealth.va.gov/docs/data-sheets/OMHSP_National_Suicide_Data_Report_2005-2016_508-compliant.pdf.

16. Hancock L., Bryant R.A.. Perceived control and avoidance in posttraumatic stress *Eur. J. Psychotraumatol.*, 2018. Vol. 9 (1). DOI: 1468708, 10.1080/20008198.2018.1468708.

17. Meadows, S.O., Engel, C.C, Collins, R.L, et al. (2015). Health Related Behaviors Survey: Substance Use Among U.S. Active-Duty Service Members. Santa Monica, C.A: *RAND Corporation*, 2018. URL: https://www.rand.org/pubs/research_briefs/RB9955z7.html.

18. Sipos M.L., Bar-Haim Y., Abend R., Adler A.B., & Bliese P.D. Postdeployment threat-related attention bias interacts with combat exposure to account for PTSD and anxiety symptoms in soldiers. *Depression & Anxiety*, 2014. Vol. 31. P. 124–129. DOI: 10.1002/da.22157.

19. U.S. Department of Veteran Affairs. VA/DoD clinical practice guideline for the management of substance use disorders.2 015. URL: <https://www.healthquality.va.gov/guidelines/MH/sud/VADoDSUDCPGRevised22216.pdf>.

20. Williamson, J.B., Jaffee, M.S., & Jorge, R.E. (2021). Posttraumatic Stress Disorder and Anxiety-Related Conditions. *Continuum (Minneapolis, Minn.)* 2021. Vol. 27(6). P. 1738–1763. DOI: <https://doi.org/10.1212/CON.0000000000001054>.

ОСОБЛИВОСТІ КОМУНІКАТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА

FEATURES OF A MANAGER'S COMMUNICATIVE COMPETENCE

Статтю присвячено аналізу особливостей і ролі комунікативної компетентності керівника, яка впливає на успішність та ефективність його управлінської діяльності. Зазначається, що керівнику необхідно розвивати soft skills, у тому числі комунікативні навички для успішної міжособистісної взаємодії та ефективного функціонування колективу. Досліджено чинники, які впливають на формування комунікативних навичок та реалізацію комунікативного потенціалу. Зазначається, що комунікативна компетентність стає важливим чинником соціальної інтеграції, оскільки сприяє адаптації до нового середовища, умінню розуміти специфіку соціальних норм, звичаїв і традицій і сформувати гармонійні відносини.

Розглянуто, що від вибраного керівником стилю управління залежить якість комунікативного процесу. Підкреслюється, що комунікативна компетентність впливає на формування лідерських якостей, які є важливими для успішної управлінської діяльності та сприяють підвищенню авторитету керівника в колективі. Для ефективних комунікацій потрібно своєчасно долати комунікативні бар'єри, урахувати потреби і контекст вибраних каналів комунікації, усвідомлюючи їхні переваги і недоліки під час виконання поставлених завдань.

Установлено, що для керівника важливими є вміння поєднувати вербальну і невербальну комунікацію, працювати з інформацією, чітко і зрозуміло її передавати, зацікавити корисною інформацією. Емоційний інтелект допомагає будувати ефективні комунікативні стратегії і тактики поведінки. Зазначається, що вміння ефективно спілкуватися допомагає керівнику у вирішенні й управлінні конфліктами. Комунікативна компетентність є важливою у підготовці керівників і залежить від систематичного оновлення знань, постійної практики спілкування, розвитку внутрішніх засобів саморегуляції.

Ключові слова: комунікативна компетентність, активне слухання, бар'єри комунікації, канали комунікації, керівник, колектив.

The article is dedicated to analyzing the features and role of a manager's communicative competence, which affects the success and efficiency of their managerial activities. It is noted that a manager needs to develop soft skills, including communication skills, for successful interpersonal interaction and effective team functioning. The factors influencing the formation of communication skills and the realization of communicative potential are examined. It is noted that communicative competence becomes an important factor in social integration, as it facilitates adaptation to a new environment, understanding the specifics of social norms, customs, and traditions, and forming harmonious relationships.

It is considered that the quality of the communication process depends on the management style chosen by the manager. It is emphasized that communicative competence influences the formation of leadership qualities, which are important for successful managerial activities and contribute to increasing the manager's authority within the team. For effective communications, it is necessary to timely overcome communication barriers, consider the needs and context of the chosen communication channels, and be aware of their advantages and disadvantages in accomplishing the set tasks.

It is established that for a manager, it is important to combine verbal and non-verbal communication, work with information, clearly and understandably convey it, and engage with useful information. Emotional intelligence helps build effective communication strategies and behavior tactics. It is noted that the ability to communicate effectively helps the manager in resolving and managing conflicts. Communicative competence is important in the preparation of managers and depends on the systematic updating of knowledge, constant practice of communication, and the development of internal means of self-regulation.

Key words: communicative competence, active listening, communication barriers, communication channels, manager, team.

УДК 159.92: 005.95
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.24>

Сфтені Н.М.

к.політ.н., доцент,
доцент кафедри загальноправових
дисциплін
Національний університет
«Одеська морська академія»

Актуальність дослідження. Сучасне інформаційне суспільство характеризується швидкими змінами в комунікативному середовищі і вимагає від особистості високого рівня комунікативних навичок. Вони сприяють вбудовуванню соціальних взаємодій, без яких особистість не здатна формуватися і розвиватися та інтегруватися суспільство. Комунікація стає важливим чинником удосконалення міжособистісних взаємин у процесі соціального обміну [1, с. 29]. Комунікативна компетентність є ключовою для успішного керівництва та розвитку сучасної організації. Сьогодні велика увага приділяється soft skills (м'яким навичкам), які в професійному середовищі можуть відігравати одну з головних ролей, а іноді за певних обставин мати критичне значення.

Уміння вибудовувати і підтримувати комунікації є важливим для досягнення успіху як у професійній діяльності, так і в особистому житті кожної людини. Однією з ключових і важливих м'яких навичок є комунікація, тож велика увага приділяється саме комунікативній компетентності під час працевлаштування чи в ході кар'єрного зростання. За даними Світового економічного форуму, до 2025 р. половина всіх працівників потребуватиме перекваліфікації саме у сфері soft skills [4].

Для керівника володіння і розвиток власних soft skills є одними з найголовніших завдань, оскільки його комунікативні характеристики мають велике значення в ефективному управлінні. Побудова ефективної команди може бути складним завданням для керівника, а за певних обставин – стати викликом.

Метою статті є аналіз особливостей комунікативної компетентності керівника і проблем, які виникають під час формування команди.

Виклад основного змісту дослідження. Проблеми комунікації у ХХ ст. активно досліджувалися як зарубіжним, так і українськими вченими. Науковий інтерес до проблематики комунікативних процесів відзначається в різних галузях, зокрема соціальній психології, соціології, політології, менеджменті, педагогіці тощо. Особливості масової комунікації і комунікаційної взаємодії досліджували Е. Тофлер, Ю. Хабермас, П. Друкер, Е. Голдман, Р. Чалдіні, А. Піз, І. Томан, Ч. Кулі, Г. Ласвелл, К. Філл та ін. Різні аспекти комунікації в Україні вивчали Г. Почепцов, Н. Ботвина, Л. Орбан-Лембрик, Н. Волкова, Г. Сагач, Л. Пелепейченко, В. Бебик та ін. Вивчення комунікативної компетентності відбувалося у дослідженнях Г. Андреевої, О. Божович, С. Абрамовича, М. Чикарської, Л. Варзацької, М. Вашуленка, С. Дорошенко та ін.

Поява соціальних мереж посприяла зростанню наукового інтересу щодо впливу комунікації на культуру сучасного суспільства та формування в ньому особистості. Ученими зазначається, що спілкування стає інтенсивнішим і водночас більш фрагментарним, подрібненим та поверховим [3, с. 23]. Саме тому вивчення різних аспектів комунікації з урахуванням трансформаційних процесів потребує нових підходів і досліджень.

Комунікативна компетентність – це система внутрішніх ресурсів ефективної взаємодії, яка дає змогу особистості встановлювати, застосовувати та підтримувати контакти з оточуючими людьми. У структуру комунікативної компетентності входять:

- орієнтованість у різноманітних ситуаціях спілкування, що базується на знаннях та життєвому досвіді індивіда;
- спроможність ефективно взаємодіяти з оточенням, розуміючи себе та інших за зміни психічних станів, міжособистісних відносин і умов соціального середовища;
- адекватна орієнтація у самому собі, власному психологічному потенціалі, потенціалі партнера та ситуації;
- готовність і вміння вибудовувати та підтримувати контакти з людьми;
- внутрішні засоби регуляції комунікативних дій.

На розвиток комунікаційних навичок особистості впливає досвід спілкування, який сприяє набуттю нових знань та вмінь через активне спілкування та подальшому їх удосконаленню. Велике значення комунікативного потенціалу полягає у володінні мовленнєвими засобами, передусім потрібно відзначити вміння говорити і слухати, а також свідомо використовувати як вербальні, так і невербальні засоби комунікації.

Особлива увага відводиться самоконтролю та емоційній регуляції, оскільки комунікації не завжди протікають у гармонійній дружній атмосфері, можуть бути складними, напруженими і виснажливими. У спілкуванні з «важкими» людьми здатність контролювати емоції сприяє побудові ефективних комунікацій. Саме тому сьогодні велика увага приділяється розвитку емоційного інтелекту, який сприяє розумінню своїх емоцій та емоцій інших людей, а також умінню керувати ними та ефективно використовувати їх для досягнення поставлених цілей. Це можливо за добре розвинутої емпатії, яка передбачає розуміння емоцій інших і в подальшому допомагає досягнути взаєморозуміння, особливо в дискусійних питаннях.

У комунікації кожна особистість повинна розуміти й усвідомлювати свої комунікативні ролі. Це дає змогу адаптуватися до співрозмовника та ситуації, у якій відбувається комунікативний процес. Кожен учасник комунікації вибудовує власну стратегію комунікації, яка орієнтує його на певний стиль поведінки і готовність до рішучих дій. Водночас увагу потрібно приділяти вибору оптимальних тактик в організації взаємодії та комунікації, які сприятимуть управлінню комунікативним процесом і контролю за його динамікою. У розвитку комунікативної компетентності потрібно бути гнучким, щоб вчасно відчувати навіть незначні зміни і вносити корективи у заздалегідь напрацьовані стратегії і тактики. Урахування перерахованих чинників лише сприяє покращенню комунікативної компетентності.

Формування і подальша робота успішної команди мають багато особливостей. Насамперед, приєднуючись до нового колективу, індивіду необхідно вибудувати відносини з членами команди. Під час формування відносин завжди виникають розбіжності, оприлюднюються різні точки зору щодо прийняття рішень чи розв'язання проблем, буденних ситуацій. Емоційне збудження, у якому перебувають співрозмовники, не дає змоги конструктивно викласти свої думки, зрозуміти виголошену інформацію [2, с. 145]. Індивідуальний склад колективу в сучасних організаціях не є однорідним, у ньому співпрацюють члени колективу з різними статтю, віком, економічним положенням, релігією, культурою, політичними поглядами тощо. Тому зростає ризик появи конфліктів інтересів, які потрібно конструктивно вирішувати. Також налагоджені комунікації сприяють розподілу ролей, завдань і обов'язків у колективі. Сьогодні використання інформаційно-комп'ютерних технологій сприяє більш зручним комунікаціям і дає можливість швидко організувати обговорення, залучаючи всіх фахівців. Члени колективу почувають себе комфортно, якщо

мають можливість висловлювати свою точку зору, пропонувати варіанти прийняття рішень чи способи їх реалізації.

Без комунікації ефективна співпраця у внутрішньому середовищі організації і зв'язки із зовнішнім середовищем неможливі. А міжкультурна комунікація відображає здатність ефективно та відповідним чином взаємодіяти з людьми різних культур [6, с. 138]. Саме міжкультурна комунікація допомагає зрозуміти різницю у цінностях, переконаннях, традиціях та способах сприйняття світу в різних культурах. Це сприяє зменшенню стереотипів та підвищує культурну компетентність особистості й у суспільстві.

Таким чином, комунікативна компетентність кожної особистості є важливим аспектом взаємодії між людьми, що дає змогу досягати успіху в різних сферах життя. Вона стає важливим чинником соціальної інтеграції, оскільки сприяє адаптації до нового середовища, умінню розуміти специфіку соціальних норм, звичаїв і традицій та сформувати гармонійні відносини.

В управлінській діяльності керівника комунікативна компетентність є обов'язковою, адже комунікація є сполучною ланкою у функціонуванні організації, виконанні управлінських функцій. Важливе завдання керівника полягає в організації та регулюванні комунікативного процесу.

Комунікація керівника залежить від вибраного стилю та орієнтації на канали комунікації. Виділяють авторитарний, демократичний і ліберальний стилі керівника, які вони використовують в управлінні колективом. Кожний стиль має свою специфіку і визначає особливості комунікації, які будуть підтримуватися керівником. Здебільшого стилі керівника мають змішаний характер, але орієнтація на домінування певного стилю зберігається. Керівники з авторитарним стилем підтримують комунікацію зверху вниз із мінімальним зворотним зв'язком, зв'язком через довірених осіб або взагалі без зворотного зв'язку. Авторитарні керівники не підтримують жодних обговорень, зайвих питань, негативно ставляться до будь-якої ініціативи з боку підлеглих. Переважно підлеглі отримують поверхову інформацію чи ту, яку спеціально для них підготували, не маючи можливості додатково уточнити чи деталізувати необхідну інформацію. У комунікації з авторитарним керівником переважають постійна критика, заборони і табу на певні теми.

За демократичного стилю керівники створюють можливості для вільних інформаційних потоків на вертикальному і горизонтальному рівнях. Вони заохочують до висхідних комунікацій, які дають можливість отримувати оперативну інформацію щодо функціонування

колективу чи виконання поставлених завдань. При цьому вони орієнтують колектив на важливість якісно підготовлених повідомлень, які базуються на конкретних фактах, аналізі й логічному викладенні. Спільна участь в обговоренні, двосторонній характер комунікації ініціюються і заохочуються. Хоча надмірні комунікації виснажують і відволікають як керівників, так і працівників, впливають на якість виконання поставлених завдань.

Ліберальний керівник відкритий до нових поглядів та ідей, сприяє розвитку комунікативних здібностей у своїх підлеглих. Він створює сприятливий клімат для відкритого спілкування, активного обміну думками і обговорення, сприяє спільному прийняттю рішень. За ліберального стилю керівник може підтримувати надмірні контакти, орієнтуючись на близькі і дружні відносини з підлеглими, якими маніпулює у своїх цілях. Або, навпаки, такі керівники можуть максимально дистанціюватися від колективу, за принципом «я не втручаюся у ваші справи, і ви мене зайвий раз не турбуйте». Ліберальний керівник у такій моделі максимально відсторонений, безініціативний і не володіє інформацією про реальний стан функціонування колективу.

Керівники, здійснюючи управління колективом, використовують централізовані і децентралізовані канали комунікації. Вибираючи централізовані канали комунікації, керівники підтримують односторонній характер обміну інформацією, концентруючи на собі всю інформацію і подальше її розповсюдження. Вони максимально обмежують горизонтальні комунікації в колективі, контролюючи, щоб зайвих розмов між колегами не відбувалося. Маючи обмежений доступ до інформації, мінімальну можливість для уточнення, зростає ризик нерозуміння поставлених завдань і спотворення їх змісту.

Використання децентралізованих каналів комунікації має також свою специфіку і орієнтоване на швидкість передачі й обміну інформації на вертикальному та горизонтальному рівнях. Кожний член колективу за необхідності чи маючи бажання, може стати ініціатором комунікації, усі члени колективу мають обмежений доступ до інформації. Але це може стати причиною втрати конфіденційної інформації, оскільки максимально відкритий доступ усіх до неї. Окрім того, інтерпретація інформації може відрізнятись, тому високий ризик викривлення інформації і конфліктів через різні трактування.

Сучасні організації, їх трудові колективи в переважній більшості орієнтовані на створення і підтримку централізованих каналів комунікації. Але враховуючи переваги і недоліки кожного з них, оптимальним є поєднання їх з урахуванням контексту поставлених цілей

чи специфіки виконуваного завдання, а також індивідуального складу колективу.

Необхідно відзначити, що для успішного функціонування колективу дуже важливо, щоб керівник був ефективним лідером. Уміння лідера адаптувати свій стиль до різних ситуацій та людей сприяє зростанню його авторитету в колективі та допомагає підвищити ефективність команди. Такий лідер уміє чітко і зрозуміло спілкуватися, слухати своїх співробітників та підтримувати конструктивний зворотний зв'язок. Активне слухання покращує комунікацію, сприяє створенню сприятливого соціально-психологічного клімату та зростанню ефективності команди. Активне слухання є важливим інструментом, який сприяє не лише ефективній комунікації, а й вирішенню конфліктів. Для керівника можуть бути корисними різні техніки, удале використання і моделювання яких сприятиме зростанню його авторитету.

Під час комунікації керівнику потрібно уважно слухати свого співрозмовника. Не перебиваючи співрозмовника, керівник демонструє намагання зрозуміти зміст проблеми, повагу до висловленої думки. Активне слухання можливе завдяки використанню технік активного слухання, які допомагають створити атмосферу відкритості і довіри, покращити взаєморозуміння. Ефективними техніками активного слухання є уточнення, перефразування, резюмування, відображення почуттів, ехо-техніки та задавання питань. Наприклад, уміння задавати відкриті питання заохочує до подальшого обговорення, допомагає краще зрозуміти проблему і точку зору кожного щодо неї, а також знайти оптимальні рішення для її вирішення.

Використання невербальних знакових систем найкраще підкреслює налаштованість і зацікавленість у комунікації. Правильно організований простір спілкування впливає на ефективність взаємодії, допомагає кожному учаснику відчувати себе зручно і зосереджено. Зазвичай керівники мають у своєму розпорядженні облаштовані приміщення для комфортної комунікації з урахуванням розташування меблів, технічного обладнання, відповідного декору, освітлення тощо.

Використання жестів і міміки значною мірою впливає на сприйняття виголошеної інформації. У діловій комунікації велике значення має рукописання, яке підкреслює статус співрозмовників, їх налаштованість і намагання створити позитивне перше враження. Постава, відкритість рухів тіла демонструють упевненість співрозмовника, готовність до продовження обговорення. Візуальний контакт (контакт очима) допомагає встановити зв'язок на початку зустрічі, згодом він сприяє підвищенню рівня довіри, демонструє увагу і зацікавленість у співрозмовнику.

У комунікації з керівником підлеглі велику увагу приділяють голосу керівника та інтонаціям, які він використовує. Тональність та її зміни створюють як атмосферу довіри, налаштованості на дискусію, впевненості, так і навпаки – викликають напруженість, стрес і тривожність. Тембр голосу, темп мовлення і гучність впливають на сприйняття виголошеної інформації, підкреслюють її важливість, орієнтують на настрій співрозмовника. Інтонація підсилює зміст повідомлення, забарвлює його і допомагає утримувати увагу. Найменші зміни в інтонації співрозмовника можуть продемонструвати зміни в настрої, реальне ставлення до обговорення питання, налаштованість на особистість учасників зустрічі.

Використання невербальних комунікацій забезпечує ефективну передачу інформації, зменшує кількість непорозумінь, покращує взаєморозуміння та взаємодію.

Невід'ємним складником комунікативної компетентності є уміння усвідомлювати причини появи і вирішувати комунікативні бар'єри. Такі бар'єри можуть виникати через авторитет співрозмовників, відмінності в статусі (соціальні, політичні, релігійні, фахові), різний світогляд. Бар'єри у комунікації породжуються індивідуальними психологічними особливостями партнерів по спілкуванню, сформованими між ними відносинами, попереднім досвідом.

Значення комунікативної компетентності у професійній діяльності кожного працівника в сучасному суспільстві не підлягає сумнівам. Несвоєчасна і суперечлива комунікація призводить до дестабілізації в колективі та сприяє зростанню конфліктів.

Сучасні керівники зіштовхуються з комунікаційними перевантаженнями, які заважають швидко й адекватно реагувати на отриману інформацію та впливають на прийняття рішень. Ефективні комунікації сприяють збільшенню обміну знаннями, інтеграції та розвитку як персоналу, так і організації у цілому. Удале поєднання каналів комунікації підтримує відчуття приналежності в колективі, особисту зацікавленість із боку колег. Відчуття задоволення, що ти є членом саме цієї команди, сприяє зниженню плинності кадрів, створенню атмосфери довіри і збереженню кваліфікованих професіоналів.

У сучасних суспільствах, які знаходяться в умовах швидких змін, організації потребують ефективних комунікацій, які допоможуть створити комфортний соціально-психологічний клімат, забезпечать оптимальну координацію діяльності усього персоналу, ухвалення раціональних управлінських рішень. Комунікативна компетентність є ключовою для успішної інтеграції у колектив, ефективної роботи в організації та участі в різних заходах, зустрічах.

Керівник із розвинутою комунікативною компетентністю забезпечує ефективне управління та успішне функціонування організації, розвиває корпоративну культуру, покращує його взаємодію з підлеглими, долучається до ефективного вирішення та управління конфліктами.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гончарук Н. Науково-теоретичний аналіз проблеми комунікації в сучасних зарубіжних теоріях. *Проблеми сучасної психології*. 2020. Вип. 47. С. 27–47.

2. Єфтені Н.М. Медіація як комунікативний процес. *Морське право та менеджмент: еволюція та сучасні виклики* : матеріали XVII міжнародної науково-практичної конференції НУОМА. Одеса : НУОМА, 2024. С. 143–145.

3. Конюкова І.Я., Сидоровська Є.А. Тенденції розвитку міжкультурної комунікації у соціальних мере-

жах. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2022. № 4. Вип. 4. С. 21–25.

4. Оцінка soft skills: 100 питань для HR-фахівців та рекрутерів. URL: <https://hurma.work/blog/100-pitan-dlya-viznachennya-soft-skills/>

5. Хватова О.Г. Комунікативна компетентність керівника як фактор успішності його управлінської діяльності. *Наукові перспективи*. 2023. Вип. 4(34). С. 174–185.

6. Arasaratnam L.A., Doerfel M.L. Intercultural communication competence: Identifying key components from multicultural perspectives. *International Journal of Intercultural Relations*. 2005. Iss. 29(2). P. 137–163.

7. Lasswell H.D. The structure and function of communication in society. *The Communication of Ideas*. New York : Harper and Brothers, 1948. P. 37–51.

8. Fill C. *Marketing Communications: Frameworks, theories, and applications* / C. Fill. London : Prentice Hall Europe, 1995. 515 p.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЖИВАННЯ ВТРАТИ ДОМУ ВИМУШЕНИМИ МІГРАНТАМИ: ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

PECULIARITIES OF LIVING WITH THE LOSS OF HOME BY FORCED MIGRANTS: PRACTICAL RECOMMENDATIONS

Статтю присвячено особливостям проживання втрати дому вимушеними мігрантами. Під час роботи з будь-якою втраченою важливо стабілізувати стан людини та повернути їй відчуття безпеки, а для цього важливо виокремити, які складові елементи втрати викликають відчуття найбільшої небезпеки, сформувати умови, щоб зміст безпеки визначав той, хто переживає втрату.

Визначено основні елементи роботи горя, описано модель подвійного горя, яка передбачає роботу з двома типами стресорів: орієнтованих на втрату та орієнтованих на відновлення; виокремлено основні перешкоди для проживання втрати дому в умовах вимушеної міграції: псевдооптимізм, застрягання думками у втраті, блокування емоцій та уникнення розмов про втрату, фальшива надія; адаптовано діагностичні питання Дж. Мюррей, які використовуються з метою оцінки горя, для роботи з втраченою домом. Ураховуючи, що втрата дому належить до невизначеної втрати, проаналізовано модель П. Босса, а саме її шість указівок щодо формування стійкості під час подолання невизначеної втрати: пошук сенсу, корегування потреб у плануванні, реконструкція ідентичності, нормалізуюча амбівалентність, перегляд належності, повернення надії.

Зазначено, що людям, які втратили дім, дуже важливо відновити почуття дому, бо саме воно задовольняє більшість наших потреб, зокрема в безпеці, комунікаціях, повазі, ідентичності. Вироблено рекомендації щодо скорішого відновлення почуття дому: не намагатися уникати старих спогадів; знайти місце, яке дасть змогу закритися, відчувати себе хоч трохи в безпеці; знайти людей, які стануть близькими, які зрозуміють тебе, які мають схожий досвід; визначити хронологічні межі для окремих дій чи планів; не уникай думок про повернення та відбудову.

Досліджено роль соціальної підтримки у подоланні наслідків втрати дому, визначено соціальні групи, які зазвичай отримують найбільше та найменше соціальної підтримки, запропоновано кроки щодо розбудови мережі соціальної підтримки для вимушених мігрантів.

Ключові слова: вимушені мігранти, втрата дому, невизначена втрата, горе, соціальна підтримка.

The article is devoted to the peculiarities of coping with the loss of home by forced migrants. When dealing with any loss, it is important to stabilise a person's condition and restore a sense of security, and for this purpose it is important to identify which components of the loss cause the greatest sense of danger, to create conditions for the meaning of security to be determined by the person experiencing the loss.

The article identifies the main elements of grief, describes the model of dual grief, which involves working with two types of stressors: loss-oriented and recovery-oriented; identifies the main obstacles to living with the loss of home in the context of forced migration: pseudo-optimism, getting stuck in thoughts about loss, blocking emotions and avoiding talking about loss, false hope; adapts J. Murray's diagnostic questions used to assess grief to work with the loss of home. Given that the loss of a home is an uncertain loss, the author analyses P. Boss's model, namely its six guidelines for building resilience in overcoming uncertain loss: search for meaning, adjustment of planning needs, reconstruction of identity, normalising ambivalence, revision of belonging, and restoration of hope.

The article notes that it is very important for people who have lost their homes to restore a sense of home, as it satisfies most of our needs, including security, communication, respect, and identity. Recommendations are made to restore the sense of home as soon as possible: do not try to avoid old memories; find a place that will allow you to settle down, feel at least a little safe; find people who will become close, who will understand you, who have similar experiences; determine the time limits for certain actions or plans; do not avoid thoughts of returning and rebuilding.

The article examines the role of social support in overcoming the consequences of home loss, identifies social groups that usually receive the most and least social support, and suggests steps to build a social support network for forced migrants.

Key words: forced migrants, loss of home, indefinite loss, grief, social support.

УДК 159.97:325

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.25>

Іванець Т.М.

к.політ.н.,

завідувачка кафедри філософії

та соціології

Маріупольський державний університет

Постановка проблеми. В умовах повномасштабного російського вторгнення в Україну, розпочатого в лютому 2022 р., мільйони українців були змушені залишити свої домівки та переміститися або в інші (більш безпечні) регіони нашої країни, або за її межі. Безпрецедентні обсяги вимушеної міграції (як для України, так і для країн Європи) актуалізували питання, пов'язані з психічним (або ментальним) здоров'ям вимушених мігрантів, яке безпосередньо впливає на їх удалу адаптацію. Аналіз досвіду адаптації вимушених мігрантів

із різних країн показав, що подолання симптомів, пов'язаних з утратою дому, відбувається на двох основних рівнях. По-перше, це подолання наслідків дистресу вимушеного переміщення та психічних розладів, які характерні для вимушених мігрантів: депресія, ПТСР, тривога. По-друге, це проживання всіх етапів втрати дому як варіанту невизначеної втрати.

Метою статті є аналіз процесу проживання втрати дому вимушеними мігрантами та вироблення практичних рекомендацій щодо ефективного подолання її наслідків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання, пов'язані з проживанням втрати дому вимушеними мігрантами, сьогодні є актуальними для науковців, які працюють у сфері психології, соціології, філософії тощо. Поняттєву категорію «дім» (її структуру, основні виміри, роль у житті людини) досліджували Ф. Тьоніс [4], О. Шпенглер [18], А. Шюц [16], П. Боккані [5]; психологічні аспекти дому аналізували Дж. Дона [9], К. Брун [9], А. Фабос [9], Ф. Фіцпатрік [10]; роль дому в контексті вимушеної міграції вивчав Р. Пападопулос [3].

Такий психологічний феномен, як «втрата», та особливості її проживання, зокрема окремі етапи проживання втрати (горювання), досліджували Е. Ліндемманн [12], Дж. Боулбі [7], Р. Неймейер [15]. Невизначену втрату та її особливості детально вивчала П. Босс [6], втрату дому та пов'язані з нею феномени, наприклад «речі, що зв'язують» – символи, що об'єднують нас з утраченим, аналізував В. Волкан [19]; модель роботи з втратою, яку ми адаптували для роботи з втратою дому, розробила М. Мюррей [13]; роль соціальної підтримки під час проживання втрати дому у вимушених мігрантів досліджував Дж. Хаус [11]. Однак, зважаючи на актуальність цієї теми для України, питання потребує подальшого наукового опрацювання з урахуванням наявних соціальних, політичних, психологічних реалій.

Виклад основного матеріалу. Під час роботи з будь-якою втратою важливо стабілізувати стан людини та повернути їй відчуття безпеки. Тому важливо, по-перше, виокремити, які складові елементи втрати викликають відчуття найбільшої небезпеки. Будь-яку втрату потрібно розглядати як складний феномен, а якщо йдеться про втрату дому в умовах вимушеної міграції, то вона взагалі здебільшого супроводжується іншими втратами. По-друге, важливо, щоб зміст безпеки визначав той, хто сумує. Безпека може бути внутрішньою (думки, спогади, почуття, які змушують себе відчувати комфортно), безпекою взаємодії (досягається через покращення спілкування з оточенням, зменшення стигматизації втрати), організаційною безпекою (під час взаємодії з різними соціальними системами (лікарня, служба психічного здоров'я, імміграційна служба тощо)). Окрім цього, під час переживання втрати корисною є присутність спеціаліста, який допоможе створити безпечне середовище, забезпечити активне слухання та неосудливу позицію [13].

Процес роботи горя має складатися з таких елементів, як: розповідь; сприяння інтеграції або пошуку сенсу; вираження та перероблення емоцій; сприяння продовженню зв'язків; психоосвіта; зосередження на тому доброму, що є в навколишньому світі; дослідження духо-

вності та екзистенційних проблем; залучення та розширення наявних ресурсів та переорієнтація на майбутнє й надію [13].

У психології існує модель подвійного горя, яка ґрунтується на тому, що горювання передбачає роботу з двома типами стресорів: стресорів, орієнтованих на втрату, та стресорів, орієнтованих на відновлення. Коли людина працює лише з одним типом стресорів (найчастіше це стресори, орієнтовані на втрату), то вона може застрягати в них, і, таким чином, зцілення не відбувається, а відбувається перехід до проблемного типу горя [13]. Тому функція психолога полягає у недопущенні цього застрягання.

У процесі проживання втрати дому людина в умовах вимушеної міграції може стикнутися з низкою перешкод. Серед них можна виокремити такі: псевдооптимізм (коли ми говоримо, що все буде добре, ми перекладаємо із себе відповідальність, подібна віра заважає адаптуватися, пристосовуватися до нових умов, діяти); застрягання думками у втраті (коли ми без кінця прокручуємо в голові думки про втрачений дім та втрачене життя, і вони не залишають місця думкам про теперішнє та майбутнє); блокування емоцій та уникнення розмов про втрату (щоб пережити втрату, треба її прожити); фальшива надія (віра, що все скоро скінчиться та налагодиться, призводить до того, що людина ставить своє життя на паузу) [1]. Тому для того щоб пережити втрату, важливо визнати реальність, не заперечувати її, відновити звичні справи, усвідомити свої цінності, зайняти проактивну позицію.

Дослідниця Джудіт Мюррей запропонувала перелік питань, які можна використовувати з метою оцінки горя для подальшої роботи з ним (зокрема, його можна використовувати і під час самооцінки):

1. Що втрачено – необхідно визначити основну втрату та всі втрати, які можуть бути пов'язані з нею: «Чи втрата дому є єдиною?», «Чи вона супроводжується іншими втратами?», «Чи вона є лише доповнення до більш вагомої втрати?».

2. Роль втрати у житті – як втрата порушила всі інші сфери життя людини: «Чи вплинула втрата дому на професійну сферу?», «Чи змінила коло друзів?», «Чи змінилося відношення до себе та оточення?», «Чи відкрилися якісь нові сфери (нова робота, нові колеги, нові захоплення тощо)?».

3. Які симптоми горя викликають особливе страждання – «Що з проявів горя є найболючішим?», «Що є менш болючим?», «Що майже не заважає?».

4. Наскільки просунулися на шляху горювання – «Які етапи горювання вже пройдені?», «На якому етапі знаходитесь?», «Які етапи ще треба пройти?» (при цьому немає різниці, яка

модель етапів горювання буде використовуватися, – важливо прослідкувати прогрес).

5. Наскільки світ змінився через втрату дому – «Що робить поточну ситуацію безпечною чи небезпечною?», «Як змінилося звичне місце у світі?», «Як змінилося сприйняття цього місця?».

6. Як людина намагається впоратися з переходом від світу, який був до втрати дому, до світу, який виник після втрати дому – «Які механізми (адаптивні та дезадаптивні) були використані?», «Кого до цього процесу було залучено?», «Наскільки вдається відновити почуття дому на новому місці?».

7. Які ресурси вносить людина до своєї втрати – «Які ресурси використовуються, щоб стабілізувати власний світ після втрати дому?».

8. Які є перешкоди для горювання за втраченим домом – визначити всі чинники ризику, які можуть заважати пережити втрату: відсутність підтвердження втрати, сподівання, що втрата не остаточна, тощо.

9. Чи є ознаки того, що горе ускладнилося – визначити, відбувається загострення симптомів горя чи є ризик переходу його в патологічну форму.

10. Чи є характеристики, які заважатимуть допомогти людині – з'ясувати, що потенційно може ускладнити роботу з людиною: наприклад, когнітивні, культурні, психічні порушення тощо [13].

Ураховуючи, що втрата дому належить до невизначеної втрати, багато психологів звертаються до моделі, запропонованої дослідницею Полін Босс, а саме до її шести вказівок щодо формування стійкості під час подолання невизначеної втрати:

1. Пошук сенсу: визначити, що для вас означає втрата дому, з чого вона складається, яких боків життя торкається.

2. Корегування потреб у плануванні: визначити, що ви можете контролювати у ситуації, яка сформувалася після втрати дому, а що не можете; важливо змиритися з тим, що є речі, які ви контролювати не можете, і відпустити їх; для того щоб збалансувати відсутність контролю, можна використовувати медитацію, молитву, фізичні вправи, музику тощо.

3. Реконструкція ідентичності: визначити, хто ви є без утраченого дому; хто з вами знаходиться поряд; які ролі змінилися в нових умовах, а які залишилися; оцінити свою гнучкість, можливість змінюватися.

4. Нормалізуюча амбівалентність: визнати та прийняти всі наявні суперечливі почуття та емоційні гойдалки, той факт, що певні речі можуть викликати радість та злість одночасно, пам'ятати, що із суперечливими почуттями допомагають упоратися розмови.

5. Перегляд належності: визнати необхідність трансформувати прихильність до втра-

ченого дому, однак при цьому не треба намагатися її подолати; одночасно сумувати за втраченим та відзначати щось приємне в теперішньому житті – це нормально і не повинно викликати провини.

6. Повернення надії: визнати, що можливо віднайти надію у втраті, навіть якщо втрата до кінця не усвідомлена (не попросилися з домом, не бачили, як він був зруйнований. тощо); цьому сприяє прийняття відсутності того, що завжди було поруч, формулювання нових мрій, здійснення допомоги іншим, зокрема щоб уникнути болю [6].

Людям, які втратили дім, дуже важливо відновити почуття дому, бо саме воно задовольняє більшість наших потреб, зокрема в безпеці, комунікаціях, повазі, ідентичності. Тому психологічна адаптація без цього неможлива. Однак треба зауважити, що почуття дому заново вибудовується доволі повільно, бо включає не лише фізичні атрибути, а й соціальне оточення, ідентичність, емоції тощо.

Для скорішого відновлення почуття дому психологи рекомендують, по-перше, не намагатися уникати старих спогадів – краще, щоб вони стали підґрунтям для нових спогадів та цінностей, які сформують нову змінену ідентичність; по-друге, мінімізувати дискомфорт, знайти місце, яке дасть змогу закріпитися, відчувати себе хоча б трохи в безпеці (символічне відтворення фізичного складника дому); по-третє, знайти людей, які стануть близькими, які зрозуміють тебе, які мають схожий досвід (відновлення соціального складника дому). Також позитивно на психологічний стан впливає визначення хронологічних меж для окремих дій чи планів (це дає відчуття впевненості та контролю) та думки про повернення та відбудову (позитивні ностальгічні прояви) [2].

Також для подолання психологічних наслідків вимушеної міграції та втрати дому важливою є соціальна підтримка. В умовах розлуки з близькими, рідною громадою, що супроводжується розривом звичних соціальних зв'язків, стрес завжди посилюється, коли ж поряд є друзі, близькі люди, навіть просто знайомі, рівень стресу зменшується [8].

Джеймс Хаус виокремлював чотири типи соціальної підтримки: емоційну – прояви турботи, комфорту, співпереживання; інструментальну – матеріальна допомога; інформаційну – надання пропозицій, порад, нової інформації; підтримку оцінювання – те, що має відношення до самооцінки, наприклад конструктивний зворотний зв'язок [11].

Дослідження серед біженців в Австралії показало, що мігранти, які гірше володіють мовою, отримують менше всіх типів соціальної підтримки. Люди літнього віку також отримують менше інструментальної, емоційної, інформаційної підтримки, водночас жінки

порівняно з чоловіками мають більше емоційної та інструментальної підтримки [8].

Саме тому розбудова мережі соціальної підтримки для вимушених мігрантів є надзвичайно важливою для відновлення їхнього психічного здоров'я. Реалізовуватися ця стратегія може через залучення вимушених мігрантів до волонтерської діяльності; організацію тематичних зуртків та клубів за інтересами, які дадуть змогу інтегруватися в нову громаду; створення осередків громади, з якої походять вимушені мігранти, для підтримки їх локальної ідентичності.

Висновки. Таким чином, проживання втрати дому передбачає, перш за все, повернення людині відчуття безпеки. З урахуванням того, що втрату дома можна віднести до невизначеної втрати, багато фахівців рекомендують використовувати шість указівок для формування стійкості під час подолання невизначеної втрати Полін Босс: пошук сенсу, корегування потреб у плануванні, реконструкція ідентичності, нормалізуюча амбівалентність, перегляд належності, повернення надії. Для скорішого відновлення почуття дому пропонують не намагатися уникати спогадів, знайти місце, де відчуватимеш себе в безпеці, знайти людей, які стануть близькими. Також для ефективного проживання втрати дому надзвичайно значущою є соціальна підтримка, тому важливо створити подібні умови для вимушених мігрантів.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Кононенко В. Війна забрала дім. Як пережити втрату та полегшити цей процес – поради психотерапевтки. *Вікна*. 2023. URL: <https://vikna.tv/dlia-tebe/yak-perezhyty-vtratu-domu-porady-psyhoterapevta/>
2. Кудряшова В. Як пережити втрату дому та повернути його відчуття: пояснюємо з психологією. *The Village*. 2022. URL: <https://www.village.com.ua/village/knowledge/questions/328525-yak-perezhyty-vtratu-domu-ta-povernuti-yogo-vidchuttya-royasnyuemo-z-psyhologom>
3. Пападопулос Р. У чужому домі. Травма вимушеного переміщення: шлях до розуміння і одужання. Київ: Лабораторія, 2023. 416 с.
4. Тьоніс Ф. Спільнота і суспільство. *Дух і літера*. № 11–12. С. 439–453. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/21f770af-1dad-44cd-9fc1-6f3c4cd1a582/content>
5. Voccagni P. Introduction: home and migration – setting the terms of belonging and place-making on the move. *Handbook on home and migration*. 2023. P. 1–28. <https://doi.org/10.4337/9781800882775.00008> URL: https://www.academia.edu/104886895/Introduction_home_and_migration_setting_the_terms_of_belonging_and_place_making_on_the_move
6. Boss P., Yeats J.R. Ambiguous loss: a complicated type of grief when loved ones disappear. *Bereavement Care*. 2014. Vol. 33. № 2. P. 63–69. URL: https://www.researchgate.net/publication/271943194_Ambiguous_loss_A_complicated_type_of_grief_when_loved_ones_disappear

loss_A_complicated_type_of_grief_when_loved_ones_disappear

7. Bowlby J. Attachment and loss: Retrospect and prospect. *American Journal of Orthopsychiatry*. 1982. № 52(4). P. 664–678. <https://doi.org/10.1111/j.1939-0025.1982.tb01456.x> URL: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://mindsplain.com/wp-content/uploads/2020/08/ATTACHMENT_AND_LOSS_VOLUME_I_ATTACHMENT.pdf

8. Doma H., Tran Th., Rioseco P., Fisher J. Understanding the relationship between social support and mental health of humanitarian migrants resettled in Australia. *BMC Public Health*. 2022. № 22. DOI: 10.1186/s12889-022-14082-z URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC9472377/#CR9>

9. Donà G., Brun C., Fábos A. Home and Forced Migration. *Handbook of Home and Migration*. 2023. P. 42–54. <https://doi.org/10.4337/9781800882775> URL: https://www.academia.edu/111813694/Home_and_Forced_Migration

10. Fitzpatrick F. A Search for Home: The Role of Art Therapy in Understanding the Experiences of Bosnian Refugees in Western Australia. *Journal of the American Art Therapy Association*. 2002. Volume 19, Issue 4. <https://doi.org/10.1080/07421656.2002.10129680>. URL: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/07421656.2002.10129680>

11. House J.S. *Work stress and social support*. Reading, Massachusetts: Addison-Wesley Pub Co, 1983. URL: <https://www.scribd.com/document/588747155/House-1981-Work-Stress-and-Social-Support>

12. Lindemann, E. Symptomatology and management, acute grief. *American Journal of Psychiatry*. 1944. № 101. P. 141–148. URL: <https://ajp.psychiatryonline.org/doi/epdf/10.1176/ajp.101.2.141>

13. Murray J. Grief and Loss. Common Client Issues in Counselling: An Australian Perspective. *University of Southern Queensland*. 2023. URL: <https://usq.pressbooks.pub/counselling/chapter/grief-and-loss/>

15. Neimeyer R.A., Baldwin S.A., Gillies J. Continuing bonds and reconstructing meaning: mitigating complications in bereavement. *Death Studies*. 2006. № 30. P. 715–738. URL: https://www.researchgate.net/publication/6819407_Continuing_Bonds_and_Reconstructing_Meaning_Mitigating_Complications_in_Bereavement

16. Schutz A. The Homecomer. *American Journal of Sociology*. Vol. 50, No. 5 (Mar., 1945). P. 369–376. URL: <https://www.jstor.org/stable/2771190>

17. Selvan A. What is home? An exploration of Psychological, Emotional and Philosophical contribution to the sense of home. URL: <https://www.linkedin.com/pulse/what-home-exploration-psychological-emotional-sense-arul-selvan>

18. Spengler O. *Der Untergang des Abendlandes*. URL: <https://archive.org/details/oswaldspenglerderuntergangdesabendlandesumrisseeinermorphologiederweltgeschichtebeck1923/mode/1up>

19. Volkan V.D. Nostalgia as a linking phenomenon. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*. 1999. № 1. P. 169–179. URL: https://www.academia.edu/17809372/NOSTALGIA_as_a_LINKING_

МОТИВАЦІЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ЗБЕРЕЖЕННЯ ПСИХІЧНОГО ЗДОРОВ'Я УКРАЇНЦІВ В УМОВАХ ВІЙНИ

MOTIVATION PREREQUISITES FOR PRESERVING THE MENTAL HEALTH OF UKRAINIANS IN THE CONDITIONS OF WAR

Статтю присвячено дослідженню мотиваційних передумов збереження психічного здоров'я українців в умовах війни. Зроблено акцент на тому, що у складних умовах сьогодення збереження психічного набуло надзвичайної актуальності в Україні під час повномасштабної збройної агресії РФ. У результаті дослідження встановлено, що психічне здоров'я демонструє тісний психосоматичний зв'язок стану людини з комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Його визначають як стан психічного благополуччя, що дає змогу людям долати стреси, реалізовувати власний потенціал, продуктивно працювати та робити внесок у суспільне життя. Психічне благополуччя – здатність продукувати позитивні емоції, настрої, думки, почуття, а також відчувати щастя, гармонію та задоволеність життям.

Певні симптоми розладу психічного здоров'я можуть актуалізуватися як одразу після травматичної ситуації, так і через деякий час. Також можуть спостерігатися порушення психічної діяльності, зокрема сприймання, психосенсорні розлади та розлади пам'яті, мислення, емоцій, волі, уваги.

Обґрунтовано, що запобіганню чи зниженню рівня вияву зазначених вище розладів психічної діяльності та збереженню психічного здоров'я також сприятиме розвиток стресостійкості через формування мотивації до виживання, що складається з мотивів стійкості, витривалості та збереження життя, котрі можна актуалізувати шляхом самомотивування людини до збереження психічного здоров'я.

Зазначено, що у межах виокремлення дієвих шляхів збереження психічного здоров'я важливо здійснювати його психологічну профілактику через розвиток психологічної грамотності соціуму щодо психічного здоров'я та формування стану психологічної готовності до виживання в умовах війни. Мотиваційні передумови психічного здоров'я формують комплекс стійких мотивів особистості до розвитку здатності продукувати позитивні емоції, настрої, думки, почуття, а також вижити у складних умовах війни. До дієвих прийомів самомотивування можна віднести такі: «хто як не я», «мої актуальні мотиви», «я все здолаю», «моя місія на війні», «плани на майбутнє».

Ключові слова: психічне здоров'я, психічне благополуччя, психологічна готовність, мотивація, самомотивування, мотиваційні передумови.

The article is devoted to the study of the motivational prerequisites for preserving the mental health of Ukrainians in the conditions of war. The article emphasizes the fact that in today's difficult conditions, the preservation of mental health has become extremely relevant in Ukraine during the full-scale armed aggression of the Russian Federation. As a result of the study, it was established that mental health demonstrates a close psychosomatic connection between a person's condition and a complex of both internal and external factors. It is defined as a state of mental well-being that enables people to overcome stress, realize their potential, work productively and contribute to public life. Mental well-being is the ability to produce positive emotions, mood, thoughts, feelings, as well as to feel happiness, harmony and satisfaction with life.

Certain symptoms of a mental health disorder can be actualized both immediately after a traumatic situation and after some time. Violations of mental activity may also be observed, including perception, psychosensory disorders and disorders of memory, thinking, emotions, will, and attention.

It is substantiated that the development of stress resistance through the formation of motivation for survival, which consists of the motives of stability, endurance and preservation of life, which can be actualized through self-motivation of a person to preserve mental health, will also contribute to the prevention or reduction of the level of manifestation of the above-mentioned disorders of mental activity and the preservation of mental health.

Also, it is noted that within the scope of identifying effective ways to preserve mental health, it is important to carry out its psychological prevention through the development of psychological literacy of society regarding mental health and the formation of a state of psychological readiness for survival in war conditions. The motivational prerequisites of mental health form a complex of stable personal motives for the development of the ability to produce positive emotions, mood, thoughts, feelings, as well as to survive in the difficult conditions of war. Effective self-motivation methods, in particular, include the following: «who else but me», «my current motives», «I will overcome everything», «my mission in the war», «plans for the future».

Key words: mental health, mental well-being, psychological readiness, motivation, self-motivation, motivational prerequisites.

УДК 159.91:613.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.26>

Іванова Н.Г.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри професійної психології
Національна академія
Служби безпеки України

Радкович І.М.

к.психол.н.,
професор кафедри професійної психології
Національна академія
Служби безпеки України

У складних умовах сьогодення збереження психічного здоров'я набуло надзвичайної актуальності в Україні. Зазначена проблематика завжди була нагальною як у практичному, так і в теоретичному сенсі. Свідченням цього є розроблена Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 р. (затверджена Розпорядженням

КМУ від 27.12.2017 № 1018-р) та План заходів із її реалізації (затверджений Розпорядженням КМУ від 06.10.2021 № 1015-р). Водночас Всесвітній фонд психічного здоров'я у 2023 р. на щорічний Всесвітній день психічного здоров'я (10 жовтня) встановив актуальну тему – «Психічне здоров'я – універсальне право людини».

Вижити і перемогти ворога, відбудувати нашу країну та власні домівки, щасливо жити та розбудувати комфортне майбутнє – пріоритети кожного українця, які й формують мотиваційні передумови психічного здоров'я.

Значну увагу питанням збереження та відновлення психічного здоров'я приділяють українські вчені В.М. Корольчук, М.С. Корольчук, О.М. Морозов, Б.В. Михайлов, В.Д. Мішиєв, В.Ю. Омелянович, О.О. Паливода, В.І. Розов та ін. [1–4] Але динамічність перебігу сучасних подій зумовлює необхідність постійного оновлення наукових розвідок щодо виникнення, перебігу та подолання вад психічного здоров'я. До того ж це дасть змогу забезпечити належну ефективність відновлювальних заходів і сприятиме виокремленню основних напрямів формування дієвої системи збереження та психічного здоров'я.

Тому метою статті є виокремлення мотиваційних передумов збереження та відновлення психічного здоров'я в умовах війни.

Психічне здоров'я демонструє тісний психосоматичний зв'язок стану людини з комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Воно, безумовно, впливає на повсякденне життя людини, її взаємини, фізичний та психоемоційний стан. Його нормалізація є важливою передумовою формування та розвитку стійкості до стресів, усебічності реалізації власних здібностей, ефективної діяльності та функціонування у соціумі й загалом здатності щасливо жити та робити внесок у всебічний розвиток українського суспільства.

Як відомо, життєдіяльність людини забезпечується на певних взаємопов'язаних рівнях функціонування, а саме: біологічному, психологічному та соціальному. Здоров'я на психологічному рівні пов'язане з особистісною специфікою його сприйняття та усвідомлення, у межах якого функціонує кожна людина. При цьому чим гармонійніше поєднані всі індивідуально-психологічні особливості людини, тим вона більш стійка, врівноважена та здатна протидіяти зовнішнім негативним впливам [1, с. 8]. Певні порушення психічного здоров'я можуть бути пов'язані як із деякими соматичними захворюваннями чи вадами фізичного розвитку, так і з різноманітними негативними чинниками та стресами, що впливають на психіку.

Умови війни характеризуються дуже сильною дією зовнішніх подразників та зумовлюють специфічну реакцію організму. До стресових подій, зокрема, відносять перебування в бомбосховищі під час тривоги, евакуацію, втрату житла тощо, а до травматичних – насильство, каліцтво, загрозу життю, катування, втрату близьких людей та ін., тобто ті, що несуть пряму небезпеку для фізичного чи психічного здоров'я людей. Наслідком впливу стресових та травматичних подій, насамперед, може бути

психічна травма. Її розглядають як реакцію на тяжкий і нестерпний зовнішній вплив, який за браку захисних механізмів психіки може спричинити виникнення гострої реакції на стрес чи посттравматичного стресового розладу, інших психічних розладів [5, с. 34–39].

Гостра реакція на стрес – тимчасовий розлад, який розвивається в людини без будь-яких інших виявів психічних розладів у відповідь на незвичайний фізичний або психічний стрес і зазвичай зникає через декілька годин або днів (МКХ-10 (F43.0)); нормальна відповідь на стресову подію (МКХ-11 (QE84)).

Посттравматичний стресовий розлад (далі – ПТСР). У 10-му перегляді Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (далі – МКХ-10), було таке визначення ПТСР: відстрочена або затяжна реакція на стресогенну подію чи ситуацію, винятково загрозливе або катастрофічне, які можуть зумовити дистрес майже в будь-кого (кодувався – F43.1). У 11-му перегляді Міжнародної статистичної класифікації хвороб і проблем, пов'язаних зі здоров'ям (далі – МКХ-11), відбулося розмежування на ПТСР (код 6B40) та Комплексний ПТСР (код 6B41) [5].

Так, у МКХ-11 зазначається, що посттравматичний стресовий розлад (ПТСР / F43.1 / 6B40) – це розлад, який може розвиватися у результаті впливу надзвичайно загрозливої чи жахливої події/серії подій та характеризується низкою ознак, а саме: повторне переживання травматичної події, уникнення нагадувань про подію, постійне сприйняття підвищеної загрози в поточний момент. Зазначені симптоми зберігаються кілька тижнів і призводять до значного погіршення в таких функціональних сферах, як особиста, сімейна, соціальна, освітня, професійна та ін. А комплексний посттравматичний стресовий розлад (КПТСР / 6B41) – це розлад, який може розвинути після впливу події або серії подій надзвичайно загрозливих або жахливих. Найчастіше це тривалі або повторювані події, які важко або неможливо уникнути (наприклад, тортури, рабство, тривале насильство в сім'ї, повторне сексуальне або фізичне насильство в дитинстві). Окрім того, КПТСР поєднує симптоми ПТСР та характеризується такими важкими і стійкими виявами, як:

- 1) проблеми в регулюванні афекту;
- 2) пов'язані зі стресовим впливом стійкі уявлення про себе як про принижену, роздавлену або нікчемну людину, що супроводжуються почуттями сорому, провини або поразки;
- 3) труднощі в підтримці стосунків та у переживанні почуття близькості до інших людей.

Ці симптоми викликають значні порушення в особистій, сімейній, соціальній, навчальній, професійній чи інших важливих сферах функціонування.

Що ж до критеріїв оцінки психічного здоров'я, то вони в межах цієї проблематики є досить важливими. Нині на особливу увагу заслуговує критерій психічної рівноваги, який дає змогу всебічно охарактеризувати психічні процеси особи (пізнавальні, емоційно-вольові). Окрім того, рівень урівноваженості та адекватності реакції на зовнішні впливи має велике значення в аспекті розмежування патології та норми. Зокрема, у психічно здоровій людини спостерігатимуться певні прояви, а саме: адекватна зовнішнім умовам поведінка; стійка критичність мислення та загалом пізнавальні процеси; розвинена адаптивність до можливих змін умов чи обставин; сформована здатність підтримувати комфортне самопочуття; мотивованість до життєдіяльності тощо.

Психічне здоров'я визначають як стан психічного благополуччя, що дає змогу людям долати стреси, реалізовувати власний потенціал, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у суспільне життя. Психічне благополуччя – здатність продукувати позитивні емоції, настрої, думки, почуття, а також відчувати щастя, гармонію та задоволеність життям [2].

У межах виокремлення дієвих шляхів збереження психічного здоров'я слід акцентувати увагу на тому, що оптимальніше здійснювати не тільки й не стільки його відновлення, скільки попереджати його втрату. Тобто важливо здійснювати психологічну профілактику, вживати заходів із запобігання втраті психічного здоров'я. Загалом можна виокремити такі напрями зазначеної профілактики: психологічна грамотність соціуму щодо психічного здоров'я; формування стану психологічної готовності до виживання в умовах війни через володіння психологічними технологіями збереження та відновлення психічного здоров'я.

Отже, одним із перспективних напрямів збереження психічного здоров'я є профілактика шляхом формування у людей психологічної готовності до перебування у складних умовах війни. У психологічно підготовлених осіб, зокрема, можуть актуалізуватися загострене почуття обов'язку, рішучість, підвищена енергійність та активність, наполегливість, зібраність та готовність допомагати іншим, адекватна реакція на зміну обстановки тощо. Поведінка ж непідготовленої особи може супроводжуватися дезорганізацією та панікою, розгубленістю і нерішучістю, невпевненістю та підвищеним рівнем тривожності, зниженням рівня уваги й спостережливості, наполегливості та цілеспрямованості, підвищенням рівня роздратованості, нестриманості та агресивності і т. ін.

Знизити ймовірність виникнення негативних наслідків впливу умов війни на психічне здоров'я допоможе, насамперед, усвідом-

лення інформації щодо: сутності психічного здоров'я, особливостей вияву можливих розладів психічної діяльності, стресостійкості та можливостей самопомогти в умовах тривалої травматизації. Насамперед, розглянемо можливі розлади психічної діяльності людини, зумовлені впливом стресових та травмівних подій. Психічну діяльність людини можна представити як сукупність психічних процесів (пізнавальних та емоційно-вольових) із одночасним чи послідовним перебігом. Певні симптоми розладу психічного здоров'я можуть актуалізовуватись як одразу після травмівної ситуації (миттєва реакція), так і через деякий час (відтермінована реакція). Уважається, що хвороба як патологічний процес порушує єдність психіки та одні психічні функції відділяє від інших.

Тож можуть спостерігатися порушення сприймання (цілісного відображення інформації, що надходить із навколишнього середовища й виникає внаслідок її безпосередньої дії на слухові, зорові, нюхові, тактильні, смакові аналізатори людини та аналізатори загального відчуття). Порушення сприймання може, зокрема, прослідковуватися через наявність ілюзій (викривленого, хибного й оманливого сприймання реальних предметів чи явищ, що зливається із реальністю) та галюцинацій (уявного сприймання чи сприймання без об'єкта).

Зокрема, під час нюхових ілюзій звичайні запахи сприймаються, як досить неприємні, незвичні чи дуже огидні; під час слухових галюцинацій – шум у вухах, якісь окремі звуки чи голоси.

При психосенсорних розладах (порушенні сприйняття власного тіла чи часових і просторових меж) на відміну від ілюзій у людей частково може зберігатися критичне сприйняття певних окремих симптомів. Порушення сприйняття власного тіла виявляється в усвідомленні відчуття невагомості чи навпаки – надзвичайної важкості та непомірного збільшення/зменшення голови, ніг, рук, викривлення тулуба чи окремих частин тіла тощо. Порушення сприйняття часу – у відчутті його прискорення/уповільнення, зокрема коли години спливають, як секунди, хвилини здаються роками тощо. Порушення сприйняття просторових меж – у спотворенні відстані до предметів та їх форми, а предмети можуть здаватися нерезально великими/малими.

Розлади пам'яті (порушення здатності людини запам'ятовувати, зберігати та відтворювати необхідну інформацію) можуть проявлятися, зокрема, як:

- погіршення пам'яті – утруднення фіксації чи відтворення інформації;
- відсутність/утрата пам'яті (наприклад, на ті події, котрі передували травмівним подіям; після непритомного стану);

– помилкові згадки – неправильне співвіднесення подій та явищ, які відбулися чи могли статися у житті; надумані фантастичні спогади; змішування у спогадах як реальних, так і надуманих подій; «життя в минулому».

Що стосується розладів мислення (психічного процесу обробки, аналізу та синтезу інформації, генерації ідей, прогнозування можливих дій та наслідків їх реалізації), то вони, зокрема, можуть проявлятися як [1, с. 39–41]:

– зісковзування думок – під час розповіді про одні події людина різко переключається на інші;

– розірваність мислення – людина промовляє граматично правильну фразу, але змістовний зв'язок між окремими її частинами відсутній;

– безладність мислення – відбувається розладом синтезу, через що втрачається змістовна та граматична побудова мовлення (невпорядковане поєднання окремих слів, наприклад «земля... черевики... дощ... назад»);

– нав'язливі ідеї – повторювальність мимовільних думок, некерованих людиною;

– надцінні ідеї – це думки, які базуються на реальних явищах або обставинах, постійно виникають у свідомості людини та мають надзвичайно сильне емоційне забарвлення;

– маячні ідеї – це система хибних уявлень і умовиводів, яка абсолютно не відповідає дійсності, цілком оволодіває свідомістю особи і не піддається будь-якій логічній корекції.

Також можуть спостерігатися і певні розлади емоцій (внутрішніх реакцій людини на зовнішні подразники), зокрема: різкі перепади настрою, неадекватність емоцій діям та поведінці, виникнення стану афекту (інтенсивного короточасного емоційного стану).

Розлади волі (активної цілеспрямованої психічної діяльності, котра визначає здатність ухвалювати рішення й контролювати власну поведінку) виявляються, насамперед, як: надмірна вольова активність; послаблення вольової активності (може спостерігатися при депресивних станах та інших пригніченнях психічної діяльності).

Під час розладів уваги (зосередження/концентрація психічної діяльності на конкретних об'єктах/предметах у певний момент часу) може спостерігатися слабкість чи повна відсутність активної уваги, її відвертання, підвищена зосередженість. Зокрема, слабкість уваги є характерним симптомом органічних уражень головного мозку та астеничних станів. Відвертання уваги є характерним симптомом маніакальних станів, переважатиме пасивна увага. Підвищена зосередженість уваги спостерігається при депресіях, коли увага сконцентрована на незначній кількості уявлень, зазвичай неприємного змісту.

Водночас не потрібно боятися власних реакцій, оскільки психіка намагається саме так «захиститися» від «ненормальних» умов війни. І навіть коли нам здається, що психіка вже не витримує наявні жахіття війни, варто звернутися до наведених нижче правил збереження адекватної поведінки та виживання, а саме:

– ви маєте зібратися із силами, опанувати свій страх та намагатися не панікувати, оскільки паніка та хвилювання вам не допоможуть;

– якщо ви отримали «погані новини», то відкиньте емоції й нічого не вчиняйте з опалу, намагайтеся спокійно та об'єктивно проаналізувати наявну ситуацію, спрогнозувати особливості її перебігу та можливі наслідки, а тільки потім дійте;

– щоб вижити і допомогти іншим, треба не занурюватися у повний негатив, а, блокуючи вияви безпорадності, сконцентруватися на конструктивних думках та діях, оскільки, якщо ви постійно думаєте про негатив, то це може зумовлювати погіршення фізичного і психічного здоров'я;

– потрібно відволікатися від розпачу шляхом занурення в якісь конкретні справи чи комунікувати та обов'язково намагатися їсти й спати, якщо навіть немає бажання;

– коли ви починаєте відчувати тремтіння по всьому тілу, то краще сядьте й спробуйте розслабити кінцівки і м'язи обличчя, зробіть п'ять спокійних вдихів-видихів (за схемою: вдих через ніс і затримка дихання та видих через рот); ще, якщо є можливість, можна умитися чи прийняти душ, випити чаю чи теплої води;

– не слід тримати у собі негативні емоції, треба намагатися від них звільнитися; якщо відчуваєте, що, можливо, зараз заплачете, то не соромтеся цього, бо краще виплакати;

– болочу проблему потрібно проговорити самому собі (якщо ви на самоті) чи комусь, оскільки, проговорюючи власні міркування, ви можете краще сформулювати та усвідомити саме те, що вас насправді хвилює;

– не перекидайте свої негативні емоції на тих, хто поряд, оскільки це може призвести до ще більших хвилювань, докорів сумління та конфліктів;

– намагайтеся за будь-яких обставин не втрачати критичності мислення та віри в те, що ви обов'язково впораєтесь із усіма труднощами.

До того ж запобіганню чи зниженню рівня вияву зазначених вище розладів психічної діяльності та збереженню психічного здоров'я також сприятиме розвиток стресостійкості через формування мотивації до виживання. Указана мотивація складається з комплексу мотивів стійкості, витривалості та збереження життя. Ці мотиви є базисними в контексті збереження та відновлення психічного здоров'я.

Актуалізуючи вказані мотиви, ми можемо вплинути на те, як сильно і довго стресові

й травмівні події впливатимуть на нас. Що швидше організм відновиться після екстремальної ситуації, то менше шкоди буде завдано здоров'ю. Для підвищення рівня стресостійкості в умовах війни потрібно, зокрема:

- бути обізнаним щодо можливих реакцій психіки та у цілому організму на вплив психотравмуючих чинників;
- вірити у власні можливості та вміти долати паніку й концентруватися на конструктивних діях;
- мати активну життєву позицію та позитивне раціональне мислення;
- уміння об'єктивно оцінювати ситуацію та конструктивно діяти;
- мати розвинені вольові якості, фізичні ресурси, адаптивні можливості та мотивацію до виживання.

Людина може впоратися з багатьма труднощами, коли знає, заради чого вона це робить. Відсутність перспективної мети та мотивації зумовлює безпорадність під психологічним тиском війни та знижує рівень стресостійкості. Тому важливим убачається і самомотивування людини до збереження психічного здоров'я.

Самомотивування розглядають як вплив на формування нових та актуалізацію необхідних власних мотивів до конструктивних дій та підтримання належного психоемоційного стану [4, с. 104]. До дієвих прийомів самомотивування належать такі:

прийом «хто як не я» – зорієнтований на усвідомлення власної значущості й того, що не потрібно перекладати обов'язки на когось, а слід діяти самому;

прийом «мої актуальні мотиви» – полягає у виокремленні трьох-п'яти важливих для себе мотивів, які детермінують необхідність конструктивних дій;

прийом «я все здолаю» – формує систему переконань у тому, що страх і хвилювання аж ніяк не допоможуть, а будуть тільки відволікати;

прийом «моя місія на війні» – дає розуміння власної ролі й потенційних можливостей у складній боротьбі із супротивником під час війни;

прийом «плани на майбутнє» – спрямований на визначення перспективної мети у мирному житті та пріоритетів реадаптації до нього.

Віра у перемогу, мотивація до мирного життя та високий рівень стресостійкості допоможуть нам витримати, подолати труднощі нинішньої війни та відновити психічне здоров'я.

Таким чином, ураховуючи вищевикладене, можемо зробити певні висновки:

- психічне здоров'я демонструє тісний психосоматичний зв'язок стану людини з комплексом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників, а його сутність полягає у наявності сформованого стану психічного благополуччя, що дає змогу людям долати стреси, реалізовувати власний потенціал, продуктивно працювати, а також робити внесок у суспільне життя;

- певні симптоми розладу психічного здоров'я можуть актуалізовуватись як одразу після травмівної ситуації, так і через деякий час та можуть спостерігатися порушення психічної діяльності, зокрема сприймання, психосенсорні розлади та розлади пам'яті, мислення, емоцій, волі, уваги. Особливості таких виявів важливо знати, щоб вчасно запобігти їх розвитку;

- запобіганню чи зниженню рівня вияву зазначених вище розладів психічної діяльності та збереженню психічного здоров'я також сприятиме розвиток стресостійкості через формування мотивації до виживання, що складається з мотивів стійкості, витривалості та збереження життя. Ці мотиви можна актуалізувати шляхом самомотивування людини до збереження психічного здоров'я;

- у межах виокремлення дієвих шляхів збереження психічного здоров'я слід акцентувати увагу на тому, що важливо здійснювати психологічну профілактику через розвиток психологічної грамотності соціуму щодо психічного здоров'я та формування стану психологічної готовності до виживання в умовах війни;

- мотиваційні передумови психічного здоров'я формують комплекс стійких мотивів особистості до розвитку здатності продукувати позитивні емоції, настрій, думки, почуття, а також вижити у складних умовах війни. До дієвих прийомів самомотивування можна віднести, зокрема, такі: «хто як не я», «мої актуальні мотиви», «я все здолаю», «моя місія на війні», «плани на майбутнє» тощо.

Перспектива подальших досліджень убачається у виокремленні та характеристиці психологічного механізму розвитку мотивації до збереження й відновлення психічного здоров'я українців в умовах війни та у поствоєнний період.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Збереження психічного здоров'я населення України в умовах війни : практичний посібник / Н.Г. Іванова та ін. Київ : НА СБУ, НУ ОЗУ ім. П.Л. Шупика, 7БЦ, 2024. 212 с.
2. Іванова Н.Г., Паливода О.О. Контрпропаганда у контексті протидії загарбницьким діям РФ та збереження психічного здоров'я українців. *Габітус*. 2023. № 54. С. 111–115.
3. МКХ-11. РОЗДІЛ 06: Психічні і поведінкові розлади та порушення нейропсихічного розвитку (статистична класифікація) / за заг. ред. В.Д. Мішиєва. Переклад з англ. проф. Б.В. Михайлова. Київ : МОРІОН, 2023. 304 с.
4. Порадник офіцера з морально-психологічного забезпечення Збройних сил України : практичний поради́к / В.М. Гребенюк та ін. Київ : НА СБУ, 2023. 160 с.
5. Психологічні аспекти комунікації з населенням на деокупованих територіях України : практичний поради́к / Н.Г. Іванова та ін. Київ : НА СБУ, 2023. 96 с.

ФЕНОМЕН ЛІДЕРСТВА: СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИЙ ВИМІР

THE PHENOMENON OF LEADERSHIP: THE SOCIAL-PSYCHOLOGICAL DIMENSION

УДК 342.5.159

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.27>**Кісіль З.Р.**

д.юрид.н., професор,
заступник директора Інституту
управління, психології та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Бліхар В.С.

д.філос.н., професор,
директор Інститут управління,
психології та безпеки
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Перепелиця А.В.

к.юрид.н., доцент,
старший науковий співробітник відділу
організації наукової роботи
Львівський державний університет
внутрішніх справ

У статті проаналізовано феномен лідерства як внутрішнє становище індивідуума, котрому є притаманним прагнення до здобуття успіху, високий рівень мотивації, активна життєва позиція, упевненість у власних прийнятих рішеннях та діях. Зазначено, що лідер реалізовує функції інтеграції й адміністрування колективу та повсякчас діє на засадах особистої участі в його учинах.

Лідерські якості аналізуються як необхідна умова підготовки професіонала, котрий відповідає сучасним запитам. Здійснено аналіз теоретичних підходів щодо визначення сутності понять «лідер», «лідерство», «військове лідерство», «лідерські якості» та їхні основні компоненти у наукових розвідках вітчизняних та зарубіжних авторів. Соціально-психологічне явище «лідерства» виступає індикатором продуктивності офіційного адміністрування.

Суперечлива квінтесенція феномену лідерства є зумовленою синтезом у ньому власне індивідуальної ментальності особи лідера й соціального характеру його вияву. Заразом, природі лідерства є притаманним соціально-психологічна природа, позаяк вплив лідера на інших індивідів й на соціальні угруповання здійснюється виключно завдячуючи його винятковим психологічним властивостям, передусім харизмі. Продуктивне застосування лідером власної соціально-психологічної ментальності потребує від нього знання психологічних властивостей людей, на котрих він учиняє власний вплив та основні характеристики організації.

Ключові слова: лідер, лідерство, військове лідерство, лідерські якості, суперечливість, офіцер-лідер, військовослужбовці, відповідальність.

The article analyzes the phenomenon of leadership as an internal situation of an individual, who is characterized by the desire to achieve success, a high level of motivation, an active life position, and confidence in one's own decisions and actions. It is noted that the leader implements the functions of integration and administration of the collective and always acts on the basis of personal participation in its activities.

Leadership qualities are analyzed as a necessary condition for training a professional who meets modern demands. An analysis of theoretical approaches to defining the essence of the concepts "leader", "leadership", "military leadership", "leadership qualities" and their main components in the scientific research of domestic and foreign authors was carried out. The socio-psychological phenomenon of "leadership" acts as an indicator of the productivity of official administration.

The contradictory quintessence of the leadership phenomenon is caused by the synthesis of the individual mentality of the leader and the social nature of his manifestation. Therefore, the nature of leadership is inherent in the socio-psychological nature, since the influence of the leader on other individuals and on social groups is carried out exclusively thanks to his exceptional psychological properties, primarily charisma. The leader's productive use of his own socio-psychological mentality requires him to know the psychological properties of the people on whom he exerts his own influence and the main characteristics of the organization.

Key words: leader, leadership, military leadership, leadership qualities, controversy, officer-leader, military personnel, responsibility.

Вступ. Соціальна квінтесенція особистості зумовлює цілу низку інтересних та контроверсійних властивостей її існування. Однією із них є потреба у задоволенні власних життєвих інтересів здебільшого власне в контексті власної участі у сумісній з іншими особами учинів. Позаяк, позиціонована участь потребує чіткого розподілу завдань й обов'язків поміж усіма виконавцями, адміністрування та координування їхніх дій, виникає потреба в керуванні людьми та їхніми учинами. Ця потреба, водночас, обумовлює суспільну необхідність власне у лідерах, себто у людях, котрі є придатними не лишень керувати, але і вміти переконувати інших, чинити на них вплив і провадити за собою. Реагуванням на неї у цілковитій доцільності до синергетичної усталеності самоорганізації, саморозвію й самоуправління казусних систем є феномен лідерства.

Лідерство як соціально-психологічне явище є відомим людям із давніх часів, але загальної теорії зазначеного явища нині ще не має, позаяк є очевидним, та що створити

універсальну теорію лідерства є немислимо, як немислима універсальна теорія особистості. Водночас, на феноменологічному ступені теоретичні наукові розвідки у царині сенсу та сутності феномену лідерства є вкрай необхідними, позаяк вони надають перспективу окреслення певних його закономірностей. Насамперед мова йде про існуючі колізії між індивідуальною сутністю феномену лідерства і його соціальними виявами.

Щонайменше цікавим є кореляційний зв'язок зазначеної квестії з власне практичними запитами, а саме: розроблення ефективних методів та кшталту адекватної маніфестації потенціальних лідерів й організації механізму їх професійного вишкілу й індивідуального розвію; розроблення інноваційних методик осягнення лідерами техніками ефективною інспірації на людей й аргументацією, потрібною задля їхнього переконання.

Застосування системного підходу стосовно аналізу чільних аспектів піднятої проблематики сприятиме позиціонуванню доцільних

корелятив між безкомпромісністю і гнучкістю лідера, між застосовуваними заходами примусу й переконанням, між прагненням зберегти власну конгруентність та тими перемінами, котрі потребує динамічний кшталт сьогодення.

Мета статті полягає в дослідженні соціально-психологічної природи феномену лідерства.

Аналіз досліджень та публікацій надає можливість виснувати про те, що вона викликає значне зацікавлення серед учених у царині філософії, психології, соціології, педагогіки тощо. Чимала кількість наукових розвідок містить результати аналізу багатоманітних точок зору феномену лідерства. Дослідженню феномену лідерства присвячені наукові праці авторів, як Д. Адаїр, Т. Бендас, Б. Басс, В. Бенніс, А. Віллнер, Т. Гура, М. Гантер, Дж. Конжер, Р. Канунго, Т. Доу, Я. Коломінський, А. Кочетков, А. Менегетті, В. Михайличенко, Л. Грень, Я. Мовчан, В. Мороз, П. Павленко, Д. Пір, О. Романовський, В. Титаренко, З. Черваньова, Р. Фарсон та Р. Кейєс та інші.

Не зважаючи на значний науковий доробок у зазначеній царині надає можливість нам виснувати про те, що дана проблематика є вкрай важливою й, заразом, комплікаційності феномену лідерства, котрий є зумовленим його суперечливим соціально-психологічним характером.

Виклад основного матеріалу. Античні філософи по-різному аналізували проблемні засади організації й змісту влади, позиціонували особисті етичні імперативи щодо індивідуума володаря, але їх думки співпадали у поглядах стосовно чільних засад сутності владної архітектоники в державі – розумної організації життєдіяльності громадян, способів та засобів досягнення ними загального благополуччя. Так, зокрема, Платон у своєму трактаті «Держава» окреслює дискусію поміж Сократом та Фрасімахом, котра завершується наступним виснуванням останнього стосовно природи й функції влади: «... жодне мистецтво і жодна влада не корисні самі для себе..., вони передбачають користь і таки дають її своїм підлеглим...», «...той, хто збирається належно користуватися зі свого мистецтва, ніколи не робитиме того, що є найліпшим для нього, оскільки, не йдучи всупереч цьому ж таки мистецтву, віддаватиме розпорядження не на власну користь, а задля найвищого блага підлеглих» [1, с. 30].

У своєму трактаті Н. Мак'явеллі «Державець» відхилив усталені моральні та етичні принципи й зужиткував утилітарно-прагматичний критерій стосовно архітектоники політичних учинів монарха, котрий задля результативного управління недосконалими, наділеними власне тваринними інстинктами підвладними повинен «...навчитися добре приховувати в собі

лиса, бути великим вдавальником і лицеміром» [2, с. 464]. Признаючи право володаря апелюючи до насильства, Н. Мак'явеллі заразом зазначає, що насильство повинно застосовуватися до міри та задля досягнення повселюдного блага: «... добре застосованими насильствами (якщо тільки дозволено сказати про лихе, що воно застосовується добре) можна назвати такі, які робляться лише один раз в інтересах своєї безпеки, після чого до них не вдаються, а добувають з них усю можливу користь для підданців» [2, с. 441]. Також, Н. Мак'явеллі давав пораду державцю цінувати приязнь свого народу, жити із ним у злагоді, утримувати підвладних у згуртованості й відданості, повсякчас займатися воєнним вишкілом, піклуватися про те, щоб «...його люди були в порядку й добре навчені», і в такий спосіб прийти «...до безпеки й успіху...» [2, с. 443-460].

Нині, у сучасному соціумі, феномен лідерства невпинно прогресує, одержуючи нові виклики. Переважно продуктивними лідерами вважають власне тих, хто є придатним консолідувати довкола однієї цілі людей, спонукати рухатися вперед до поставленої цілі, переконати команду увірити у свій потенціал, сформулювати відчуття цілковитої довіри. Лідери, котрі володіють умінням надихати людей, покладають лише на власну внутрішню інтуїцію, задля визначення вірного моменту задля позиціонування власних вад або навпаки власної унікальності. Р. Гоффі, Г. Йонас слушно зазначають, що «...ми кажемо про таких людей, що вони добре «відчувають ситуацію», тобто здатні правильно збирати і тлумачити інформацію про відносини між людьми. Такі лідери відчувають на інтуїтивному рівні, що саме відбувається в їхньому колективі, не потребуючи роз'яснення подробиць від безпосередніх учасників подій» [3].

За ліком Р. Дафта нині налічується понад 350 дефініцій лідерства [4]. А. Бваля вважає, що «...лідерство – це управління, що реалізується шляхом впливу на послідовників (їх поведінку та дії) на основі особистих якостей (лідерських компетенцій) задля досягнення суспільно значущих цілей та відповідно до суспільно вагомих цінностей» [4]. Ральф Стогділл, стосовно феномену лідерства зазначає, що: «...існує майже стільки ж визначень лідерства, скільки людей, які намагалися його визначити» [5, с.31]. Деніел Гоулмен, вважає, що усім ефективним лідерам є притаманною спільна специфіка – високий ступінь емоційного інтелекту. Деніел Гоулмен у своїй науковій розвідці виснує, що власне емоційний інтелект є доконечною передумовою ефективного лідерства. На його думку «...людина може мати найкращу освіту, аналітичний склад розуму і фонтанувати цінними ідеями, але все одно не стане відмінним лідером, якщо має низький рівень

емоційного інтелекту». Д. Гоулмен у своїх наукових розвідках виокремлює п'ять чільних елементів емоційного інтелекту, а саме: «...само-свідомість, самоконтроль, мотивація, емпатія та комунікабельність» [6, с. 5]. Досить складно не погодитись із автором, позаяк усі перелічені елементи, насправді мають бути наявні власне у ефективного лідера.

Аналізові харизматичного лідерства власне як особливого соціального та психологічного феномену присвячені наукові розвідки З. Черваньової [7], М. Гантера [8], Р. Хаммеля [9], Дж. Конжера та Р. Канунго [10], В. Михайличенко та Л. Греня [11], Я. Мовчана [12].

Д. Райзер, С. Сільва, С. Кларк позиціонують соціально- психологічні засади феномену лідерства як «...найважливішою характеристикою твого лідерства є масштаб особистостей тих, хто вирішив іти за тобою» [13]. Д. Алфімов цілком слушно зазначає, що, «...ефективний лідер» – це особистість, яка має значний вплив на думку й поведінку членів групи та яка планує, організовує, контролює діяльність підлеглих задля розв'язання завдань, поставлених перед групою, передаючи їм своє бачення майбутнього й допомагаючи їм адаптуватися до нового» [14, с. 50].

А. Менегетті, котрий є засновником онтопсихології, комплексно аналізуючи феномен лідерства, зазначає, що «...в лідері, перш за все, важлива особистість» [15, с. 15]. Автентичний лідер, на його думку, «...це доленосний момент духу в світі як рука допомоги для багатьох. Лідер – це людина, яка, задовольняючи власний егоїзм, реалізує суспільний інтерес. Великий лідер, керуючи інтересами, розподіляючи блага й розвиваючи власну діяльність, забезпечує роботою сотні людей, стимулює прогрес у суспільстві, вносить оживлення, діалектику, які дають поштовх еволюції» [15, с. 15].

Нині чільну увагу учених викликає власне явище парадоксального лідерства. Так, З. Черваньова вважає, що «...часто лідери є пасіонаріями, фокусуючи у собі революційні соціальні сили, і вони несуть відповідальність за значну кількість суспільних трансформацій» [7, с. 80]. Вчена виснує, що «...харизматичних лідерів можна знайти в комерційних фірмах та інших складних формальних організаціях. Існують приклади лідерів харизматичного бізнесу» [7, с. 80].

Низка учених констатують про чималу роль певних якостей, котрі є необхідними лідеріві, а саме:

- індивідуальні властивості (О. Тед, А. Кобера);
- уміння переконувати (В. Мооре);
- уміння консолідувати учини послідовників (Дж. Хемпхил, Д. Мацумото);
- уміння реалізовувати взаємодіяння з послідовниками (Е. Богардус, Н. Бабкова-Пилипенко);

– уміння провадити за собою (Н. Копеланд, Д. Майерс);

– уміння вчинити вплив на людей (Р. Стогділл, А. Робер).

Низка науковців зазначають, що лідерство є наслідком впливу ситуаційної складової, позаяк є інструментом задля досягнення поставлених завдань (І. Кнекербаккер М. Кордуелл), наслідком диференціювання ролей (Т. Гордон), присутності формального адміністрування (Є. Вергилес).

Цілковито підтримуємо позицію М. Досяка, котрий пропонує до основних якостей лідера-керівника відносити: «... індивідуально-особистісну, організаційно-управлінську, соціальну» [16, с. 119]. Так, М. Досяк слушно зазначає, що «...лідер повинен не тільки вміти керувати, але й бути справедливим; відповідальним; комунікативним; впевненим у собі; займати активну життєву позицію; бути прогностичним; здатним розуміти потреби інших, здатним згуртовувати навколо себе осіб та створювати команду для досягнення спільної мети та ін.» [16, с. 119].

Окрім того, немало важливим аспектом, котрий вимагає аналізу є вплив ступеня емоційного інтелекту власне у лідерстві на ступінь адміністрування військовим підрозділом й кореляційний взаємозв'язок поміж емоційною компетенцією, ознаками лідерства, технічними й тактичними вміннями та навиками у військовослужбовців.

У Доктрині з військового лідерства в Національній гвардії України (надалі – Доктрина) дефініція «лідерство» позиціонується як «... соціальний феномен, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні строки і з найбільшим ефектом. Це здійснення впливу на людей через надання їм мети, способу та мотивації для виконання поставлених завдань та вдосконалення організації» [17, с.8]. «Військове лідерство» у Доктрині визначено власне як «цілеспрямований вплив військовослужбовців різних категорій у повсякденній, службовій, навчальній і бойовій діяльності, а також у неупорядкованих (нестандартних, критичних) ситуаціях на особовий склад шляхом надання мети, спрямування на її досягнення, забезпечення дисципліни і мотивації до виконання завдань за призначенням, підтримання довіри і поваги та вдосконалення Національної гвардії України як суспільного інституту» [17]. Водночас, слушно зазначити, що зазначена дефініція є широкою за змістом та не концентрується власне на характерній специфіці військової сфери й вимог до учинів військовослужбовців.

В контексті питань метаморфоз фахової військової освіти поділяємо точку зору О. Васільєва, О. Заболотного, А. Зельницького, Н. Шабатіної, котрі аналізують лідерство

як «...професійно важливу компетентність сучасного військового фахівця» [18, с. 203].

Аналізуючи питання щодо формування лідерських властивостей у майбутніх військових офіцерів О. Бойко феномен лідерства офіцера позиціонує як «...інтегрований прояв професійно-важливих якостей сучасного військового керівника-командира» [19, с. 20]. Також, О. Бойко пропонує під поняттям «офіцер-лідер» уважати «...авторитетну особу, якій надається право приймати важливі рішення, визначати напрям і характер діяльності підрозділу (групи)» [19, с. 20].

Соціальна та психологічна квінтесенція феномену лідерства в певній мірі виявляється власне у складності та, подеколи, суперечливості зазначеного феномену, котрі є виявом як індивідуального так і суспільного явища. Індивідуальна квінтесенція феномену лідерства власне полягає у тому, що лідером є унікальна особистість, котрій є притаманними харизматичність та уміння впливати на людей. Суспільна квінтесенція є пов'язана із тим, що феномен лідерства виявляється лишень в певному людському оточенні власне як здійснення впливу та неформальний ступінь влади над людьми. Отож, із позиціоновано протиріччя виникає індивідуально-соціальна специфіка, відповідно до якої достеменному лідеру повинно бути властивим відчуття його індивідуальної відповідальності власне за тих людей, котрі йому довірилися, а також власне за дії та їхні результати, котрі стали наслідком цієї віри й владування лідера над ними.

Феноменові лідерства, власне як важливого й специфічному соціальному й психологічному феноменові є властивим те, що лідерові повинна бути притаманною властивість – відповідальність за власні слова та вчинки. На жаль, досить часто посеред кандидатів на лідерські ролі зустрічається значна низка безвідповідальних людей, позаяк ступінь їх професійної обізнаності, а особливо моральних властивостей не відповідає тим критеріям, котрі висуваються власне до лідерів. Водночас, непереборне стремління володіти владою над людьми та сформовані навички власне соціальної демагогії й маніпулятивного впливу сприяють їм досягати власних цілей у той же час, коли вони і самі усвідомлюють власну обмеженість. Аналогічні вкрай поширені випадки разом слід уважати виявами складної та суперечливої соціально-психологічної квінтесенції лідерства. Власне ця обставина вимагає проведення ґрунтовних досліджень феномену лідерства, його соціальної та психологічної специфіки й їх виявів у достеменних обставинах суспільного життя. Закономірно З. Черваньова зазначає, що «...для реалізації потенціалу «органічного» лідерства (на відміну від часто штучної функції влади) необ-

хідно зрозуміти, що і як відбувається у психологічному обличчі лідера, з одного боку, і його соціальної ролі – з іншого» [7, с. 80-81]. Вважаємо за доцільне, до даного конструкту додати, як сам лідер усвідомлює власну соціальну роль та як він позиціонує її власному оточенню.

Соціальна та психологічна квінтесенція лідерства викликає потребу лідера у володінні психологічними якостями не лишень задля власного успішної інкорпорації до організації, але і задля сприяння такої інкорпорації іншим особам, що суттєво слугує покращенню загальної продуктивності учинів цієї організації. О. Нестуля, С. Нестуля слушно зазначають, що «...необхідною умовою успішного входження в організацію є вивчення системи цінностей, правил, норм і поведінкових стереотипів, характерних для даної організації» [20, с. 233]. Дана думка є вкрай слушною, позаяк зазначена система де-факто є віддзеркаленням інтегральної соціальної оцінки організації.

Знання інтегральної соціальної оцінки організації квінтесенції щонайбільше сприяє розвію такої виняткової соціальної придатності лідера, як його уміння, перш-за все, оптимально розподілити завдання та службові обов'язки поміж виконавцями з урахуванням їх професійних знань, умінь, навичок й взаємин, котрі склалися поміж ними. По-друге, релевантною здатністю лідера є його вміння навівати в людей упевненість щодо успішної реалізації ними поставлених завдань та усвідомлення важливості цих завдань у загальній структурі цілей учинів організації. По-третє, лідер є повсякчас готовим нести персональну відповідальність за власні дії й рішення, незалежно власне від того чи позитивний або негативний кшталт матимуть їх результати та наслідки.

Апріорі, що соціальна квінтесенція лідера власне полягає у тому, що він є особистістю, котра чітко знає, що слід робити та вміє консолідувати людей на продуктивне здійснення власних планів. Лідер наділений даром переконання та придатний вести колектив за собою, заразом нести персональну відповідальність, котру чимала кількість людей прагне уникати. Лідерові є притаманною дисциплінованість, організованість, обізнаність у тому, що саме та як йому слід вчиняти в будь-яких обставинах. Однією з найбільш значущих рис лідера є власне його сміливість та потенціал до ризику. Водночас, його ризиковані прийняті рішення не є відчайдушними, а є ґрунтовно обмірковані, умотивовані глибоким оцінюванням ризику.

Також до однієї специфічної якості, котра вирізняє дійсного лідера власне від решта людей, полягає у тому, що він повсякчас моделює прийдешнє у власній уяві, подеколи навіть не осмислюючи цього. Власне тому лідер

добивається успіху, повсякчас є на декілька кроків спереду інших осіб. Ця придатність потребує наявності розвинених як моральних так і вольових якостей, а подеколи і високий рівень амбіцій. А. Менегетті вважає, що задля того, «...щоб стати переможцем, лідеру крім природного потенціалу і раціональної техніки необхідна амбіція. Лідеру має бути притаманна мужність, щоб платити особливу ціну за свою винятковість. Без амбіції розум марний. Воля потрібна так само, як і розум; більш того, вище піднімається той, у кого сильніше воля, а не той, у кого більше розуму. Часта розумна людина не наділена волею і амбіціями» [15, с. 78]. Парадоксальне, з першого погляду, твердження А. Менегетті підкріплюють багаточисленні життєві приклади. Так, непоодинокими є ситуації, коли людина, котрій є притаманними лідерські властивості, але є відсутньою амбітність, усвідомлено відмовляється власне від ролі лідера, хоча вона належно здійснює усі потрібні суспільні функції й завдання.

Висновки. В контексті аналізу соціальної та психологічної квінтесенції феномену лідерства надають можливість висувати про те, що:

по-перше, комплікація та амбівалентність феномену лідерства значною мірою є зумовлена індивідуальною та соціальною квінтесенцією, позаяк індивідуальність лідера окреслюється індивідуальними й специфічними властивостями, водночас вияв його лідерства є можливим лишень у певному соціальному оточенню;

по-друге, самій квінтесенції феномену лідерства притаманний соціально-психологічна вдача, позаяк вплив лідера власне на інших індивідів й на суспільні угруповання здійснюється лишень завдяки його своєрідним психологічним властивостям, передусім харизмі;

по-третє, соціальна та психологічна квінтесенція феномену лідерства обумовлює необхідність лідера у володінні знаннями стосовно психологічних якостей людей, на котрих він чинить власний вплив, та основні характеристики організації;

по-четверте, задля успішної реалізації власної важливої соціальної місії лідер повинен володіти високим рівнем професійної компетентності, розвиненими моральними та вольовими якостями.

Перспектива подальших досліджень полягатиме в подальшому поглибленому дослідженні природи феномену лідерства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Платон. Держава / пер. з давньогр. Київ : Основи, 2000. 355 с.

2. Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / пер. з іт. А. Перепаді. Харків : Фоліо, 2007. 511 с.

3. Goffi R., Jonas G. Why should anyone be lead by you? *Harvard Business Review*. September 2000.

4. Bwalya, Arthur. Leadership styles. *Journal of Entrepreneurship, Management and Innovation*. Volume 11, Issue 8, August 2023. P. 181–194

5. Stogdill R. Handbook of leadership: a survey of theory and research. N.Y. : The Free Press, 1974. 312 p.

6. Goleman D. What Makes a Leader? *Harvard Business Review*, Jen 2014.

7. Черванева З. Харизматичне лідерство як соціально-психологічний феномен. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 1. С. 76–86.

8. Gunter M. Charisma. *Journal of communications*. 1979. Vol. 29. № 2. P. 2–54.

9. Hummel R.P. Psychology of charismatic followers. *Psychological Report*. 1975. December. P. 759.

10. Conger J.A. R. Canungo Charismatic leadership in organizations: Perceived behavioral attributes and their measurement. *Journal of Organizational Behavior*. 1994. № 15. P.439–452.

11. Михайличенко В., Грень Л. Активування лідерського потенціалу студентів вищих навчальних закладів у процес їх навчання. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 1. С. 57–67.

12. Мовчан Я. Соціально-особистісна адаптованість як складова лідерського потенціалу студентів. *Теорія і практика управління соціальними системами*. 2017. № 1. С. 68–75.

13. Riser, D.K., Silva, S.P. da, & Clarke, S.D. (2021). Learning From Teaching: Benefits of Peer Leadership for Peer Leaders in Psychology. *Teaching of Psychology*, 48(2), 110–116. <https://doi.org/10.1177/0098628320959952>

14. Алфімов Д.В. Зміст феномену «лідерські якості особистості». *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2010. Вип. 11(64). С. 44–51.

15. A. Meneghetti. The psychology of the leader. *Psicologica Editrice*; 2 edizione 350 p.

16. Досяк М.І. Критерії діагностики лідерського потенціалу керівника внутрішніх військ МВС України та шляхи їх формування. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2013. Вип. 14. Ч. I. С. 116–123.

17. Доктрина з військового лідерства в Національній гвардії України : Наказ командувача Національної гвардії України від 06.12.2022 № 450.

18. Зельницький А.М., Заболотний О.А., Васильєв О.М., Шабатіна Н.О. Теоретико-методологічні засади управління змінами у системі військової освіти : монографія. Київ : НУОУ, 2021. 250 с.

19. Бойко О.В. Методологічні основи дослідження лідерської компетентності майбутніх офіцерів у ВВНЗ. *Педагогіка і психологія професійної освіти*. 2012. № 3. С. 16–24.

20. Нестуля О.О., Нестуля С.І. Основи лідерства. Наукові концепції (від найдавніших часів до середини ХХ ст.) : навчальний посібник. Полтава : ПУЕТ, 2016. 227 с.

CHANGES IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF AN ADULT IN WAR CONDITIONS: MOTIVATIONAL ASPECT

ЗМІНА ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДОРΟΣЛОЇ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: МОТИВАЦІЙНИЙ АСПЕКТ

The paper is devoted to the problem of changing professional activities, which has become particularly relevant since the beginning of the full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation. Many people appeared in new difficult circumstances, lost their jobs, and needed to retrain or change the direction of their professional activities which requires awareness of their own needs and capabilities, understanding of their strengths and weaknesses for successful adaptation, effective work activity, and quality of life. There is a need to study the peculiarities of the motives that influence a person's decision to change their professional activity.

The success of a person's professional activity is determined by his or her motivation for his or her personal professional development. Motivation, as a psychological factor, is a means of self-development, self-improvement and self-realization of the individual. The motivation of a person to change his or her professional activity performs motivational, organizational, regulatory, and corrective functions. Development in adulthood continues and changes in accordance with the way a person's life and professional events are realized and comprehended, how the priorities change, and how a person feels about what he or she can be. Professional activity in the framework of this study is considered as a purposeful multi-stage activity of a person to create meaningful motives, and value orientations concerning the results of a professional product.

In order to study the content of the motivational sphere of the subjects, the principal component analysis was applied. As a result, three factors have been identified: the first (main) factor is represented by the variables: task orientation, extrinsic negative motivation, self-orientation, and communication orientation. The second factor includes the variables: intrinsic motivation, extrinsic positive motivation, and self-orientation, which indicates a set of constructive motivational dispositions. The third factor includes motivation to achieve success and motivation to avoid failure. The content of this factor is quite explicit because the motivation to achieve success and to avoid failure are two opposite tendencies that can be combined in different configurations.

The study concluded that the motive for changing activities is a factor that includes extrinsic negative motivation, as well as a number of factors that indicate that the change in activities is dictated not by constructive motives, but by possible psychological discomfort. This conclusion is confirmed by a minimal focus on self, communication, etc. The motivational sphere of adults who have changed their profession is defined in the confrontation between intrinsic and extrinsic motivation and the association of activities with extrinsic (in particular, negative) motivation.

Key words: professional activity, change of profession, motivation of professional activity, extrinsic positive motivation, extrinsic negative motivation, adult personality, factor analysis.

Стаття присвячена проблемі зміни професійної діяльності, яка з початком повномасштабного військового вторгнення на територію України з боку РФ набула особливої актуальності. Багато людей опинились в нових складних обставинах, втратили роботу та потребували перекваліфікації або зміни напрямку в професійній діяльності, що вимагає усвідомлення власних потреб та можливостей, розуміння слабких та сильних сторін для успішної адаптації, ефективної професійної діяльності та якісного життя. Виникає необхідність вивчення особливостей мотивів, що впливають на рішення людини змінити професійну діяльність.

Успіх професійної діяльності людини детермінується його мотивацією до власного професійного розвитку. Мотивація, як психологічний чинник, виступає засобом саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації особистості. Мотивація особистості до зміни професійної діяльності виконує спонукальну, організаційну, регуляторну та корегувальну функції. Розвиток в дорослому віці продовжується та змінюється відповідно того як відбувається усвідомлення та осмислення життєвих і професійних подій, змінюються пріоритети, наскільки людина відчуває те, ким вона може бути. Професійна діяльність в межах даного дослідження розглядається як цілеспрямована багатоступенева активність людини щодо формування смислоутворюваних мотивів, ціннісних орієнтацій відносно результатів професійного продукту.

З метою вивчення змісту мотиваційної сфери досліджуваних застосований факторний аналіз методом головних компонент. У результаті виділено три фактори: перший (головний) фактор представлений змінними: спрямованість на справу, зовнішня негативна мотивація, спрямованість на себе та спрямованість на спілкування. Другий фактор увібрав у себе змінні: внутрішня мотивація, зовнішня позитивна мотивація та спрямованість на себе, що свідчить про набір конструктивних мотиваційних диспозицій. До третього фактору увійшли мотивація до успіху та мотивація уникнення невдач. Змісто́ве наповнення даного фактору має доволі експліцитне значення, адже мотивація до успіху і уникнення невдач є двома протилежними тенденціями, які, проте, можуть поєднуватись в різних конфігураціях.

В результаті проведеного дослідження дійшли висновку, що мотивом до зміни діяльності виступає фактор, що включає зовнішню негативну мотивацію, а також низку чинників, які свідчать, що зміна діяльності продиктована не конструктивними мотивами, а можливим наявним психологічним дискомфортом. Про це свідчить мінімальна спрямованість на себе, на спілкування та інше. Мотиваційна сфера людей дорослого віку, які змінювали професію визначається у протиставленні внутрішньої і зовнішньої мотивації та асоціації діяльності із зовнішньою (зокрема негативною) мотивацією.

Ключові слова: професійна діяльність, зміна професії, мотивація професійної діяльності, зовнішня позитивна мотивація, зовнішня негативна мотивація, особистість дорослого віку, факторний аналіз.

UDC 159.9:378:74
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.28>

Levchenko V.V.

Candidate of Philosophical Sciences, Associate Professor at the Department of Practical Psychology Borys Grinchenko Kyiv Metropolitan University

Forostiuk I.V.

Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor at the Department of Foreign Languages for Professional Purposes National University of Food Technologies

Introduction. Rapid societal changes require awareness of a person's needs and capabilities, understanding the weaknesses and strengths for successful adaptation, effective professional activity, and a quality life. This problem became especially urgent with the beginning of a full-scale military invasion of Ukrainian territory by the Russian Federation, when many people found themselves in new difficult circumstances, lost their jobs, and required retraining or a change in profession.

It has been studied that changes in professional activity during the war reduce the psychological and psychophysiological stability of a person, negatively affecting the state of health and well-being. At the same time, optimistic assessments of one's life and professional prospects are interrelated with an increased level of professional stability, self-efficacy, and professional growth.

The development of an adult is a long-term process of forming professional and life strategies, mastering social and professional roles, and the possibility of personal self-realization [5]. Development in adulthood continues and changes according to how awareness and understanding of life and professional events take place, how priorities are changed, and how much a person feels about what he or she can be. Therefore, professional activity within the scope of this study will be considered as a purposeful multi-stage activity of a person regarding the formation of meaningful motives, as well as value orientations regarding the results of a professional product.

The professional activity of an individual is directly dependent on motivational influence, and the presence of a formed, stable, and conscious motivation is an important condition for predicting professional activity and self-realization in adulthood [1; 7]. Thanks to many domestic studies [2], the important role of motivation features in choosing or changing professional activity (B. Barchi), and the professional formation processes of a modern specialist (O. Kokun), as well as stability and adaptation of a specialist when mastering a specialty (N. Mosol, L. Serdiuk) has been determined. There was also formed an idea about the features of the motives transformation in the process of professional reorientation of the individual (D. Zakatnov, G. Lozhkin, T. Tytarenko, B. Fedoryshyn) in the context of personality maturity (L. Absalyamova), and the psychological features of professional reorientation of an adult were considered (O. Rudnieva).

Main material presentation. In domestic literature, the change in the professional activity of an adult is studied in the context of personal and professional development. Together with the concept of "change of profession",

the concepts of "motivation", "personal orientation", "self-determination", "identity", "coping strategies", "job loss", "crisis", "personal self-development", "adaptation" are considered in the scientific plane.

The study of the changing professional activity issue allows us to single out the accents that accompany an adult:

- self-determination of the individual as an integration process of the personal narrative and modern realities;

- living and professional space, as a form of personal and professional identity affirmation;

- self-development of the individual in difficult conditions, as the intersection of internal and external resources, the formation of a system of knowledge and values, and as a result – the creation of an individual who is able to be active and act in all directions, which is based on the understanding of one's own identity.

It is important to study the life strategies of the individual in the context of professional changes during the war. Thus, O. Kokur in his research showed that almost 80% of respondents got experienced life changes: starting with forced relocation from permanent residence within Ukraine to participation in hostilities. At the same time, 37.2% experienced forced negative professional changes during the war; 26.3% stated that they lost their job without the possibility of finding a new one [3]. The situation of changing professions due to job loss needs, on the one hand, personal adaptation to new conditions, and on the other hand, finding ways of constructive strategies to get out of difficult situations, which requires a person's ability to temporal mobilization of mental resources. The adaptation strategies of a person who has lost his job include the following [4]:

It is difficult to overestimate the importance of using constructive adaptation strategies for a person in war conditions, because they create a vector of life prospects. Optimistic assessment by a person of his or her life prospects increases the level of psychophysiological stability, professional life stability, self-efficacy, and post-experience growth, and the number of PTSD symptoms and somatic complaints is drastically reduced [3]. A decrease in the number of PTSD symptoms and somatic complaints is also noted along with an increase in the level of education, and therefore, retraining, upgrading qualifications, and obtaining a new profession can affect the increase in the level of psychological stability. Conversely, increasing psychological stability creates conditions for more constructive ways of overcoming crises.

An appeal to the works of motivation researchers (O. Vynoslavska, L. Karamushka, V. Semenchenko, M. Tkalych, etc.) reveals that if there is no motivation, then other positive

Table 1

Adaptation strategies of a person who lost job

Non-constructive adaptation strategies	Constructive adaptation strategies
Accepting the situation of job loss, which is a consequence of the country's policy, and therefore joining the fight against the country	Using the reputation from previous work, involving an individual's social environment in the job search
The situation of job loss is perceived as an opportunity to rest; this tendency increases with age	Understanding own abilities, opportunities, and directions, summarizing one's own experience for competitiveness in the labor market
The situation of job loss increases activity in other areas of life: family, hobbies, switching attention to a person's health, etc.	Searching for new opportunities and prospects for a new job hunting
Defensive behavior, refusal of activity, overlapping in memories, as a result - a decrease in activity in the search for a new job	Readiness to change work, profession, training, and retraining
Active job search without awareness of own behavior, desires, and opportunities, as well as the consequences of this behavior; agreeing to any offer, resulting in dissatisfaction and disappointment	Consideration of a vacant position slightly lower than the one the person previously held and willingness to take it

components of the professional development of the individual (professional skills, abilities, desire to improve professional knowledge) are leveled. Positive professional motivation can act as a factor in compensating for the lack of special skills, and negative motivation is not filled even with a high level of their development. Therefore, the active development of professional competence occurs only if the peculiarities of motivation for professional improvement and the fullest self-realization of the individual are studied.

Adulthood is rich in the professional aspect of self-realization. It is during this period that a person makes professional self-determination and, having significant professional experience, achieves professionalism in it [7]. Professionalism is a systemic quality of a person. It is a high level of mastery of professional activities, the introduction of individual achievements into the profession, and the stimulation of interest in society to the work of a person. The structure of professionalism is divided into three components: operational, motivational, and semantic. The operational component is the qualification knowledge, skills and abilities, and professional competence is the result of its functioning. The motivational component focuses on the motives of activity that are relevant to the individual and is localized in the professional orientation. The semantic component, which forms the professional's "self-concept" and professional self-esteem, is manifested through professional self-awareness. Therefore, when considering the change of professional activity in adulthood, it is necessary to take into account the presence and influence of the three-component structure on the choice of profession.

In adulthood, when a person creates, he or she enjoys the process of creativity and begins to understand the meaning of his or her existence. In this context, it is advisable to consider the motives of the professional activity of an adult.

The classification of the motives for choosing a profession was made by E. Chuhunova, who identified three types of professional motivation. The first type is the dominant type of professional motivation, which is responsible for a strong interest in the profession. Interests are subjectively manifested in the positive emotional tone that the process of cognition acquires, in the desire to get to know the object that has gained significance, to learn more about it, and to understand it. The second type is a situational type of professional motivation. It determines how everyday circumstances affect a person, and they are not always aligned with the interests of the person. The structure of situational motivation includes economic family circumstances characterized by acute urgency. The third type is the conformist type of professional motivation, an important feature of which is the impact of the immediate social environment on a person [8]. Almost all views on the motivation of professional activity are carried out through internal and external incentives and needs. Thus, Zamfir K. defines intrinsic motivation, extrinsic positive motivation, and extrinsic negative motivation. It should be noted that there is no direct correlation between motivation and the final result of labor activity. Sometimes an employee who is focused on the quality of the work assigned to him or her may have worse results than an insufficiently motivated one.

The choice of professional activity in adulthood is defined in terms of a repeated attempt at professional self-determination. According to V. Odyntsova [6], there are two stages of studying the process of re-choice of professional activity, depending on the nature of the individual's activity. The first approach refers to a forced change of profession caused by changes in the circumstances of a person's life beyond his or her control, which is a manifestation of personal activity to restore balance in the system of professional activity,

as a way out of a professional crisis. According to another approach, a new professional choice is seen as a manifestation of a person's activity for personal and professional development as a desire to expand the scope of application of his or her abilities, to change the professional image of "self".

The study of career change in wartime should be considered in the context of professional resilience, which is closely and positively related to self-efficacy. Kokun O. M. defines professional resilience as a systemic personal and professional property that is formed in the process of professional development and is determined by a certain level of professional involvement, acceptance of "professional challenges", the ability to withstand adverse circumstances and professional maladjustment, health disorders, ensuring personal and professional growth [3].

Thus, the realization of a person's professional activity is determined by the entire set of motives that influence him or her throughout life. The motives of professional activity lead to the formation of the motives for choosing a profession, and the latter leads to the motives for choosing a job. To predict professional activity in adulthood, one must have a formed, strong and meaningful motivation. Professional motivation determines a person's activity, defines its direction, and allows adults to identify new ways of further development and self-realization, which ensures their adaptation to the modern world. The development of motivation is associated with creating conditions for awakening a person's motives, a motivational environment enriched with stimuli, in which the motives of adults are actualized.

An analysis of modern research on the problem of motivation for the professional development of a personality allows us to conclude that psychologists of different schools are engaged in its development. However, the problem of studying the peculiarities of motivation to change professional activities in adulthood during the war period is not sufficiently studied and needs to be considered for different types of professional activities.

The object of the study is the professional activity of an adult.

The subject of the study is the psychological peculiarities of motivation to change an adult person's professional activity in a war situation.

The main purpose of the article is to study the peculiarities of motivation to change the professional activity of an adult in a war situation. The tasks of the study are: 1) to carry out a theoretical analysis of the problem of motivation to change the professional activity of adults; 2) to conduct an empirical study of motivation to change the professional activity of an adult person.

The study is based on data obtained from a survey of a sample of respondents who, due to various circumstances, had to change their professional field of activity.

The variables for the mathematical and statistical analysis were represented by the scales of the following methods: diagnostics of motivation to succeed, diagnostics of motivation to avoid failure by T. Ehlers; methodology for determining the motivation of professional activity by K. Zamfir (modified by A. Rean); methodology for diagnosing professional orientation by B. Bass.

The study also used a questionnaire to understand whether the choice of the first education was the respondent's own choice, what motivated people in choosing a profession, whether it is necessary to obtain another education when changing careers, what attracts them to the new profession, and whether, in addition to professional qualities, certain psychological ones are required.

The obtained array of empirical data is subject to quantitative and content analysis. Mathematical and statistical data processing and graphical presentation of the results were carried out using the IBM SPSS Statistics 24 software package. The following methods of descriptive statistics were used: frequency analysis (determination of measures of central tendency and measures of variability); correlation analysis; and factor analysis.

There were 57 respondents involved in the study, including 43 women and 14 men (24.6% and 75.4%, respectively). They all changed their careers due to certain circumstances. The age of the respondents ranged from 27 to 56 years. The average age of the respondents was 40 years, with a standard deviation of 6.02, which means that the group of respondents consisted of representatives of different age groups, however, we are dealing with respondents who are quite mature in terms of personality. The work experience of the respondents varies from 0 to 30 years with an average of $\mu=13.8$ years and a standard deviation of $\sigma=7.5$. This, on the one hand, indicates the heterogeneity of the sample, and on the other hand, allows us to cover a wide range of psychological characteristics. 91.2% of respondents have a university degree. The rest have specialized pre-higher education and secondary education (3.5% and 5.3%, respectively).

The study summarizes the results of a survey of respondents on the reasons for choosing a career. We can state that the motive of being in demand dominates the other motives for choosing a profession; at the same time, the motives for obtaining other education include broadening one's horizons and, accordingly, realizing talents and abilities.

The results of the diagnostics of motivation to achieve success and motivation to avoid failure (T. Ehlers) show that the sample includes subjects with both – motivation achieve success and motivation to avoid failure. According to the data obtained from the B. Bass' Professional Orientation Diagnostic, it turned out that the leading type

Table 2

The results of the correlation analysis of the peculiarities of the respondents' motivational sphere

	Motivation to achieve success	Motivation to avoid failures	Self-orientation	Communication orientation	Task orientation	Intrinsic motivation	Extrinsic positive motivation	Extrinsic negative motivation
Motivation to achieve success	1,000	-,230	,112	-,072	,084	,095	,133	-,061
	.	,085	,407	,595	,533	,484	,323	,654
Motivation to avoid failures	-,230	1,000	,005	-,156	,056	-,097	,124	,399**
	,085	.	,971	,246	,678	,472	,358	,002
Self-orientation	,112	,005	1,000	,012	-,665**	,181	,107	-,138
	,407	,971	.	,927	,000	,178	,428	,306
Communication orientation	-,072	-,156	,012	1,000	-,704**	-,041	-,266*	-,299*
	,595	,246	,927	.	,000	,763	,045	,024
Task orientation	,084	,056	-,665**	-,704**	1,000	-,073	,104	,235
	,533	,678	,000	,000	.	,588	,442	,079
Intrinsic motivation	,095	-,097	,181	-,041	-,073	1,000	,304*	-,077
	,484	,472	,178	,763	,588	.	,021	,569
Extrinsic positive motivation	,133	,124	,107	-,266*	,104	,304*	1,000	,500
	,323	,358	,428	,045	,442	,021	.	,034
Extrinsic negative motivation	-,061	,399**	-,138	-,299*	,235	-,077	,500**	1,000
	,654	,002	,306	,024	,079	,569	,000	.

of professional orientation of the respondents is task orientation ($\mu=34.9$), with slightly lower rates – for communication and self-orientation ($\mu=28.0$ and $\mu=27.0$, respectively). According to K. Zamfir's methodology for diagnosing the motivation of professional activity, it was determined that all types of motivations have equal indicators and correspond to medium and high levels, in particular, intrinsic motivation is characterized by the highest degree of expression ($\mu=3.89$).

Since the purpose of the empirical study was to find out the psychological characteristics of motivation to change the professional activity of adults, an attempt was made to study the internal interdependence of the motivational sphere of respondents using correlation analysis. The empirical data were tested for normality of distribution using the Kolmogorov-Smirnov criterion, based on which a non-parametric measure of statistical dependence, the Spearman rank correlation coefficient, was chosen for further work.

As can be seen from Table 2, motivation to achieve success has no correlates among the analyzed variables, while motivation to avoid failure is directly correlated with extrinsic negative motivation ($r=0.399$, $p=0.002$). Task orientation is significantly inversely correlated

with self-orientation ($r=-0.665$, $p=0.00$) and communication orientation ($r=-0.704$, $p=0.00$). This indicates that task orientation and self-orientation, and/or communication are on different sides of the individual's motivational continuum, partially excluding each other.

Communication orientation is equally related to both extrinsic positive motivation ($r=-0.266$, $p=0.045$) and extrinsic negative motivation ($r=-0.299$, $p=0.024$). However, as can be seen from the coefficients, these relationships are rather weak. Similarly, intrinsic motivation correlates with extrinsic positive motivation ($r=0.304$, $p=0.021$).

Thus, when changing professional activities in adulthood, we can emphasize the presence of several contradictions in the motivational sphere of the respondents included in the sample.

In order to clarify the study of the content of the motivational sphere of the respondents, we applied the principal component analysis. As a result of the factor analysis, three factors were identified, which together account for 66.9% of the variance. The correlations with a value of >0.500 were taken into account as significant. The results of the data factorization are summarized in Table 3. As a result, three factors were identified, explaining 30.7%, 19.8%, and 16.3% of the variance, respectively.

Table 3
The structure of the motivational sphere of personality (based on a sample of respondents who changed their professional field)

Factor load	Variables that form the factor
30,7%,	task orientation (0,887), extrinsic negative motivation (0,657), self-orientation (-0,457) and communication orientation (-0,803).
19,8%,	intrinsic motivation (0,609), extrinsic positive motivation (0,764) and self-orientation (0,573).
16,3%	motivation to achieve success (0,716) and motivation to avoid failures (-0,633)

The first, the main, factor (30.7% of the variance) is represented by the variables: task orientation (0.887), extrinsic negative motivation (0.657), self-orientation (-0.457) and communication orientation (-0.803). It is noteworthy that this factor included elements of both intrinsic and extrinsic motivation with the opposite sign. And the focus on task and extrinsic negative motivation are associated with the main factor by high coefficients. Thus, we can assume the presence of a certain latent factor (we do not observe it directly), which in turn unites them and associates professional activity with extrinsic negative motivation. For example, this may be the motivation to change jobs. It (motivation) can be strongly related to task orientation (desire to achieve, etc.), negative motivation (avoidance of failure), and inversely correlated with self-orientation ("I" is ignored) and communication orientation. That is, as we can see, in this configuration, this factor is characterized by rather strong motivational impulses, although the psychological comfort of the individual is questioned. Therefore, this is what can serve as a major factor in changing professions in adulthood.

The second factor includes the following variables: intrinsic motivation (0.609), extrinsic positive motivation (0.764), and self-orientation (0.573). Focusing on the content of the scales covered by this factor, we can confirm a set of constructive motivational dispositions.

The third factor includes motivation to achieve success (0.716) and avoid failure (-0.633). The content of this factor is quite explicit. After all, motivation to achieve success and avoidance of failure are two opposite tendencies that can be combined in different configurations.

As a result of the study, it can be noted that the motive for changing activities is a factor that includes extrinsic negative motivation, as well as some factors which indicate that the change of activities is dictated not by constructive motives, but by possible psychological discomfort. This is evidenced by a minimal focus on self, communication, etc. The motivational sphere of adults who have changed their profession is defined in the confrontation between intrinsic and extrinsic motivation and the association

of an activity with extrinsic (in particular, negative) motivation.

Conclusions. The motivational sphere of adult career changers is characterized by several contradictions, which consist of the confrontation between intrinsic and extrinsic motivation, as well as the association of activities with extrinsic (in particular negative) motivation. The motive for changing an activity is a factor that includes external negative motivation, as well as a number of factors that indicate that the change of activity is dictated not by constructive motives, but by possible psychological discomfort (as evidenced by minimal focus on self, communication, etc.).

Thus, further work is aimed at increasing the level of intrinsic professional motivation, at the ability to identify one's needs and personal values, developing motivation to achieve success, and mastering one's own characteristics that can both destroy and revive professional activity. Expanding personal awareness and improving communication competence helps to activate personal motives and understand the personality and aspirations in professional activities.

The questionnaire used in the study revealed that among the motives of adult respondents for choosing a profession, the demand motive dominated. Among the motives for obtaining other education – is the broadening of horizons and, accordingly, talents and abilities realization.

Further scientific research can be aimed at determining the value and meaning component in the change of professional activity of an adult individual.

BIBLIOGRAPHY:

1. Абсалямова Л.М. Види та критерії психологічної зрілості людини. *Вісник ХНПУ імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2011. Вип. 38. С. 5–17.
2. Барчі Б. Вивчення мотивів вибору професії у психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. 2011. № 12. С. 60–72.
3. Кокун О.М. Всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни»: препринт. Київ : Ін-т психології ім. Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 46 с.
4. Левченко В.В., Нежинська О.О. Особистісні детермінанти визначення життєвих стратегій та перспектив саморозвитку людини в ситуації втрати роботи. *Multidisziplinäre Forschung: Perspektiven, Probleme und Muster der Sammlung wissenschaftlicher Arbeiten «ΛΟΓΟΣ»*. 2021. P. 59–64.
5. Нуралієва Л., Сиволицька Л., Наливайко О. Самореалізація в процесі становлення особистості. Мотивація успіху та відбиток невдач. *Освітологічний дискурс*. 2022. Вип. 3–4. С. 57–75.
6. Одінцова В.М. Особливості мотивів вибору професії психолога. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»*. 2017. Вип. 3. Т. 1. С. 121–125.
7. Резвих Є., Булах І. Мотивація професійної діяльності дорослих. *Науковий часопис. НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*. 2022. Вип. 17(62). С. 96–104.
8. Шевченко В., Джоган Д. Мотивація професійної діяльності майбутнього психолога. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 1(17). С. 203–205.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СЕКСУАЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ: ТЕОРЕТИЧНИЙ ДИСКУРС

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT OF SEXUAL COMPETENCE OF AN INDIVIDUAL: THEORETICAL DISCOURSE

У статті розкривається сутність феномену сексуальної компетентності особистості як складної та багаторівневої характеристики, що проявляється у здатності повноцінно та гармонійно проживати свою сексуальність. Проаналізовано три базові рівні розвитку сексуальної компетентності: дитячий, підлітковий та дорослий. Виділено три базові типи сексуальної компетентності: платонічна, еротична та генітальна. Розглянуто чотири провідні функції: самоідентифікаційна, комунікативна, гедоністична та репродуктивна.

Виокремлено чотири базові компоненти сексуальної компетентності: когнітивний (система знань), емоційно-оцінний (ставлення та цінності), поведінковий (практичні навички) та мотиваційно-регулятивний (здатність керувати своєю поведінкою). На основі цього визначено ключові виміри сексуальної компетентності, такі як сексуальна грамотність, усвідомлення власних потреб та меж, інтеграція сексуальності в цілісну самосвідомість, емоційний та тілесний інтелект, позитивний образ тіла, відкритість до нового досвіду, комунікативні навички, сексуальна етика та відповідальність, вміння долати сексуальні труднощі.

Окреслено маркери рівня розвитку сексуальної компетентності для кожного вікового етапу.

Особлива увага приділяється розвитку сексуальної компетентності у студентській молоді. Запропоновано ключові напрямки тренінгової роботи: інформаційне забезпечення, ціннісно-мотиваційний вплив, тренінг комунікативних навичок, розвиток емоційного і тілесного інтелекту, формування позитивного ставлення до своєї сексуальності.

Окреслено перспективи подальших досліджень, зокрема, підбір методичного інструментарію для психодіагностики рівня розвитку сексуальної компетентності та емпіричного дослідження для верифікації теоретичної моделі та розробка комплексної тренінгової програми.

Ключові слова: *особистість, сексуальна компетентність, рівні розвитку сексуальної*

компетентності, маркери рівня розвитку сексуальної компетентності, тренінг сексуальної компетентності.

The article reveals the essence of the phenomenon of sexual competence of an individual as a complex and multi-level characteristic, which manifests itself in the ability to fully and harmoniously live one's sexuality. Three basic levels of sexual competence development are analyzed: childish, adolescent and adult. Three basic types of sexual competence are distinguished: platonic, erotic and genital. Four leading functions are considered: self-identification, communication, hedonistic and reproductive.

Four basic components of sexual competence are distinguished: cognitive (knowledge system), emotional-evaluative (attitudes and values), behavioral (practical skills) and motivational-regulatory (ability to control one's behavior). Based on this, the key dimensions of sexual competence are defined, such as sexual literacy, awareness of one's own needs and limits, integration of sexuality into a holistic self-awareness, emotional and bodily intelligence, positive body image, openness to new experiences, communication skills, sexual ethics and responsibility, the ability to overcome sexual difficulties.

Markers of the level of development of sexual competence for each age stage are outlined. Special attention is paid to the development of sexual competence among student youth. The key areas of training work are proposed: information provision, value-motivational influence, training of communication skills, development of emotional and physical intelligence, formation of a positive attitude towards one's sexuality.

Prospects for further research are outlined, in particular, the selection of methodological tools for psychodiagnosis of the level of development of sexual competence and empirical research to verify the theoretical model and the development of a comprehensive training program.

Key words: *personality, sexual competence, markers for the development of sexual competence, markers for the development of sexual competence, training of sexual competence.*

УДК 159.922:613.88:371.8

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.29>

Раєвська Я.М.

д.психол.н., професор,
директор Навчально-наукового
інституту психологічних
та соціальних наук
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

Білаш І.В.

магістрант кафедри психології
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві все більше уваги приділяється питанням сексуального здоров'я та благополуччя особистості. Швидкі зміни у соціокультурному полі, трансформації традиційних норм та цінностей у сфері сексуальності, поширення нових знань та технологій, міжкультуральний обмін – все це висуває підвищені вимоги до рівня обізнаності та компетентності людини у питаннях статевого життя.

World Health Organization (WHO) визначає сексуальну компетентність як ключовий елемент сексуального здоров'я, що включає знання, навички, ставлення та цінності та підкреслює, що відсутність якісного, відповід-

ного віку та розвитку сексуального виховання можуть залишити дітей

і молодих людей вразливими до шкідливої сексуальної поведінки та сексуальної експлуатації. Виключення складних питань із комплексної сексуальної освіти робить молоді уразливою та обмежує її свободу волі в їхніх сексуальних практиках та стосунках. [18, С.18].

Особливо актуальним завданням розвитку сексуальної компетентності постає у роботі зі студентською молоддю. Адже саме в період навчання у ЗВО відбувається активний процес особистісного і професійного становлення, закладаються базові цінності та життєві орієнтири на майбутнє. Водночас, для багатьох

молодих людей цей період супроводжується першими серйозними інтимними стосунками, сексуальним експериментуванням, необхідністю приймати відповідальні рішення щодо контрацепції, захисту репродуктивного здоров'я тощо. Некомпетентність у цих питаннях може призводити до цілої низки проблем – від невдоволення статевим життям до небажаної вагітності чи інфікування ЗПСШ.

Відтак, дослідження феномену сексуальної компетентності особистості, визначення її структури та шляхів цілеспрямованого формування у студентської молоді є важливим теоретичним та прикладним завданням сучасної психологічної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблематика сексуальної компетентності особистості знайшла відображення у роботах як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Західна наукова традиція, започаткована роботами Зигмунда Фрейда, Альфреда Кінсі [13, 14], Вільяма Мастерса і Вирджинії Джонсон, продовжена в розробках Джона Готтмана і Марті Кляйна. Сьогодні новітні наукові дослідження в сфері сексуальності проходять з використанням усіх новітніх досягнень цивілізації в тому числі в технічних та комунікаційних сферах с залученням суперкомп'ютерів та штучного інтелекту. Це такі, як Паскаль Алотей (Dr. Pascale Allotey) – Директор Відділу сексуального та репродуктивного здоров'я ВООЗ, яка активно вивчає застосування штучного інтелекту в сфері сексуального та репродуктивного здоров'я [7], Байєрс Е. С. (Byers E. S.) [9], Файлборн Б. (Fileborn B.), Гінхліфф С. (Hinchliff S.), Ліонс А. (Lyons A.), Гейвуд В. (Heywood W.), Мініккієлло В. (Minichiello V.), Браун Г. (Brown, G.) [10], Гевіртц-Мейден (A. Gewirtz-Meydan A.), Айялон Л. (Ayalon L.) [11], Стефенсон К. Р. (Stephenson K. R.), Местон К. М. (Meston C. M.) [16].

Серед вітчизняних вчених дотичні питання вивчали Гридковець Л. М., Гупаловська В. А., Діденко С. В., Козлова О. С., Кон І. С., Коноплицький С., Васильченко Г. С., Сергеєнкова О. П., Лещук Н. О., Широка А., Завада Т. та ін. [1; 2; 3; 4; 5; 6].

Аналіз наявних джерел дозволяє зробити висновок, що під сексуальною компетентністю найчастіше розуміють інтегральну характеристику особистості, що включає в себе систему знань, умінь, навичок, цінностей та особистих якостей, які забезпечують здатність індивіда вибудувати власну сексуальну поведінку у відповідності до суспільних норм, власних потреб та з урахуванням потреб партнера. Тобто, сексуально компетентний індивід не просто володіє достатніми знаннями про фізіологічні, психологічні та соціальні аспекти статевих стосунків, але й здатен реалізувати ці знання на практиці у спосіб, що дозво-

ляє задовольнити власні потреби, поважаючи при цьому себе та свого партнера.

Попри досить широку представленість тематики сексуальної компетентності у науковій літературі, відкритим залишається питання конкретизації структури цього феномену, а також його операціоналізації у вигляді чітких критеріїв та маркерів розвитку. Окрім того, бракує публікацій щодо цілісної моделі формування сексуальної компетентності у студентської молоді як специфічної вікової та соціальної групи.

Мета статті полягає у розкритті сутнього змісту феномену сексуальної компетентності особистості та означенні рівнів розвитку, базових типів, провідних функцій цього феномену.

Виклад основного матеріалу. В результаті узагальнення та аналізу наукової літератури, сексуальну компетентність розглядаємо як феномен, який являє собою складну та багаторівневу характеристику індивідуальності людини, що проявляється у здатності повноцінно та гармонійно проживати свою сексуальність в дошлюбних, шлюбних та позашлюбних стосунках з задоволенням та користю для себе та інших.

Аналіз наукової літератури дозволяє виділити три базові рівні розвитку сексуальної компетентності особистості: **дитячий, підлітковий та дорослий**. Кожен з цих рівнів характеризується специфічними особливостями та завданнями розвитку, зокрема:

1. Дитячий рівень сексуальної компетентності. На цьому рівні відбувається первинне знайомство дитини з власним тілом та його функціями. Основними завданнями є: формування базових уявлень про анатомію та фізіологію людського тіла; розвиток позитивного ставлення до свого тіла; засвоєння елементарних правил особистої гігієни; початок формування концепції особистих кордонів та приватності.

Відповідно до стандартів сексуальної освіти в Європі, сексуальну освіту треба починати до чотирьох років [17, С.39]. На цьому етапі важливо забезпечити дитину відповідною до віку інформацією про тіло та сексуальність, уникаючи табування цих тем.

2. Підлітковий рівень сексуальної компетентності. Цей період характеризується інтенсивними фізіологічними та психологічними змінами, пов'язаними зі статевим дозріванням. Ключові аспекти розвитку сексуальної компетентності на цьому етапі включають: поглиблення знань про анатомію та фізіологію репродуктивної системи; формування навичок гігієни та догляду за тілом в період пубертату; розвиток емоційного інтелекту та навичок міжособистісної комунікації; засвоєння базової інформації про контрацепцію та захист від ЗПСШ; формування ціннісних установок щодо сексуальності та інтимних стосунків.

На цьому етапі особливо важливо забезпечити підліткам доступ до достовірної інформації та підтримки з боку дорослих.

3. Дорослий рівень сексуальної компетентності. Цей рівень сексуальної компетентності характеризується інтеграцією сексуальності в цілісну структуру особистості. Ключові аспекти включають: глибоке розуміння власної сексуальності та сексуальних потреб; здатність будувати здорові, етичні та взаємозадовільні інтимні стосунки; навички ефективної комунікації з партнером на теми сексуальності; відповідальне ставлення до репродуктивного здоров'я; здатність інтегрувати сексуальність з іншими аспектами життя (робота, сім'я тощо).

На цьому рівні особливого значення набуває здатність до рефлексії та постійного розвитку своєї сексуальної компетентності, навіть залучення нових технічних та комунікаційних засобів (наприклад Тіндера) у шаблони залицяння [11] та прологація статевих стосунків аж до поважного віку [10].

Виділяють три базові типи сексуальної компетентності особистості: **платонічну, еротичну, генітальну** [5, С58]:

1. Платонічна сексуальна компетентність – здатність вибудовувати емоційно-духовну близькість з партнером, відчувати та культивувати кохання як вищу форму людської прихильності. Передбачає високий рівень емпатії, вміння розуміти та задовольняти глибинні психологічні потреби партнера, здатність підтримувати вогонь пристрасті у довготривалих стосунках.

2. Еротична сексуальна компетентність – майстерність у створенні та підтримці еротичної атмосфери в інтимних стосунках. Включає в себе вміння влучно фліртувати, естетично оформлювати себе та середовище для інтимних зустрічей, збуджувати та стимулювати сексуальну уяву партнера, наповнювати стосунки романтикою та новизною.

3. Генітальна сексуальна компетентність – володіння техніками досягнення сексуального задоволення та оргазму, вміння створювати безпечні та комфортні умови для статевого акту з врахуванням анатомо-фізіологічних особливостей свого тіла та тіла партнера. Здатність відкрито обговорювати питання сексуальної гігієни, запобігання небажаної вагітності та ЗПСШ.

До чотирьох функцій сексуальної компетентності відноситься: **самоідентифікаційна, комунікативна, гедоністична та репродуктивна**. Кожна з цих функцій відіграє важливу роль у формуванні цілісної сексуальності особистості та її благополуччя.

1. Самоідентифікаційна функція. Ця функція пов'язана з формуванням та утвердженням сексуальної ідентичності особистості.

Вона включає: усвідомлення власної сексуальної орієнтації та гендерної ідентичності; формування сексуального Я-образу; інтеграцію сексуальності в загальну Я-концепцію особистості.

Дослідження Хорне С. та Зіммер-Гембек М.Дж. (2006) показують, що позитивна сексуальна самоідентифікація пов'язана з вищим рівнем психологічного благополуччя та задоволеності життям [12].

2. Комунікативна функція. Комунікативна функція сексуальної компетентності забезпечує здатність ефективно спілкуватися на теми сексуальності. Вона охоплює: навички вербального та невербального вираження сексуальних потреб та бажань; здатність обговорювати питання сексуального здоров'я з партнером; вміння вести діалог про сексуальність з медичними працівниками, педагогами тощо.

Ефективна сексуальна комунікація є ключовим фактором у побудові здорових та задовільних інтимних стосунків, що підтверджують дослідження Байерс Е.С. [9].

3. Гедоністична функція. Пов'язана зі здатністю отримувати та дарувати сексуальне задоволення. Вона включає: знання про ерогенні зони та способи сексуальної стимуляції; розуміння власних джерел сексуального задоволення; навички створення комфортної та збуджуючої атмосфери в інтимних стосунках.

Дослідження показують, що реалізація гедоністичної функції сексуальності позитивно впливає на загальне задоволення життям та якість партнерських стосунків, Стеферсон К.Р., Местон К.М. [16].

4. Репродуктивна функція. Репродуктивна функція сексуальної компетентності пов'язана зі здатністю свідомо та відповідально підходити до питань репродукції. Вона охоплює: знання про фертильність та методи контрацепції; навички планування сім'ї; розуміння процесів зачаття, вагітності та пологів.

Важлива ця функція також в контексті репродуктивних прав та репродуктивного здоров'я [19].

Важливо зазначити, що всі ці функції взаємопов'язані та взаємодоповнюючі. Їх гармонійний розвиток сприяє формуванню цілісної та зрілої сексуальності особистості. Розуміння цих функцій може бути корисним при розробці освітніх програм та терапевтичних інтервенцій, спрямованих на підвищення сексуальної компетентності.

Аналіз наукових доробок дозволив виокремити основні елементи сексуальної компетентності (табл. 1).

Базовими компонентами сексуальної компетентності виділяємо **когнітивний, емоційно-оцінний, поведінковий, мотиваційно-регуляторний**.

Складові сексуальної компетентності

Сексуальна компетентність					
Рівні розвитку	Базові типи	Провідні функції	Базові компоненти	Ключові виміри	Маркери рівнів розвитку
Дитячий	Платонічний	Самоідентифікація	Когнітивний	Сексуальна грамотність	Знання
Підлітковий	Еротичний	Комунікативна	Емоційно-оцінний	Усвідомлення власних потреб та меж	Збалансованість потреб/меж
Дорослий	Генітальний	Гедоністична	Поведінковий	Сексуальна складова Я-концепції	Цілісність та автентичність
		Репродуктивна	Мотивац.-регулятив.	Емоційний та тілесний інтелект	Емпатійність
				Позитивний образ тіла	Позитивне сприйняття свого тіла
				Готовність до нового	Відкритість
				Вміння домовлятися	Компромісність, комунікативність
				Повага, чесність, безпека	Етичність, відповідальність
				Вміння долати с/т	Адаптивність

1. Когнітивний компонент включає в себе систему знань про анатоμο-фізіологічні, психологічні та соціокультурні аспекти сексуальності людини. До переліку базових знань входять питання статевої конституції, особливостей психосексуального розвитку, техніки сексуальної активності, методів контрацепції, нормативно-правових аспектів сексуальної поведінки тощо.

2. Емоційно-оцінний компонент виражається у специфіці суб'єктивного ставлення індивіда до питань сексу та інтимних стосунків. Мається на увазі система цінностей, установок та переконань щодо припустимих форм сексуальності, морально-етичних норм статевого життя, гендерних шаблонів тощо.

3. Поведінковий компонент знаходить свій прояв у практичних навичках організації та реалізації сексуальних стосунків. Вміння розпочати інтимний контакт, навички сексуальних ласок та стимуляції, навички комунікації на сексуальні теми з партнером, здатність розпізнавати та висловлювати свої сексуальні потреби – все це ознаки розвиненої поведінкової складової сексуальної компетентності.

4. Мотиваційно-регулятивний компонент пов'язаний зі здатністю індивіда свідомо керувати своєю сексуальною поведінкою у відповідності до власних цілей та цінностей. Сюди відноситься спроможність контролювати сексуальні імпульси у ситуаціях, коли їх реалізація є неприпустимою (професійні стосунки, стан алкогольного/наркотичного сп'яніння, загроза небажаних наслідків тощо).

Виходячи з вищесказаного, виділяємо такі ключові виміри сексуальної компетентності:

1. Сексуальна грамотність – володіння достовірною науковою інформацією про анатомію та фізіологію репродуктивної системи, методи контрацепції, профілактику ЗПСШ тощо.

2. Усвідомлення власних потреб та меж – здатність чітко розпізнавати свої сексуальні бажання та фантазії; розуміння власних кордонів дозволеного; вміння відстоювати своє право на відмову від небажаних практик.

3. Інтеграція сексуальності в цілісну самосвідомість – відчуття своєї сексуальності як природної та гармонійної складової Я-концепції, без розривів чи протиріч з іншими сферами життя (робота, навчання, хобі, соціальні зв'язки тощо).

4. Емоційний та тілесний інтелект – розпізнавання впливу емоцій на сексуальність; вміння зчитувати сигнали тіла (свого та партнера) і реагувати на них; здатність до усвідомлення тілесних відчуттів.

5. Позитивний образ тіла і прийняття своєї сексуальності – відсутність надмірних комплексів щодо свого тіла; здатність отримувати задоволення від сексу без почуття сорому чи вини.

6. Відкритість до нового досвіду – готовність експериментувати, засвоювати нові знання та навички у сексуальній сфері.

7. Комунікативні навички – вміння відкрито та чесно говорити про інтимні теми з партнером, домовлятися про правила та способи безпечного задоволення сексуальних потреб.

8. Сексуальна етика та відповідальність – дотримання принципів поваги, чесності та безпеки у інтимних стосунках; відповідальність за своє сексуальне здоров'я та здоров'я партнера.

9. Вміння долати сексуальні труднощі – володіння копінг-стратегіями на випадок виникнення проблем з потенцією, оргазмом, розбіжністю бажань з партнером тощо.

Важливо підкреслити, що наявність кожного з виділених ключових вимірів не є обов'язковою для констатації сексуальної компетентності як такої. Різні індивіди можуть мати різну конфігурацію сильних та слабких сторін у структурі своєї інтимної компетентності. Головне – це загальна картина, тобто спроможність людини вибудувувати безпечні, відповідальні та взаємозадовільні сексуальні стосунки.

До маркерів рівня розвитку сексуальної компетентності відносимо: дитячий -знання, підлітковий – збалансованість потреб/меж, дорослий – цілісність та автентичність, емпатійність, позитивне сприйняття свого тіла, відкритість до нового досвіду, компромісність та комунікативність, етичність та відповідальність, адаптивність.

Саме тому розвиток сексуальної компетентності у студентської молоді повинен носити комплексний характер і враховувати специфічний профіль цієї цільової групи. Серед ключових вихідних завдань слід виділити:

1) Інформаційне забезпечення – надання студентам базового обсягу науково обґрунтованих знань про анатомо-фізіологічні, психологічні та соціокультурні аспекти людської сексуальності.

2) Ціннісно-мотиваційний вплив – формування у студентів відповідальної та етичної позиції щодо організації власного інтимного життя з урахуванням можливих ризиків та наслідків.

3) Тренінг комунікативних навичок – відпрацювання зі здобувачами ЗВО ефективних технік спілкування на інтимні теми, побудови діалогу з партнером, попередження та розв'язання можливих конфліктних ситуацій.

4) Емоційний і тілесний інтелект – розвиток у студентів вміння усвідомлювати і конструктивно виражати свої почуття у контексті інтимних стосунків, а також навичок тілесно-орієнтованої взаємодії з партнером.

5) Позитивне ставлення до своєї сексуальності – проведення зі здобувачами ЗВО профілактичних та корекційних заходів, що спрямовані на нейтралізацію можливих соромливих комплексів, сексуальних табу та дисфункційних установок.

Вказані напрямки роботи повинні реалізовуватися у формі системного та довготривалого (щонайменше у межах навчального року) тренінгу, який забезпечив би не просто

інформування студентів з тих чи інших питань, а створив би умови для глибинного осмислення, емоційного переживання та практичного засвоєння знань і навичок, необхідних для ведення здорового статевого життя.

Висновки і перспективи подальших розробок.

Сексуальна компетентність особистості являє собою складний та багатоплановий феномен, що інтегрує в собі комплекс когнітивних, емоційно-оцінних, поведінкових та мотиваційно-регулятивних якостей індивіда, які забезпечують його/її здатність до побудови гармонійного та продуктивного інтимного життя.

Структура сексуальної компетентності включає в себе три базові складові – платонічну (здатність до побудови духовно-емоційної близькості), еротичну (майстерність у підтримці чуттєво-романтичної атмосфери) та генітальну (володіння техніками сексуального задоволення), які знаходять свою операціоналізацію через низку конкретних знань, навичок, ціннісних установок та поведінкових патернів.

Розробка та впровадження спеціальних тренінгових програм для студентської молоді з акцентом на ключові складові сексуальної компетентності видається перспективним напрямком профілактичної роботи у сфері репродуктивного та сексуального здоров'я.

Перспективою майбутніх наукових розвідок вбачаємо:

1) У підборі методичного інструментарію для комплексної психодіагностики рівня розвитку сексуальної компетентності з урахуванням гендерних та вікових особливостей;

2) У проведенні емпіричного дослідження з метою верифікації теоретично виділених компонентів сексуальної компетентності, уточнення їх питомої ваги та внеску у загальний рівень інтимного благополуччя особистості;

3) У розробці тренінгової програми щодо підвищення рівня розвитку сексуальної компетентності.

Послідовне вирішення цих завдань дозволить суттєво збагатити уявлення про феноменологію та закономірності функціонування сексуальної компетентності, визначити ефективні стратегії її цілеспрямованого формування в умовах закладу вищої освіти.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гридковець Л.М. Формування психосексуальної культури студентської молоді 17–19 років : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2004. 260 с.
2. Гупаловська В.А. Психологічна модель сексуальності. *Матеріали III Всеукраїнського психологічного конгресу з міжнародною участю «Особистість у сучасному світі»*. Київ, 2015. Ч. 2. С. 55–59.

3. Діденко С.В., Козлова О.С. Психологія сексуальності : підручник. Київ : Академвидав, 2009. 304 с. URL: https://westudents.com.ua/knigi/531-psihologiya-seksualnost-ddenko-sv.html
4. Сергєєнкова О.П. Вікова психологія : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 384 с.
5. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : навчальний посібник / Н.О. Лещук та ін. Київ, 2014. 136 с.
6. Широка А., Завада Т. Психологічні моделі в сексуальних стосунках: українська адаптація багатовимірного сексуального опитувальника. *Journal of Education Culture and Society*. 2022. С. 431–454.
7. Allotey P. Remarks. The Future of Sexual and Reproductive Health and Rights. URL: https://unece.org/sites/default/files/2023-11/7_Allotey_remarks.pdf
8. Bataille G. *Erotism: Death and Sensuality*. San Francisco: CityLightsBooks, 1962. URL: <https://ia803105.us.archive.org/8/items/ErotismDeathAndSensuality/Erotism%20Death%20and%20Sensuality.pdf>
9. Byers E.S. Beyond the birds and the bees and was it good for you?: Thirty years of research on sexual communication. *Canadian Psychology/Psychologie canadienne*. 2011. Vol. 52, № 1. P. 20–28. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2011-04299-003>
10. Fileborn B., Hincliff S., Lyons A., Heywood W., Minichiello V., Brown G., Crameri P. The importance of sex and the meaning of sex and sexual pleasure for men aged 60 and older who engage in heterosexual relationships: Findings from a qualitative interview study. *Archives of Sexual Behavior*. 2017. Vol. 46, № 7. P. 2097–2110. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/28299563/>
11. Gewirtz-Meydan A., Ayalon L. Forever young: Visual representations of gender and age in online dating sites for older adults. *Journal of Women & Aging*. 2018. Vol. 30, № 6. P. 484–502.
12. Horne S., Zimmer-Gembeck M.J. The female sexual subjectivity inventory: Development and validation of a multidimensional inventory for late adolescents and emerging adults. *Psychology of Women Quarterly*. 2006. Vol. 30, № 2. P. 125–138. URL: <https://psycnet.apa.org/record/2006-06624-001>
13. Kinsey A., Pomeroy W., Martin C., Gebhard P. *Sexual Behavior in the Human Female*. Indiana University Press, 1998. URL: <https://www.perlego.com/book/568968/sexual-behavior-in-the-human-female-pdf>
14. Kinsey A., Pomeroy W., Martin C., Gebhard P. *Sexual Behavior in the Human Male*. Indiana University Press, 1998. URL: <https://www.perlego.com/book/569087/sexual-behavior-in-the-human-male-pdf>
15. Kirby D. *Emerging Answers 2007: Research Findings on Programs to Reduce Teen Pregnancy and Sexually Transmitted Diseases*. Washington, DC : National Campaign to Prevent Teen and Unplanned Pregnancy, 2007. URL: <https://powertodecide.org/sites/default/files/resources/primary-download/emerging-answers.pdf>
16. Stephenson K.R., Meston C.M. The conditional importance of sex: Exploring the association between sexual well-being and life satisfaction. *Journal of Sex & Marital Therapy*. 2015. Vol. 41, № 1. P. 25–38. URL: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/24308354/>
17. World Health Organization Regional Office for Europe and BZgA. *Standards for Sexuality Education in Europe: A framework for policy makers, educational and health authorities and specialists*. Cologne : Federal Centre for Health Education, BZgA, 2010. URL: https://www.bzga-whocc.de/fileadmin/user_upload/BZgA_Standards_English.pdf
18. World Health Organization. *International Technical Guidance on Sexuality Education: An Evidence-Informed Approach*. 2018. URL: https://cdn.who.int/media/docs/default-source/reproductive-health/sexual-health/international-technical-guidance-on-sexuality-education.pdf?sfvrsn=10113efc_29&download=true
19. World Health Organization. Sexual and reproductive health and rights: A global development, health, and human rights priority. *The Lancet*. 2018. Vol. 391, № 10140. P. 2581–2584. URL: [https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736\(14\)61190-9/abstract](https://www.thelancet.com/journals/lancet/article/PIIS0140-6736(14)61190-9/abstract)

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТОСТІ ЖІНОК У СТАНІ ВИМУШЕНОЇ МІГРАЦІЇ

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF PERSONALITIES OF WOMEN IN THE STATE OF FORCED MIGRATION

Стаття присвячена дослідженню психологічних особливостей стану особистості жінок, які через війну виїхали за кордон. Психологічні стани особистості розглядаються як цілісна характеристика психічної діяльності людини за певний період, що відображає в результаті саморегуляції складну структуру з рівнями системи психічної регуляції.

У даній роботі розглянуто соціокультурний підхід до вивчення психології міграції. Виявлено, що міграція внаслідок війни не має добровільний характер і потребує особливого вивчення. Міграція внаслідок війни в Україні характеризується великою кількістю жінок серед біженців.

В статті представлено організацію емпіричного дослідження і наведено результати аналізу вибірки дослідження. Встановлені соціально-демографічні дані досліджуваних. Проведена психодіагностика психологічних особливостей стану особистості жінок за допомогою психодіагностичних методик. Було визначено, рівні опірності до стресу, а саме - низьку опірність до стресу, середню та достатньо високу опірність до стресу. Також, була визначена психологічна ресурсність особистості у виборці досліджуваних, більшість з яких показали знижений рівень психологічної ресурсності.

Виявлено, що жінки, які більш впевнені в собі, частіше використовують копінг-стратегію Вирішення проблем у складних життєвих ситуаціях, а їх психологічними ресурсами є любов, робота над собою. Такі жінки прагнуть до усвідомлення власних психологічних ресурсів, оновлюють їх та вміють ними користуватися, що забезпечує їм вищий рівень стресостійкості і ресурсності.

Жінки, які не впевнені в собі, менш стресостійкі, у складній ситуації шукають соціальної підтримки. Такі жінки не бачать ресурсу в творчості, у роботі над собою, не знають власних психологічних ресурсів та не мають компетенцій для їх оновлення, схильні до використання копінг-стратегії Уникнення проблеми. Такий стан характеризується низькою психологічною ресурсністю. Визначено психологічні особливості, які призводять до зниження стресостійкості, це: вибір пасивних копінг-стратегій, зниження самооцінки та впевненості у собі.

Ключові слова: психологічні особливості, стан особистості, жінки-біженки, міграція,

стресостійкість, психологічна ресурсність, копінг-стратегії, самооцінка.

The article presents the results of a study on the psychological characteristics of women who migrated abroad due to war. Psychological characteristics are considered as a comprehensive feature of a person's mental activity over a specific period, reflecting a complex hierarchical structure of psychological regulation emerging from self-regulation.

The article adopts a socio-cultural approach to studying migration psychology. It asserts that migrations resulting from war are non-voluntary and necessitate further investigation. The migration triggered by the conflict in Ukraine is characterized by a significant presence of women among refugees.

The article details the empirical research process and provides information on the formation of the research sample. Demographic data of the respondents was collected. The study conducted a diagnostic assessment of the respondents' resilience to stress. The findings indicate that about half of the sample exhibited a low level of resilience to psychological stress, while only a third demonstrated a high level of resilience. The study also assessed the group's level of psychological resourcefulness, which was found to be generally low.

It was found that women with higher levels of self-confidence more frequently employ "problem-solving" coping strategies during challenging times and draw psychological resources from positive emotions and self-improvement. These women are shown to actively seek awareness of their psychological resources, renew them, and effectively utilize them, thereby achieving higher levels of stress resilience and resourcefulness.

Conversely, women lacking self-confidence exhibit lower stress resistance and tend to seek social support in difficult situations. This group often fails to recognize resources in creativity and self-improvement, lacks awareness of their own psychological resources, and lacks the strength to renew them. They are prone to using "avoidance of problems" coping strategies even in situations where such strategies are hardly feasible. Such behavior is indicative of low resourcefulness. Thus, the factors contributing to decreased stress resistance include choosing passive coping strategies and underestimating self-esteem and self-confidence.

Key words: refugee women, war-related migration, resilience, psychological resourcefulness, coping strategies, self-regulation.

УДК 159.923:314.151.3-054.73-055.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.30>

Родіна Н.В.

д.психол.н., професор,
завідувач кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Бабій О.І.

к.психол.н.,
старший викладач кафедри
диференціальної і спеціальної
психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Кучеренко Н.О.

магістр кафедри диференціальної
і спеціальної психології
Одеський національний університет
імені І.І. Мечникова

Вступ. Агресія російських військ на території України 24 лютого 2022 року спричинила руйнування у багатьох сферах життя українців та появу такого феномену, як міграція, а саме біженство і переселення. Цей факт призводить до різних негативних психологічних станів у жінок. Через це існує потреба в оновленні даних про психологічні стани жінок для того, щоб вчасно надати професійну психологічну підтримку і зберегти психологічне здоров'я українських жінок за кордоном.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Психологія міграції, у тому числі вимушеної міграції, є об'єктом окремих багатьох наукових досліджень. Так, В. Педоренко [6, с. 6] у своїй роботі стверджує, що вимушені мігранти мають серйозні травми в психоемоційній сфері внаслідок війни в Україні. Це стрес, фрустрація, агресивність, стресові розлади, невпевненість та ригідність, почуття сорому та провини. Ю. Максименко

та О. Морозова-Йоханнесен [5, с. 91], які вивчали емпатію, як важливий фактор впливу на особистість мігрантів, відзначають, що вимушені мігранти мають низькі показники емпатії. Для них характерні інтолерантність до умов невизначеності, а також песимістичність, емоційний дискомфорт та труднощі в адаптації. Вимушена міграція внаслідок різних війн має свої особливості і свій характер. Серед вимушених українських мігрантів внаслідок російського вторгнення більшість складають саме жінки. Психологічні особливості їхнього психічного стану недостатньо досліджені у науковій літературі та є актуальними з метою розробки реабілітаційних програм та програм психологічної підтримки та допомоги.

Мета цієї статті – визначити психологічні особливості стану жінок, які через війну виїхали за кордон.

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз, узагальнення та систематизація отриманих даних; Емпіричні: спостереження, бесіда, анкетування; методики психодіагностики: методика визначення стресостійкості та соціальної адаптації Т.Холмса і Р.Паге (Social Readjustment Rating Scale, SRRS) [12, с. 215]; опитувальник психологічної ресурсності особистості (О.С. Штепи) [11, с. 393]; методика «Індикатор копінг-стратегій» (Coping Strategy Indicator, CSI, Д. Амірхан) [4, с. 164]; Методи статистичної обробки: порівняльний та кореляційний аналізи (коефіцієнт кореляції Пірсона).

Виклад основного матеріалу. У сучасній психологічній науці є актуальним вивчення феномену психічних станів. Психічні стани відіграють важливу роль у поведінці людини та в усіх видах її діяльності. Але багато аспектів в дослідженнях психічних станів залишаються недостатньо вивченими. Наразі психологічна наука виділяє два основні погляди до розуміння психічних станів людини: як сукупність психічних процесів і властивостей у конкретний момент часу і як сукупність зміни функціонування систем організму і психіки під впливом зовнішніх факторів. Визначення функціонального стану психіки людини в конкретний момент протирічить визначенню психічного стану як сукупності процесів, що мають динамічний розвиток, і не дає можливості знайти причину і механізми його виникнення. Такі стани частково виділяють при вивченні психічних станів у процесі діяльності людини [9, с. 202]. Є. Ільїн [9, с. 202] визначає психічний стан людини як систему реакцій організму і особистості на вплив зовнішніх і внутрішніх факторів, яка направлена на збереження його функціонування в конкретних умовах життя. В. Сафонов [9, с. 202] трактує психічний стан, як “результат пристосувальної реакції організму й особистості у відповідь на зміну зовнішніх і внутрішніх умов, спрямований на

досягнення позитивного результату діяльності і такий, що виражається ступенем мобілізації функціональних можливостей і переживання людини”.

В контексті цієї війни поняття вимушеної міграції визначається, як міграція з примусу. Для психіки вимушеного біженця пріоритетним є пошук безпечного місця. Соціолог Л. Рибаківський [7, с. 9-17] розрізняє мобільність та міграцію, як різні поняття. Під міграцією він визначає територіальне переміщення, а під мобільністю – здатність до переміщення, тобто потенційну міграційну активність. У дослідженнях міграції існує ще раціональний підхід, який у світовій літературі розглядає індивіда як суб'єкта власного волевиявлення. Але міграції внаслідок війни не мають добровільний характер. Аналізуючи соціально-психологічний аспект міграції, виділяють психологічний стан готовності до міграції. Люди, які рятуються від загрози для життя, залишають домівки і шукають притулку в більш безпечних містах або за кордоном. Ці процеси викликають різні значні проблеми із психічним здоров'ям, такі як, наприклад, посттравматичний стресовий розлад, різні психосоматичні симптоми і захворювання, тощо. Воєнні дії, моральний тиск, втрата близьких, майна тощо, – все це викликає негативний вплив на психічне здоров'я вимушених мігрантів. Культурний шок та стрес, які пов'язані із адаптацією, поглиблюють психологічні проблеми вимушених мігрантів [2, с. 11].

Вимушену міграцію розглядають як один із видів «екстремального впливу» на особистість. Екстремальність цього процесу характеризується високим рівнем стресогенності подій, які є причинами міграції, а з іншого – тривалістю процесу адаптації до нових умов. Незаплановане переміщення в інше соціокультурне середовище викликає у мігрантів ідентифікаційну плутанину, неприйняття, почуття власної меншовартості [8, с. 123–145]. Зіткнення з іншою культурою часто призводить до серйозних негативних змін ідентичності [2, с. 11]. Л. Шайгерова [8, с. 123–145] зазначає, що такі зміни призводять до руйнування базових структур особистості, зокрема “загальної картини світу і образу “Я”. Крім того, “стираються межі між внутрішнім і зовнішнім світом, між життям і смертю, кардинально змінюються ціннісні системи, ставлення до інших людей”.

Значне місце у психологічних станах вимушених мігрантів мають виявлення ознак соціальної фрустрованості, порушень взаємодії особистості з середовищем, незадоволеність актуальним становищем. Найбільшу тривожність у людини викликає матеріальний стан і сфера міжособистісних стосунків. У психологічній науці йдеться про тісний взаємозв'язок між наявністю неврозоподібних симпто-

мів і рівнем соціальної фрустрованості. До ризику порушень психічної адаптації мігрантів призводять такі властивості особистості, як: низький рівень використання копінг-стратегії “Пошук соціальної підтримки”; високий рівень тривожності, страх, швидка зміна настрою, фрустрація та відчуття самотності [2, с. 11].

Процес вимушеної міграції часто характеризується проблемами в поведінковій сфері та викликає розлади пам'яті, уваги, сприйняття, мислення та психологічні бар'єри із встановленням продуктивних контактів. Це призводить до виникнення психологічних проблем особистості, насамперед до виникнення кризи ідентичності [2, с. 11].

Д. Волков і О. Абатурова [3, с. 15] відзначають негативний вплив на психічний стан особистості вимушеної міграції, що виявляється “в негативних емоційних станах, дезадаптації, підвищенні ризиків асоціальної, суїцидальної поведінки”. В. Лефтеров [5, с. 90] додає до наслідків негативного впливу вимушеної міграції “вираження інтолерантності, невпевненості у собі, проявах емоційно-поведінкових реакцій, фобіях, викривленні світосприйняття й сприйняття інших”.

Проте є і позитивні психологічні стани, які спостерігаються як наслідок екстремальної ситуації вимушеної міграції. На думку Д. Волкова і О. Абатурової [3, с. 15], екстремальні ситуації сприяють прагненню до діяльності на благо інших, соціальної згуртованості, спільності у діях і загальній меті. І. Субашкевич та А. Шпагіна [10, с. 121] відзначають посилення патріотичності, активізацію волонтерської діяльності і віру в перемогу у війні.

О. Чиханцова [1, с. 18] відзначає, що людина може впоратися з усіма негативними психічними станами завдяки життестійкості, як “інтегральній особистісній характеристиці людини, особистісному ресурсу, що забезпечує їй успішність у подоланні життєвих труднощів та здатність витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню впевненість, збалансованість, не знижуючи успішності діяльності”.

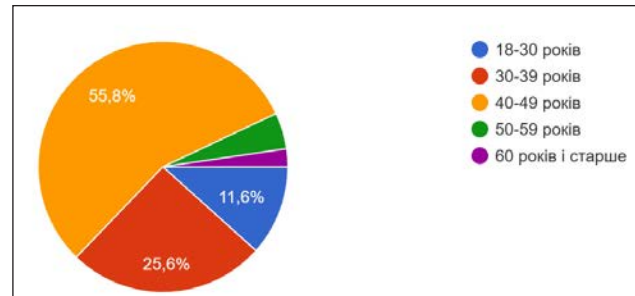
І. Боровинська вважає життестійкість людини фактором успіху, який допомагає зберегти такі властивості особистості, як “товариськість, прямування за громадською думкою, організованість, емоційна стійкість, просоціальність, рефлексія, здатність ставити та ієрархізувати цілі, конкурентоспроможність” [1, с. 18].

Результати емпіричного дослідження.

Місце проведення дослідження: соціальні мережі Instagram, Viber, Facebook, WhatsApp. У дослідженні взяли участь українські жінки віком від 18 до 65 років, які вимушено емігрували з України в період з першого дня війни з центру, півдня та півночі країни, та які знаходяться у вимушеній міграції у таких країнах:

Німеччина, Франція, Норвегія, Швейцарія, США, Ірландія, Італія, Словаччина, Іспанія, Болгарія, Румунія.

Всього опитано 43 особи. За віком респонденти були розподілені так: 18-30 років – 11,6%, 30-39 років – 25,6%, 40-49 років – 55,8%, 50-59 років – 4,7%, від 60 років – 2,3%. (рис. 1).

Рис. 1. Вікові характеристики досліджуваного контингенту

У дослідженні взяли участь 41,9% розлучених жінок, 39,5% – одружених або тих, що перебувають у цивільному шлюбі, 16,3% не одружених і 2,3% жінок у статусі вдови. 60,5% респондентів мають дітей віком від 6-25 років, 27,9% жінок не мають дітей до 25 років, 9,3% – мають дітей 18-25 років, 7% – мають дітей віком 1-6 років, 2,3% – дітей шкільного віку.

За результатами аналізу фінансового становища жінок до вимушеної міграції: 53,5% респонденток відзначають, що жили добре, але не могли зробити деякі покупки (купити квартиру, машину та ін.), 23,3% – вистачало і на продукти, і на покупки недорогих речей, 16,3% могли дозволити собі купити майже все, що хотіли, 4,7% ледь зводили кінці з кінцями, грошей не вистачало навіть на необхідні продукти, 2,3% затрудняються відповісти. Наявними на час дослідження умовами проживання задоволені 60,5% респонденток, 18,6% цілком задоволені, 14% не можуть оцінити, 7% цілком не задоволені. На момент дослідження 60,5% респонденток мають низький рівень знання мови країни проживання, 23,3% – середній, 11,6% – не знають мову, 4,7% добре знають мову.

За результатами проведення емпіричного дослідження стресостійкості та соціальної адаптації за методикою Т.Холмса і Р.Раге було встановлено, що біля половини – (19 осіб, 44,2%) мають низьку опірність до стресу. Третина має достатньо високу опірність стресу (14 осіб, 32,6%).

Нами за допомогою Опитувальника психологічної ресурсності особистості О.С. Штепи, визначено ресурсність особистості, 15 осіб мають низьку ресурсність, 9 осіб мають високу ресурсність, інші 17 – середній рівень ресурсності особистості.

Додатково, за допомогою методики «Індикатор копінг-стратегій» (Coping Strategy Indicator,

CSI, Д. Амірхан, 1990) емпірично досліджено копінг-стратегії особистості жінок, вимушених мігрантів. Визначено три основні групи, а саме, що у першій групі жінок, вимушених мігрантів, превалює копінг-стратегія Вирішення проблем, яка є активною поведінковою стратегією, та при якій людина використовує всі свої наявні ресурси для ефективного вирішення проблеми. Частіше всього стратегію Вирішення проблеми використовують 13 осіб (30%), менше використовують 27 осіб (63%), майже не використовують 3 особи (7%). Друга група жінок, вимушених мігрантів, використовує копінг-стратегію Пошук соціальної підтримки, яка виявляє активну копінг-поведінку, при якій людина для ефективного вирішення проблеми звертається за допомогою і підтримкою до оточуючих: сім'ї, друзів, значущих інших. Проведений якісний аналіз цієї групи показав, що така поведінка частіше характерна для 6 осіб (14%), середній рівень використання цієї копінг-стратегії мають 33 особи (77%), 4 особи (9%) майже не використовують. Третя група жінок, вимушених мігрантів, використовує копінг-стратегію Уникнення проблеми. Це поведінкова стратегія, при якій людина намагається уникнути контакту з навколишньою дійсністю, піти від вирі-

шення проблем. Людина використовує пасивні способи уникнення, такі як, хворобу, вживання алкоголю та інші. Аналіз шкали Уникнення проблеми щодо жінок, які через війну виїхали за кордон, які взяли участь у дослідженні, показав, що дану стратегію використовують 7 осіб (16%), майже не використовують 34 особи (79), часто використовують 2 особи (5%).

Отже, знаходячись у стані вимушеної міграції, жінки майже не мають вибору для використання копінг-стратегії Уникнення проблеми, тобто вони вимушені діяти, щоб вижити у невизначених умовах: турбуватися про умови та місце проживання, інтегрувати себе та дітей, тощо.

Отримані результати проведеного емпіричного аналізу рівня актуального стресу жінок, які взяли участь у дослідженні, в залежності від показників їхньої ресурсності та копінг-поведінки представлені у Таблиці 1. В якій вибірка була розподілена на три групи в залежності від рівня виявленого актуального стресу: низька (вразливість) опірність стресу, порогова опірність стресу, висока та достатньо висока опірність стресу.

Виявлено, що жінки, вразливі до стресу, мають низьку впевненість в собі. Ці жінки про-

Таблиця 1

Показники психологічної ресурсності у жінок у стані вимушеної міграції

Показники психологічної ресурсності	Актуальний рівень стресу особистості					
	Низька (вразливість) опірність стресу		Порогова опірність стресу		Висока та достатньо висока опірність стресу	
	Середнє	Станд. помилка	Середнє	Станд. помилка	Середнє	Станд. помилка
Впевненість у собі	3,9	0,4	5,6	0,3	5,6	0,5
Доброта до людей	6,5	0,3	6,1	0,3	5,6	0,4
Допомога іншим	5,9	0,3	5,7	0,4	5,4	0,5
Успіх	4,7	0,3	4,2	0,6	4,3	0,3
Любов	4,8	0,4	5,3	0,5	5,7	0,3
Творчість	5,4	0,4	5,4	0,5	5,3	0,4
Віра у добро	4,8	0,5	4,5	0,5	4,5	0,2
Прагнення до мудрості	5,8	0,3	5,8	0,4	5,9	0,4
Робота над собою	5,4	0,4	5,9	0,3	6,1	0,3
Самореалізація у професії	5,2	0,3	6,3	0,4	5,8	0,4
Відповідальність	5,3	0,3	5,4	0,4	5,8	0,3
Знання власних психологічних ресурсів	5,9	0,3	6,2	0,4	6,1	0,3
Уміння оновлювати власні ресурси	5,6	0,4	5,8	0,5	5,6	0,4
Уміння використовувати власні ресурси	5,3	0,3	5,2	0,6	5,2	0,3
Психологічна ресурсність особистості	74,7	3,3	77,4	4,5	76,8	3,5

являють достатньо високу виражену доброту до людей. Вони схильні допомагати іншим. Саме ці жінки націлені на успіх, вірять у добро та не прагнуть до самореалізації у професії.

У жінок, які мають високу опірність до стресу, виявлено найвищий показник рівня любові, як ресурсу особистості. Вони відповідальні і вважають, що роботу над собою своїм психологічним ресурсом. Не виявлено значимої різниці між групами за такими показниками психологічної ресурсності, як прагнення до творчості, уміння оновлювати та використовувати ресурс.

Таким чином, найнижчий рівень психологічної ресурсності мають жінки з низкою (вразливістю) опірності стресу. Найвищий рівень психологічної ресурсності мають жінки з високою опірністю стресу. Жінки, які більш впевнені в собі та частіше звертаються до копінг-стратегії Вирішення проблем у складних життєвих ситуаціях, відновлюються завдяки використанню наступних психологічних ресурсів: любові, роботі над собою, прагненні до знань власних психологічних ресурсів, оновленні їх та вмінню ними користуватися, що визначено як більш стресостійкими і ресурсними.

Жінки, які не впевнені в собі, менш стресостійкі, у складній ситуації шукають соціальної підтримки. Такі жінки не бачать ресурсу у творчості, у роботі над собою, не знають власних психологічних ресурсів та не мають сил для їх оновлення, схильні до використання копінг-стратегії Уникнення проблеми, навіть у тих ситуаціях, в яких це майже неможливо зробити. Така поведінка характеризується низькою ресурсністю.

Таким чином, причини які призводять до зниження стресостійкості, це: вибір пасивних копінг-стратегій, зниження самооцінки та впевненості у собі.

Висновки. Виявлено психологічні особливості стану особистості жінок у стані вимушеної міграції. Жінки, які більш впевнені в собі та частіше звертаються до використання копінг-стратегії Вирішення проблем у складних життєвих ситуаціях, відновлюють свої психологічні ресурси у любові, роботі над собою, прагненні до знання власних психологічних ресурсів, оновленні їх, вмінню ними користуватися та є більш стресостійкими і ресурсними. Доведено, що жінки, які не впевнені в собі, менш стресостійкі, у складній життєвій ситуації шукають соціальної підтримки. Такі жінки не бачать ресурсу у творчості, у роботі

над собою, не знають власних психологічних ресурсів та не мають сил для їх відновлення. Вони схильні до використання копінг-стратегії Уникнення проблем, що характеризує їх стан як менш стресостійкий та ресурсний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боровинська І. Є. Соціально-психологічні стратегії життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб : дис. ... д-ра філософії : 053 (05). Київ, 2022. 301 с.
2. Брацюнь О.П. Соціально-демографічна та емоційно-психологічна характеристика українців, які покинули Україну внаслідок російської військової агресії. *Терапевтика*. 2022. Т. 3. № 4. С. 56–62.
3. Волков Д.С., Абатурова О.А. Особливості просоціальної поведінки в умовах воєнного стану. *Science of XXI century: development, main theories and achievements*. 2022. С. 12–15.
4. Злишков В.Л. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.
5. Максименко Ю.Б., Морозова-Йоханнесен О.В. Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України*. 2022. № 69(5). С. 90–97. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-69-5-90-97>
6. Педоренко В.М. Особливості психоемоційного стану переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Німеччини). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 5. С. 5–10. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.5.1>
7. Римаренко Ю.Ю. Міграційні процеси в сучасному світі: світовий, регіональний та національний виміри: (Понятійний апарат, концептуальні підходи, теорія та практика) : енциклопедія. Київ : Довіра. 1998. С. 27–124.
8. Слюсаревський М., Блінова О.Є. Психологія міграції. Кіровоград : Імекс ЛТД, 2013. 244 с.
9. Столяренко О.Б. Психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2012. 280 с.
10. Субашкевич І.Р., Шпагіна А.Д. Дослідження соціально- психологічних настроїв українців у період війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. 2022. Т. 33 (72). № 2. С. 116–122.
11. Штепа О.С. Опитувальник психологічної ресурсності особистості: результати розроблення й апробації авторської методики. *Проблеми сучасної психології*. 2017. № 39. С. 380–399. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2018-39.380-399>
12. Holmes T.H., Rahe R.H. The Social Readjustment Rating Scale. *Jornal of Psychosomatic Research*. 1967. № 11 (2). P. 213–218. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(67\)90010-4](https://doi.org/10.1016/0022-3999(67)90010-4)

СПЕЦИФІКА РОБОТИ З РАННІМИ ДЕЗАДАПТОВАНИМИ СХЕМАМИ
У ТЕРАПІЇ ПРИЙНЯТТЯ ТА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІSPECIFICITY OF WORKING WITH EARLY MALADAPTIVE SCHEMES
IN ACCEPTANCE AND RESPONSIBILITY THERAPY

Стаття присвячена дослідженню специфіки психотерапевтичної роботи із ранніми дезадаптованими схемами когнітивних реакцій та, як результату – копінг-поведінки. У теоретико-емпіричних дослідженнях сучасних українських та зарубіжних психологів розкриті актуальні методи роботи з клієнтами у напрямку терапії прийняття та відповідальності. Моделі дезадаптивних копінг-стратегій, які виникли як результат спроб задоволення емоційних потреб під впливом стрес-факторів, зазвичай мають три ключові аспекти: відсутність гнучкості, засновані на патологічних переконаннях (схемах) про себе та інших у стосунках; обумовлені уникненням переживань. Терапія міжособистісних проблем починається з визначення ранніх дезадаптивних схем та допомоги клієнтам у розумінні того, які саме схеми актуальні та сприяють виникненню труднощів у стосунках. Схема є основним переконанням, яке формується в ранньому дитинстві як результат взаємин із близькими людьми. Це когнітивні структури та переконання, які впливають на міжособистісну поведінку і є рушійною силою проблем у стосунках. Характеристики ранніх дезадаптивних схем: переживаються як очевидні істини про себе чи своє оточення; стійкі до змін; здається, що вони можуть передбачати майбутнє, а від них дуже важко відмовитися; зазвичай їх викликають стресові події; завжди супроводжуються сильними емоціями, такими як сором, страх образа чи розпач. У терапії прийняття та відповідальності виділяють наступні десять дезадаптаційних схем: «Покинутість / Нестабільність»; «Недовіра / Чекання»; «Емоційна депривація»; «Дефективність / Сором»; «Соціальна ізоляція / Відчуження»; «Залежність / Некомпетентність»; «Неуспішність»; «Привілейованість / Грандіозність»; «Підпорядкування»; «Жорсткі стандарти». Кожна схема пов'язана з одним або декількома хворобливими емоційними станами. М. Маккей, А. Лев і М. Скін рекомендують три підходи до виявлення ранніх дезадаптивних схем: заповнення клієнтом опитувальника для виявлення схем; вивчення журналів думок; використання візуалізації для запуску та ідентифікації схем.

їняття та відповідальності, опитувальник, журнал думок.

The article is devoted to the study of the specifics of psychotherapeutic work with early maladaptive schemes of cognitive reactions and, as a result, coping behavior. Current methods of working with clients in the direction of acceptance and responsibility therapy are revealed in the theoretical and empirical studies of modern Ukrainian and foreign psychologists. Models of maladaptive coping strategies, which arose as a result of attempts to satisfy emotional needs under the influence of stressors, usually have three key aspects: lack of flexibility, based on pathological beliefs (schemas) about oneself and others in the relationship; due to the avoidance of experiences. Therapy for interpersonal problems begins with identifying early maladaptive schemas and helping clients understand which schemas are relevant and contributing to relationship difficulties. Schema is a basic belief that is formed in early childhood as a result of relationships with close people. These are the cognitive structures and beliefs that influence interpersonal behavior and are the driving force behind relationship problems. Characteristics of early maladaptive schemas: are experienced as self-evident truths about oneself or one's environment; resistant to change; it seems that they can predict the future, and it is very difficult to refuse them; they are usually caused by stressful events; are always accompanied by strong emotions such as shame, fear of offense, or despair. In the therapy of acceptance and responsibility, the following ten maladjustment schemes are distinguished: «Abandonment / Instability»; «Disbelief / Waiting»; «Emotional deprivation»; «Defectiveness / Shame»; «Social Isolation / Alienation»; «Dependency / Incompetence»; «Failure»; «Privilege / Grandiosity»; «Subordination»; «Hard standards». Each scheme is associated with one or more painful emotional states. M. McKay, A. Lev, and M. Skeen recommend three approaches to identifying early maladaptive schemas: client completion of a questionnaire to identify schemas; study of thought journals; using visualization to trigger and identify schemas.

Key words: maladaptive schemas, cognitive reactions, coping behavior, acceptance and responsibility therapy, questionnaire, journal of thoughts.

УДК 616.895

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.31>

Шевчук В.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології та педагогіки
Національний університет «Полтавська
політехніка імені Юрія Кондратюка»

Вступ. Терапія прийняття та відповідальності (АСТ) має значну емпіричну доказову базу ефективності як при емоційних розладах (Г. Ейферт, Дж. П. Форсайт, Г. Сааведра, Р. Зеттл) [2, с. 21], так і при численних психологічних та поведінкових проблемах (С. Гаес) [4, с. 1156]. Окрім того, Дж. П. Форсайт вважає, що терапія прийняття та відповідальності має глибоку практичну спрямованість та пропонує передову науково обґрунтовану систему для спеціалістів в галузі ментального здоров'я,

які прагнуть більш ефективно вирішувати проблеми міжособистісних взаємин, з якими можуть зіштовхуватися у повсякденному житті люди, які звертаються за психотерапевтичною допомогою [2, с. 9]. Терапія прийняття та відповідальності міжособистісних проблем, на думку Р. Блонна, є надзвичайно ефективним методом для подолання болі та страждань, що викликані неефективними схемами поведінки, які також часто супроводжуються особистісними розладами [2, с. 9]. Р. Д. Зеттл зазначає,

що розроблена М. Маккеєм, А. Левом і М. Скін систематична програма терапії прийняття та відповідальності, сконцентрована на усвідомленні та прийнятті думок, почуттів і мотивів, які зазвичай можуть сприяти появі міжособистісних труднощів; це відбувається поряд із проявом особистісних цінностей для формування альтернативних способів взаємин з іншими людьми [2, с. 10]. Терапія прийняття та відповідальності, на думку Г. Ейфєрта, є унікальним теоретичним і практичним підходом для допомоги клієнтам, які мають складнощі у міжособистісних взаєминах, набути поведінкової гнучкості та вийти за межі негнучких моделей взаємин [2, с. 10]. Терапія прийняття та відповідальності у поєднанні з методами схема-терапії (Д. Янг, В. Клоско, Е. Вайшар) була успішно застосована до міжособистісних проблем [12, с. 144].

Термін «міжособистісні проблеми» відноситься до повторюваних труднощів, які клієнти відчувають у взаєминах через специфічні дезадаптивні реакції та копінг-поведінку, що призводять до дисфункційного стилю поведінки. Ці реакції та поведінка, які засвоєні в дитинстві, можуть включати замкнутість, провину, залежність, агресію чи підпорядкування. Можливо, в якийсь момент життя вони виконували адаптивну функцію, але у дорослих стосунках вони, як правило, завдають незручності. Наприклад, для дитини було адаптивним уникати сердитого батька або поступатися владному батькові.. Але продовження використання таких моделей поведінки (копінгів) в нинішніх взаєминах призводить до подальшого болю і страждань [5, с. 383].

Люди часто навчаються такій поведінці, спостерігаючи за тим, як їхні батьки та інші члени сім'ї справляються з труднощами. Можливо, вони мали зразки для наслідування, які злилися і нападали, коли їх ображали, маніпулювали іншими, щоб задовольнити власні потреби, або ставали надто поступливими, щоб уникнути нехтування. Але не всі стратегії долання засвоюються шляхом наслідування. Коли люди вступають у конфлікт у відносинах, вони можуть отримати таку реакцію у відповідь, яка дає їм тимчасове заспокоєння, а потім дотримуватимуться її, роблячи це знову і знову в подібних ситуаціях. Така поведінка приносить короточасне полегшення, але в довгостроковій перспективі вона руйнує стосунки. Взаємодія перестає приносити задоволення і через деякий час оточуючі люди починають озлоблятися або усуватися. Цей процес – заміна короточасного полегшення на довгострокові міжособистісні непорозуміння – є джерелом повторюваних міжособистісних проблем. У даній статті ми ставимо за мету розкрити специфіку подолання дезадаптивної копінг-поведінки методами терапії

прийняття та відповідальності для оптимізації міжособистісної взаємодії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Моделі дезадаптивних копінг-стратегій, які виникли як результат спроб задоволення емоційних потреб під впливом стрес-факторів, зазвичай мають три ключові аспекти:

– *відсутність гнучкості.* Моделі дезадаптивної копінг-поведінки у стосунках негнучкі, тому що сформувалися в ранньому дитинстві та продовжують зміцнюватися в дорослому житті [7, с. 254]. Вони мають тенденцію бути негнучкими та стійкими незалежно від негативних наслідків, а також схильні створювати прогнози, що самореалізуються. Такі моделі поведінки не змінюються під впливом негативних наслідків, оскільки вони ефективні для тимчасового зняття тривоги та болю через негативне підкріплення.

– *засновані на патологічних переконаннях (схемах) про себе та інших у стосунках.* Джеффри Янг визначив схему (переконання) як когнітивну структуру, що глибоко вкоренилася, ключових уявлень про себе та інших, включаючи конкретні поняття та очікування щодо міжособистісних відносин [12, с. 148]. Схеми міцно вкорінюються, оскільки вони допомагають зрозуміти та організувати свій світ та стосунки. Створюється відчуття передбачуваності та безпеки. Окрім того, вважається, що «ранні дезадаптивні переконання лежать в основі патології особистості та психологічного дистресу, зокрема, розладів особистості та хронічних міжособистісних труднощів» [9, с. 149]. Патогенні переконання і очікування людей у стосунках змушують їх продовжувати використовувати одні й ті самі стратегії (Е. Кохен, Н. Левенсон, Й. Сафран, З. Сегал) [10, с. 127]. Наприклад, люди зі схемою «Покинутості/Нестабільності» очікують, що їх покинуть у стосунках. Це упередження призводить до спотворень і вибіркової уваги до сигналів довкілля про те, що їх можуть покинуть. Коли в людини спрацьовує схема, вона викликає певні думки, почуття, відчуття та поведінку. Люди можуть захищатися від схем шляхом надмірної автономії, відділення, залежності або уникнення. Такі моделі стримуючої поведінки – це спроби втекти від емоційного болю, пов'язаного зі схемою, або ж придушити її. Схеми та пов'язані з ними спроби уникнути болю визначають патерни дезадаптивної міжособистісної поведінки.

– *обумовлені уникненням переживань.* Уникнення переживань визначається як спроба не допускати неприємних внутрішніх хвилювань, включаючи думки, почуття, спогади, відчуття та інші особисті події (С. Гаєс, К. Стросал, К. Вільсон). Таке уникнення виникає, коли люди не хочуть переживати деякі моменти, намагаються уникнути їх і контро-

лювати, навіть якщо це призводить до більших збитків у довгостроковій перспективі (С. Гаєс, Е. Ждіфорд). Стратегії контролю можуть працювати у зовнішньому середовищі; наприклад, якщо вас мучить спрага, ви можете набрати води. Однак спроби контролювати внутрішні переживання часто виявляються безуспішними та можуть призвести до дезадаптивної поведінки. Широкий спектр досліджень показує, що багато форм психопатології можуть бути концептуалізовані як дезадаптивні стратегії, спрямовані на уникнення чи усунення певних думок, спогадів, емоцій чи інших тривожних внутрішніх переживань (Г. Ейферт, Дж. П. Форсайт, Г. Сааведра, Р. Зеттл С. Гаєс, К. Вільсон, Е. Ждіфорд, К. Стросал) [1, с. 232]. Тому вплив на стратегії уникнення переживань у відносинах має стати основним компонентом у терапії міжособистісних проблем.

Терапія міжособистісних проблем починається з визначення ранніх дезадаптивних схем та допомоги клієнтам у розумінні того, які саме схеми актуальні та сприяють виникненню труднощів у стосунках. Схема – це основне переконання, яке формується в ранньому дитинстві як результат досвіду людини у взаєминах з батьками, близькими, братами, сестрами та однолітками. Це глибоко вкоренені когнітивні структури та переконання, які допомагають визначити ідентичність людини у стосунках із іншими. Як наслідок, вони впливають на міжособистісну поведінку і є рушійною силою проблем у відносинах. Ранні дезадаптивні схеми можуть впливати з низки причин (Д. Янг, Р. Клоско) [11, с. 87]. Схеми включають безумовні переконання про те, хто ми є і чого ми можемо очікувати у стосунках з іншими людьми та світом. Вони сприймаються як непорушні істини. Схеми є самодостатніми та стійкими до змін, оскільки розвиваються в ранньому дитинстві та підлітковому віці й тому можуть мати довербальний характер. Схеми виникають в результаті ранніх травм, нехтування і повторних негативних висловлювань. В результаті вони утворюють ядро Я-концепції. Схеми пов'язані з високим рівнем тривожності і як правило, схема включає страх, сором, самотність, відчуття емоційного голоду або туги, гнів. Можливі комбінації цих емоцій. Схеми активізуються певними подіями. Наприклад, схема неуспішності часто активізується критикою або зіткненням з важким завданням. Схеми «прогнозують» майбутнє, допомагають організувати знання людей про взаємодію між ними та світом. В основі схем лежать спроби визначити, що станеться за будь-яких обставин у будь-яких стосунках. І оскільки ці переконання пропонують ілюзію того, що можна зазирнути у майбутнє та підготуватися до нього, від них дуже важко відмовитись.

Дезадаптивні схеми створюються, коли не були задоволені основні потреби у ранньому дитинстві. Відповідно до теорії Джеффри Янга, для успішного розвитку дітям необхідне задоволення шести потреб. Якщо цими потребами нехтують, то виникають схеми, які стають проблемними для людей та для їх міжособистісних стосунків [12, с. 149].

– *Базова безпека.* Пов'язана з тим, як до дітей ставляться у їхній сім'ї. Коли немовлятам або маленьким дітям не забезпечується стабільне та безпечне середовище, у них може розвинутихся схема «Покинутості/Нестабільності», схема «Недовіри/Очікування жорсткого поводження». Також можуть формуватися обидві ці схеми одночасно.

– *Зв'язок із іншими.* Коли діти не отримують любові, ласки, співчуття, розуміння і настанов від членів сім'ї або однолітків, у них може розвинутихся схема «Емоційної депривації», схема «Соціальної ізоляції/Відчуження» або того й іншого [8, с. 55].

– *Автономія.* Автономія необхідна для дитячого розвитку, вона дозволяє отримати здорову незалежність і відокремитися від батьків. Коли дітей не вчать самостійності, відповідальності та здоровому глузду, у них може розвинутихся схема «Залежності/Некомпетентності» або схема «Вразливості».

– *Самооцінка.* Коли дітей люблять, приймають і поважають, у них розвивається почуття власної гідності. Якщо відсутня підтримка сім'ї та однолітків, у дітей може розвинутихся схема «Дефективності та сорому», схема «Неуспішності» або й те й інше.

– *Самовираження.* У підтримуючому середовищі дітей заохочують висловлювати свої потреби та бажання. Коли таке самовираження не заохочується, дітям дають зрозуміти, що їхні потреби та почуття мають менше значення, ніж потреби та почуття їхніх батьків. Часто таких дітей карають та змушують почуватися «не такими, як усі». Коли самовираження не заохочується і підтримується, в дітей віком може розвинутихся схема «Підпорядкування» чи схема «Жорстких стандартів» [6, с. 77].

– *Реалістичні межі.* Коли діти виховуються в середовищі, яке заохочує відповідальність, самоконтроль, самодисципліну та повагу до інших, вони вчаться діяти в межах реалістичних кордонів. Якщо батьки допускають вседозволеність і надмірну поблажливність, діти виростають, не розуміючи необхідності враховувати думку інших людей, як діяти. У відсутність реалістичних кордонів у дітей може розвинутихся схема «Привілейованості/грандіозності».

Проводячи консультування або терапевтичну роботу із клієнтами ми можемо пояснити властивості схем за таким алгоритмом, який подано нижче.

Деадаптивна схема – це, по суті, переконання про себе та своє ставлення до світу. Вона створює відчуття, що з нами, нашими стосунками чи світом загалом щось не так. Схеми формуються у дитинстві та розвиваються внаслідок постійного дисфункціонального досвіду спілкування з батьками, братами, сестрами та однолітками. Схеми продовжують зростати у міру того, як діти намагаються осмислити свій досвід та уникнути подальшого болю. Вони виникають в результаті повторюваних токсичних повідомлень, які ми отримуємо про себе з нашого раннього досвіду (наприклад, «Ти поганий» або «Ти не можеш нічого зробити правильно»), або в результаті конкретних подій, що травмують. Коли схема сформована, вона надзвичайно стійка і стає шаблоном, який повторюється протягом усього нашого життя.

Схеми подібні до сонцезахисних окулярів, які спотворюють весь ваш досвід. Вони змінюють колір того, як ми бачимо речі, роблять припущення і передбачення, які кажуть нам, що схема вірна або виявиться справжньою. Схеми, сформовані в дитинстві, неодноразово спрацьовують протягом усього нашого дорослого життя. Зазвичай це стресові міжособистісні події, складні думки та почуття. Як тільки схема спрацьовує, вона викликає стійкі автоматичні думки та почуття про себе, які можуть призвести до депресії, паніки, самотності, гніву, конфліктів, неефективної роботи, залежності та помилкових рішень. Схеми заважають вашій здатності відчувати себе у безпеці у відносинах, задовольняти свої потреби та потреби інших людей.

Характеристики ранніх деадаптивних схем:

- Переживаються як очевидні істини про себе чи своє оточення.

- Стійкі до змін.

- Здається, що вони передбачають майбутнє, особливо те, що станеться у стосунках. І оскільки вони створюють ілюзію, що ми можемо передбачити майбутні події і підготуватися до них відповідним чином, від них дуже важко відмовитися.

- Зазвичай їх викликають стресові події, як правило, щось болісне у відносинах, що й активізує давні переконання про себе.

- Завжди супроводжуються сильними емоціями, такими як сором, страх образа чи розпач.

Існує десять схем, пов'язаних із міжособистісними проблемами. Кожне з цих основних переконань має здатність порушувати та руйнувати міжособистісну взаємодію. Більшість клієнтів має більше однієї схеми, що впливає на відносини; а кілька схем, працюючи одночасно, створюють значний дистрес. Наприклад, схема «Дефективності та сорому» часто

проявляється разом зі схемою «Покинутості/Нестабільності». Тому переконання в тому, що людина неприйнятна, у результаті призводить до очікування того, що вона буде знехтуваною [3, с. 62].

Психолог Джеффри Янг визначив 18 ранніх деадаптивних схем. Десять із них мають суттєве відношення до міжособистісних проблем. Схема – це основне переконання. Основні переконання визначають, хто ми є насправді, і як ми живемо. Вони створюють внутрішній монолог, який характеризує думки, припущення та інтерпретації, що формують індивідуальне світогляд кожної людини. Коли схема активізується, вона спричиняє сильні емоції. Виявлення своїх схем та вивчення того, як вони впливають на ваше життя та взаємодію з іншими людьми, дуже важливе для того, щоб внести позитивні зміни у відносинах [12, с. 145].

- «Покинутість/Нестабільність»: переконання, що значущі люди у нашому житті нестабільні чи ненадійні.

- «Недовіра/Чекання» жорстокого поведіння: очікування на те, що нам буде завдано шкоди внаслідок жорстокого поведіння або зневаги.

- «Емоційна депривація»: очікування, що наші потреби в емоційній підтримці не будуть задоволені. Емоційна депривація може набувати таких форм: позбавлення турботи: відсутність уваги; позбавлення співпереживання: відсутність розуміння; позбавлення захисту: відсутність настанов.

- «Дефективність/Сором»: переконання, що ми неповноцінні або знехтувані.

- «Соціальна ізоляція/Відчуження» переконання, що ми не приналежимо до будь-якої групи, ізолювані або кардинально відрізняємось від інших.

- «Залежність/Некомпетентність»: переконання у тому, що ми значимі чи безпорадні, нам потрібна значна допомога з боку інших, віра в те, що ми не можемо вижити без певної людини, або й те, й інше.

- «Неуспішність»: переконання, що ми неспроможні чи некомпетентні та в результаті зазнаємо невдачі.

- «Привілейованість/Грандіозність»: переконання, що ми заслуговуємо на привілеї та перевершуємо інших.

- «Підпорядкування»: добровільне задоволення інших потреб за рахунок своїх власних; підпорядкування іншим, щоб уникнути реальних або уявних негативних наслідків, або передача контролю над собою через реальний або передбачуваний примус.

- «Жорсткі стандарти»: переконання, що ми повинні відповідати дуже високим внутрішнім стандартам для уникнення критики, що призводить до порушень у різних сферах життя [2, с. 35].

Кожна схема пов'язана з одним або декількома хворобливими емоційними станами. Як тільки система спрацьовує в результаті певних міжособистісних подій, відповідний афект схеми негайно проявляється і починає впливати на пізнання людини. У наведеній нижче таблиці вказані типові афекти для кожної з десяти схем.

Схема	Афект
Покинутість/Нестабільність	Страх, гнів та горе
Недовіра/Очікування жорстокого поведіння	Страх, гнів та туга
Емоційна депривація	Самотність, туга, смуток та гнів
Дефективність/Сором	Сором, смуток та гнів
Соціальна ізоляція/Відчуження	Самотність, сором, страх, тривога і туга
Залежність/некомпетентність	Страх, смуток, гнів та сором
Неуспішність	Страх, печаль, гнів і сором
Привілейованість/грандіозність	Гнів
Підпорядкування	Сум і гнів
Жорсткі стандарти	Гнів

Емоції, пов'язані зі схемами, настільки болючі, що ми часто готові зробити все, що завгодно, щоб впоратися з ними чи спробувати їх уникнути.

М. Маккей, А. Лев і М. Скін рекомендують три підходи до виявлення ранніх дезадаптивних схем:

- заповнення клієнтом опитувальника для виявлення схем, наприклад, Схемного опитувальника Янга;
- вивчення журналів думок, заповнених клієнтом;
- використання візуалізації для запуску та ідентифікації схем.

Незалежно від того, чи ми використовуєте опитувальник схем, журнал думок або візуалізацію, процес оцінки допоможе нам виявити одну або кілька ключових схем, що лежать в основі міжособистісних проблем клієнтів [2, с. 37].

Після того як ми визначили схему або схеми, що впливають на міжособистісну поведінку клієнта, ми можемо приступити до дослідження афекту, пов'язаного зі схемою. Щоб допомогти клієнтам пов'язати свої схеми з емоціями, можна ставити прямі питання, наприклад: «Коли проявляється схема Дефективності/Сором, яка емоція її супроводжує?» або «Коли у вас виникає почуття емоційної депривації і ви думаєте, що не отримуєте потрібне, яке почуття виникає при цьому?» Клієнти зазвичай дуже чітко відчують афект, що виникає під час спрацювання їх схем. При цьому добре усвідомлюється емоційний біль, яка раптово накопичується у таких ситуаціях. Коли ви говорите про схеми, завжди

звертайте увагу на пов'язані з ними емоції, які починають проявлятися під час активізації. Для подальшої роботи з обумовленими схемою афектами та дезадаптивною копінг-поведінкою важливо визнати та підтвердити емоційний стан клієнта.

Практично будь-яка міжособистісна ситуація може потенційно активізувати схеми та його афекти. Як тільки клієнти усвідомлюють свої схеми та їх емоційний вплив, можна починати працювати над провокуючими їх ситуаціями. Для пояснень можна використувати пам'ятку «Тригери схем».

Схеми спотворюють наше уявлення про інших людей та міжособистісні ситуації. Коли наші схеми спрацьовують, ми реагуємо так, щоб мати можливість захистити себе від емоційного болю. Поява тригерів неминуче. Однак якщо ви зможете визначити тригери для кожної з ваших схем і усвідомлено помічати виникнення подібних ситуацій, то станете на крок ближче до зміни реакцій, які зазвичай йдуть за ними. А значить, на крок ближче до мінімізації болю, пов'язаного зі схемою та подальшим проблемним копінг-поведінкою.

Висновки. У міру того, як клієнти починають спостерігати за своїми тригерами та реакціями у повсякденному житті, у них розвивається усвідомлення тієї ролі, яку схеми відіграють у міжособистісних відносинах. Важливо допомогти клієнтам розвинути розуміння цієї динаміки для створення мотивації до майбутньої важкої роботи: навчитися приймати пов'язану зі схемою біль на користь міжособистісної поведінки, заснованої на цінностях.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гаєс С. Звільнений розум. Як стати психологічно гнучким і подолати Внутрішнього Диктатора / пер. з англ. І. Павленко. Київ : Yakaboo Publishing, 2022. 496 с.
2. Лев А., Маккей М. Терапія прийняття та відповідальності для пар. Клінічний посібник із використання усвідомленості, цінностей та схема-терапії для відновлення відносин / пер. з англ. Є.М. Савиной. Київ : Науковий світ, 2023. 336 с.
3. Шевчук В.В. Основні засади терапії прийняття та відповідальності для батьків, які виховують дітей із комплексними порушеннями розвитку. *Прояви результативності на різних рівнях системи: сім'я, освіта, суспільство під час війни* : зб. наук. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф., 23–24 травня 2024 р. Полтава : Нац. ун-т ім. Юрія Кондратюка, 2024. С. 61–65.
4. Hayes S.C., Wilson K.G., Gifford E.V., Follette V.M. & Strosahl K. Emotional avoidance and behavior disorders: A functional dimensional approach to diagnosis and treatment. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 1996. № 64(6). P. 1152–1168.
5. Hollon S.D., & Kendall P.C. Cognitive self-statements in depression: Development of an automatic thoughts questionnaire. *Cognitive Therapy and Research*, 2000. № 4(4). P. 383–395.

6. Lev A. A new group therapy protocol combining acceptance and commitment therapy (ACT) and schema therapy in the treatment of interpersonal disorders: A randomized controlled trial. PsyD dissertation, Wright Institute, Berkeley, CA. 2011. 324 p.
7. Levenson H. Brief dynamic therapy. Washington, DC: American Psychological Association. 2010. 432 p.
8. McKay M., Davis M. & Fanning P. Thoughts and feelings: Taking control of your moods and your life (4th ed.). Oakland, CA: New Harbinger Publications. 2011. 124 p.
9. Nordahl H.M., Holthe H. & Haugum J.A. Early maladaptive schemas in patients with or without personality disorders: Does schema modification predict symptomatic relief? *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 2005. 12(2). P. 142–149.
10. Ruiz F.J. A review of acceptance and commitment therapy (ACT) empirical evidence: Correlational, experimental psychopathology, component, and outcome studies. *International Journal of Psychology and Psychological Therapy*, 2010. № 10(1). P. 125–162.
11. Safran J. & Segal Z. Interpersonal process in cognitive therapy. Lan-ham, MD: Jason Aronson Publishers. 1996. 179 p.
12. Young J. Schema Therapy: Beyond the Basics. *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 2012. № 12(2). P. 142–149.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ УПРАВЛІННЯ КАР'ЄРНИМИ
СТРАТЕГІЯМИ ПЕРСОНАЛУ ТА ЙОГО МОТИВАЦІЄЮ В УМОВАХ ВІЙНИ
SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF MANAGING PERSONNEL CAREER
STRATEGIES AND THEIR MOTIVATION IN THE CONDITIONS OF WAR

У статті досліджуються соціально-психологічні аспекти управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни. Встановлено, що соціально-психологічні аспекти управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни мають важливий вплив на формування колективної свідомості, внутрішні міжособисті зв'язки в колективі та ставлення співробітників до своєї роботи. З'ясовано, що під "соціально-психологічними аспектами управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією" необхідно розуміти комплекс підходів та інструментів, які впливають на міжособисті відносини та соціальні процеси в організації в умовах війни, котрі у свою чергу сприяють побудові позитивних відносин у колективі, самисфакції соціальних і духовних потреб співробітників і підвищенню їхньої активності та ініціативи. Встановлено, що особливу роль у соціально-психологічних аспектах управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни відіграють методи переконання. Визначено, що ефективне впровадження соціально-психологічних методів управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни вимагає від керівників знання психологічних характеристик свого персоналу та їх міжособистіх відносин у колективі. Проаналізовано результатами соціологічного опитування, проведеного компанією "Нью Імідж Маркетинг Груп" за дорученням Українського інституту майбутнього, на основі якого встановлено, що практично половина українського населення оцінює свій емоційно-психологічний стан на 3 бали зі 5 можливих. За даними опитування встановлено, що про погіршення емоційно-психологічного стану відзначили 29% опитаних, що свідчить про певне погіршення емоційного стану українського населення. Результати дослідження вказують на вплив війни на психологічний і фізичний стан населення України. Проаналізовано основні психологічні стратегії та методи управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни, використання яких сприяє зміцненню робочого колективу та підтримці працівників у непрості часи. Визначено, що ключовою силою впливу на персонал в умовах війни є стимули, а головною метою мотивації є самисфакція потреб як персоналу, так і організації загалом.

Ключові слова: управління, соціально-психологічний аспект, кар'єрні стратегії, мотивація, персонал, війна.

The paper studies the psychological aspects of personnel career management and their motivation in wartime conditions. It has been established that the psychological aspects of personnel career management and their motivation in wartime have an important impact on the formation of collective consciousness, internal interpersonal relationships in the team, and the attitude of employees to their work. It was found that under "psychological aspects of personnel career management and their motivation" it is necessary to understand a set of approaches and tools that affect interpersonal relations and social processes in the organization in war conditions, which in turn contribute to the construction of positive relations in the team, satisfaction of social and spiritual needs of employees and increasing their activity and initiative. It was established that methods of persuasion play a special role in the psychological aspects of personnel career management and their motivation in wartime conditions. It was determined that the effective implementation of socio-psychological methods of managing personnel's careers and their motivation in the conditions of war requires managers to know the psychological characteristics of their personnel and their interpersonal relationships in the team. The results of a sociological survey conducted by the "New Image Marketing Group" company on behalf of the Ukrainian Institute of the Future were analyzed, based on which it was established that almost half of the Ukrainian population rates their emotional and psychological state at 3 points out of 5 possible. According to the survey data, it was established that 29% of respondents noted a deterioration in their emotional and psychological state, which indicates a certain deterioration in the emotional state of the Ukrainian population. The results of the study indicate the impact of the war on the psychological and physical condition of the population of Ukraine. The main psychological strategies and methods of personnel career management and their motivation in war conditions are analyzed, the use of which helps to strengthen the work team and support employees in difficult times. It was determined that incentives are the key force influencing personnel in wartime conditions, and the main goal of motivation is satisfaction of the needs of both personnel and the organization as a whole.

Key words: management, psychological aspect, career, motivation, personnel, war.

УДК 159.923: 331.1
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.32>

Кузьмін В.В.
к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри «Психологія»
Національний університет
«Запорізька політехніка»

Вступ із розкриттям актуальності проблеми дослідження. Війни та кризові ситуації завжди створюють надзвичайні виклики для

суспільства та бізнесу. Процеси глобалізації, інформатизації, пандемія COVID-19, а також повномасштабне вторгнення РФ в Україну

по-різному вплинула на мотивацію персоналу в умовах війни. З-за таких небезпечних та непередбачуваних умов, де кожен день може призвести до різкого змінного сценарію, управління кар'єрними стратегіями та мотивацією персоналу стає завданням особливої важливості та складності.

Війна накладає свій відбиток на психологічному та емоційному стані людей, незалежно від того, чи знаходяться вони на передовій, чи працюють в офісах та підприємствах, що функціонують в регіонах конфлікту. Навіть у більш безпечних регіонах країни, які не безпосередньо зазнають військових дій, персонал може відчувати психологічний тиск, оскільки вони є частиною суспільства, що переживає війну. Страх, неспокій та психологічний стрес стають постійними деструктивними чинниками, які впливають на особисте життя людей.

Умови війни створюють постійний стан неспокою і невизначеності, оскільки постійно існує загроза безпеці, що у свою чергу формує загальний стан невизначеності за майбутнє, що створює важкий психологічний тиск на індивідів. Відсутність гарантії безпеки, а також страх за близьких можуть призвести до серйозних психологічних труднощів. Цей постійний стрес може впливати на психічне та фізичне здоров'я, спричиняти тривожність та депресію, що у свою чергу вимагає особливої уваги та підтримки для того, щоб забезпечити психологічну стабільність та добробут індивідів в умовах війни. Отже, співробітники компаній можуть зазнати стресу, тривожності, травм та інших негативних психологічних наслідків, що впливають на їхню продуктивність, мотивацію та загальний добробут. У зв'язку з цим актуальним являється дослідження соціально-психологічних аспектів управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни.

Тематику управління кар'єрними стратегіями та мотивацією персоналу в умовах війни досліджує незначна кількість науковців. Зокрема, в наукових працях Харченко Г.А., Боровий Ю. М. дослідили особливості соціально-психологічних методів в управлінні підприємством; Яковенко В.Г., Куделя В.І., Челядінова Н.Г. проаналізували застосування деяких аспектів психології управління персоналом на підприємствах залізничного транспорту; Карамушка Л.М. дослідила психічне здоров'я особистості під час війни; Пшик-Ковальська О. О., Ковальський О. І., Череп О., Калюжна Ю., Михайліченко Л. проаналізували особливості управління персоналом в умовах воєнного стану; Сновидович І. дослідив інноваційні рішення в системі управління персоналом у час війни.

Метою статті є дослідження соціально-психологічних аспектів управління кар'єр-

ними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни. Для досягнення мети визначено наступні завдання: провести самооцінку емоційно-психологічного стану українців у 2023 р.; проаналізувати психологічні стратегії управління кар'єрою персоналу та його мотивацією в умовах війни; охарактеризувати функції стимулювання трудової поведінки і мотивації персоналу в умовах війни. При проведенні дослідження були використані загальнонаукові й спеціальні методи дослідження, зокрема аналіз і синтез, порівняння, узагальнення, системно-структурний аналіз.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням здобутих наукових результатів. Соціально-психологічні аспекти управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни мають важливий вплив на формування колективної свідомості, внутрішні міжособисті зв'язки в колективі та ставлення співробітників до своєї роботи. Психологічний стан працівників може суттєво впливати на ефективність та продуктивність роботи. Використання методів управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією, спрямованих на аспекти соціальної та психологічної взаємодії, сприяє розвитку відповідальності працівників, забезпечує стабільність та сприяє якісному розвитку підприємства в умовах війни.

Під "соціально-психологічними аспектами управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією" ми розуміємо комплекс підходів та інструментів, які впливають на міжособисті відносини та соціальні процеси в організації в умовах війни [1; 2], які у свою чергу сприяють побудові позитивних відносин у колективі, сатисфакції соціальних і духовних потреб співробітників і підвищенню їхньої активності та ініціативи.

Особливу роль у соціально-психологічних аспектах управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни відіграють методи переконання. Психологічний клімат в колективі формується відповідно до принципів соціальної та психологічної взаємодії, тому важливо дотримуватися цих принципів для формування та розвитку здорових трудових спільнот. Недостатнє врахування соціальних та психологічних аспектів управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни може призвести до негативних відносин та зниження продуктивності праці [1]. Роль соціально-психологічних методів в управлінні кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією постійно зростає в умовах війни, ринкової конкуренції та зростання інтелектуалізації праці. Для того, щоб ефективно застосовувати ці методи, необхідно мати творчий підхід та розуміння психологічних особливостей людей [3].

Ефективне впровадження соціально-психологічних методів управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни вимагає від керівників знання психологічних характеристик свого персоналу та їх міжособистих відносин у колективі. В період війни психоемоційний стан працівників може значно піддаватися дестабілізації через надмірний стрес та тривогу, які викликані загрозою життю для них та їхніх родин. З-за таких кондицій менеджери в сфері управління персоналом стикаються зі специфічними викликами, пов'язаними з соціально-психологічними станами працівників, які є характерними для умов військових дій. Наприклад, психологічний стрес та тривога можуть суттєво впливати на продуктивність працівників, у зв'язку з чим можуть виникати проблеми з концентрацією, виконанням їхніх обов'язків, що в результаті може призвести до низького рівня якості виконаної роботи [4].

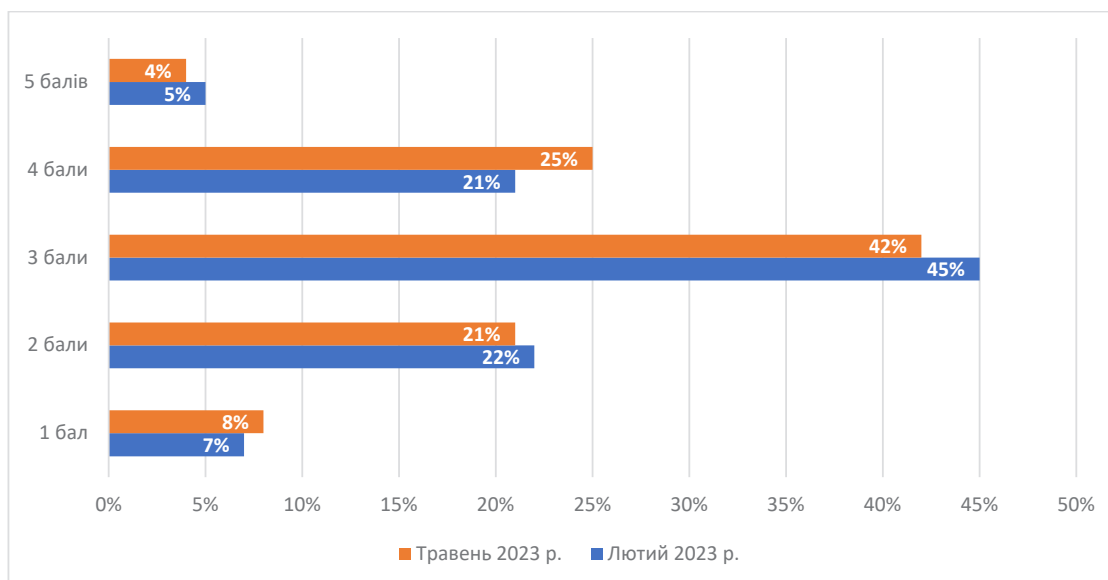
Соціологічне дослідження "Емоційно-психологічний стан українців" було проведено в онлайн-форматі за допомогою структурованої інтерактивної анкети, посилення на яку були розіслані потенційним респондентам з бази даних. У рамках дослідження було опитано 1200 респондентів віком від 18 років із різних регіонів України (за винятком тимчасово непідконтрольних територій частини Донецької та Луганської областей, а також окупованої АР Крим). Вибірка для опитування була складена у пропорційно-стратифікованому порядку за регіонами. За даними статистичних розрахунків, похибка в опитуванні з ймовірністю 0,95 не перевищує 2,89%.

Згідно із результатами соціологічного опитування, яке проведено компанією "Нью Імідж Маркетинг Груп" за дорученням Українського інституту майбутнього, відзначається, що практично половина українського населення (42%) оцінює свій емоційно-психологічний стан на 3 бали зі 5 можливих. У той же час 8% респондентів оцінили свій стан на 1 бал, 21% на 2 бали, 24% на 4 бали, а лише 4% надали оцінку в 5 балів. Варто відзначити, що за травень 29% опитаних відзначили, що їхній психоемоційний стан трохи погіршився, у 10% суттєво погіршили стан, 45% стверджують, що не відчули змін, 2% відчули покращення, і 14% відзначили незначне покращення (див. рис. 1).

Порівнюючи ці дані з результатами опитування в лютому поточного року, можна відзначити, що кількість тих, хто відзначав лише незначне погіршення стану, становила 11%, а суттєве погіршення становило 2%. З цими новими даними можна зробити висновок про певне погіршення емоційно-психологічного стану українського населення за останні місяці.

Щодо фізичного стану опитаних, 3% респондентів оцінили свій стан на 1 бал, 12% на 2 бали, 46% на 3 бали, 33% на 4 бали, і 6% надали собі максимальну оцінку в 5 балів. Протягом травня 2023 р. 2% опитаних зазнали значного покращення фізичного стану, 14% відзначили незначне покращення, 52% стверджують, що не відчули змін, 26% відчули невелике погіршення, і 6% стверджують, що стан значно погіршився (див. рис. 2).

Варто відзначити, що порівнюючи з попередніми даними з лютого 2023 року, можна від-

Рис. 1. Самооцінка емоційно-психологічного стану за лютий (1200 респондентів) та травень (1205 респондентів) 2023 р., %

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [5].

значити, що кількість тих, хто відзначав лише незначне погіршення фізичного стану, становила 14%, а суттєве погіршення становило 2%, тоді як нові дані свідчать про певне погіршення фізичного стану українців за травень 2023 р.

Під час проведення дослідження було виявлено три емоційні стани, які найкраще відображають настрій респондентів протягом останнього місяця: "тривога" (52%), "очікування покращень" (48%) і "надія" (44%). Крім того, 58% учасників дослідження відзначили, що, розглядаючи своє майбутнє, вони "очікують покращень", 59% висловили "надію", 40% відчули тривогу. Найменше відзначали такі емоції як: "апатія" (7%), роздратування (6%), гнів (3%) та агресію (2%). Порівняння емоцій, які найкраще описують настрій протягом травня 2023 р. та настроїв щодо майбутнього свідчить про більш позитивні настрої стосовно майбутнього серед учасників опитування [5].

Порушення психологічного стану працівників може призвести до негативних наслідків для організації, такі як збільшення відсутності на роботі, що у свою чергу може вплинути на продуктивність і доходи підприємства. Співробітники, які переживають психологічні труднощі, можуть стати більш відчуженими, що може призвести до погіршення взаємовідносин між ними та збільшення конфліктів на робочому місці.

Психологічний стрес може негативно позначитися на здоров'ї працівників і призвів до збільшення захворюваності, що в свою чергу може призвести до зниження продуктивності та збільшення кількості відсутностей

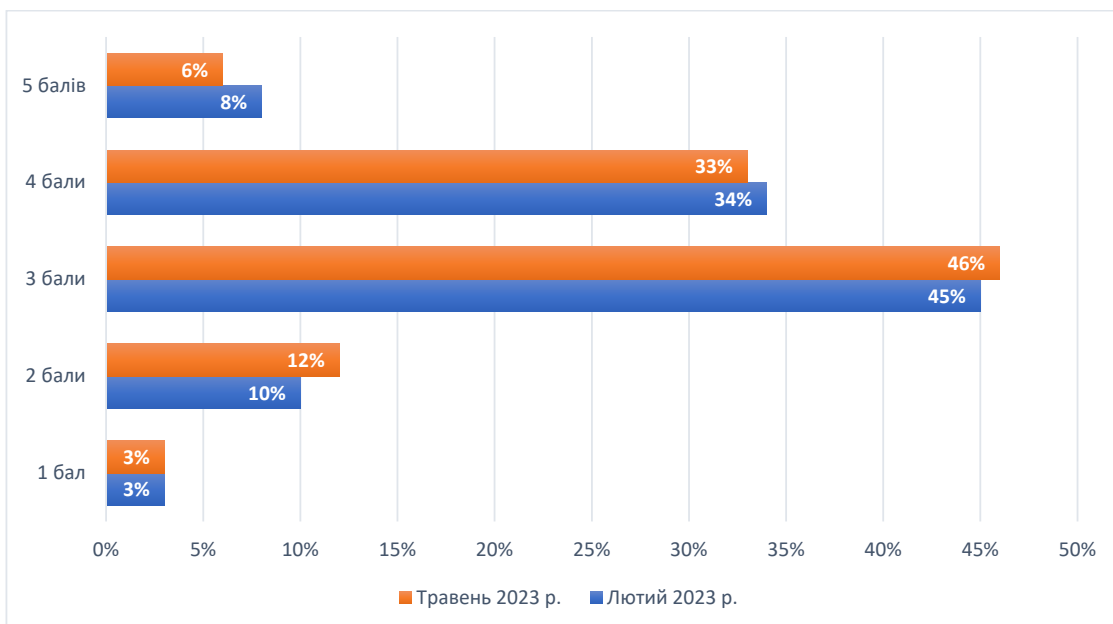
працівника на роботі. В умовах невизначеності спостерігається втрата мотивації та робочого задоволення, що може призвести до зниження виробництва та втрати робочої сили.

Погіршення психологічного стану працівників може призвести до зниження рівня концентрації та уваги, що збільшує ризик нещасних випадків на робочому місці. З-за таких обставин, працівники можуть потребувати допомоги психолога або психіатра для подолання стресу та тривоги, пов'язаних з війною, а менеджери повинні забезпечити доступ працівників до психологічної допомоги в таких ситуаціях.

У регіонах ведення активних бойових дій та особливо небезпечних територіях, де існує загроза терористичних атак або воєнних дій, безпека на робочому місці стає особливо актуальною. У цих умовах на менеджерів і керівників покладається завдання забезпечити безпеку своїх працівників, забезпечуючи відповідні заходи та захист для зменшення ризиків травм та збереження життя [4; 6].

Проте, для успішного управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни менеджер повинен мати поглиблене розуміння основних деталей психологічних аспектів поведінки, активності та взаємовідносин підлеглих. Важливо мати хоча б загальне уявлення про їхні прагнення та інтереси, а також уміти впливати на сферу мотивації особистості та передбачати результати їхньої роботи [7; 8].

Всі вище зазначені аспекти мають негативний вплив на соціально-психологічний

Рис. 2. Самооцінка фізичного стану за лютий (1200 респондентів) та травень (1205 респондентів) 2023 р., %

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [5].

клімат в колективі, організації чи підприємстві, що у свою чергу спонукає до використання конкретних методів оцінки і впливу. Основні психологічні стратегії та методи управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни представлені в таблиці 1.

У сучасних умовах, коли наша держава бореться за свої права і свободу в умовах війни з агресором, усі наведені фактори мають місце на підприємствах та організаціях різних сфер і власності. Важливо враховувати, що ефективність роботи працівників в значній мірі залежить від різноманітних факторів, включаючи соціальні та психологічні аспекти, де здатність враховувати ці фактори та активно впливати на них спрямовано допомагає керівникам створити команду зі стійким емоційно-психологічним станом [4; 13].

До одного із інструментів мотивації персоналу в умовах війни належить стимулювання, де у свою чергу, розвиток потреб та стимулів сприяє формуванню більш ефективних моделей мотивації і виникненню нових мотивів. В таблиці 2 відображено ряд функцій, які виконує стимулювання в умовах війни для забезпечення управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією.

Дані функції стимулювання трудової поведінки та мотивації персоналу в умовах війни

є досить різноманітними і здійснюють вплив на загальну продуктивність праці та соціальну і психологічну адаптацію особистості в колективі та суспільстві в цілому. Отже, розглянуті функції стимулювання взаємодіють комплексно, здійснюючи вплив на трудову поведінку та мотивацію персоналу в умовах війни [9; 10, с. 25].

Систематичне проведення анкетування за допомогою простих та безкоштовних програм сприятиме моніторингу безпеки та потреби працівників в допомозі, включаючи можливу психологічну консультацію. Несподівані та нерегулярні заохочення надихають до більше стимулюють, аніж очікувані та передбачувані.

З-за сучасних умов, використання нефінансових методів мотивації виявляється надзвичайно ефективним: продовжуйте використовувати елементи фірмового стилю та корпоративної культури, які сприяють збереженню єдності в колективі; організуйте туристичні поїздки для найкращих працівників та відділів, якщо це безпечно з точки зору ситуації безпеки в країні; вручайте почесні нагороди найкращим співробітникам під час проведення спільних подій в колективі.

Мотивація, також, може допомогти зберегти натхнення, для цього необхідно ввести на робочому місці (чи в колективі) "дошки бажань" для додавання картинок того, що працівники бажають мати чи досягти після завер-

Таблиця 1

Методи управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни

Основні методи	Опис
Комунікація та інформування	Забезпечення чіткої та правдивої інформації працівникам про ситуацію війни, її наслідки та дії, які планується здійснити. Працівники повинні мати змогу отримати необхідну інформацію для зниження невизначеності та посилення почуття контролю
Емоційна підтримка	Створення сприятливого психологічного середовища для працівників, включаючи підтримку їхніх емоційних потреб. Це може включати проведення бесід, групових діалогів, допомогу у вирішенні особистих проблем та професійних труднощів.
Мотивація	Забезпечення працівників відчуттям значущості та цінності їхньої роботи, підтримка мотивації до продовження праці навіть у важких умовах війни. Це може бути досягнуто за допомогою пошани, визнання зусиль, надання можливостей для професійного зростання та навчання. Також, варто відзначити, що основними мотивуючими чинниками для працівників стають не економічні результати діяльності, а відчуття особистого вкладу в конкурентоспроможність підприємства, у перемогу України тощо, відповідно однією з основних компетенцій менеджерів стає «вміння надихати».
Розподіл ресурсів	Ефективне розподілення ресурсів та завдань серед працівників з урахуванням їхніх здібностей та можливостей. Це допоможе забезпечити справедливість та уникнути перевантаження або перенавантаження окремих працівників.
Сприяння формуванню кар'єрних стратегій окремого співробітника	Можливість особистісного розвитку за рахунок організації, у результаті чого у працівника не виникає бажання змінювати місце роботи, а навпаки є стимул посилювати конкурентні позиції підприємства.
Збільшення ролі соціального заохочення і соціального захисту для працівників	Надання можливості працювати віддалено, допомога підприємства у пошуку житла при переїзді у відносно безпечні регіони тощо.
Психологічна підтримка працівників	Турбота про ментальне здоров'я працівників в умовах війни за рахунок організації.

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [4; 7].

Таблиця 2

Функції стимулювання трудової поведінки і мотивації персоналу в умовах війни

Функція	Спонукальні чинники та мотиви
Економічна ефективність	Активне використання стимулів підвищує загальну продуктивність праці.
Соціальна підтримка	Доходи співробітника забезпечують економічні та соціальні блага та дозволяють йому відігравати важливу роль у соціальній структурі колективу та суспільства вцілому.
Соціально-психологічний вплив	Спонукування впливає на формування внутрішнього світу працівника, його потреб, цінностей, орієнтацій та мотивації в трудовій поведінці та ставленні до праці і кар'єри.
Морально-виховний вплив	Спонукальні заходи спрямовані на розвиток моральних якостей персоналу та збереження високого морально-психологічного клімату в колективі.

Примітки: сформовано автором на основі джерела: [9; 10].

шення війни є досить ефективним методом. Психологи визнають цей метод візуалізації одним з найбільш дієвих в психології, оскільки він може надихнути та послужити прикладом для досягнення успіху особистостями, які вже досягли багато в своєму житті, а також може послугувати як мотиватор професійного зростання персоналу у плануванні своєї подальшої кар'єрними стратегіями [7; 11, 12].

Таким чином, можемо відзначити, що ключовою силою впливу на персонал є стимули, а головною метою мотивації є сатисфакція потреб як персоналу, так і організації паралельно. Варто зауважити, що стимулювання виступає як ефективний інструмент та важливий фактор впливу на персонал із зовнішнього боку в процесі управління кар'єрними стратегіями персоналу та розвитку його мотивації в умовах війни, де остання стимулює до самореалізації персоналу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. На основі аналізу психологічних аспектів управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією в умовах війни визначено ряд ключових факторів, які здійснюють вплив на мотивацію та продуктивність працівників в умовах війни. Зокрема, економічні стимули, соціальні пільги та соціально-психологічний вплив відіграють важливу роль у формуванні мотивації персоналу. Варто відзначити, що морально-виховний вплив та підтримка колективу сприяють створенню позитивного морально-психологічного клімату, що є важливим для підтримки працівників в умовах війни. Отже, дослідження вказує на необхідність адаптації управлінських практик до умов війни з метою забезпечення ефективного управління кар'єрними стратегіями персоналу та його мотивацією.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені автором та запропоновані в статті, можуть бути використані для вдосконалення управлінських практик в організаціях та підприємствах, які функціонують в умовах війни; підвищення продуктивності праці та забезпечення стабільності виробни-

чих процесів у важких умовах війни; створення позитивного морально-психологічного клімату в колективі; розробки конкретних програм та заходів для підтримки працівників під час війни, включаючи програми соціальної підтримки, стимулювання та розвитку персоналу. Отже, проведене дослідження має конкретне практичне застосування в умовах війни, допомагаючи підприємствам та організаціям забезпечити стабільність, продуктивність та добробут свого персоналу.

Подальші дослідження можуть бути спрямовані на: дослідження різних підходів до мотивації та психологічної підтримки персоналу під час війни; аналізі стратегій управління ризиками та забезпечення безпеки працівників на робочих місцях в умовах війни; вивчення позитивних прикладів та кращих практик управління персоналом в умовах війни в різних галузях та країнах; дослідження психологічних методів та інструментів, які допомагають працівникам подолати стрес та тривогу в умовах війни; дослідження можливостей застосування інноваційних технологій та підходів, щоб покращити управління кар'єрою персоналу та його мотивацією в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Харченко Г.А., Боровий Ю.М. Особливості соціально-психологічних методів в управлінні підприємством. *Вісник НТУ «ХПІ». Серія «Актуальні проблеми управління та фінансово-господарської діяльності підприємства»*. 2013. № 53(1026). С. 178–181.
2. Яковенко В.Г., Куделя В.І., Челядінова Н.Г. Застосування деяких аспектів психології управління персоналом на підприємствах залізничного транспорту. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2022. № 80. С. 247–255.
3. Карамушка Л.М. Психічне здоров'я особистості під час війни: як його зберегти та підтримати: методичні рекомендації. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2022. 52 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730974/> (дата звернення: 19.10.2023).
4. Куделя В.І., Яковенко В.Г. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2023. № 81–82. С. 290–297.

5. Український інститут майбутнього. Як змінився психоемоційний стан українців: звіт за результатами онлайн-дослідження. 2023. URL: <https://news.uifuture.org/uak-zminivsu-psikhoemocijnyu-stan-ukra/> (дата звернення: 19.10.2023).
6. Пшик-Ковальська О.О., Ковальський О.І. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану. *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення та проблеми розвитку*. 2022. Вип. 4. № 2. С. 88–93. URL: <https://doi.org/10.23939/smeu2022.02.088> (дата звернення: 19.10.2023).
7. Остряніна С.В. Соціально-психологічні особливості забезпечення управління організацій в контексті моделей мотивації персоналу в умовах війни. *Ефективна економіка*. 2022. № 8. DOI: 10.32702/2307-2105.2022.8.18 (дата звернення: 19.10.2023).
8. Череп О., Калюжна Ю., Михайліченко Л. Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні. *Економіка та суспільство*. 2023. Вип. 48. URL: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-24> (дата звернення: 19.10.2023).
9. Ostryanina S. Enterprise social development: concept elements, system of affecting factors and strategy designing. *Modern Science – Moderní věda*. Praha. Česká republika, Nemoros. 2017. № 5. P. 23–28.
10. Гайдученко С.О. Тексти лекцій з навчальної дисципліни «Мотивація персоналу». Харків : ХНУМГ ім. О.М. Бекетова, 2013. 111 с.
11. Сновидович І. Інноваційні рішення в системі управління персоналом у час війни. *Збірник тез доповідей – Міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток соціально-економічних систем в геоекономічному просторі»*. 2022. С. 149–151.
12. Kononenko, O., Ivanchenko, A., Gaivoronska, T., Khitrova, T., Semenko, S., Kuzmin, V. (2024). Psychological and Social-Communication Aspects of HR Management Career in Wartime, Including Stress, Motivation, Will and Efficiency of Working Conditions. *Revista de Cercetare si Interventie Sociala*, 84, 206–223, <https://doi.org/10.33788/rcis.84.14>
13. Kuzmin V. Sociological and psychological-pedagogical technologies of career counselor activities in modern conditions. Psychological patterns of social processes and personality development in modern society : Scientific monograph. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2023. P. 228–254.

РОЗВИТОК ЕМОЦІЙНОЇ СТІЙКОСТІ ОФІЦЕРСЬКОГО СКЛАДУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ГВАРДІЇ УКРАЇНИ У ПРОЦЕСІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ

DEVELOPMENT OF EMOTIONAL STABILITY OF THE OFFICERS OF THE NATIONAL GUARD OF UKRAINE IN THE PROCESS OF PROFESSIONALIZATION

Стаття присвячена пошуку шляхів розвитку емоційної стійкості офіцерського складу Національної гвардії України. Актуалізовано проблему підвищення ефективності військово-професійної діяльності фахівців сил безпеки і оборони у процесі професіоналізації, зокрема, офіцерського складу НГУ. Визначено, що емоційна стійкість офіцерів НГУ є складною динамічною інтегральною властивістю та професійно значущою полісистемною якістю, яка характеризує адекватність емоційно-вольового реагування та забезпечує цілеспрямовану поведінку офіцера, його високоефективну професійну діяльність у складних і стресових умовах. Проаналізовано роль емоційної стійкості у професійній діяльності офіцерів НГУ. Виявлено, що високий рівень розвитку емоційної стійкості дозволяє підсилити ефективність службово-бойової діяльності офіцера, та сприяє його саморозвитку та самоактуалізації. Емоційна стійкість значною мірою визначає результат професійної діяльності офіцера НГУ, при цьому важливо враховувати інтегративний характер професії й поєднання у ній низки функцій, притаманних офіцеру, серед яких визначальними є організаційна й управлінська. Визначено, що ефективний розвиток емоційної стійкості офіцерів НГУ у процесі їх професіоналізації може забезпечити впровадження психотренінгових технологій, які включають психоeduкацію, групові дискусії, обговорення власного досвіду проявів емоційної стійкості у бойових умовах, дихальні техніки, відповідно підібрані вправи й психотехніки для розвитку емоційно-вольової саморегуляції, психологічної компетентності та особистісної зрілості офіцера. Таким чином, впровадження програми психотренінгу з метою розвитку емоційно-вольової саморегуляції й забезпечити важливим доповненням у процесі удосконалення їх професіоналізації й забезпечити умови для їх особистісного зростання.

Ключові слова: розвиток, емоційна стійкість, воля, саморегуляція, офіцери, воля, психологічний тренінг, саморозвиток, професіоналізація.

The article is devoted to finding ways to develop the emotional stability of the officers of the National Guard of Ukraine. The problem of increasing the effectiveness of the military and professional activity of security and defense forces specialists in the process of professionalization, in particular, of the NSU officers, has been updated. It was determined that the emotional stability of the officers of the NSU is a complex dynamic integral property and a professionally significant polysystemic quality that characterizes the adequacy of the emotional-volitional response and ensures the purposeful behavior of the officer, his highly effective professional activity in difficult and stressful conditions. The role of emotional stability in the professional activity of NSU officers is analyzed. It was found that a high level of development of emotional stability allows to strengthen the efficiency of an officer's service and combat activity, and contributes to his self-development and self-actualization. Emotional stability largely determines the result of the professional activity of an NSU officer, while it is important to take into account the integrative nature of the profession and the combination of a number of functions inherent in an officer, among which organizational and managerial ones are decisive. It was determined that the effective development of emotional stability of NSU officers in the process of their professionalization can ensure the introduction of psychotraining technologies, which include psychoeducation, group discussions, discussion of one's own experience of manifestations of emotional stability in combat conditions, breathing techniques, appropriately selected exercises and psychotechniques for the development of emotional and volitional self-regulation, psychological competence and personal maturity of the officer. Thus, the implementation of a psychotraining program aimed at developing the emotional stability of NSU officers should become an important addition in the process of improving their professionalization and provide conditions for their personal growth.

Key words: development, emotional stability, will, self-regulation, officers, will, psychological training, self-development, professionalization.

УДК 159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.33>

Лялюк Ю.Р.

аспірант 2-го року навчання
ОНП «Психологія та менеджмент
організації»
Львівський державний університет
внутрішніх справ

Вступ. Сьогодні в умовах військових реалій, повномасштабної російської агресії у нашій країні, актуалізується проблема пошуку шляхів підвищення ефективності військово-професійної діяльності фахівців сил безпеки та оборони у процесі професіоналізації, зокрема, офіцерського складу НГУ.

Проблема розвитку емоційної стійкості офіцера сил безпеки та оборони посідає вагомe місце у дослідженнях таких науковців як С. Деніжна, Л. Доценко, О. Колісниченко, Л. Коваль, А. Окаєвич, Є. Потапчук, М. Сова, О. Тимченко та ін. Більшість вчених розглядають емоційну стійкість як одну із ключових

складових успішного виконання офіцером службово-бойових завдань, яка забезпечує належний рівень реагування на вплив стресових ситуацій, психотравмуючих чинників в умовах бойових дій, вміння зберігати концентрацію й ухвалювати виважені та ефективні управлінські рішення.

Розробка сучасних підходів до розвитку емоційної стійкості, особливості застосування тренінгових технологій у процесі професіоналізації військовослужбовців знайшла своє висвітлення у численних наукових розвідках (О. Бандурка, І. Клименко, Л. Кириєнко, В. Лефтеров, Г. Литвинова, В. Клочков, О. Ко-

лісніченко В. Мороз, І. Пішко, Н. Лозінська). На сьогодні дослідниками (Т. Грицевич, О. Колісніченко, О. Кокун, Т. Мацевко, А. Неурова, А. Окаєвич, І. Приходько) напрацьовано ряд методичних рекомендацій для забезпечення розвитку мотиваційних ресурсів життєстійкості, психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій, які успішно застосовуються у практичній військовій діяльності офіцерів командного складу й органів морально-психологічного забезпечення та доводять свою ефективність.

Професійна діяльність офіцерів НГУ насичена стресами, непередбачуваними ситуаціями, які вимагають адекватної та відповідальної поведінки, швидкого та ефективного реагування. Варто зазначити, що виконання службово-бойових обов'язків офіцерського складу НГУ в умовах повномасштабної війни пов'язане із високими ризиками й небезпекою для здоров'я й життя, а також досить високими вимогами до сформованості компетентностей, особистих якостей та адаптаційного потенціалу.

У бойових умовах недостатній розвиток емоційної стійкості офіцерів може супроводжуватися значним психоемоційним напруженням й призвести до помилкових рішень, а в окремих випадках до паніки, неналежного виконання завдань. Це особливо стосується як офіцерів НГУ із не великим стажем роботи так і мобілізованих офіцерів, які маючи військово-професійну підготовку, тривалий час не здійснювали виконання професійно-військових обов'язків, а в умовах військового стану були призвані на службу. Тривале виконання службово-військових обов'язків у напруженому стані, стресові ситуації стають причиною дезадаптації, нервово-психічного перенапруження, психічного виснаження, внаслідок чого у офіцерів можуть розвиватися стійкі негативні психічні стани. Тому проблема розвитку емоційної стійкості офіцерського складу НГУ постає із особливою гостротою в умовах повномасштабної війни в Україні.

Аналіз наукових розвідок досліджуваної нами проблематики, наявний досвід військово-професійної діяльності, дає змогу констатувати актуальність проблеми розвитку емоційної стійкості офіцерів НГУ, а відтак, нагальну потребу пошуку шляхів підвищення її рівня у процесі професіоналізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Вирішення проблеми розвитку емоційної стійкості офіцерського складу НГУ потребує передусім уточнення дефініції «емоційна стійкість».

Поняття «емоційна стійкість» у сучасному науково-психологічному дискурсі розуміється як: властивість процесів збудження та гальмування нервової системи (Г. Айзенк); здатність

людини адекватно функціонувати й контролювати вираження емоцій з метою збереження власної спрямованості дій (Я. Рейковський); властивість, яка забезпечує гармонійну взаємодію психологічних механізмів в процесі напруженої діяльності із метою успішного досягнення мети (Г. Лапшинська); здатність особистості протистояти реальній небезпеці, проявляти психічну витривалість й стійкість, за допомогою вольових зусиль долати негативні почуття й психічні стани (Є. Потапчук); здатність зберігати високу функціональну активність в умовах стресогенних чинників, фрустрації внаслідок високого рівня розвиненості емоційно-вольової саморегуляції та пристосування до них (Г. Дзвоник); як інтегративне утворення особистості, що забезпечує здатність виконувати діяльність й протистояти деструктивним емоційним станам в складних умовах виконання професійних завдань (Неурова); як інтегративну полісистемну якість особистості, яка обумовлена змістом й взаємозв'язком складових частин, що системно забезпечує її продуктивність діяльності (М. Кудінова); як адаптивну здатність особистості, що забезпечує гнучке та адекватне пристосування у складних життєвих обставинах (Я. Амінева).

Вивчення проблеми емоційної стійкості відзначається багатоаспектністю підходів та різноманітністю поглядів в рамках цих підходів. Незважаючи на різноманіття наукових підходів до вивчення емоційної стійкості, спільним є розуміння цього явища більшістю вчених як результату емоційної саморегуляції діяльності та системної якості особистості, що формується протягом життя. Емоційна стійкість характеризується єдністю емоційних, інтелектуальних і вольових відносин, які особистість переживає в процесі своєї діяльності [2]. Вона виступає регулятором вибору індивідом способів, форм та стратегій діяльності в цілому; зменшує негативний вплив стресових факторів та сприяє готовності до ефективної діяльності в напружених екстремальних ситуаціях [3].

Теоретичний аналіз наукових підходів до проблеми розвитку емоційної стійкості та їх систематизація дозволили узагальнити, що ця дефініція найчастіше розглядається на перетині двох понять психології – «емоції» і «воля». У сучасних психологічних дослідженнях термін «воля» переважно трактується як здатність долати перешкоди, здійснюючи при цьому цілеспрямовані дії і вчинки; психічна саморегуляція особистості; свідома активність особистості, яка дозволяє їй керувати своєю поведінкою; прояв регуляції свідомості щодо використання можливостей людини при зустрічі із внутрішніми й зовнішніми труднощами [8].

Аналіз наукових розвідок проблеми розвитку емоційної стійкості дає підстави розгля-

дати її як динамічну інтегральну властивість та професійно значущу полісистемну якість особистості, яка характеризує адекватність емоційного-вольового реагування та забезпечує цілеспрямовану поведінку особистості, її високоефективну діяльність у складних і стресових умовах, а отже, сприяє успішному виконанню цієї діяльності або досягненню мети. Рівень розвитку ЕС значною мірою визначає результат професійної діяльності особисті, особливо коли йдеться про ризико-небезпечні професії.

Визначаючи емоційну стійкість офіцера як важливу професійну якість, яка забезпечує здатність зберігати у складних умовах стабільний психічний стан, сприятливий для успішної роботи, важливими для нас є погляди дослідників С. Деніжної та М. Сови, які виокремлюють основні особистісно-професійні якості військовослужбовців, що відображаються через: відсутність у психологічних реакцій, що знижують ефективність дій в екстремальних ситуаціях й породжують помилки, неточності та промахи; натренованість та досконалість у виконанні професійних дій в психологічно складних умовах; вміння зберігати професійну пильність, виявляти розумну настороженість й увагу до ризику, несподіванок, безпеки; невіддатливості психологічному тиску; вміння володіти собою у психологічно напружених, стресогенних, конфліктних, стресогенних обставинах [11]. Означені особистісно-професійні якості повною мірою притаманні професії військовослужбовця та офіцера зокрема.

При виокремленні вольових якостей, які є важливими у військово-професійній діяльності офіцера, важливо враховувати інтегративний характер професії й поєднання у ній низки функцій, притаманних офіцеру, серед яких визначальними є організаційна й управлінська. Високий рівень розвитку у офіцера вольових якостей та сформованості вмінь самоконтролю за проявами емоцій є основою емоційної стійкості як базового компонента професії офіцера.

Важливими для нашого дослідження є виділені В. Ягуповим основні показники професіоналізму офіцера, що дозволяють йому успішно діяти в екстремальних умовах, а саме: професійна компетентність як представника сил безпеки та оборони, що виявляється в уявленні про себе як військового професіонала; військово-професійна компетентність як представника конкретного роду військ, які також мають різний прояв емоційної стійкості в залежності від конкретного роду військ; особисті та військово-професійні якості та властивості офіцера, серед яких емоційна стійкість до екстремальних умов є провідним; чітке усвідомлення професійно важливих цілей службово-бойової діяльності як суб'єкта військово-

во-професійної діяльності; навички роботи із сучасними інформаційними технологіями, методи та засоби розв'язування проблеми у разі військових дій; низький рівень залежності в процесі реалізації професійних компетенцій від зовнішніх факторів, тобто професійної суб'єктності, що проявляється в самостійності у процесі реалізації професійних завдань; успішність, результативність та ефективність військово-професійної діяльності [12]. Актуалізація означених військово-професійних компетентностей, їх реалізація в екстремальних умовах діяльності сприяють розвитку емоційної стійкості офіцерів.

Таким чином, емоційну стійкість офіцера НГУ розглядаємо як складну динамічну інтегральну властивість й професійно значущу полісистемну якість, яка характеризує адекватність емоційного-вольового реагування та забезпечує цілеспрямовану поведінку офіцера, його високоефективну професійну діяльність у складних і стресових умовах, а отже, сприяє успішному виконанню цієї діяльності й досягненню поставленої мети. Високий рівень розвитку емоційної стійкості дозволяє підсилити ефективність службово-бойової діяльності офіцера, та сприяє його саморозвитку та самоактуалізації. Емоційна стійкість значною мірою визначає результат професійної діяльності офіцера НГУ загалом.

Розглядаючи емоційну стійкість офіцерів НГУ як динамічну інтегративну властивість та полісистемну якість особистості, варто зазначити, що емоційна стійкість характеризує й ступінь розвиненості емоційної сфери на рівні адекватності емоційного реагування в умовах професійної діяльності. Отже, емоційна стійкість забезпечує здатність офіцерів НГУ ефективно керувати власними емоціями та взаємодіяти із емоціями інших, приймати виважені управлінські рішення, вміння володіти собою у психологічно напружених, стресогенних, конфліктних обставинах, професійно виконувати завдання в умовах бойових дій. Це включає різні аспекти емоційного інтелекту, такі як саморегуляція, самосвідомість, соціальна усвідомленість, управління відносинами та вміння розв'язувати емоційні проблеми. Належний рівень розвитку емоційної стійкості забезпечує успішне виконання професійної діяльності та службово-бойових завдань в умовах впливу психотравмуючих факторів, зокрема. Спільною думкою дослідників є те, що емоційна стійкість піддається тренуванню, її можна розвинути та вдосконалити у процесі професіоналізації завдяки спеціально організованим психологічним корекційно-розвивальним впливам [1; 4; 5; 6; 11].

На сьогодні існує значна кількість різноманітних психологічних технологій, які дозволяють оптимізувати й удосконалити про-

фесійно-психологічну підготовку офіцерів Національної гвардії України, якісно підвищити рівень їх професіоналізму виконання службово-бойової діяльності

Досвід виконання службово-бойових завдань у екстремальних умовах показує, що емоційна стійкість офіцера це одна із обов'язкових складових його професійної майстерності. Тому дуже важливо, щоб офіцери НГУ змогли опанувати методи, які дозволяють розвинути емоційну стійкість, техніки емоційно-вольової саморегуляції психічного стану. Розвиток емоційної стійкості офіцерів у процесі їх професіоналізації є важливою складовою психологічної підготовки особового складу НГУ.

Серед різноманіття достатньо розроблених і широко використовуваних активних групових методів навчання, розвитку та корекції емоційної стійкості особливо продуктивними є тренінг, який став найбільш ефективною й популярною формою, технологією навчання і розвитку.

Дослідники аналізуючи шляхи розвитку емоційної стійкості, наголошують що спеціально організовані тренінги, сервісні проекти, програми професійного розвитку і навчання лідерству можуть значно підвищити емоційну стійкість, надаючи можливість розвинути навички й зміцнювати впевненість у своїй здатності долати труднощі [1; 4; 6; 12].

Термін «тренінг» у перекладі із англ. (training) вживається у різних значеннях, які загалом можна передати такими словами як підготовка та тренування [5]. Під тренінгом розуміють також навчання, випробування, виховання, дресирування, систему вправ тощо. У таких значеннях поняття тренінгу охоплює широкий спектр різноманітних засобів освоєння досвіду. Відповідно до широти застосування тренінгу, різні автори надають йому різні визначення. Погоджуємося із визначенням, яке акцентує увагу на використанні тренінгу не як методу навчання, а для позначення методів розвитку здібностей до навчання чи оволодіння будь-яким складним видом діяльності [5, с.34].

Різнорічність тренінгових підходів, які базуються на концептуальних положеннях й напрямках психології, серед яких психоаналіз, гуманістична психологія, біхевіоризм та інші, свідчить про поширеність та розгалуженість тренінгу, його практичність, універсальність та перспективність.

Аналіз наукових розвідок у яких розкриваються психотренінгові методи різної спрямованості дає можливість констатувати, що найбільш широко сьогодні вони використовуються в межах інтегративного підходу.

Застосування інтегративних психотехнологій передбачає використання комплексу пси-

хотехнік, прийомів і методів, які базуються на принципах цілісності й використовують ресурсний потенціал особистості із метою інтеграції [10]. Спільною рисою усіх методів є розуміння людини як єдиного цілого й прагнення подолати фрагментарність свідомих чи несвідомих компонентів. Особливістю інтегративних психотехнологій є їх універсальність, що дозволяє використовувати їх для самоусвідомлення, психокорекції, підвищення рівня адаптованості, психорегуляції, саморозвитку, самоактуалізації й трансформації особистості [6].

Серед інтегративних методів найбільш ефективними вважаються методи тілесної та релаксаційної терапії (А. Лоуен, С. Келеман, В. Райх, Т. Ханн та ін.), танцювально-рухової терапії (М. Вайтхаус, Г. Роф та ін.), релаксаційної психокорекції (Е. Джекобсон, І. Шульц та ін.), а також психокорекції на основі дихальних технік (С. Гроф, Дж. Ленард, Л. Орт та ін.). Незважаючи на практично незмінну логіку побудови групового процесу, спільною рисою всіх тренінгів є наявність ігрового компонента тою чи іншою мірою [5].

Практичними інструментами тренінгу розвитку емоційної стійкості офіцерів НГУ можуть стати: психодіагностика (спостереження, бесіда, тестування); розвиток професійної пам'яті, уваги та спостережливості; аутогенне тренування; удосконалення психофізичної підготовки до подолання перешкод; ідеомоторне тренування й тренування із використанням елементів несподіванки, дефіциту часу, шуму та вогневих ефектів; тренінгові вправи для підвищення ефективності прийняття управлінських рішень; дихальні техніки, самопереконання, регулювання настрою; ситуаційні психорегуляторні вправи.

Психотренінг із метою підвищення рівня розвитку емоційної стійкості офіцерів НГУ у процесі їх професіоналізації може включати такі активні соціально-психологічні тренінгові методи як психоедукацію, самодіагностику, групові дискусії, обговорення власного досвіду певних аспектів проявів емоційної стійкості у бойових умовах, відповідно підібрані вправи й психотехніки для розвитку емоційно-вольової саморегуляції, психологічної компетентності та особистісної зрілості офіцера.

Висновки. Емоційна стійкість офіцера НГУ є складною динамічною інтегральною властивістю й професійно значущою полісистемною якістю, яка характеризує адекватність емоційно-вольового реагування та забезпечує цілеспрямовану його поведінку, високо-ефективну професійну діяльність у складних і стресових умовах, а отже, сприяє успішному виконанню цієї діяльності й досягненню поставленої мети.

Високий рівень розвитку емоційної стійкості передбачає вміння протистояти силь-

ному збудженню й емоційному напруженню під впливом стресових чинників військової служби, зокрема стресових факторів бойової обстановки, здатність ефективно керувати власними емоціями та взаємодіяти із емоціями інших, приймати виважені управлінські рішення, вміння володіти собою у психологічно напружених, стресогенних, конфліктних обставинах, успішне виконання професійної діяльності та службово-бойових завдань в умовах впливу психотравмуючих факторів.

Ефективний розвиток емоційної стійкості офіцерів НГУ у процесі їх професіоналізації може забезпечити впровадження психотренінгових технологій, які включають психоедукацію, групові дискусії, обговорення власного досвіду проявів емоційної стійкості у бойових умовах, дихальні техніки, відповідно підібрані вправи й психотехніки для розвитку емоційно-вольової саморегуляції, психологічної компетентності та особистісної зрілості офіцера. Розробка та впровадження програми психотренінгу розвитку емоційної стійкості офіцерів НГУ має стати важливим доповненням в процесі удосконалення їх професіоналізації й забезпечувати умови для їх особистісного зростання.

Проведене нами дослідження не вирішує проблеми розвитку емоційної стійкості офіцерів повністю і подальші наші наукові пошуки плануємо спрямувати на розробку комплексної програми тренінгу розвитку емоційної стійкості офіцерського складу НГУ у процесі професіоналізації та її апробацію.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Балендр А., Комарницька О. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів сектору безпеки та оборони України в процесі професійної підготовки. *Освітологічний дискурс*. 2023. № 2(41). С. 127–138.
2. Забезпечення психологічної стійкості військовослужбовців в умовах бойових дій : методичний

посібник / О.М. Кокун та ін. Київ ; Одеса : Фенікс, 2022. 128 с.

3. Неурова А.Б. Сутність і структура емоційної стійкості фахівця з надзвичайних ситуацій. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2014. II(16), Issue: 33. P. 111–114.

4. Потапчук Є.М. Психологічна робота у Прикордонних військах України. *Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України* : підручник / за заг. ред. С.Д. Максименка, Б.М. Олексієнка. Хмельницький : НАПВУ, 2001. С. 124–173.

5. Професійний психологічний тренінг військовослужбовців Національної гвардії України : посібник / О.С. Колесніченко та ін. Харків : НАНГУ, 2018. 206 с.

6. Тренінгові технології в навчанні та вихованні військовослужбовців : навчально-методичний посібник / Т. Грицевич та ін. Львів : НАСВ, 2019. 405 с.

7. Трофаїла Н. Емоційна стійкість і запорука успішної професійної діяльності педагогів. *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2020. Вип. 27. Т. 5. С. 125–128.

8. Окаєвич А.В. Формування емоційно-вольової стійкості майбутніх офіцерів Збройних сил України як актуальна психолого-педагогічна проблема. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. № 71. Т. 2. С. 173–176.

9. Ягулов В. Військова психологія : підручник. Київ : Тандем, 2014. 656 с.

10. Ямницький В.М. Психологічні чинники розвитку життєтворчої активності особистості в дорослому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.0. Київ, 2005. 34 с.

11. Dienizhna S.O., Sova M.O. Psychological training of law enforcement officers for professional activity in extreme situations. *Problems of Modern Psychology: Collection of research papers of Kamianets-Podilskiy Ivan Ohienko National University*. Kamianets-Podilskiy : Aksioma, 2016. Issue 32. P. 99–111.

12. Zajac, L., Parker, H.A., & Hall, J. (2016). Volitional resilience training: A conceptual framework and practical application. *Journal of Positive Psychology*, 11(3), 280–291.

СЕКЦІЯ 8 СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ. ЮРИДИЧНА ПСИХОЛОГІЯ

АДАПТАЦІЙНІ ВИКЛИКИ ТА ЖИТТЄЗДАТНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У НОВИХ СОЦІАЛЬНО-КУЛЬТУРНИХ УМОВАХ

ADAPTIVE CHALLENGES AND RESILIENCE OF UKRAINIANS IN NEW SOCIO-CULTURAL CONDITIONS

Стаття представляє результати комплексного дослідження психологічних особливостей життєздатності та самовладання серед внутрішньо переміщених українців та українців за кордоном. У сучасних умовах, коли військовий конфлікт спричинив значні переміщення населення, питання адаптації та психологічного благополуччя цих груп є надзвичайно актуальним. Життєздатність розглядається як здатність особистості ефективно функціонувати в умовах стресу та невизначеності, зберігаючи при цьому психічне здоров'я. Самовладання, своєю чергою, включає здатність до самоконтролю та емоційної регуляції, що є важливими чинниками для подолання психологічних труднощів.

Метою дослідження є виявлення специфіки життєздатності та самовладання у внутрішньо переміщених українців та українців, які виїхали за кордон, а також аналіз впливу цих характеристик на їхню психологічну адаптацію. У дослідженні взяли участь 290 осіб, з яких 215 – внутрішньо переміщені українці, а 75 – українці за кордоном. Для оцінки життєздатності та самовладання використовувалися методики «Тест самовладання» та «Життєздатність». Математико-статистична обробка даних здійснювалася за допомогою кореляційного аналізу за методом Спірмена.

Результати показали, що внутрішньо переміщені особи мають вищий рівень життєздатності та самовладання порівняно з українцями за кордоном. Виявлено значущі позитивні кореляції між компонентами емоційного контролю та саморегуляції та загальним рівнем життєздатності. Ці чинники сприяють зниженню рівня стресу та покращенню адаптації, що підкреслює їх важливість у контексті психологічної підтримки даних груп. Особливо важливою виявилася роль соціальної підтримки, яка значно впливає на здатність до адаптації та саморегуляції.

Подальші дослідження мають бути спрямовані на вивчення специфічних механізмів адаптації, а також на розроблення програм психологічної підтримки для внутрішньо переміщених осіб та українців за кордоном. Також варто розглянути роль культурної адаптації та інтеграції у нові соціальні середовища, що може впливати на життєздатність та самовладання.

Ключові слова: війна, внутрішньо переміщені особи, українці за кордоном, життє-

здатність, самовладання, психологічна адаптація, соціальна підтримка, емоційний контроль, саморегуляція, культурна адаптація.

The article presents the results of a comprehensive study on the psychological characteristics of resilience and self-control among internally displaced Ukrainians and Ukrainians abroad. In the current context, where the war has caused significant population displacement, the issues of adaptation and psychological well-being of these groups are highly relevant. Resilience is considered the ability of individuals to effectively function under stress and uncertainty while maintaining mental health. Self-control, in turn, includes the capacity for self-regulation and emotional regulation, which are important factors in overcoming psychological difficulties.

The purpose of this study was to identify the specifics of resilience and self-control among internally displaced Ukrainians and those who have moved abroad, as well as to analyze the impact of these characteristics on their psychological adaptation. The study involved 290 participants, of which 215 were internally displaced Ukrainians, and 75 were Ukrainians abroad. The «Self-Control Test» and the «Resilience» scale were used to assess these traits. Mathematical and statistical data processing was carried out using correlation analysis based on Spearman's method.

The results showed that internally displaced individuals have a higher level of resilience and self-control compared to Ukrainians abroad. Significant positive correlations were found between components of emotional control and self-regulation and the overall level of resilience. These factors contribute to reducing stress levels and improving adaptation, underscoring their importance in the context of psychological support for these groups. The role of social support was particularly significant, as it greatly influences the ability to adapt and self-regulate.

Further research should focus on examining specific adaptation mechanisms and developing psychological support programs for internally displaced persons and Ukrainians abroad. Additionally, it is worth considering the role of cultural adaptation and integration into new social environments, which may affect resilience and self-control.

Key words: war, internally displaced persons, Ukrainians abroad, resilience, self-control, psychological adaptation, social support, emotional control, self-regulation, cultural adaptation.

УДК 159.922.8:316.7-058.22

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.34>

Дроздова Л.В.

доцентка кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківський національний університет внутрішніх справ

Постановка проблеми. Війна в Україні, що почалася у 2014 р., є результатом складних та багатогранних процесів, які охоплюють полі-

тичні, економічні, соціальні та культурні аспекти. Українці опинилися у нових соціально-культурних умовах через військові дії та були змушені

покинути свої домівки. Вимушене переміщення має серйозні наслідки для українського суспільства, що спричинило різке збільшення числа внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та українців, які виїхали за кордон. Психологічні наслідки таких змін є значними та включають зростання рівня стресу, тривожності, порушення соціальних зв'язків та адаптаційних труднощів. Одним із ключових аспектів адаптації до нових життєвих обставин є рівень життєздатності, що включає здатність індивіда справлятися з труднощами, стресовими ситуаціями та самовладання, яке характеризує контроль над емоціями та поведінкою. Попри значний обсяг досліджень, присвячених психічному здоров'ю та соціальній адаптації ВПО і мігрантів, існує недостатньо інформації про те, як ці дві групи порівнюються між собою за цими показниками.

Виникає необхідність у комплексному дослідженні, яке б вивчало особливості життєздатності та самовладання серед внутрішньо переміщених осіб та українців, які виїхали за кордон. Отримані результати можуть бути використані для розроблення ефективних програм підтримки та адаптації, спрямованих на поліпшення психологічного благополуччя цих груп населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукові праці, присвячені вивченню психологічних наслідків війни в Україні, охоплюють широкий спектр тем, включаючи психічне здоров'я, соціальну адаптацію та вплив на загальне благополуччя постраждалих [6]. Важливими аспектами є дослідження життєздатності та самовладання, які є ключовими для розуміння того, як люди адаптуються до нових умов життя в умовах війни та вимушеного переміщення [1]. Дослідження О. Коханової та А. Паренко показує, що життєздатність, яка включає здатність до адаптації та стійкості в умовах стресу, є критично важливою для психічного здоров'я ВПО. Дослідники зазначають, що високий рівень життєздатності сприяє кращій адаптації та зниженню рівня тривожності та депресії [3]. Самовладання, або здатність до контролю емоцій та поведінки, також виявляється важливим чинником у цьому контексті. Наприклад, дослідження, проведене українськими психологами, показує, що високе самовладання асоціюється з меншим рівнем посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та кращою здатністю до розв'язання проблем [4].

Важливу роль у дослідженнях відіграє соціальна підтримка. Зокрема, наукові джерела показують, що наявність підтримки з боку сім'ї, друзів та громади позитивно впливає на психічне здоров'я та адаптаційні можливості ВПО [7].

Нещодавні публікації також розглядають роль громадських організацій та волонтер-

ських рухів у підтримці ВПО. Зокрема, дослідження демонструють ефективність програм психологічної підтримки та реабілітації, організованих неурядовими організаціями [5]. Особлива увага в дослідженнях приділяється українцям, які виїхали за кордон. Дослідження вказують на специфічні виклики інтеркультурної адаптації, зокрема мовні бар'єри, культурні відмінності та труднощі з інтеграцією в нові суспільства. Однак дослідження також показують, що деякі українці демонструють високий рівень адаптивності, завдяки чому успішно інтегруються в нові громади [8]. Останні дослідження також зосереджуються на розробленні та оцінці ефективності різних психологічних інтервенцій, спрямованих на покращення психічного здоров'я і підвищення рівня життєздатності та самовладання. Зокрема, вивчаються програми, які використовують когнітивно-поведінкову терапію, тренінги зі стресостійкості та інші методи психологічної підтримки [2].

Наукові пошуки в даному аспекті надають цінну інформацію для розуміння психологічних наслідків війни та переміщення для українців. Вони також підкреслюють важливість підтримки та розвитку адаптивних навичок у цих групах населення, що може бути корисним для політики і програм, спрямованих на їх підтримку та реабілітацію.

Постановка мети та завдання. Мета дослідження – виявити особливості життєздатності та самовладання внутрішньо переміщених осіб та українців, які виїхали за кордон, та визначити взаємозв'язки між цими психологічними характеристиками в умовах змін життєвих обставин. Завдання дослідження: 1. Провести огляд наукової літератури з тематики життєздатності та самовладання, зосереджуючись на дослідженнях, що стосуються внутрішньо переміщених осіб та мігрантів. 2. Визначити взаємозв'язки між показниками життєздатності та самовладання у внутрішньо переміщених осіб та українців за кордоном.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженні взяли участь 290 респондентів, які були поділені на дві основні групи: внутрішньо переміщені особи та українці, які виїхали за кордон. Вибірка складалася з 215 внутрішньо переміщених осіб, що становить 74,1% від загальної кількості респондентів, та 75 українців, які перебувають за кордоном (25,9%). Для збору даних використовувалися дві методики: тест «Самовладання» та методика оцінки «Життєздатність». Тест «Самовладання» оцінює здатність індивідуума контролювати свої емоції, думки та поведінку в різних життєвих ситуаціях. Методика «Життєздатність» вимірює рівень стійкості та адаптаційних можливостей особистості, а також її здатність справлятися з життєвими труднощами та викликами. Ці

методики дали змогу дослідити особливості самовладання та життєздатності серед різних груп респондентів, зокрема внутрішньо переміщених осіб та українців за кордоном, а також оцінити їхній психологічний стан та адаптаційні стратегії в умовах змін.

Для аналізу даних у дослідженні було використано кореляційний аналіз за допомогою коефіцієнта кореляції Спірмена. Цей метод дає змогу визначити силу та напрям зв'язку між двома змінними, зокрема показниками самовладання і життєздатності, серед внутрішньо переміщених осіб та українців за кордоном. Кореляційний аналіз Спірмена є особливо корисним, коли змінні не підпорядковуються нормальному розподілу або вимірюються в порядкових шкалах. Це дало змогу виявити статистично значущі взаємозв'язки між різними аспектами самовладання та життєздатності в обох групах респондентів. Результати досліджень надано у табл. 1 та 2.

У дослідженні внутрішньо переміщених українців було виявлено кілька значущих кореляцій між показниками життєздатності та самовладання.

Виявлено значущий позитивний зв'язок між шкалою «Емоційний контроль та саморегуляція» та «Особистісним самовладанням» ($r = 0.198, p \leq 0.01$). Це свідчить про те, що внутрішньо переміщені особи, які краще контролюють свої емоції та здатні до саморегуляції, мають вищий рівень особистісного самовладання. Ці навички допомагають їм справлятися зі стресом та адаптуватися до нових життєвих умов.

Установлений значущий позитивний зв'язок між шкалою «Активність та ініціатива» та «Ситуаційним самовладанням» ($r = 0.235, p \leq 0.01$) свідчить про те, що внутрішньо переміщені особи, які проявляють активність та іні-

ціативу, краще справляються з новими ситуаціями, що виникають у процесі адаптації. Окрім того, сильна кореляція між «Ситуаційним самовладанням» та «Емоційним контролем та саморегуляцією» ($r = 0.289, p \leq 0.01$) підкреслює важливість емоційного контролю в процесі адаптації до нових умов життя.

Позитивний зв'язок між «Емоційним контролем та саморегуляцією» та «Екзистенційним самовладанням» ($r = 0.175, p \leq 0.01$) указує на те, що внутрішньо переміщені особи, які здатні контролювати свої емоції, мають глибше усвідомлення свого існування та життєвих цінностей. Це сприяє їхній стійкості до стресу та викликів, з якими вони стикаються в нових життєвих обставинах.

«Загальний рівень самовладання» продемонстрував значущий позитивний зв'язок з «Емоційним контролем та саморегуляцією» ($r = 0.291, p \leq 0.01$), що підкреслює важливість цих навичок для внутрішньо переміщених осіб. Високий рівень емоційного контролю та здатність до саморегуляції сприяють збереженню психологічного здоров'я та здатності до адаптації в складних умовах.

Отримані результати підкреслюють важливість розвитку навичок самовладання та емоційного контролю серед внутрішньо переміщених українців для збереження їхньої життєздатності та успішної адаптації до нових життєвих умов.

У дослідженні українців за кордоном було виявлено кілька значущих кореляцій між показниками життєздатності та самовладання.

За шкалою «Особистісне самовладання», хоча прямих значущих кореляцій не виявлено, важливо відзначити, що негативні значення для деяких показників, таких як «Самотивація та досягнення» (-0.018) та «Активність

Таблиця 1

Кореляційний аналіз показників життєздатності та самовладання у внутрішньо переміщених українців

	Особистісне самовладання	Ситуаційне самовладання	Екзистенційне самовладання	Загальний рівень самовладання
Самотивація та досягнення	0.015	0.152*	0.083	0.091
Активність та ініціатива	0.061	0.235*	0.104	0.151*
Емоційний контроль та саморегуляція	0.198*	0.289*	0.175*	0.291*
Позитивні установки та гнучкість	0.12	0.227*	0.090	0.172*
Самоповага	-0.013	0.172*	0.061	0.071
Соціальна компетентність та соціальна підтримка	0.092	0.215*	0.052	0.142*
Адаптивні стилі поведінки	-0.258*	0.102	0.107	0.071
Самоорганізація та планування майбутнього	0.029	0.156*	0.108	0.112

Примітки: * – $p \leq 0.01$; ** – $p \leq 0.001$ – міра достовірності відмінностей за критерієм Спірмена

Кореляційний аналіз показників життєздатності та самовладання в українців за кордоном

	Особистісне самовладання	Ситуаційне самовладання	Екзистенційне самовладання	Загальний рівень самовладання
Самомотивація та досягнення	-0.018	0.185*	0.283*	0.142
Активність та ініціатива	-0.021	0.172*	0.061	0.078
Емоційний контроль та саморегуляція	0.142	0.215*	0.375**	0.281*
Позитивні установки та гнучкість	-0.182	0.014	-0.027	-0.112
Самоповага	-0.036	0.184*	0.007	0.042
Соціальна компетентність та соціальна підтримка	-0.052	0.125	0.181*	0.083
Адаптивні стилі поведінки	-0.071	0.082	0.192*	0.064
Самоорганізація та планування майбутнього	-0.009	-0.110	0.031	-0.033

Примітки: * – $p \leq 0.01$; ** – $p \leq 0.001$ – міра достовірності відмінностей за критерієм Спірмена

та ініціатива» (-0.021), можуть свідчити про виклики, з якими стикаються українці за кордоном у плані особистісного самовладання. Це може бути пов'язано з труднощами адаптації до нових умов життя та культури.

Виявлено значущий позитивний зв'язок за шкалою «Самомотивація та досягнення» та «Ситуаційним самовладанням» ($r = 0.185$, $p \leq 0.01$). Це свідчить про те, що українці за кордоном, які мають високу самомотивацію та досягають своїх цілей, краще справляються з викликами, що виникають у нових життєвих обставинах. Окрім того, кореляція з «Емоційним контролем та саморегуляцією» ($r = 0.215$, $p \leq 0.01$) указує на те, що здатність до контролю емоцій є важливим аспектом успішної адаптації в нових умовах.

Значущі позитивні зв'язки виявлено між «Екзистенційним самовладанням» та кількома показниками, такими як «Самомотивація та досягнення» ($r = 0.283$, $p \leq 0.01$) та «Емоційний контроль та саморегуляція» ($r = 0.375$, $p \leq 0.001$). Ці кореляції підкреслюють важливість мотивації та здатності контролювати свої емоції для підтримання високого рівня екзистенційного самовладання. Це свідчить про те, що українці за кордоном, які здатні зберігати мотивацію та управляти своїми емоціями, можуть краще інтегруватися в нове суспільство та зберігати своє психічне здоров'я.

«Загальний рівень самовладання» показав значущий позитивний зв'язок із такими показниками, як «Емоційний контроль та саморегуляція» ($r = 0.281$, $p \leq 0.01$). Це свідчить про те, що здатність до контролю емоцій є ключовим чинником для підтримання загального рівня самовладання серед українців за кордоном. Також варто зазначити, що підтримка з боку

соціального оточення, як показано кореляцією із «Соціальною компетентністю та соціальною підтримкою» ($r = 0.181$, $p \leq 0.01$), може сприяти покращенню адаптації та загального самовладання.

Представлені результати підкреслюють важливість розвитку навичок самовладання, емоційного контролю та соціальної підтримки для українців за кордоном, що сприяє їх успішній інтеграції та збереженню психічного здоров'я.

Висновки з проведеного дослідження. Емпіричне дослідження показників життєздатності та самовладання у внутрішньо переміщених українців та українців за кордоном свідчить про різні виклики, з якими стикаються ці дві групи, а також про їхні унікальні адаптаційні стратегії.

Внутрішньо переміщені українці виявили високий рівень кореляції між емоційним контролем, саморегуляцією та загальним рівнем самовладання. Зокрема, значущі позитивні зв'язки були виявлені між ситуаційним самовладанням та показниками «Активність та ініціатива», «Емоційний контроль та саморегуляція», а також «Соціальна компетентність та соціальна підтримка». Ці результати підкреслюють важливість активної поведінки та емоційної стабільності в адаптації до нових умов. Внутрішньо переміщені особи, які демонструють високу активність, ініціативу та здатність до саморегуляції, більш успішно адаптуються до нових умов життя, зберігають психологічне здоров'я та життєздатність.

Для українців за кордоном важливим аспектом успішної адаптації також є емоційний контроль та саморегуляція. Вони мають значущий позитивний зв'язок з екзистенційним

самовладанням, що свідчить про те, що українці за кордоном, які здатні контролювати свої емоції, краще розуміють та приймають нову реальність. Окрім того, показник «Самотивація та досягнення» виявився важливим для збереження високого рівня життєздатності. Це означає, що збереження внутрішньої мотивації та прагнення досягати цілей є ключовими чинниками для успішної інтеграції в нове середовище.

Дослідження підкреслює важливість емоційного контролю, саморегуляції та соціальної підтримки для обох груп українців. Внутрішньо переміщені особи, які демонструють високу активність та ініціативу, а також отримують соціальну підтримку, здатні краще справлятися з викликами, з якими вони стикаються. З іншого боку, українці за кордоном, які зберігають високий рівень самотивації та здатності досягати цілей, а також уміють управляти своїми емоціями, мають кращі шанси на успішну адаптацію та інтеграцію. Ці чинниками є ключовими для збереження життєздатності та психічного здоров'я в обох групах.

Перспектива подальших досліджень у цій сфері може бути зосереджена на поглибленому вивченні відмінностей в адаптаційних стратегіях між внутрішньо переміщеними українцями та українцями за кордоном, а також визначати специфічні чинниками, які сприяють або перешкоджають успішній адаптації в кожній групі. Важливо також надалі дослідити, як культурні та соціальні умови нової країни впливають на адаптацію українців за кордоном, а також як вплив цих умов може відрізнитися для різних вікових груп, гендерів чи соціально-економічних статусів. Окреслені напрями можуть допомогти глибше зрозуміти процеси адаптації та інтеграції внутрішньо переміщених осіб і мігрантів, розробити ефективні програми

підтримки та допомоги, а також сприяти розвитку політики, яка враховує потреби цих груп.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Андрєєва О., Гакман А., Волосюк А., Кошура А. Психофізичний стан внутрішньо переміщених жінок зрілого віку. *Вісник Прикарпатського університету. Серія «Фізична культура»*. 2023. № 40. С. 3–8.
2. Дворник М. Промоція здорового способу життя особистості в умовах війни: концептуальні засади дослідження. *Проблеми політичної психології*. 2023. № 13. С. 57–64.
3. Коханова О.П., Паренко А.Ю. Вивчення життєздатності внутрішньо переміщених осіб. *Actual trends of modern scientific research. Abstracts of the 5th International scientific and practical conference*. MDPC Publishing. Munich, Germany. 2020. С. 336–341.
4. Розвиток психотерапевтичних технологій, реабілітація та консультування учасників операції Об'єднаних сил : звіт про дослідницький проєкт. Ч. 1: Розроблення методів психолого-медико-педагогічної діагностики симптомів посттравматичного стресового розладу постраждалих внутрішньо переміщених осіб з зони ООС / К. Островська та ін. *Konin Socio-Economic Studies/Konińskie Studia Społeczno-Ekonomiczne*. 2020. № 6(2). С. 83–147.
5. Петришин Л. Принципи соціальної відповідальності у волонтерській діяльності з внутрішньо переміщеними особами. *Гуманітарні студії: історія та педагогіка*. 2023. № 1. С. 92–102.
6. Психологічні наслідки війни: міждисциплінарний нарис про Харківщину та її мешканців : монографія / О.О. Євдокімова та ін. ; за заг. ред. В.В. Сокурена. Харків : Факт, 2024. 411 с.
7. Путінцев А.В., Пащенко Ю.Є. Адаптація внутрішньо переміщених осіб у регіонах України: сутність, поняття, підходи. *Економіка. Фінанси. Менеджмент: актуальні питання науки і практики*. 2018. № 9. С. 110–121.
8. Стебляк А.В., Хозлу І.К. Воєнні конфлікти як чинник хвилі міграції в сучасному світі. *Українська поліцейстика: теорія, законодавство, практика*. 2024. № 3–4. С. 44–48.

МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ ГЛИНОТЕРАПІЇ У СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ РЕАБІЛІТАЦІЇ ВІЙСЬКОВИХ

THE METHOD OF USING CLAY THERAPY IN SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF MILITARY

Статтю присвячено розгляду одного з інноваційних методів психологічної підтримки і реабілітації учасників бойових дій, військовослужбовців, які повернулись із полону та потребують соціально-психологічної реабілітації. Висвітлено метод глинотерапії як ефективної стратегії та втручання, які можуть допомогти учасникам збройних конфліктів подолати травматичний досвід і налагодити своє життя у цивільному суспільстві.

Визначено важливість вирішення проблем психічного здоров'я та сприяння соціальній реінтеграції для запобігання довгостроковим психологічним наслідкам.

Визначено, що глинотерапія сприяє інтеграції травматичних спогадів і емоцій, полегшуючи їх обробку. Створення фізичних форм із глини допомагає військовим візуалізувати і зрозуміти свої емоції та переживання, що сприяє їх зціленню.

Відображено наукові дослідження ефективності використання глинотерапії у соціально-психологічній реабілітації військовослужбовців та надання психічної підтримки їхнім сім'ям.

Наголошено, що глинотерапія є ефективним та екологічним методом у реабілітації військовослужбовців, які брали участь у збройних конфліктах.

Розглянуто досвід успішного впровадження методу глинотерапії у реабілітації військових. Запропоновано алгоритм проведення заняття з використанням глини для відновлення відчуття безпеки відновлення внутрішнього балансу та гармонізації емоційного стану учасників бойових дій.

Констатовано, що заняття з глиною сприяють розвитку навичок управління емоціями та реагування на стресові ситуації. Військові, працюючи з глиною, навчаються контролювати свої емоції та знаходити спокій у важких ситуаціях. Окрім того, групові методи глинотерапії сприяють покращенню соціальної взаємодії серед військових.

Це допомагає їм знаходити підтримку серед однодумців і відновлювати соціальні зв'язки. У цілому методи глинотерапії є ефективним інструментом для роботи з військовими, допомагаючи їм справлятися з психологічними травмами, знижувати рівень тривожності та депресії, а також покращувати здатність управляти своїми емоціями.

Ключові слова: глинотерапія, психологічна реабілітація, психічне здоров'я, військовослужбовці, військовий конфлікт, відновлення.

The article is devoted to consideration of one of the innovative methods of psychological support and rehabilitation of combatants, servicemen who have returned from captivity and need socio-psychological rehabilitation. The article highlights the method of clay therapy as an effective strategy and intervention that can help participants in armed conflicts overcome traumatic experiences and adjust their lives in civilian society.

The importance of solving mental health problems and promoting social reintegration to prevent long-term psychological consequences has been determined.

It has been determined that mud therapy promotes the integration of traumatic memories and emotions, facilitating their processing. Creating physical forms from clay helps soldiers visualize and understand their emotions and experiences, which helps them heal.

Scientific research on the effectiveness of clay therapy in the social and psychological rehabilitation of servicemen and providing mental support to their families is reflected.

It is emphasized that clay therapy is an effective and ecological method in the rehabilitation of servicemen who took part in armed conflicts.

The experience of successfully implementing the clay therapy method in military rehabilitation is considered. An algorithm for conducting classes using clay is proposed to restore a sense of security, restore internal balance, and harmonize the emotional state of combatants.

It has been established that classes with clay contribute to the development of skills in managing emotions and responding to stressful situations. Soldiers, working with clay, learn to control their emotions and find peace in difficult situations. In addition, group methods of clay therapy contribute to the improvement of social interaction among the military. This helps them find support among like-minded people and restore social ties.

In general, clay therapy methods are an effective tool for working with military personnel, helping them cope with psychological trauma, reduce anxiety and depression, and improve the ability to manage their emotions.

Key words: clay therapy, psychological rehabilitation, mental health, military personnel, military conflict, recovery.

УДК 159.9:057.36

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.35>

Друзь О.В.

д.мед.н.,
головний психіатр Міністерства оборони України,
полковник медичної служби,
начальник клініки психіатричної
(з палатами для наркологічних хворих)
Національний військово-медичний
клінічний центр «Головний військовий
клінічний госпіталь» Міністерства
оборони України

Черненко І.О.

к.мед.н.,
лікар клініки психіатричної
(з палатами для наркологічних хворих)
Національний військово-медичний
клінічний центр «Головний військовий
клінічний госпіталь» Міністерства
оборони України

Пергаменщик О.В.

заступник голови
Національна спілка художників України

Актуальність статті про соціально-психологічну реабілітацію учасників збройних конфліктів є надзвичайно високою, особливо в сучасному світі, де конфлікти та війни все ще поширені.

Військові дії – це жахлива реалістична та трагічна драма, яка незмінно розігрується в душі кожного, залишаючи політичні, економічні, соціальні й психологічні наслідки. Про справжні масштаби негативних наслідків війни в Україні сьогодні можна мати лише приблизне

уявлення. Абсолютно точно можна стверджувати одне – жодне з відомих природних лих і техногенних катастроф не зрівняється з війною за ступенем екстремальності та психологічними наслідками для всього населення країни.

Особливо гостро наслідки воєнних конфліктів постають для військовослужбовців, безпосередньо учасників бойових дій та їхніх сімей. Розуміння психологічного впливу війни і важливість забезпечення належної реабіліта-

ції та підтримки є вирішальними для допомоги цим особам у реінтеграції у суспільство та повноцінному житті.

Військові теоретики та психологи наголошують на необхідності пошуку сучасних, дієвих та ефективних методів психологічної реабілітації учасників бойових дій та адаптації їх до цивільного життя.

Учасники бойових дій можуть зіткнутися зі складнощами реінтеграції у цивільне життя після повернення із зони конфлікту. Це може включати порушення психічного стану та фізичного здоров'я. Психологічні наслідки, такі як психологічні травми, стрес, ПТСР, наслідки важкості у встановленні зв'язків із родиною та друзями, а також проблеми з пошуком роботи та адаптацією до мирного життя та іншими негативними наслідками. Тому важливою є підтримка від спеціалістів та рідних, щоб допомогти учасникам бойових дій успішно інтегруватися у суспільство.

Соціально-психологічна реабілітація учасників бойових дій допомагає їм упоратися з негативними наслідками війни. Цей процес спрямований на покращення психічного та соціального стану ветеранів, що допомагає їм інтегруватися у цивільне життя, побудувати стійкі відносини із сім'єю та спільнотою, а також знайти нову мету життя після війни.

Метою статті є дослідження ефективності методів глинотерапії для психологічної підтримки учасників військових дій.

Аналіз останніх досліджень та публікацій.

Дослідження поведінки людини в надзвичайних ситуаціях показують, що зазвичай людина в найбільш небезпечних ситуаціях природних лих, техногенних катастроф, війни та інших подій, як правило, діє згідно з інстинктом самозбереження: втікає, ховається, не діє тощо. Однак військовослужбовець у найнебезпечніші моменти бою змушений діяти всупереч інстинктам самозбереження, всупереч потребам власного організму, заради над особистісних цілей та інтересів. Військовослужбовець зобов'язаний продовжувати виконання бойового завдання, долаючи опір своєї природи та вроджених регуляторів активності, провокуючи собою конфліктну та агресивну поведінку, тривожні стани та симптоми депресії. Така поведінка у цивільному житті часто не вписується у уявлення суспільства.

У попередній статті нами було акцентовано увагу на тому, що травматичний досвід в армії, як фізичний, так і психологічний, призводить до нав'язливих спогадів і тривожних фізіологічних симптомів, які можуть перешкоджати розвитку інтегрованої післявоєнної ідентичності, особливо коли військовослужбовці переходять із бойових умов назад у громадянське життя.

Надмірний бойовий стрес може призводити до розвитку довготривалих психологічних розладів, таких як ПТСР, тривожні розлади, депресія, а також психосоматичних захворювань, проблем із серцево-судинною системою, порушення сну та хронічної втоми.

Соціально-бойовий стрес впливає на взаємини військових із сім'ями та близькими, призводячи до ізоляції, втрати соціальних зв'язків та підтримки, що ускладнює реінтеграцію військових у мирне життя. Травматичний досвід в армії може перешкоджати розвитку інтегрованої післявоєнної ідентичності через нав'язливі спогади і тривожні фізіологічні симптоми.

За даними досліджень Л.О. Прокоф'євої, «вплив бойового стресу надмірної сили може спричинити значні зміни на індивідуальному та груповому рівнях» [6].

Кіз (2005) у своїх дослідженнях довів, що симптоми депресії, тривоги та панічних атак мають негативну кореляцію із самопочуттям. За даними Олатунджі, Цислер і Толін (2007), серед психічних захворювань тривога пов'язана з низькими показниками якості життя, що відображається на рівні благополуччя. Тому зниження рівня тривоги є важливим аспектом для підтримки загального добробуту. Окрім того, Ді Фабіо та Кенні (2016) вказують на те, що розуміння себе може виступати як чинник, що сприяє добробуту та захисту від психологічних труднощів [11].

Саме тому в останні роки зросло зацікавлення тим, як арттерапія сприяє зниженню рівня тривожності та підтримці благополуччя людей, які пережили кризову ситуацію (Гантт і Тріпп, Кеті Малкюдді, О. Скар, О. Вознесенська, М. Сидоркіна, П. Горностай та ін.).

Літературні дані підтверджують, що арттерапія допомагає учасникам розвивати сильні боки самовираження, керувати тривогою та зберігати благополуччя (Мартін (2018), Вартіо-Раджалін (2021)).

За словами Суїні (2009), арттерапія надає клієнтам простір для зцілення, де вони можуть досліджувати почуття неприйнятності через глибоке споглядання, творення та рефлексію під керівництвом арттерапевтів. Арттерапевти створюють атмосферу без осуду, що спонукає клієнтів виражати себе, переконуючи, що немає правильного чи неправильного способу створення мистецтва в арттерапії. Невербальний аспект арттерапії сприяє вираженню почуттів і полегшує симптоми депресії, допомагаючи клієнтам зміцнити навички регуляції емоцій і підвищити ефективність когнітивно-поведінкових стратегій [8].

На думку Мартін (2018), у такому не осудливому середовищі арттерапія стимулює клієнтів до активного творчого вираження, що порівняно з розмовною терапією. Під час творчого процесу клієнти можуть звертатися до раніше невідомих або прихованих емоцій і думок, які перебували під поверхнею свідомості, і відчувати зміну в їх сприйнятті, називаючи та визнаючи ці почуття та думки. Іншими словами, арттерапія викликає пробудження думок і почуттів, що знаходилися за межами свідомого сприйняття [6].

Таким чином, через різноманітні методи мистецтва арттерапія допомагає клієнтам

розвивати здатність справлятися з проблемами, збільшувати самоефективність і гнучкість, а також розширювати свої можливості.

На відміну від інших звичайних художніх матеріалів, таких як кольорові олівці, акварельні фарби або акрил, глина має унікальну текстуру, яка походить із природи та дає змогу учасникам залучатися до невербальної терапевтичної бесіди через творче ліплення (Шолт і Гаврон, 2006; Нан і Хо, 2017).

У різних аспектах науковці вивчали використання глинотерапії у різних ситуаціях (М. Наумбург, Е. Крамер, П. Шелленбергер, І. Ропаська, Н. Калька, З. Ковальчук та ін.).

Узагальнюючи наукову думку вчених, можемо зазначити, що глина допомагає військовим висловити глибокі емоції та переживання, які важко передати словами. Це особливо важливо для тих, хто пережив травматичні події та має труднощі з вербалізацією своїх відчуттів. Глиноterapia сприяє інтеграції травматичних спогадів та емоцій, полегшуючи їх обробку та зцілення.

Дослідження Шолт і Гаврон (2006) указують на те, що робота з глиною надає клієнтам катартичний досвід завдяки її тактильним властивостям та плинності. Глина – матеріал, який дає змогу невербально спілкуватися через рухи тіла, пов'язані з дотиком рук і шкіри. Також дослідники відзначають, що клієнти можуть мати фізично-сенсорно-психічний досвід, торкаючись глини. Це тому, що глина допомагає пов'язувати когнітивні та емоційні здібності під час кожного дотику [10].

Ельбрехт (2012) запропонував зрозуміти зв'язок між руками та дотиком як вирішальний, оскільки він викликає тілесні відчуття, адже шкіра запам'ятовує оточення та всю людину. Дотик є основою розвитку людини, оскільки ми вчимося через відчуття шкіри шляхом дотику та контакту [9].

Бей і Кім (2018) у своїй роботі зазначають, що глина забезпечує сприйняття текстури і якості через тактильні маніпуляції, що стимулює тілесні відчуття та є носієм для самовираження ідей або почуттів через творчість, уяву та навички. Взаємодія з глиною дає змогу відчувати як зовнішні, так і внутрішні відчуття, викликані кінестетичними елементами фізичних дій та рухів [4].

У цьому контексті глина допомагає клієнтам зв'язатися зі своїм несвідомим, невербальним уявленням. Клієнти здатні зв'язуватися зі своєю психічною сферою, емоційним життям та основними об'єктивними відносинами через дотик і моделювання.

Постає питання щодо ефективності використання методів глинотерапії з ветеранами та учасниками бойових дій.

Експерт із фізіологічної, психологічної та соціальної реабілітації Н. Оболенська розглядає глинотерапію для реабілітації українських захисників як проектну методику, адже процес вимішування глини дає змогу поду-

мати, осмислити, вибрати, схвалити рішення, заспокоїтися. Н. Оболенська, зазначає: «За допомогою таких занять гончарством можна знати стрес, напругу та тривогу» [2].

М. Росова, українська психологія, ділячись досвідом роботи з військовими, методами глинотерапії, зазначає: «Коли я пропоную поліпити, вони часто одразу кажуть, що не вміють і не можуть, а коли погоджуються, стають немов діти. Погляд стає м'якшим, дихання спокійніше, з'являється гумор і посмішки. Дехто каже: «Я повернувся у мирне життя». Глина здатна змінити фокус уваги, знижуючи переживання військових, а ще розслаблює м'язи: у деяких поранених тремтять руки та уривчаста мова. Під час роботи з глиною рухи стають упевненішими, підвищується сенсорне сприйняття.

Таким чином, глиноterapia є ефективним методом роботи з кризами та пошуку шляхів їх подолання. Для успішного застосування глини в терапії необхідне повне розуміння особливостей цього методу та індивідуальних потреб клієнта.

Глина, так само як і інші пластичні матеріали, володіє значними можливостями для вираження сильних переживань, включаючи почуття гніву. Працюючи з глиною, важливими є фізична залученість та м'язова активність, що робить процес більш «енергоємним» і стимулює психофізіологічні процеси. Це може призводити до позитивного ефекту в арттерапії при психосоматичних порушеннях та соматовегетативних проявах невротичних станів [3].

У контексті арттерапії глина оцінюється як природний, неструктурований та пластичний тривимірний матеріал. Важливим є те, що робота з глиною передбачає безпосередню маніпуляцію руками без використання додаткових інструментів, вона потребує фізичних зусиль і витрати часу [1].

Глина вважається ідеальним матеріалом для вираження емоцій і переживань людини. Її пластичність дає змогу створювати засоби виразності, що допомагають установлювати зв'язок між відчуттями і почуттями. Здатність глини викликати сенсорні відчуття під час роботи з нею часто використовується для створення сполучного елемента між фізичними і емоційними аспектами людського досвіду.

Робота з глиною в контексті терапії несе в собі дуже цікаві аспекти, пов'язані з психологічними та навіть генетичними аспектами. Глина являє собою осадову породу, утворену з мінеральних часток, і це походження зв'язане з геологічними процесами [7].

У глинотерапії можуть використовуватися глини різних кольорів, кожен з яких має свої властивості та впливає на сприйняття матеріалу та сам процес роботи. У класичному варіанті терапії часто використовується коричнева глина, яка вважається відмінним інструментом для глибокої психологічної роботи. Коричнева

глина сприяє зануренню в глибини психіки та розвитку емоційної свідомості.

З іншого боку, глина білого і блакитного кольорів, згідно з Янкіною, може сприйматися менш серйозно і легше допомагати клієнтам подолати психологічні бар'єри та почати терапевтичний процес. Вони можуть бути використані для підтримки клієнтів у відчутті комфорту та звільнення від напруги, що дає їм змогу відкрити нові аспекти своєї психіки [2].

Таким чином, вибір кольору глини у глинотерапії може залежати від конкретних потреб і стану клієнта, а також від цілей та завдань сесії.

Робота з глиною в арттерапії має значну цінність, оскільки цей матеріал є природним і легко використовує метафори та архетипи. Д. Хенлі підкреслює, що використання метафоричного потенціалу глини сприяє значному прогресу в консультативній та психотерапевтичній роботі. Глина дає змогу клієнтам доторкатися до їхнього емоційного та соціального життя через створені вироби, що дають безпосередній доступ до несвідомого.

Основні переваги роботи з глиною включають:

1. Легкість використання: глина м'яка і податлива, що робить її доступною для всіх, навіть без спеціальних навиків. Проте процес вимагає терплячості та зосередженості з боку клієнта.

2. Вивільнення емоцій: глина дає змогу легко і без напруги виразити та формувати переживання, надаючи їм конкретну форму.

3. Психологічна користь: глинотерапія ефективна у роботі як із дітьми, так і з дорослими. Вона сприяє появі позитивних емоцій, компенсує дефіцит сенсорного досвіду, допомагає подолати апатію і безініціативність, зміцнює мотивацію та формує активну життєву позицію.

4. Сприяння самовираженню: глина допомагає зняти бар'єри стосовно страху самовираження, підсилює впевненість у власній успішності і сприяє формуванню позитивної «Я-концепції».

5. Комунікація та усвідомлення: глина виступає як ідеальний посередник у комунікації індивіда з його внутрішніми переживаннями та допомагає клієнтам усвідомити власні проблеми, розвиває навички управління часом і діями [5].

Таким чином, глина в арттерапії не лише сприяє вираженню емоцій та переживань, а й відіграє важливу роль у психологічній саморегуляції, розвитку та зміцненні психічного здоров'я клієнтів.

Психотерапевтичні властивості глини допомагають виразити свої емоційні стани, усвідомити відчуття та емоції, а також навчитися керувати ними. Ліплення сприяє регуляції емоцій і гармонізації внутрішнього та зовнішнього світу [2].

Розглянемо особливості використання глинотерапії з військовослужбовцями. Працюючи

з учасниками бойових дій у шпиталях та під час соціально-психологічної реабілітації військових, як один із видів терапії нами було вибрано роботу з глиною.

Першу сесію з клієнтом слід розпочинати не з роботи з глиною, особливо якщо це непідготовлений клієнт.

Глинотерапія визнається серйозним і глибоким методом психологічної роботи, який може вимагати певного часу для адаптації та підготовки з боку клієнтів. За словами М.Є. Янкіної, багато клієнтів спочатку не готові взаємодіяти з глиною, їм необхідно дозволити собі почуватися безпечно в терапевтичному просторі і відчувати довіру до психолога перед тим, як вони будуть готові для глибинної роботи із цим матеріалом [6].

Під час першої зустрічі слід звернути увагу на налагодження довірливих стосунків із клієнтом. Особливо це стосується клієнтів-військовослужбовців, це пов'язано з низьким рівнем довіри військових до фахівців, які не мають досвіду військової служби. Формування ефективної взаємодії та стійкої довіри може відбуватися до трьох-чотирьох сесій.

В окремих випадках, коли клієнти проявляють зацікавленість та відкритість, можна розпочинати використання глини вже на першій сесії, але тільки після підтвердження клієнтом готовності до цього.

Робота з глиною складається з кількох етапів, кожен з яких має своє значення і сприяє розвитку внутрішньої гармонії та самовираження. Як правило, ми проводимо кілька сесій, під час яких клієнти виконують серією логічно побудованих вправ, котрі допомагають клієнтам справлятися з кризами і тривожними станами.

Запропонуємо розгляд алгоритму проведення першого заняття з глиною.

1. На початку роботи з глиною ми даємо можливість клієнту познайомитися з матеріалом, при цьому важливо не примушувати клієнта поквартитися, а дати стільки часу, скільки йому потрібно.

Із психологічного погляду робота з глиною може викликати непрямі асоціації з несвідомими образами материнської утроби і м'якого тіла матері, що відомо з класичного психоаналізу. Це пов'язується з тим, що процес роботи з глиною може стимулювати певні сенсорні відчуття та асоціації, що виникають на рівні несвідомого.

На початку роботи ми пропонуємо клієнтам підготовлену глину, яку їм пропонується розірвати на невеликі шматочки. Це метафора стану клієнта, який переживає психологічну травму – відчуття «розбитості».

2. Наступним кроком є об'єднання всіх частин глини між собою. Для цього глину по одному шматочку з'єднують, змішуючи з водою, щоб досягти ідеальної консистенції та об'єднати всі частини у кулю. Вода символізує емоції, а глина – тілесність, що означає

злиття цих двох джерел клієнта, та зібрати частини свого «Я» у єдино. Після змішування глини з водою формується однорідна маса, що допомагає відчувати внутрішню рівновагу та спокій. Куля символізує початок творення.

3. Наступний етап – «формування образів». На цьому етапі ми пропонуємо клієнтам спонтанно створити різні форми та образи з глини. Це може бути свідоме чи несвідоме ліплення, що дає змогу виразити внутрішній світ через образи.

Окрім самої роботи з глиною, терапевтичним складником є обговорення результатів ліплення. Клієнту пропонується дати назву своєму «образу». Розповісти про відчуття, про що вони. Відбувається детальне обговорення і рефлексії, що сприяє глибшому розумінню власних переживань. На цьому етапі клієнт приймає рішення, що із цим «образом» хочеться зробити. Інколи клієнти хочуть розірвати, знищити, розчавити. Завданням психолога є запропонувати трансформувати цей образ.

4. Трансформація образу. Після обговорення можливе переосмислення, і ми пропонуємо клієнту змінити існуючу форму на ресурсну. Для цього ми знов змішуємо глину з водою та виліплюємо новий образ, сповнений ресурсом, що допомагає трансформувати негативні переживання. Образ може бути будь-яким, щось конкретне чи абстрактне.

Як і на попередньому етапі, ми даємо новому образу назву та проводимо обговорення та рефлексію. Що змінилось, яким чином, у чому є ресурс.

На цьому етапі, як правило, закінчується сесія та робиться «пауза» для осмислення трансформації та переходу до більш гармонійного стану.

Отже, робота з глиною в арттерапії має глибокі психологічні корені, що пояснюються як сенсорними відчуттями, так і несвідомими асоціаціями, що активізуються під час терапевтичного процесу.

Отже, соціально-психологічна реабілітація військових, які брали участь у збройних конфліктах або повернулися з полону, сьогодні потребує інноваційних методів, які на відмінну від класичних терапевтичних груп впливатимуть на особистість, зменшуючи ризики вторинної травматизації особистості.

Останні дослідження українських та зарубіжних науковців сходяться до можливостей використання арттерапевтичних методів, які відрізняються своєю екологічністю та високим рівнем впливу. Серед таких методів особливу увагу приділяють глинотерапії.

Представлені методи глинотерапії дають можливість учаснику бойових дій зменшити інтенсивність травматичного досвіду, набутого у збройному конфлікті, знизити рівень депресивних і симптомів через емоційне самовираження, рівень тривожності завдяки впливу глини на сенсорні системи, а також покращити здатність керувати власними емоціями, реагувати на стресові ситуації, відновити ресурси та гармонізувати стану особистості.

Дані техніки актуалізують творчий потенціал військовослужбовців, установлюють більш глибокий рапорт із психотерапевтом. Запропонований нами алгоритм проведення сесії з використанням глинотерапії довів свою високу ефективність та має великий метафоричний потенціал дії на військових, які повернулися з війни та проходять соціально-психологічну реабілітацію.

Проведення подальших досліджень з оцінкою ефективності глинотерапії в українському контексті дасть змогу виявити найбільш ефективні методи і підходи для психологічної підтримки учасників військових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Енциклопедичний словник з арттерапії / О.Л. Вознесенська та ін. ; за заг. наук. ред. О.Л. Вознесенської, О.М. Скар. Київ : ФОРМ НАЗАРЕНКО Т.В., 2017.
2. Гарковец О. Ресурсна арттерапія для себе та клієнтів. *Матеріали навчального онлайн-семінару*. Україна, 2023.
3. Деркач О. Педагогіка творчості : навчально-методичний посібник. Вінниця, 2009. С. 14–26.
4. Калька Н., Ковальчук З. Практикум з арттерапії : навчально-методичний посібник. Ч. 1. Львів : ЛьвДУВС, 2020. 232 с.
5. Клименко В.В. Механізми психомоторики людини. Київ : Шкільний світ, 1997. 192 с.
6. Простір арттерапії: мистецтво відновлення психічного здоров'я в часи війни : *матеріали ХХ міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції*, 31 березня – 2 квітня 2023 р. Київ, 2023. С. 19–22. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2023/03/arttherapy-zbrn-23.pdf>
7. Тараріна О.В. Глибинна арт-терапія: практики трансформацій. Київ : Астамір-В, 2017. 376 с.
8. Clark IA, Holmes EA, Woolrich MW, Mackay CE. Intrusive memories to traumatic footage: the neural basis of their encoding and involuntary recall. *Psychol Med*. 2016. Feb; 46(3) : 505–18. doi: 10.1017/S0033291715002007.
9. King J.L. (ed.), Art Therapy, Trauma, and Neurobiology: Theoretical and Practical Perspective. *Routledge*, New York, NY, 2016. P. 67–99.
10. Kjell L., Ziegler D. Theories of personality; 3rd ed. 2008. 607 p.
11. Weiten W., Lloyd M. Stress and its effects. *General Psychology*, 2002. Part 2. Book. 1. P. 501–542.

ВІД ОСОБИСТІСНОЇ ДО СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЗРІЛОСТІ ОСОБИ У КОНТЕКСТІ ВИКЛИКІВ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

FROM PERSONAL TO SOCIAL-PSYCHOLOGICAL MATURITY OF A PERSON IN THE CONTEXT OF THE CHALLENGES OF MODERN SOCIETY

Розглянуто соціально-психологічну зрілість як якісну характеристику особи, яка забезпечує процеси самореалізації, саморозвитку, гармонійних відносин між людиною та світом, поліпшення відносин на засадах просоціальних цінностей (взаємодопомоги, толерантності, солідарності, товарищескості, дружнього ставлення тощо). Попри значущість соціально-психологічної зрілості для особи її основні складники залишаються недостатньо дослідженими. Важливість осмислення складників цього інтегрального поняття у психології є очевидною з позицій стану війни в Україні, необхідності соціалізаційного зміцнення просоціальних аспектів налаштованості та поведінки людей. Показано, що розуміння соціально-психологічної зрілості у вітчизняній та закордонній психологічній науці багатогранне, диверсифіковане. Очевидними є відмінності у поглядах науковців на структуру соціально-психологічної зрілості, необхідність соціалізаційних завдань з її посилення, а також підміна поняття соціально-психологічної зрілості особистісною зрілістю. Соціально-психологічна зрілість особи та її формування у межах соціалізаційних суспільних інститутів є важливими та складними завданнями, реалізація яких є важливою для виконання соціальних, зокрема громадянських, ролей особи у час війни.

Узагальнено основні віхи формування поняття соціально-психологічної зрілості особи, а також проаналізовано інтерпретації цього терміна. Окреслено специфіку набуття соціально-психологічної зрілості в повсякденному житті через зміни її структурних компонентів. Окреслено основні проблеми в набутті та вияві соціально-психологічної зрілості особи в ситуації екстремальних соціальних викликів, які з'явилися перед особою у час війни, та перспектив їх подолання.

Ключові слова: соціально-психологічна зрілість, особа, особистісна (психологічна) зрілість, суспільство.

Social-psychological maturity is considered as a qualitative characteristic of a person, which ensures the processes of self-realization, self-development, harmonious relations between man and the world, improvement of relations on the basis of pro-social values (mutual aid, tolerance, solidarity, sociability, friendly attitude, etc.). Despite the significance of socio-psychological maturity for a person, its main components remain insufficiently researched. The importance of understanding the components of this integral concept in psychology is obvious from the standpoint of the state of war in Ukraine, the need for socialization to strengthen prosocial aspects of people's attitudes and behavior. It is shown that the understanding of socio-psychological maturity in domestic and foreign psychological science is multifaceted and diverse. Differences in the views of scientists on the structure of social-psychological maturity, the need for socialization tasks to strengthen it, and the replacement of the concept of social-psychological maturity with personal maturity are obvious. The socio-psychological maturity of a person and its formation within socializing social institutions is an important and complex task, the implementation of which is important for the fulfillment of social, in particular, civil roles of a person during wartime.

The main milestones of the formation of the concept of socio-psychological maturity of a person are summarized, as well as the interpretations of this term are analyzed. The specifics of «acquiring» socio-psychological maturity in everyday life due to changes in its structural components are outlined. The main problems in the acquisition and manifestation of socio-psychological maturity of a person in the situation of extreme social challenges that appeared before a person during the war and the prospects for overcoming them are outlined.

Key words: socio-psychological maturity, person, personal (psychological) maturity, society.

УДК 159.923:316.6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.36>

Ірза А.О.

аспірант III курсу філософського факультету
Львівський національний університет імені Івана Франка

Постановка проблеми. Українське суспільство перебуває у ситуації війни, екстремальності ситуацій власного життя безпечення. Ці виклики потребують залучення активних громадян, здатних приймати рішення й бути відповідальними за свою соціальну позицію у час війни, яка неминуче пов'язана з виборюванням вільного, демократичного розвитку Української держави загалом. Соціально-психологічна зрілість особи є важливою якісною характеристикою особи, необхідною для виживання у воєнний час, посилення альтруїстичних взаємостосунків між людьми, служіння просоціальним цілям (допомоги та активної участі у життєзабезпеченні та морально-психологічній підтримці людей та громад, сприяння психологічному добробуту найближчого соціального довкілля). Якість соціальної взаємодії залежить від

того, наскільки кожна особа набула соціальних компетентностей, які й визначають соціально-психологічну зрілість особи у воєнних реаліях української соціальної дійсності. Тож у річці розуміння психологічного світу сучасної людини та суспільства як взаємопов'язаних структур є актуальним обґрунтування поняття соціально-психологічної зрілості особи. Це поняття вперше з'явилося у дискурсі ще у 1970-х роках, згодом відбулося деяке розходження змістових частин інтегрального поняття на його «соціальний» та «психологічний» складники, а згодом викристалізувалося поняття «особистісна зрілість». В українській психологічній науці бракує теоретичного розроблення поняття соціально-психологічної зрілості, її емпіричних досліджень. Немає всеохопної теоретичної моделі, яка б задовольнила різноаспектне пояснення цього поняття.

Важливість осмислення інтегрального поняття соціально-психологічної зрілості особи є очевидним, зокрема з урахуванням сучасних змін соціального та індивідуально-психологічного життя людини, що дасть змогу краще зрозуміти соціалізаційні процеси, підвищити ефективність взаємодії між людьми, їхню соціальну активність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблема розуміння структурних компонентів соціально-психологічної зрілості особи була предметом вивчення вітчизняних та закордонних науковців останніх років. Дослідники соціально-психологічної зрілості особи зверталися до різних її аспектів. Так, науковці М. Хатібі, С. Разіє [17], О.М. Борисюк, А.М. Перун [1] здійснили дефініцію поняття соціально-психологічної зрілості особи. Були напрацьовані окремі емпіричні висновки стосовно соціально-психологічної зрілості особи (О. Лазорко [20], С. Стрельбицька, О. Муковіз [8], М. Райт, С. Стумм [26] О. Омельчук [5; 6]); окреслено вікові етапи набуття соціально-психологічної зрілості особою (Дж. Бхарті [12]). У працях розглядалися основні характеристики складників особистості: (О. Паламарчук, І. Габа [24], М.В. Савіна, М.О. Антонович, Д.І. Іващенко [7], І. Яворська-Ветрова [9], Н.С. Коструба, З.Б. Поліщук [3], Ф. Моралес-Вівес, Е. Кемпс, У. Лоренцо-Сева та А. Вігіл-Коле [22; 23]). Аналізувався вияв зрілості у соціальній поведінці (Р. Хоган, Б.В. Робертс [15], С. Доскач, Л. Костик [13], Г. Лі, К.Дж. Салліван та Дж.К. Барнс [21]). Зрілість розглядалася за критерієм статі (А. Арші, А. Сахай [10]) та соціального статусу (Ні Джіанчао, Дж. Жанг, Лі Дончен та Ч. Чен [16]). Обґрунтовувався зв'язок зрілості особи та «відчуття щастя» (А. Фоссас [14]). Привернули до себе увагу дослідження вияву соціально-психологічної зрілості у «цифровому вимірі» (Ф. Лаабер, А. Флорак, Т. Кох [18; 19]). У контексті нашої реальності та безпосередньо наукових розвідок важливими є дослідження соціально-психологічної зрілості у зв'язку з негативними емоційними станами або несприятливими для життя умовами середовища (Т. Бересфорд, Л. Уолберг, Д. Хіпп [11], Ф. Ванча, С. Харет [25], О. Мерзлякова [4]).

Мета дослідження – аналіз психологічного дискурсу проблематизації соціально-психологічної зрілості особи, сучасних особливостей розуміння поняття, обґрунтування важливості посилення соціально-психологічної зрілості особи в рідній практиці надання психологічної допомоги, зокрема постраждалим у час війни.

Виклад основного матеріалу. У психологічній науці поняття зрілості особи досить активно трансформувалося впродовж усього ХХ ст. Поняття «особистісна зрілість» спочатку переважно розглядали як біологічний атрибут, лише у другій половині ХХ ст. поняття сприймалося як атрибут особистісного розвитку (онтогенезу). Визначення соціально-психологічної зрілості особи охоплює специфічні соці-

альні та психологічні аспекти. Це дало змогу припустити, що поняття «соціально-психологічна зрілість» потребує наповнення змісту новими складниками – соціальними компетентностями. Отже, підґрунтям поняття соціальної зрілості особи було створено вужче поняття – «соціально-психологічна зрілість». На нашу думку, поняття «соціально-психологічна зрілість» стало означати присвоєння соціального досвіду та його застосування не лише для особистісного росту, а й для «розширення власних меж» особистості шляхом налагоджування соціальних взаємин, посилення просоціальних атитюдів та поведінки [2, с. 61].

У рідній гуманістичній психології психологічна зрілість особи розглядалася як зразок сформованої особистості з високим рівнем оцінок, свідомим ставленням до дійсності та підтримкою взаємодій. Вона виявляється у здатності до глибинного дослідження дійсності, прагненні до самоактуалізації та можливості самоорганізації. Формування особистісної зрілості залежить від соціалізації та індивідуальних особливостей. Компоненти цієї зрілості включають саморегуляцію, самостійність, креативність, комунікабельність, моральність та ін., які утворюють систему, що окреслює розвиток особистості [1, с. 7].

Особистісна зрілість, як зауважує О. Омельчук, уміщує три важливі компоненти [5, с. 156]. Перший компонент – вроджена адаптивність, що включає психофізіологічні особливості, емоційну чутливість, інстинкти самозбереження та альтруїзму. Другий – життестійкість, яка залежить від дитячих стосунків із батьками та включає переконання про себе і світ, задоволення від діяльності, значущість і готовність до дій без гарантій успіху. Третій – відкритість до досвіду, що означає готовність сприймати почуття, активно брати участь у житті та включає позитивність, творчість і цілеспрямованість [5, с. 157]. Також О. Омельчук указує на дві орієнтації зрілості: на результат та на унікальність [6, с. 15]. Перша акцентує на ефективність, друга – на унікальність, а мотивація є ключовою для особистісної та діяльнісної компетентності, важливою для успішної реалізації особистості [6, с. 16]. Важливо розрізняти потенційність особистості від її реалізації через діяльність, розглядаючи соціальну зрілість як здатність до суспільно значущої діяльності та саморозвитку, зокрема через аксіологічний, рефлексивний та антиципаційний контексти. Синергетичний погляд на соціальну зрілість О. Лазорко [20] розглядає як самоорганізацію особистості, зокрема в контексті відповідальності, внутрішньої контрольованості, здатності до саморегуляції та реалізації особистого життєвого задуму [20, с. 188]. Підходи до вивчення соціальної зрілості охоплюють її різні аспекти, такі як соціальна активність та реалізація потенціалу, об'єднуючи психологічні показники у сферах здоров'я, спілкування,

навчання, захоплення, роботи та сім'ї, і підкреслюють активну роль особистості у соціальному розвитку [6, с. 17].

Важливим для різнобічного вивчення терміну соціально-психологічної зрілості є розгляд у цій праці різних концепцій вивчення соціально-психологічної зрілості. М. Хатібі, С. Разіє проаналізували запропоновану у 1974 р. Е. Грінбрегом модель. На основі своїх пошуків зазначили, що важливим для набуття соціально-психологічної зрілості є такі додаткові складники: темперамент (контроль імпульсів), перспектива (здатність зауважувати критичні думки, погляди інших людей, щоб побачити перспективу, наслідки), відповідальність (здатність відповідати за свою поведінку та протистояти неконструктивним впливам інших) [17, с. 58].

Для кращого розуміння соціально-психологічної зрілості звернемося до дослідження Б. Джая, який виокремив етапи соціальної зрілості від трьох до вісімнадцяти років. Без соціальної зрілості та добробуту, на думку автора, важко досягти успіху [12, с. 865]. Тож соціальна зрілість допомагає людям навчитися жити у соціумі та робити правильний вибір. Дослідники М. Врайт та С. фон Штумм підійшли до розуміння явища особистісної зрілості через означення та розуміння її характеристик [26, с. 1]. Вони вважають, що дорослість визначається більше психологічними характеристиками та фінансовими маркерами, ніж соціально-демографічними, у дослідженні респонденти схвалювали відповідальність, фінансову незалежність та самостійність більше, ніж етапи кар'єри, шлюбу та батьківства [26, с. 11].

Ф. Моралес-Вівес із колегами виявив, що психологічна зрілість пов'язана з меншим рівнем непрямой агресії, але має слабший вплив на пряму агресію [22, с. 5]. Зрілі підлітки демонструють нижчий рівень агресії. Самовпевненість є головним предиктором непрямой агресії, а ідентичність – прямої. Психологічна зрілість більше пов'язана з прямою агресією у хлопців [22, с. 5]. Дослідження Г. Лі та С. Дж. Саліван показують, що зміни в зрілості соціального мислення (соціального інтелекту) суджень пов'язані зі змінами у факторах стримування сприйняття злочинних дій [21, с. 1775]. Ініціативи, засновані на стримуванні, не однаково ефективні для всіх. Зрілість соціального мислення пов'язана з кращими навичками прийняття рішень і нижчою злочинною поведінкою, підтверджуючи ефективність програм корегування девіантної поведінки через розвиток зрілих суджень [21, с. 1775].

На думку С. Стрельбицької та О. Муковоза, значними компонентами соціально-психологічної зрілості є баланс між соціальною активністю, відповідальністю та самовизначенням. Зокрема, наукові позиції В. Радула [8, с. 46] вказують на значення соціальної активності, відповідальності та самовизначення у роз-

витку лідерських якостей. Однак існують суперечності, пов'язані з внутрішньою готовністю до дорослих норм та потребою у самовираженні. Ці аспекти можуть розвиватися по-різному в кожній особистості. Важливо також звертати увагу на вплив соціального середовища та освіти на соціальну зрілість та здатність до лідерства [8, с. 47].

Н. Коструба, З. Поліщук у своїх розвідках зазначили, що особистісна зрілість пов'язана з показниками психічного здоров'я особистості: зі стабільністю психічного здоров'я, позитивним ментальним здоров'ям, гедоністичним, соціальним та психологічним добробутом. Зрілі особистості мають краще психічне здоров'я, оскільки вони можуть ефективно управляти своїми емоціями та стресом, володіють більш адаптивними механізмами взаємодії з іншими людьми та вміють краще розв'язувати проблеми, частіше відчувають щастя, можливість зробити важливий внесок для суспільства, цікавість до життя, намагаються розвиватися та вдосконалювати свої знання й навички [3, с. 344].

Дж. Ні у своєму дослідженні побудував модель кар'єрної зрілості навколо місця походження на зв'язок між психологічною сепарацією, професійною самоефективністю та кар'єрною зрілістю [16, с. 9]. Психологічна зрілість значно впливає на професійну самоефективність і кар'єрну зрілість аспірантів. Вищий рівень психологічного відокремлення призводить до вищої кар'єрної зрілості, а професійна самоефективність також позитивно впливає на кар'єрну зрілість. Результати показали, що тип місця проживання впливає на цей зв'язок [16, с. 10]. Кар'єрна зрілість аспірантів із сільської місцевості вища, ніж у міських, що впливає на професійну самоефективність сильніше у сільських аспірантів. Через соціально-економічний дисбаланс аспіранти з міст менш упевнені у самостійності через кращі сімейні та соціальні умови, тоді як сільські – зосереджені на власному розвитку і професійній самоефективності. Вони більш мотивовані досягати кар'єрних цілей, активно шукають інформацію і готові долати виклики. Психологічна сепарація позитивно впливає на професійну самоефективність і кар'єрну зрілість аспірантів [16, с. 10].

Цікаві паралелі провів А. Фоссас у дослідженні, де розглянув взаємозв'язок психологічної зрілості та щастя, виявивши, що щастя може змінюватися як кількісно, так і якісно відповідно до стадій психологічної зрілості. Результати вказують на зростання рівня щастя між третьою та четвертою стадіями зрілості, коли активізуються психологічна автономія, свобода волі та інші здібності. Це пояснює зменшення негативного впливу та підвищення загального задоволення життям [14, с. 1942].

І. Яворська, з іншого боку, шукала кореляції соціально-психологічної зрілості з професійним становленням. Професійний інтерес

фахівця характеризується свідомою метою, активністю та конструктивною взаємодією з «Іншим». Другий компонент – професійна позиція – відображає систему дій і способів для вирішення завдань. Низький рівень особистісної зрілості пов'язаний із браком мотивації та неадекватним сприйняттям професійних завдань. Висока особистісна зрілість відображається у здатності аналізувати варіанти рішень, мобілізації ресурсів та гнучкості у розв'язання завдань. Аналіз характеристик особистісної зрілості студентів показує важливість упевненості, професійної відповідальності та комунікабельності [9, с. 439].

М.В. Савіна та М.О. Антонович провели порівняльний аналіз особистісної зрілості студентів медичного та психологічного факультетів, який показав, що більшість учасників обох груп має високий або помірний рівень цієї якості. Хоча статистична різниця між групами не є значущою, середні показники студентів медичного факультету трохи вищі, що може пояснюватися їхньою вищою мотивацією, відповідальністю та складнішим навчанням. Навчання на медичному факультеті може також сприяти розвитку когнітивних навичок та особистісних якостей, необхідних для професійного зростання [7, с. 40]. Розуміння становлення особистісної зрілості у студентів ураховує різні підходи, вплив викладачів, принципи гуманізму, особистісно-орієнтовану освіту та внутрішні й зовнішні умови освітнього середовища [13, с. 211].

Цікавим у контексті соціально-психологічної зрілості є розгляд новітнього його виду, а саме цифрової зрілості (зокрема, у мережі Інтернет). А. Арші [10] оцінював соціальну зрілість молоді, які користуються Інтернетом, та порівняв її серед чоловіків і жінок. Виявлено, що соціальна зрілість жінок є вищою з погляду на їх активніше використання Інтернету. А отже, Інтернет впливає на емоційний компонент соціально-психологічної зрілості особи, але не завжди негативно [10, с. 96]. Дослідження Ф. Лаабера [18] показало, що цифрова зрілість може бути розглянута як багатогранна конструкція, що включає різні аспекти і має велике значення для психологічного розвитку та добробуту молоді. Інвентар цифрової зрілості (DIMI) надійно оцінює цифрову зрілість, ураховуючи самостійність, розв'язання проблем і соціальну взаємодію [18, с. 8]. У подальших своїх дослідженнях Ф. Лаабера з'ясував, що цифрова зрілість позитивно впливає на задоволення потреб, позитивний вплив, психологічне багатство та саморегуляцію і негативно – на фрустрацію, негативні емоції та стрес, сприяючи загальному психологічному добробуту незалежно від віку та статі [19, с. 9].

Дослідники Р. Гоган та Б.В. Робертс пропонують соціоаналітичну модель соціально-психологічної зрілості особи [15]. Вони погоджуються з представниками гуманістичної

психології, що зрілість є функцією самоактуалізації, і пов'язують її з продуктивністю, здатністю формувати тривалі стосунки та досягати кар'єрних цілей. Соціально-психологічну зрілість визначають через ставлення до себе і від інших, що залежить від рівня демократичного розвитку країни і проявляється у професійній зрілості [15, с. 216].

Актуальні розвідки про взаємозв'язок соціально-психологічної зрілості особи та негативних емоційних станів здійснили Ф. Ванча [25] та М. Вівес [23]. Ф. Ванча [25] розглянув зв'язок між набуттям психологічної зрілості та негативними емоціями (тривога, депресія та незадоволення собою). Блокування процесу дозрівання може призвести до низького рівня психологічної зрілості. Дослідження показало високозначущі кореляції між цими емоціями та рівнем психологічної зрілості. Це вказує на існування тривимірної структури емоцій, які відображають рівень набуття психологічної зрілості. Тривога, депресія та незадоволення собою блокують процес набуття [25, с. 237]. М. Вівес [23] виявив, що депресія, низька емоційна стабільність, незадоволеність життям і стрес, пов'язані з підлітковими змінами, є основними чинниками, що прогнозують їхні суїцидальні думки, це, своєю чергою, негативно впливає на набуття зрілості [23, с. 5].

Важливим у контексті нашого дослідження є розгляд зрілості з перспективи психологічної стійкості. Психологічна стійкість важлива у професійній інтеграції, допомагаючи зберегти баланс між конфліктністю та автономією, а також протистояти труднощам та адаптуватися до змін [24, с. 8]. Так, О. Мерзлякова досліджувала, як елементи соціально-психологічної зрілості сприяють українцям у підтримці самоефективної ціннісно-мотиваційної сфери під час війни. Інтегративні налаштування, що включають соціальну культуру, духовність, зрілість, безпеку та екологію, є ключовими для всіх вікових груп респондентів. Учителі та психологи виявили найвищі показники цих налаштувань серед професійних груп [4, с. 227]. Продовжуючи цю тему, дослідник Т. Бересфорд провів паралелі вираженості рівня соціально-психологічної зрілості особи та її стійкості в екстремальних умовах. Ним було проведено корекційне дослідження чоловіків-ветеранів та виявлено, що досліджувані отримали певне покращення в симптомах посттравматичного стресового розладу, і ці покращення пов'язані з використанням зрілих адаптивних стратегій [11, с. 3].

Висновки. Аналіз дослідницьких розробок із тематики соціально-психологічної зрілості особи показує, що увага сучасних дослідників більше зміщується з проблематики особистісної зрілості у бік соціально-психологічної зрілості особи. Остання є поняттям компліментарним, набуває нових значень (структурних компонентів), зокрема у ситуації непростих соціальних взаємин людини у суспільстві,

що охоплене війною. Ці компоненти укладають соціально-психологічну зрілість особи як складну динамічну структуру, яка виявляється у чотирьох сферах: потребово-мотиваційній (потреби, цінності, атитюди, сенси, що окреслюють спонування, активність у стосунку до соціальних об'єктів, явищ та подій); когнітивній (самоставлення, саморозуміння, особливості мислення та інтелекту); регулятивно-вольовій (саморегуляція та здатність регулювання соціальних відносин, самоконтроль та контроль за подіями власного життя); атракційно-почуттєвій (емоційне самоприйняття та атракційна налаштованість, зокрема дружба, симпатія, емпатія, товаришування, любов, солідарність та просоціальна поведінка, які зміцнюють почуття громадянства, відданості, взаємодопомоги). В акмеологічному сенсі соціально-психологічна зрілість особи – компонент особистісної зрілості, що окреслює не лише її міжособистісні характеристики (толерантність, емпатію, гуманістичні цінності) та атракційні міжособистісні взаємини (симпатію, прихильність, товариськість, любов), а й просоціальну поведінку, що забезпечує допомогу (наприклад, волонтерство) та психологічну підтримку іншим у час війни. Взаємозв'язок поняття соціально-психологічної зрілості особи з її атракційно-почуттєвою сферою на прикладі молоді є перспективним завданням подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Борисюк О.М., Перун А.М. Теоретичні аспекти вивчення особистісної зрілості та її компонентного наповнення. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна*. 2022. № 1. С. 3–9.
2. Ірза А. Поняття соціально-психологічної зрілості особистості: аналіз закордонних та перспективи сучасних вітчизняних досліджень, *Humanitarium*. 2019. Вип. 1. Т. 42. С. 59–67.
3. Коструба Н.С., Поліщук З.Б. Особистісна зрілість як чинник психічного здоров'я студентів під час війни. *Наукові перспективи*. 2023. № 3(33). С. 339–349.
4. Мерзлякова О. Ціннісно-мотиваційна спрямованість українців у воєнних умовах цифрового суспільства. *Research and educational studies*. November 2023. С. 222–237.
5. Омельчук О. Соціальна зрілість у рекурсивній призмі життя. *Psychological Prospects Journal*. 2023. Вип. 41. С. 146–161.
6. Омельчук О. Соціальна зрілість: ресурсний підхід експлікації особистісної компетентності *Psychological Counseling and Psychotherapy, Section: Medical psychology*. 2022. Issue 17. С. 12–19.
7. Савіна М.В., Антонович М.О., Іващенко Д.І. Психологічні особливості особистісної зрілості студентів-медиків. *Medical psychology*. 2022. Вип. 19. С. 39–45.
8. Стрельбицька С., Муковіз О. Соціальна зрілість особистості як чинник здатності підлітків до демократичного лідерства. *Молодь і ринок*. 2023. № 11–12. С. 44–47.
9. Яворська-Ветрова І. Вивчення особистісної зрілості суб'єктів професійної діяльності у сучасних психологічних розвідках. *Грааль науки*. 2024. № 36. С. 435–440.
10. Arshi A., Sahai A. The Mediating Role of Internet usage on Social Maturity of Young Adults Indian Journal of Public Health Research & Development, January-March 2022. Vol. 13. P. 91–99.
11. Beresford T., Wahlberg L., Hipp D. *Frontiers in Psychology*. 30 September 2021. Volume 12. P. 1–6.
12. Bharti J. Social maturity: key of well-being volume 8, Issue 3, 2021 P. 862–867.
13. Dorskach S., Kostyk L. Influence of University Professors on the Formation of Personal Maturity of Students 2022. Volume 14. Issue 4. P. 196–218.
14. Fossas A. Psychological Maturity Predicts Different Forms of Happiness. *Journal of Happiness Studies*. Published: 29 September. 2018 Volume 20. P. 1933–1952.
15. Hogan R., Roberts B. W. Socioanalytic model of maturity *Journal of career assessment*. 2004. № 12(2). P. 207–217.
16. Jianchao Ni, Zhang J., Dongchen Li and Ch. Chen Relationship between career maturity psychological separation, and occupational self-efficacy of postgraduates moderating effect of registered residence type Ni et al. *BMC Psychology*. 2023. № 11:246. P. 1–13.
17. Khatibi M., Raziheh S. Greenberger Psychosocial Maturity Model: A Brief Review. *Journal of Educational and Management Studies; J. Educ. Manage. Stud.* 2016. June 25. № 6(2). P. 57–61.
18. Laaber F., Florack A., Koch T., Hubert M. Digital maturity: Development and validation of the Digital Maturity Inventory (DIMI) *Computers in Human Behavior*. 2023. № 143. P. 1–12.
19. Laaber F., Koch T., Hubert M., Florack A. Young People's digital maturity relates to different forms of well-being through basic psychological need satisfaction and frustration *Computers in Human Behavior*. 2024. № 152. P. 1–14.
20. Lazorko, O., Professional Safety of Personality: System Regularities of Functioning and Synergetic Effects of Self-Organization. *Postmodern Openings*. 2021. № 12(2), P. 170–190.
21. Lee, H., Sullivan, C.J., & Barnes, J.C. Maturity of Judgment and Perceptual Deterrence. *Criminal Justice and Behavior*. 2018. Issue 45(11). P. 1762–1781.
22. Morales-Vives, F., Camps, E., Lorenzo-Seva, U., & Vigil-Colet, A. The Role of Psychological Maturity in Direct and Indirect Aggressiveness in Spanish Adolescents. *Spanish Journal of Psychology, Spanish Journal of Psychology*. 2014. Issue 17, e16. P. 1–8.
23. Morales-Vives F., Dueñas J.M. Predicting Suicidal Ideation in Adolescent Boys and Girls: The Role of Psychological Maturity, Personality Traits, Depression and Life Satisfaction *The Spanish Journal of Psychology*. 2018. № 21, e10. P. 1–12.
24. Palamarchuk O., Gaba I. Psychological resistance as a component of the professional integration of the personality in the conditions of modern challenges *Personality and Environmenta*. Volume 3. Issue 1. P. 5–11.
25. Vancea F., Haret S. Romania psychological maturity and integrative three-dimensional structure anxiety-depression self-dissatisfaction scientific research and education in the air force – AFASES University, Brasov, 2017. P. 235–240.
26. Wright M. Stumm S. Perceptions of Adulthood What Does it Mean to be Grown-Up. 12 February 2024. P. 1–14.

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБЛЕННЯ ПРОГРАМИ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕІНТЕГРАЦІЇ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ВЕТЕРАНІВ ТА ЧЛЕНІВ ЇХНІХ СІМЕЙ ЯК СУБ'ЄКТІВ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА

FEATURES OF DEVELOPING A SOCIAL-PSYCHOLOGICAL SUPPORT PROGRAM FOR THE REINTEGRATION OF MILITARY PERSONNEL, VETERANS, AND THEIR FAMILIES AS SUBJECTS OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP DEVELOPMENT

Стаття присвячена розробці програми соціально-психологічного забезпечення для реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей, спрямованої на розвиток їх як активних учасників соціального підприємництва. Програма базується на синергетичній взаємодії (партисипації), що включає співпрацю між освітою, бізнесом, державою та громадою, що дозволяє створити сприятливі умови для успішної адаптації та розвитку підприємницької діяльності ветеранів. У статті розглядаються ключові аспекти реінтеграції військовослужбовців та ветеранів, зокрема їхні соціально-психологічні потреби, труднощі адаптації до цивільного життя та можливості для розвитку підприємництва. Особливу увагу приділено безпосередньо важливості психологічної підтримки, що включає індивідуальні консультації, групу терапію та навчання технікам самопомоги. Також висвітлено значення соціальної адаптації через організацію заходів, спрямованих на зміцнення соціальних зв'язків та підтримку сімей ветеранів.

Запропоновано елементи соціально-психологічного забезпечення процесу навчання підприємницьким навичкам, включаючи курси з основ підприємництва, бізнес-планування, фінансової грамотності, а також менторство з боку успішних підприємців. Особлива увага приділяється розвитку соціальних зв'язків через нетворкінг заходи та створення онлайн-платформ для обміну досвідом і пошуку партнерів.

Очікувані результати включають підвищення рівня психологічного комфорту та соціальної адаптації ветеранів і їхніх сімей, розвиток підприємницьких навичок та створення успішних бізнес-проектів, а також зміцнення соціальних зв'язків і взаємної підтримки між ветеранами. Реалізація програми сприятиме не тільки індивідуальному розвитку, але й загальному соціально-економічному розвитку суспільства, підвищуючи добробут місцевих громад.

Ключові слова: соціально-психологічне забезпечення, реінтеграція, соціальне під-

приємництво, військовослужбовці, ветерани, партисипація.

The article is dedicated to the development of a social-psychological support program for the reintegration of military personnel, veterans, and their families, aimed at fostering them as active participants in social entrepreneurship. The program is based on synergistic interaction (participation) that includes collaboration among education, business, government, and the community, which allows creating favorable conditions for successful adaptation and the development of veterans' entrepreneurial activities.

The article discusses the key aspects of the reintegration of military personnel and veterans, particularly their socio-psychological needs, adaptation challenges to civilian life, and opportunities for entrepreneurship development. Special attention is given to the importance of psychological support, which includes individual consultations, group therapy, and training in self-help techniques. The significance of social adaptation through the organization of events aimed at strengthening social ties and supporting veterans' families is also highlighted.

Elements of social-psychological support for the process of entrepreneurial skills training are proposed, including courses on the basics of entrepreneurship, business planning, financial literacy, as well as mentorship from successful entrepreneurs. Particular attention is paid to the development of social connections through networking events and the creation of online platforms for experience exchange and partner searching.

Expected outcomes include an increased level of psychological comfort and social adaptation for veterans and their families, the development of entrepreneurial skills, the creation of successful business projects, and the strengthening of social ties and mutual support among veterans. The implementation of the program will contribute not only to individual development but also to the overall socio-economic development of society, enhancing the well-being of local communities.

Key words: social-psychological support, reintegration, social entrepreneurship, military personnel, veterans, participation.

УДК 316.62:334.722-057.36(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.37>

Максьюм К.В.

к.психол.н.,
доцент кафедри соціальної роботи
Національний університет
«Чернігівська політехніка»

Ефективність реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та членів їх сімей значною мірою залежить, з одного боку, від індивідуально-психологічних характеристик особистості, потреб і можливостей кожної конкретної людини і родини, а з іншого, – від комплексного соціально-психологічного забезпечення, яке включає як індивідуальну психологічну підтримку, так і системну допомогу, що забезпечить синергетичну взаємодію між освітніми установами, бізнесом, державою та громадою

для сприяння не лише індивідуальному розвитку ветеранів, але й загальному соціально-економічному розвитку суспільства, підвищуючи добробут місцевих громад.

Розвиток концепцій соціально-психологічного забезпечення тісно пов'язаний з такими галузями, як практична, прикладна, соціальна психологія, психологія праці, і обумовлений проникненням психологічної теорії та практики в усі сфери суспільного життя. Соціально-психологічне забезпечення спрямоване на вирі-

шення конкретних соціально-психологічних проблем та завдань, що виникають у людей під час підготовки та здійснення різних видів соціальної активності. Його мета полягає в оптимізації відповідного виду діяльності шляхом впровадження соціально-психологічних теорій і методів [2, с. 91].

В результаті попередніх наукових пошуків [5; 6] було виділено особливості індивідуально-психологічних характеристик ветеранів та членів їх сімей як суб'єктів соціального підприємництва, а також обґрунтовано виокремлення саме сфери соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їх сімей. Отже, пропонується програма соціально-психологічного забезпечення реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей буде стосуватися саме сфери соціального підприємництва, хоча окремі її складові можна застосовувати і до інших галузей професійної діяльності. До таких складових варто віднести заходи з психологічної підтримки і соціальної адаптації.

Психологічна підтримка є невід'ємною складовою програми соціально-психологічного забезпечення реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей.

Індивідуальні психологічні консультації є одним із основних методів надання психологічної підтримки. Ці консультації дозволяють виявити та адресувати специфічні проблеми кожного військовослужбовця або члена його сім'ї, надаючи індивідуально підібрані рекомендації та стратегії подолання. Групова терапія, в свою чергу, надає можливість ветеранам обмінюватися досвідом та отримувати підтримку від осіб, які мають схожий життєвий досвід. Це створює відчуття спільності та взаєморозуміння, що є важливим фактором у процесі психологічного відновлення.

Ще одним важливим методом психологічної підтримки повинні стати курси самопомогли, які спрямовані на навчання ветеранів технікам управління стресом, релаксації, емоційної регуляції та інших навичок, необхідних для підтримання психологічного благополуччя. Вони включають такі методики, як медитація, дихальні вправи, елементи когнітивно-поведінкової терапії та інші ефективні техніки.

Соціальна адаптація є ключовим елементом успішної реінтеграції військовослужбовців та ветеранів у мирне життя. Вона включає в себе заходи, спрямовані на відновлення та зміцнення соціальних зв'язків, розвиток нових навичок і компетенцій, а також інтеграцію ветеранів у громадське та професійне середовище.

Організація соціальних заходів є важливим інструментом для сприяння соціальній адаптації. Такі заходи можуть включати зустрічі, семі-

нари, тренінги, культурні та спортивні події, які сприяють взаємодії між ветеранами, їхніми сім'ями та громадою. Це дозволяє створити підтримуюче середовище, де ветерани можуть відчувати себе частиною спільноти, обмінюватися досвідом та знаходити нові соціальні контакти.

Нетворкінг заходи є ще одним важливим елементом соціальної адаптації. Вони дозволяють ветеранам налагоджувати контакти з представниками бізнесу, державних установ, громадських організацій та інших ветеранів. Це сприяє обміну досвідом, пошуку партнерів та інвесторів, а також створенню нових можливостей для професійного розвитку та самореалізації.

Але критично важливим елементом успішної реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей є соціальна партисипація, що охоплює сфери освіти, бізнесу, держави та громади. Цей партисипативний підхід забезпечує синергетичну взаємодію між різними секторами суспільства, створюючи сприятливі умови для адаптації та розвитку. Співпраця з освітніми установами дозволяє ветеранам отримувати доступ до навчальних програм та ресурсів, які сприяють їхньому професійному та особистісному розвитку. Бізнес-сектор надає можливості для стажування, працевлаштування та менторства, що сприяє підвищенню професійних компетенцій та розвитку підприємницьких навичок. Державна підтримка забезпечує нормативно-правову базу та фінансові ресурси для реалізації програм реінтеграції, а активна участь громадських організацій та місцевих громад створює середовище підтримки та взаємодії.

Психологічну готовність особистості до соціального підприємництва Н.С. Нагорна [4] визначає як сукупність сформованих психологічних характеристик індивіда, що корелюють з психологічним наповненням соціально-підприємницької діяльності, та є передумовою для впровадження соціально-підприємницьких ініціатив на рівні громади.

Соціально-психологічне забезпечення реінтеграції військовослужбовців та ветеранів у секторі освіти має включати комплексний підхід до навчання, що враховує їхні специфічні потреби та особливості. Освітні установи можуть значно сприяти адаптації ветеранів, надаючи їм необхідні знання та навички для успішної інтеграції у цивільне життя. Навчальні програми повинні бути адаптовані до потреб ветеранів, включаючи розвиток емоційного інтелекту, самоменеджменту та м'яких навичок (soft skills).

Розвиток емоційного інтелекту є ключовим аспектом соціально-психологічного забезпечення в освітньому секторі. Емоційний інтелект включає здатність розуміти та керувати

своїми емоціями, а також розуміти емоції інших людей.

Військовий досвід може бути цінним ресурсом для розвитку підприємницьких навичок. Освітні установи повинні сприяти тому, щоб ветерани не забували свій військовий досвід, а трансформували його у корисні навички для підприємницької діяльності. Це може включати курси з бізнес-планування, фінансового менеджменту, управління проектами та інших аспектів підприємництва. Навчальні програми повинні бути побудовані таким чином, щоб ветерани могли використати свої навички лідерства, стратегічного мислення та вирішення проблем у нових умовах.

Самоменеджмент та м'які навички є критично важливими для успішної адаптації та професійного розвитку ветеранів. Освітні програми повинні включати курси з управління часом, постановки цілей, ефективної комунікації, командної роботи та інших soft skills. Це допоможе ветеранам адаптуватися до нових професійних вимог та підвищити свою конкурентоспроможність на ринку праці.

Для успішної роботи з ветеранами викладачі повинні враховувати деякі психологічні рекомендації:

– Розуміння та емпатія: Викладачі повинні бути уважними до специфічних потреб та переживань ветеранів, проявляти емпатію та підтримку. Важливо створити безпечне та підтримуюче навчальне середовище, де ветерани можуть відкрито обговорювати свої труднощі та отримувати необхідну допомогу.

– Індивідуальний підхід: Важливо враховувати індивідуальні особливості кожного ветерана та адаптувати навчальні методи відповідно до їхніх потреб. Це може включати гнучкі графіки навчання, індивідуальні консультації та додаткові ресурси для самостійного вивчення.

– Позитивне підкріплення: Викладачі повинні використовувати позитивне підкріплення для заохочення ветеранів до активної участі у навчанні та розвитку нових навичок. Це може включати визнання досягнень, надання зворотного зв'язку та підтримку у разі труднощів.

– Навчання з практичним підходом: Викладачі повинні використовувати практичний підхід до навчання, включаючи кейс-метод, симуляції та реальні проекти. Це допоможе ветеранам застосовувати свої знання та навички у реальних ситуаціях, що підвищує їхню впевненість у власних силах та мотивацію до навчання.

– Психологічна підтримка: Викладачі повинні бути готовими надати ветеранам інформацію про доступні ресурси психологічної підтримки, такі як консультації з психологами, групи підтримки та інші служби. Важ-

ливо також співпрацювати з фахівцями у галузі психології для надання комплексної підтримки ветеранам.

Соціально-психологічне забезпечення реінтеграції військовослужбовців та ветеранів у секторі бізнесу є ключовим елементом, який сприяє їхньому успішному входженню у підприємницьку діяльність та забезпечує ефективну адаптацію до цивільного життя [1].

Одним з ключових аспектів соціально-психологічного забезпечення у секторі бізнесу є допомога в налагодженні комунікації. Ветерани, які повертаються до цивільного життя, часто стикаються з труднощами у встановленні та підтриманні ефективних ділових контактів. Програми підтримки повинні включати тренінги з комунікативних навичок, які допоможуть ветеранам впевнено спілкуватися з партнерами, клієнтами та колегами. Це може включати курси з навичок ведення переговорів, публічних виступів, ефективного спілкування в команді та управління конфліктами.

Менторство та наставництво є важливими складовими соціально-психологічного забезпечення у бізнес-середовищі. Ветерани можуть отримувати підтримку від досвідчених підприємців, які можуть поділитися своїм досвідом, надати поради та допомогти у розвитку бізнес-стратегій. Це сприяє не лише професійному зростанню ветеранів, але й підвищує їхню впевненість у власних силах та мотивацію до досягнення успіху.

Організація заходів для нетворкінгу та створення бізнес-спільнот є ще одним важливим аспектом соціально-психологічного забезпечення у бізнес-середовищі. Ветерани можуть брати участь у бізнес-форумах, конференціях, семінарах та інших заходах, де вони можуть налагоджувати контакти з іншими підприємцями, ділитися досвідом та знаходити нові можливості для співпраці. Це сприяє формуванню підтримуючого бізнес-середовища та створенню умов для успішного розвитку підприємницької діяльності.

Соціально-психологічне забезпечення реінтеграції військовослужбовців та ветеранів у державному секторі є важливим компонентом, який сприяє подоланню стереотипів, ефективній комунікації та взаємодії з державними органами [7].

Одним із головних завдань соціально-психологічного забезпечення є подолання стереотипів, що представляють державу як структуру, яка негативно впливає на розвиток бізнесу. Ветерани часто мають негативні уявлення про державні органи, що базуються на особистому досвіді або загальноприйнятих стереотипах. Програми підтримки повинні включати інформаційні кампанії, що висвітлюють позитивні приклади співпраці між державою та ветеранами, а також успішні кейси

державної підтримки підприємницьких ініціатив. Це сприятиме формуванню позитивного образу держави та підвищенню рівня довіри до державних інститутів.

Ефективна комунікація з представниками державних органів є ключовим аспектом успішної реінтеграції ветеранів. Для цього необхідно організувати спеціалізовані тренінги та семінари, що спрямовані на розвиток навичок спілкування з державними службовцями. Ветерани повинні знати, як правильно звертатися до державних органів, які документи необхідно підготувати та які процедури пройти для отримання необхідних послуг чи підтримки. Крім того, важливо навчити ветеранів ефективного вирішенню конфліктів та пошуку компромісних рішень у взаємодії з державними структурами.

Державні органи мають забезпечити комплексну підтримку ветеранам, що включає як нормативно-правову базу, так і фінансові ресурси. Важливо створити спеціальні програми підтримки підприємницької діяльності ветеранів, що включають надання грантів, субсидій, податкових пільг та інших видів допомоги. Державні структури також можуть організовувати консультаційні центри, де ветерани можуть отримати інформацію про можливості державної підтримки, юридичні консультації та допомогу у підготовці бізнес-планів.

Соціально-психологічне забезпечення взаємодії з державними органами повинно включати підтримку у подоланні стресу та тривоги, пов'язаних з бюрократичними процедурами та адміністративними бар'єрами. Ветерани можуть стикатися з труднощами у розумінні та проходженні адміністративних процесів, що може викликати додатковий стрес. Психологічна підтримка, включаючи індивідуальні консультації та групові тренінги, допоможе ветеранам розвивати стійкість до стресу, впевненість у своїх силах та здатність ефективно вирішувати проблеми, пов'язані з взаємодією з державними органами.

Для ефективної комунікації між ветеранами та державними структурами важливо створити платформу для діалогу. Це можуть бути регулярні зустрічі, форуми, конференції, де ветерани та представники державних органів можуть обговорювати актуальні питання, ділитися досвідом та шукати спільні рішення. Такий формат взаємодії сприятиме підвищенню прозорості діяльності державних органів, зниженню рівня недовіри та створенню конструктивного діалогу.

Важливим аспектом є також розвиток культури взаємодії між ветеранами та державними органами. Це включає впровадження етичних норм та принципів співпраці, заснованих на взаємоповазі, довірі та відкритості.

Соціально-психологічне забезпечення реінтеграції військовослужбовців та ветеранів у громаді також є невід'ємною частиною успішного процесу адаптації до цивільного життя [3].

Одним з важливих аспектів соціально-психологічного забезпечення є сприяння прийняттю ветеранів громадою. Для цього необхідно проводити інформаційно-просвітницькі кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності громадян про досвід та потреби ветеранів. Це може включати організацію лекцій, семінарів та інших заходів, що висвітлюють внесок ветеранів у суспільство та їхні виклики під час адаптації до цивільного життя. Підвищення рівня обізнаності сприятиме формуванню позитивного ставлення до ветеранів та зниженню рівня стигматизації.

Крім того, ефективним інструментом соціально-психологічного забезпечення реінтеграції ветеранів є волонтерські програми. Вони дозволяють ветеранам залучатися до активної діяльності у громаді, що сприяє розвитку почуття причетності та соціальної відповідальності. Реалізація спільних проєктів за участю ветеранів та членів громади є важливим напрямком соціально-психологічного забезпечення. Спільна діяльність сприяє формуванню довіри між ветеранами та членами громади, розвитку навичок командної роботи та підвищенню соціальної згуртованості. Ветерани можуть використовувати свої навички та досвід, набутий під час служби, для реалізації проєктів, що приносять користь громаді. Така діяльність допомагає ветеранам знаходити нові соціальні контакти, розвивати лідерські навички та відчувати свою цінність для громади.

Важливим аспектом соціально-психологічного забезпечення у громадському секторі, як і в державному, є розвиток культури взаємодії, що заснована на принципах взаємоповаги, підтримки та співпраці. Громада повинна сприяти розвитку відкритого діалогу між ветеранами та іншими членами суспільства, забезпечуючи рівні можливості для участі у соціальному та економічному житті. Це сприяє підвищенню соціальної згуртованості та розвитку інклюзивного суспільства, де кожен його член відчуває свою цінність та значущість.

Таким чином, комплексність програми соціально-психологічного забезпечення реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей вимагає системного підходу, що враховує взаємодію між різними секторами суспільства. Тільки за умови тісної співпраці освіти, бізнесу, держави та громади можна забезпечити успішну реінтеграцію ветеранів до цивільного життя, сприяючи їхній соціальній та економічній стабільності. Подальші перспективи дослідження полягають в конкретизації заходів і методів програми соціально-психологічного забезпечення

для реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та їхніх сімей як суб'єктів розвитку соціального підприємництва в умовах сучасного соціуму і емпіричній перевірці її дієвості.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вербицька А.В. Сприяння розвитку соціального підприємництва як інструменту реінтеграції військовослужбовців, ветеранів та членів їхніх сімей через взаємодію з бізнесом. *Удосконалення реалізації потенціалу Людини* : колективна монографія. Харків : Новий курс, 2023. С. 99–103.

2. Кривоконь Н.І. Концепція соціально-психологічного забезпечення розвитку соціальних послуг в Україні. *Проблеми соціальної роботи: філософія, психологія, соціологія*. 2013. № 1. С. 90–98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/prcr_2013_1_23.

3. Нагорна Н.С. Особливості активності волонтерства, громадського сектору та соціального підприємництва в кризових умовах. *Технології розвитку інтелекту*. 2023. Т. 7. № 2(34). DOI: <https://doi.org/10.31108/3.2023.7.2.8>.

4. Нагорна Н.С. Психологічна готовність особистості до соціального підприємництва: огляд наукової проблеми. *Вектори соціальної, організаційної та економічної психології* : тези доп. III Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 23 лютого 2024 р. Київ : Держ. торг.-екон. ун-т, 2024. С. 207–210.

5. Нагорна Н.С., Максьом К.В. Особливості індивідуально-психологічних характеристик ветеранів та членів їхніх сімей як суб'єктів соціального підприємництва. *Вісник Львівського університету. Серія «Психологічні науки»*. 2023. Вип. 18. С. 61–67.

6. Нагорна Н.С., Максьом К.В. Соціальне підприємництво як детермінанта реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей. *Габітус*. 2022. № 36. С. 272–276.

7. Петрик О.Л. Механізми залучення держави до процесу розвитку соціального підприємництва як детермінанти реінтеграції військовослужбовців, ветеранів АТО/ООС та членів їхніх сімей. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2023. Вип. 3. С. 37–40.

ПСИХОЛОГІЧНА СВОЄРІДНІСТЬ МІЖОСОБИСТИХ СТОСУНКІВ У СИСТЕМІ «КЕРІВНИК – ПІДЛЕГЛИЙ»

PSYCHOLOGICAL ORIGIN OF INTERPERSONAL RELATIONS IN THE SYSTEM OF «MANAGER – SUBORDINATE»

Стаття присвячена дослідженню психологічних особливостей міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий». Міжособисті взаємини визначено як різновид міжособистісної взаємодії, що передбачає взаємовплив керівників і підлеглих та відбувається у процесі спільної діяльності. У структурі міжособистих стосунків керівника й підлеглого виділено інтерактивну (взаємодію), перцептивну (сприймання) та комунікативну (обмін інформацією) складові. Структурування міжособистих взаємин в організації дало змогу виділити їх когнітивний, емоційний і конативний компоненти. Аналіз шляхів налагодження міжособистих стосунків керівника і підлеглих в організації відповідно до концепції самоефективності дав змогу виділити необхідність розвитку керівником своїх комунікативних здібностей та компетентності у діловому спілкуванні з підлеглими, організації взаємодії на основі внутрішнього локусу контролю і гармонійної Я-концепції, прагнення досягти стосунків типу «керівництво – партнерство (співробітництво)», що передбачає наявність єдиної цілі й загальної мотивації керівника і підлеглих, ефективний і рівномірний розподіл функціональних обов'язків, об'єднання працівників у групи й команди на науковій основі та ін. Виявлено, що налагодженню міжособистих стосунків в організації у системі «керівник – підлеглий» значною мірою сприяє оптимальний стиль управління, найбільше – демократичний, «відкритий» («видимий») і командний. Доведено необхідність гармонізації міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» від протистояння, уникнення, прилаштування до компромісу і партнерства з підлеглими, шляхом переходу від субординаційної або дружньої – до службово-товариської форми відносин, а також врахування досягнутого підлеглими рівня професійної зрілості. Визначено, що гармонійні міжособисті стосунки у системі «керівник – підлеглий» є ключовими для успішної роботи сучасної організації.

Ключові слова: взаємини, психологічні особливості, міжособисті стосунки,

керівник, підлеглий, система «керівник – підлеглий».

The article is devoted to the study of psychological features of interpersonal relations in the system of «manager – subordinate». Interpersonal relations are defined as a type of interpersonal interaction that involves the mutual influence of managers and subordinates and occurs in the process of joint activity. The structure of interpersonal relations between a manager and a subordinate includes interactive (interaction), perceptual (perception) and communicative (information exchange) components. Structuring interpersonal relations in an organization has made it possible to distinguish their cognitive, emotional and conative components. Analysis of the ways of establishing interpersonal relations between the manager and subordinates in the organization in accordance with the concept of self-efficacy made it possible to highlight the need for the manager to develop his communicative abilities and competence in business communication with subordinates, organizing interaction with them on the basis of an internal locus control and a harmonious self-concept, the desire to achieve «leadership – partnership (cooperation)» type of relationship, which implies the presence of a single goal and general motivation of the manager and subordinates, effective and even distribution of functional duties, uniting employees into groups and teams on scientific basis, etc. It has been found that the establishment of interpersonal relations in an organization in the «manager-subordinate» system is largely facilitated by the optimal management style, most of all – democratic, «open» («visible») and team-based. The author proves the need to harmonize interpersonal relations in the «manager-subordinate» system from confrontation, avoidance, compromise and partnership with subordinates, by moving from a subordinate or friendly to a service-community form of relations, as well as taking into account the level of professional maturity achieved by subordinates. It is determined that harmonious interpersonal relations in the system of «manager – subordinate» are key to the successful operation of a modern organization.

Key words: relationships, psychological features, interpersonal relationships, manager, subordinate, «manager-subordinate» system.

УДК 316.6:331.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.38>

Матіяш В.Р.

здобувач третього рівня вищої освіти за спеціальністю 053 – Психологія
Західноукраїнський національний
університет

Постановка проблеми. XXI століття характеризується значним прискоренням темпів розвитку усіх сфер суспільної практики, динамічними змінами на ринках праці, товарів і послуг, а також переходом від індустріальних до наукоємних інформаційних і комунікаційних технологій, що висуває значні вимоги до функціонування сучасної організації, зокрема гармонійних взаємин її працівників і менеджерів. Для налагодження конструктивних міжособистих взаємин керівнику необхідні спеціальні знання, а також особистісні і професійні якості, які дадуть йому можливість оптимізувати процес управління організацією, забезпечивши

продуктивну й творчу співпрацю співробітників і спрямування їх на розв'язання професійних завдань із максимальним урахуванням особистісних потреб. Відтак, вивчення психологічних особливостей міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» є актуальним і значущим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» є важливим завданням сучасної соціально-психологічної науки. Зазначимо, що вказана проблема вивчалася зарубіжними науковцями різноаспектно. Зокрема, дослідження психологічних аспек-

тів міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» базується на положеннях К. Левіна, який визначав взаємодію у термінах «я» та «іншого», що є ключовим для розуміння взаємних очікувань, комунікації та впливу на формування влади у груповій динаміці [16]. Е. Пулакос розглядав поняття емпатії та взаєморозуміння, які впливають на конструктивність міжособистих стосунків у робочому середовищі [55]. Ж. Морган та М. Хемптон, вивчаючи динаміку влади та взаємодії в організаційних умовах, довели, що влада у взаємодії між керівниками та підлеглими визначається не лише формальними правилами, але й соціальними нормами та перцепціями учасників соціальної взаємодії [53]. Дж. Л. Френч та Б. Р. Рейвенс показали, що соціальна взаємодія у системі «керівник – підлеглий» може бути визначена різними видами влади, такими як експертна, референтна, легітимна та інші, що впливають на мотивацію та стосунки між учасниками [42]. Згідно з теорією соціального впливу Ф. Хайека, влада та авторитет керівника впливають на психологічний клімат в колективі, визначаючи ступінь взаємодії та співпраці [53]. Результати досліджень І. Ялома показують, що ефективні комунікаційні стратегії та розуміння особистих мотивацій сприяють покращенню міжособистих взаємин у відносинах «керівник – підлеглий» [33]. Теорія І. Віста додає, що взаємодія у системі керівництва включає процеси взаємодітримки та співробітництва, що сприяє зниженню конфліктів та покращенню професійних відносин [44]. В роботах Ф. Герцаберга підкреслюється важливість взаємодії та спілкування для підтримання продуктивних відносин [52]. Дослідження Р. Ное показують, що ефективність керівників значно залежить від їхньої здатності адаптувати стиль керівництва до індивідуальних потреб та характеристик підлеглих [54]. Роботи Д. Макгрегора висвітлюють роль співпраці та взаєморозуміння у покращенні робочого клімату та досягненні організаційних цілей [53]. Студії М. Томсона Кевіна спрямовані на вивчення міжособистих взаємин як елемента корпоративної культури організації [44], а Д. Дерлоу – на технології прийняття ключових управлінських рішень [13], та ін.

Наукові праці українських вчених у галузі соціальної психології та психології управління також розкривають важливі моменти міжособистих стосунків у контексті взаємодії «керівник – підлеглий». Так, згідно з дослідженнями О. Шевчук та С. Шевчук, ефективно спілкування та взаєморозуміння у цих відносинах залежать від психологічного клімату, який формується завдяки взаємній довірі та професійному взаєморозумінню [52]. Роботи О. Кравченко і С. Кикоть показують, що успішне керівництво

організацією вимагає врахування індивідуальних особливостей підлеглих та здатності до побудови відкритих комунікаційних процесів [20]. Дослідження О. Бакаленко вказують на важливість адаптації керівництва до соціокультурного контексту організації та підтримки працівників у процесі їхнього професійного і кар'єрного розвитку [2]. Згідно з поглядами Л. Карамушки, гармонійність взаємин у системі «керівник – підлеглий» визначається комплексом факторів, серед яких роль, статус та владність керівника, а також особистісні характеристики підлеглих [16]. Пошукування А. Коваленко показують, що ефективність соціальної взаємодії між керівником і підлеглими залежить від рівня довіри, співпраці та взаєморозуміння між учасниками [19]. Роботи Л. Балабанової та О. Сардак акцентують увагу на розвитку лідерських якостей керівників та їх спроможності до побудови конструктивних відносин зі своїми підлеглими [3]. У працях Г. Осовської розглядається вплив комунікації та взаємодії на ефективність керівництва організацією [29]. О. Альохіна зосереджується на стимулюванні розвитку працівників організації [1], Є. Тихомирова [43] вивчає аспекти конфліктної взаємодії, Н. Сергієнко [38], Т. Титаренко [42] розглядають сутнісний зміст міжособистих стосунків, М. Прищак [14; 33], Т. Рожок [46], О. Харун [46], О. Шевчук [52], С. Шевчук [52] прослідковують етичні моменти ділового спілкування та управлінської культури. Окрім того, Ю. Завацький [15] та Н. Завацька [15] зосереджуються на формуванні індивідуальних стилів управлінської діяльності в організації, С. Кличковський [18] вивчає соціально-психологічні особливості формування психологічного клімату в організації, К. Медвецька розглядає психологію особистості підлеглого [22], а О. Отич [30] і В. Саламатов [37] характеризують оптимальні стилі спілкування керівника з підлеглим. Шляхи гармонізації управлінських відносин у форматі «керівник – підлеглий» обґрунтовують Т. Кутасова [40], К. Лозова [51], Л. Пашко [31], А. Сіцінський [39], К. Скрипник [40], Ф. Хміль [47] та З. Шацька [51]. Важливими для нашого дослідження є праці О. Фурман (Гуменюк), що стосуються організації міжособистих стосунків в організації в аспекті психології впливу [10], теорії і методології інноваційно-психологічного клімату організації [11; 12], а також концепції самоефективності особистості у соціальній взаємодії [45].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Зазначимо, що дослідження психологічних особливостей міжособистих стосунків керівників і підлеглих, що охоплює ключові аспекти їх соціальної взаємодії, послугоування ефективними комуніка-

ційними стратегіями й оптимальними стилями керівництва і лідерства у вирішенні виробничих конфліктів, використання ефективних способів налагодження позитивного соціально-психологічного клімату в організаційному середовищі, дає змогу не лише підвищити ефективність управлінських процесів в організації, але й покращити психологічний комфорт та мотивацію персоналу, що є важливим для досягнення успіху в сучасному бізнес-середовищі. При цьому указаними теоретиками і практиками проведено достатньо повне обґрунтування проблеми міжособистісних взаємин, визначено їх вплив на психологічний клімат та ефективність управлінських процесів в організації. Проте поза їх увагою залишилися важливі психологічні аспекти міжособистісних стосунків у системі «керівник – підлеглий», що актуалізує їх подальші дослідження.

Мета дослідження: обґрунтування психологічної своєрідності міжособистісних стосунків у системі «керівник – підлеглий».

Виклад основного матеріалу дослідження й отриманих наукових результатів.

У сучасній психології управління проблема міжособистісних стосунків у життєдіяльності як окремих осіб, так і соціальних спільнот постає в основі розв'язання управлінських завдань, прийняття важливих управлінських рішень, а також професійного зростання керівника та підлеглих. Міжособистісні стосунки у цьому процесі є ключовою умовою для досягнення ефективності в управлінській діяльності керівника, а також засобом розкриття потенційних можливостей учасників управлінської взаємодії. При цьому забезпечується й задоволеність підлеглих від приналежності до соціально-професійної групи, що прямо впливає на ефективність їхньої діяльності і визначає рівень сформованості позитивного соціально-психологічного клімату в організації. Вказане спричинило визначення сутності поняття, структури, чинників ефективності, а також стилів, форм, стратегій і шляхів удосконалення міжособистісних стосунків у системі «керівник – підлеглий».

Зазначимо, що міжособистісні стосунки є однією з найважливіших для теоретичного й емпіричного вивчення проблем у соціальній психології і психології управління. Проте й досі спостерігається неоднозначність у визначенні цієї дефініції. Так, у вітчизняній соціально-психологічній літературі синонімічний ряд означуваного поняття пов'язаний із категоріями «міжособистісні стосунки», «міжособистісні взаємини», «міжособистісні взаємовідносини», «міжособистісна взаємодія», «міжособистісні відносини», «міжособистісне спілкування» та ін. [6; 7; 9; 19; 25; 26; 27; 28; 31; 32; 36; 38; 42; 50; 52 та ін.]. Зокрема, у багатьох наукових джерелах термін «міжособистісні сто-

сунки» розглядається в широкому (як випадковий або умисний, приватний або публічний, довготривалий або короткочасний, вербальний або невербальний контакт двох чи більше людей, що призводить до взаємних змін у їхній діяльності, стосунках, поведінці й установках) чи вузькому сенсі (міжособистісні стосунки особистості трактують як систему її соціальних взаємодій з іншими суб'єктами, включаючи когнітивну, емоційну, перцептивну, комунікативну та інші складові). Ураховуючи зазначене, вважаємо, що більш коректним є вживання терміну «стосунки», оскільки слова «відносини», «взаємини», «взаємовідносини» скальковано із поняття «взаимоотношения». Поняття «міжособистісні стосунки» в психології загалом розкривається через взаємодії між людьми, які проявляються у формі взаємних впливів, що виникають під час спільної діяльності та спілкування. Міжособистісні стосунки можна розглядати як систему переконань, установок, стереотипів та сподівань, через яку люди сприймають і оцінюють один одного. Ця система визначає спосіб, яким індивіди взаємодіють і формують своє ставлення один до одного в різних соціальних контекстах. Виходячи з цього визначення, міжособистісні стосунки можна трактувати як різновид соціальної взаємодії, що передбачає взаємовплив їх суб'єктів та наявність спільної діяльності.

Вивчення міжособистісних стосунків в організації потребує аналізу їх структури. Зважаючи на обґрунтовані багатьма дослідниками (серед них – О. Винославська [6], М. Малигіна [6], В. Москалець [25], Л. Онуфрієва [26], Л. Орбан-Лембрик [28], Л. Рябуха [38], Г. Чайка [49], О. Чайковська [26], О. Шевчук [52], С. Шевчук [52] та ін.) компоненти спілкування, зокрема й управлінського, у структурі міжособистісних стосунків керівника й підлеглого виділимо інтерактивну, перцептивну та комунікативну складові.

Так, інтерактивна складова міжособистісних стосунків включає не тільки обмін інформацією, а й активну взаємодію, тобто обмін різними діями, які забезпечують взаємне стимулювання, контроль і взаємодопомогу у вирішенні спільних завдань [7]. В цьому контексті взаємодія є важливим аспектом спілкування, що проявляється в організації учасниками управлінського процесу взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності та досягнення спільної мети [13]. Оскільки організатором соціальної взаємодії з підлеглими переважно є керівник, з цього погляду розрізняють декілька її різновидів: 1) партнерську взаємодію, яка передбачає спілкування, за якого керівник визнає авторитет підлеглого, а лідер визнає справедливість соціального статусу керівника; 2) маніпулятивну взаємодію, коли керівник намагається з використан-

ням непрямих, прихованих різновидів впливу спрямувати підлеглого на певну діяльність; 3) конфліктну взаємодію, коли зіткнення інтересів, бажань, потреб чи цінностей керівника і підлеглого призводить до розбіжностей, криз чи прямої боротьби [24].

Перцептивна складова міжособистих стосунків передбачає формування уявлення про партнера, зокрема про його знання, уміння, здібності, характер, світогляд, цінності на основі сприймання керівником і підлеглим один одного. Важливими способами (механізмами) соціальної перцепції є: 1) ідентифікація – раціональне ототожнення себе з іншим; 2) емпатія – співчуття і співпереживання іншій людині на основі домінування емоційного сприймання її внутрішнього світу; 3) рефлексія – суб'єктивне усвідомлення людиною її реального сприймання й оцінки партнером зі спілкування [28]. Серед важливих чинників досягнення співробітництва і розуміння учасників міжособистих стосунків виділимо: 1) симпатію – стійке, схвалюване емоційне ставлення до іншого, що спонукає до спілкування; 2) егоцентризм як зосередженість особи на власних інтересах й переживаннях, що спричинює непорозуміння між діловими партнерами, зокрема між керівником і підлеглим; 3) каузальну атрибуцію – прагнення інтерпретувати й оцінювати причини і мотиви поведінки інших на основі власного повсякденного досвіду, а також своєрідне «приписування» оточуючим певних рис характеру чи поведінкових реакцій на основі безпосередніх вражень; ефект атрибуції може проявлятися у приписуванні керівнику відповідальності за невдачу чи незадоволеного успіху; 4) стереотипізацію – сприймання іншої людини шляхом поширення на неї рис-якостей певної соціальної групи, зокрема етнічної, що у процесі ділової взаємодії може призвести до упередженості [36].

Комунікативна складова міжособистих стосунків охоплює обмін керівника і підлеглого інформацією. В цьому контексті сутність терміну «комунікація» визначають не лише як обмін інформацією між людьми, а й як смисловий аспект соціальної взаємодії та складову міжособистих стосунків [49]. Процес обміну інформацією у структурі міжособистих стосунків передбачає, що: 1) кожен учасник міжособистих стосунків є активним суб'єктом, що сприяє обміну інформацією; 2) за допомогою системи знаків керівник і підлеглий можуть взаємно впливати один на одного з метою зміни поведінки; 3) відправник і одержувач інформації повинні розмовляти однією мовою, тобто володіти спільною системою кодування й декодування (переведення інформації в комунікаційні символи і, навпаки, перетворення повідомлення у форму, що має смисл). Таким чином, керівник і підлеглий мають одна-

ково розуміти не лише значення слів (відображення найсуттєвіших сторін предметів та явищ дійсності), а й смисл слів (суб'єктивний зміст, якого набуває слово в конкретному контексті). [52]. При цьому слід ураховувати, що комунікатор (відправник інформації) може зрозуміти ступінь засвоєння повідомлення реципієнтом (одержувачем) на основі зворотного зв'язку, його відповідної комунікативної реакції [40]. Комунікативна складова міжособистих стосунків керівника і підлеглого включає такі типи інформації, як: 1) спонукальна (висловлена керівником у наказі, проханні, інструкції, пораді підлеглому); 2) констатувальна (подана у формі керівником повідомлення підлеглому і спрямована на опосередковану і поступову зміну його поведінки); 3) аксіальна (керівник звертається до конкретного підлеглого); 4) ретивна (керівник звертається до багатьох підлеглих) [29].

Зазначимо, що комунікативний вплив у сфері міжособистих стосунків класифікують керівника і підлеглого за різними ознаками. Зокрема, важливе значення мають такі форми та види передавання керівником інформації, як: індивідуальні й групові бесіди, наради, виступи, листи, розмови по телефону чи в месенджерах, збори, дискусії тощо [33]. Значну роль відіграють також стосунки, класифіковані за статусом учасників – функціонально-рольові (у системі «керівник – підлеглий») або неформальні [8]; стосунки, класифіковані за інтересами сторін – суперництво, співробітництво, компроміс, уникнення, пристосування [24]; стосунки, класифіковані за результативністю – необхідні (без яких спільна діяльність керівника і підлеглого практично неможлива), бажані (сприяють успішнішому здійсненню діяльності), нейтральні (не заважають і не сприяють розв'язанню організаційних завдань), небажані (ускладнюють досягнення мети) [27]; стосунки, класифіковані за перевагою певних комунікативних засобів – мовні (передбачають використання вербальних засобів, за яких учасники найменше втрачають суть повідомлення), немовні (охоплюють невербальні засоби комунікації, зокрема оптико-кінетичні (жести, міміку, пантоміміку), паралінгвістичні (систему вокалізації, тобто якість голосу, його діапазон, тональність), екстралінгвістичні (використання пауз, сміху та ін.), візуальні («контакт очима»), проксемічні (організація простору і часу спілкування) [26].

Аналіз наукової літератури з проблеми класифікації змістовних аспектів міжособистих стосунків в організації, зокрема у системі «керівник – підлеглий», показує, що структурування означеного феномену доцільно здійснювати за загальноприйнятою трикомпонентною структурою міжособистісної взаємодії, яка включає когнітивний, емоційний

і конативний компоненти [7; 24; 28; 32; 36; 38; 42; 52 та ін.]. Так, когнітивний компонент міжособистих стосунків охоплює когнітивні процеси особистості, які активізуються з метою міжособистісного пізнання іншого та досягнення взаєморозуміння. Психологічний зміст міжособистісного пізнання та розуміння у системі «керівник – підлеглий» описують через систему таких понять як відчуття, сприймання, уявлення, мислення, враження, емпатія, судження, інтерпретація та ін., а результати пізнання узагальнюються в цілісному образі іншої людини [38]. Емоційний компонент міжособистих стосунків є емоційною реакцією керівника і підлеглого на їх осмислення, що відбувається через імпресивний (емоціогенне розглядається сприйняття та розуміння іншого та емпатійний (афективне розуміння емоційного стану іншого) складники [24]. Конативний (практичний, дієвий) компонент міжособистих стосунків, як зовнішня поведінкова реакція керівника і підлеглого на процеси їхньої взаємодії, реалізується у формі конкретних дій, вчинків, реплік та ін. [42] й формує певний тип комунікативної поведінки особистості щодо іншого суб'єкта (конструктивний чи деструктивний) [7].

Зазначимо, що конструктивність чи неконструктивність міжособистих стосунків керівника і підлеглого залежить від багатьох чинників, зокрема від узгодженості визначених компонентів і складових аналізованого феномена. Зокрема, однією з причин невиконання підлеглими поставлених завдань, виникнення в організації конфліктів (між керівником і підлеглими, між підлеглими та ін.) та погіршення соціально-психологічного клімату є відсутність взаєморозуміння, в першу чергу між керівником і підлеглими [54]. Для того, щоб підлегли позитивно сприймали позицію керівника, слід довести, що дії, які він повинен здійснити, не тільки не суперечитимуть інтересам підлеглих, а сприятимуть задоволенню їхніх потреб [37]. Окрім того, підлегли краще сприймають і виконують завдання керівника, до якого відчувають емоційно позитивне ставлення, симпатію, емпатію та ін. [31].

Конфліктворганізацій належать до найбільш неконструктивних форм міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий». Серед причин конфліктності міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» виділяють об'єктивні і суб'єктивні [39]. Зокрема, в якості об'єктивних причин конфліктів у міжособистих стосунках керівника і підлеглих виділимо: 1) субординацію – об'єктивне протиріччя між функціональною (офіційною) та особистісною (неформальною) сторонами відносин керівника й підлеглого, тобто між необхідністю спрямування діяльності підлеглих і виконання ними вказівок керівника, та врахуванням сим-

патії / антипатії й індивідуально-психологічних особливостей (здібностей, темпераментів, характерів, ділових і моральних якостей) підлеглих [43]; 2) природну конфліктогенність стосунків у професіях «людина – людина», особливо у тих, які вимагають вертикального підпорядкування [46]; 3) предметно-діяльний зміст міжособистих стосунків, тобто зумовленість конфліктів в організації необхідністю забезпечення керівником якості діяльності підлеглих, оцінкою результатів їх роботи та введенням інновацій [52]; 4) інтенсивність спільної діяльності керівника і підлеглих – означає, що кількість конфліктів збільшується при підвищенні вимог та обсягу виконуваних завдань, і навпаки [34]. Серед суб'єктивних причин конфліктних міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» виділяють управлінські (зайва опіка та контроль підлеглих; недостатня професійна підготовка; помилкові, необґрунтовані, неоптимальні рішення; необ'єктивне стимулювання праці; нерівномірний розподіл службового навантаження та ін. [44]) та особистісні (негативна настанова керівника відносно підлеглого, і навпаки; недобросовісне виконання своїх обов'язків підлеглими; низька культура спілкування керівника, а також його намагання утвердитися будь-якою ціною; вибір неефективного стилю керівництва; напружені відносини між керівниками та підлеглими; індивідуально-психологічні особливості суб'єктів управлінської діяльності (завищена чи занижена самооцінка, агресивність, тривожність, акцентуації характеру) [48]).

Слід враховувати, що дисгармонійні міжособисті стосунки у системі «керівник – підлеглий» значною мірою можуть породжуватися негативними реакціями підлеглих внаслідок неефективного управління, серед яких: виникнення інтриг та конфліктів, незадоволеність від приналежності до організації, розчарованість процесом чи результатами роботи, накопичення невисловлених образ та ін. [4]. З іншого боку, причинами дисгармонійних стосунків можуть бути й певні соціально-психологічні особливості особистості керівника – нездатність адаптуватися до обставин, неадекватне самооцінювання, неготовність брати на себе відповідальність, авторитарний стиль спілкування та ін. [19]. Причинами конфліктів часто бувають зауваження і критика діяльності підлеглих з боку керівника, його надмірні амбіції і вимоги, зведення рахунків, перестраховання, упередження звинувачення, контратаки, необхідність емоційної розрядки та ін. [29]. Також конфлікти виникають через антипатію, взаємну неприязнь на основі різних цінностей, настанов, норм і принципів та ін. [37]. Чинниками конфліктів бувають і надмірні вимоги підлеглих чи небажання їх працювати належним чином [49]. Найменше конфлікти спричинює

конструктивна критика, яка ґрунтується на повазі до підлеглого, вірі в її здібності, знання та досвід [54].

Що стосується налагодження міжособистих стосунків керівника і підлеглих в організації, то, відповідно до обґрунтованої концепції само-ефективності, керівник повинен розвивати свої комунікативні здібності і компетентність у діловому спілкуванні з підлеглими, а міжособисті стосунки з ними організовувати на основі внутрішнього локусу контролю і гармонійної Я-концепції. Згідно з положеннями цієї концепції, для налагодження міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» важливою є їх взаємодія, яка виявляється у таких видах стосунків: менш ефективно «керівництво – підкорення», коли керівник через самостійне прийняття рішень намагається показати свою статусну перевагу, і ефективніше «керівництво – партнерство», що передбачає спільну діяльність керівника і підлеглих в напрямку досягнення єдиної мети, ефективний і рівномірний розподіл функціональних обов'язків, об'єднання працівників у групи й команди на науковій основі та ін.

Налагодженню міжособистих стосунків в організації у системі «керівник – підлеглий» значною мірою сприяє оптимальний стиль управління. Серед традиційних стилів управління виокремлюють авторитарний, ліберальний, демократичний [30]. Зокрема, авторитарний стиль передбачає директивне ухвалення всіх рішень керівником і несиметричну модель взаємодії, що виявляється у його комунікативному домінуванні й тиску на співрозмовника як пасивного слухача і виконавця та породжує нещирість, недовіру, напруженість у стосунках з підлеглими. На противагу директивному стилю, з його несиметричністю і жорсткою субординацією, ліберальний стиль міжособистих стосунків, хоча й виявляється у максимумі демократії і мінімумі контролю, характеризується безпринципним, байдужим ставленням керівника як до позитивних, так і до негативних дій підлеглих, потуранням будь-яким їхнім діям, що дезорієнтує їх діяльність і спілкування. Найбільш оптимальним для міжособистих стосунків є демократичний стиль, який ґрунтується на повазі, довірі, самоорганізації, самоуправлінні. Участь підлеглих у процесі прийняття рішень сприяє тому, що кожен із них добровільно бере на себе відповідальність за свою роботу і усвідомлює її значущість у досягненні загальних організаційних цілей. Цей стиль активізує ініціативність співробітників, є передумовою нестандартних рішень, сприяє поліпшенню соціально-психологічного клімату та загальної задоволеності організацією. За таких умов співробітники можуть комунікувати один з одним по горизонталі, а керівник враховує індивідуально-психоло-

гічні риси, потреби та інтереси підлеглих і обирає адекватні засоби впливу на них.

У сучасній літературі описано також новаторські концепції стилю керівництва організацією, що мають визначальний вплив на міжособисті стосунки у системі «керівник – підлеглий». Серед них виділяють «прихований» («анонімний») стиль, за якого міжособисті стосунки між керівниками вищої ланки управління і підлеглими практично відсутні, і «відкритий» («видимий») стиль, який характеризується визнанням значущості горизонтальних зв'язків та каналів комунікації, вільним спілкуванням між керівниками і підлеглими, турботою про статус та умови праці працівників, а також поінформованістю їх про стан справ в організації та ін. [15]. Також важливим для встановлення оптимальних міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» є підхід американських дослідників Р. Блейка і Дж. Моутона, котрі запропонували такі стилі керівництва, як: 1) невтручання – характеризується низьким рівнем турботи керівника про підлеглих, докладанням мінімальних зусиль для збереження організації; 2) «сільський клуб» – визначається високим рівнем турботи про людей і низьким – про організацію, а також прагненням до встановлення дружніх стосунків з підлеглими та ін.; 3) «керівництво завданнями» – виявляється у максимальній зосередженості керівника на виробничих завданнях і мінімальній – на потребах і бажаннях підлеглих; 4) «золота середина» – обґрунтовується поєднанням орієнтації як на організаційні цілі, так і на інтереси й потреби підлеглих; 5) командний – розкривається у прагненні керівника поєднати орієнтацію на досягнення фінансового чи виробничого успіху організації з увагою до потреб підлеглих, для чого створюються згуртовані виробничі осередки і використовується командний підхід до організації діяльності в атмосфері довіри, відповідальності і поваги; 6) трансформаційний – окреслюється у зверненні керівника до високих ідеалів і моральних цінностей підлеглих та спонуканні їх до зміни утилітарних та особистих цілей на організаційні, а також в бажанні надихати їх на досягнення мети [37].

Гармонізація міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий», згідно поглядів американських дослідників К. Томаса і Р. Кілмена, розгортається від непродуктивних способів і стратегій організаційної поведінки до продуктивних, зокрема: від протистояння (суперництва), коли керівник, виходячи зі своєї мотивації досягнення успіху, намагається впливати на підлеглих; або уникнення, коли керівник ухиляється від відповідальності за реалізацію організаційних завдань; чи прилаштування, де керівник не виявляє активності й зацікавленості і не приділяє вольових зусиль

для організації роботи підлеглих, – до компромісу, який керівник досягає на основі балансування між протистоянням та партнерством, і далі до партнерства з підлеглими, коли позитивний результат отримується через повагу і врахування не тільки інтересів організації, а й потреб і бажань співробітників [53]. Указане корелює із виділеними О. Фурман (Гуменюк) чинниками створення інноваційно-психологічного клімату в освітній організації [11] та основними етапами системного самотворення Я-концепції особистості [12], і стосується також практичної організації міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» на основі концепції самоефективності. Міжособисті стосунки при цьому налагоджуються при переході від субординаційної (з дотриманням дистанції між керівником та підлеглими) або до дружньої форми стосунків («розмивання» відносин між керівником і підлеглими і втрата контролю за результатами роботи) – до службово-товариської (організується на основі взаємної поваги, відповідає встановленим службовим ролям, проте сприяє покращенню соціально-психологічного клімату) [12]. При цьому важливо враховувати, що вибір відповідної стратегії, типу чи стилю міжособистих стосунків має визначатися не бажанням чи характерологічними рисами керівника, а організаційним завданням, про що говорить А. Моріт: «Найвище завдання японського менеджера полягає у тому, щоб встановити нормальні взаємини з працівниками, сформулювати ставлення до корпорації як до рідної сім'ї, розуміння того, що у робітників та менеджерів – одна доля» [5, с. 267]. Окрім того, використання керівником відповідного стилю міжособистих стосунків, за твердженням творців теорії ситуаційного лідерства П. Херсі й К. Бланда, повинно ґрунтуватися на досягнутому підлеглими рівні професійної зрілості [54]. Вчені доводять, що в процесі зростання професіоналізму співробітників керівник все менше управляє ними і більше підтримує, вселяючи впевненість у їхніх силах. З досягненням середнього рівня професійної зрілості керівник не тільки менше управляє, але й менше емоційно підтримує співробітників, що свідчить про підвищення довіри до них. На цих етапах керівник під час організації оптимальних міжособистих стосунків з підлеглими використовує переважно наказ (інструктаж, чіткі вказівки, постійний контроль, покарання, заохочення), чи доведення (навіювання, наставництво, порада, рекомендація, регулярний контроль, уважне й доброзичливе ставлення, інтенсивне спілкування), або співучасть (консультації з підлеглими, заохочення їх ініціатив, обмеження прямих вказівок і контролю, надання самостійності у виборі способів досягнення цілей, активне спілкування з ними, винаго-

роди і заохочення) і делегування (досягнення згоди стосовно організаційних цілей і результатів, самостійне розв'язання підлеглими виробничих проблем, невтручання у їх справи, організація самоуправління і самоконтролю, гарантована підтримка). Узагальнення рекомендацій дослідників дає можливість стверджувати, що низький рівень організаційного розвитку вимагає від керівника застосування більш жорстких і регламентованих дій щодо підлеглих, які до певної міри обмежують їхню свободу і водночас посилюють відповідальність, сприяючи досягненню запланованих результатів; середній рівень розвитку персоналу спрямовує керівника на посилення їхньої мотивації і допомогу їм у роботі; достатній рівень зумовлює необхідність більш активного залучення підлеглих до розв'язання виробничих проблем, виявлення уваги і поваги до їхньої особистості; високий – висуває до керівника вимогу щодо визнання й гідної оцінки професіоналізму, поваги до підлеглих і надання їм якомога більшої свободи для продуктивної і творчої праці.

Висновки і перспективи подальших розвідок. Отже, міжособисті стосунки є різновидом міжособистісної взаємодії, що передбачає взаємовплив керівників і підлеглих та відбувається у процесі спільної діяльності; це умова ефективності управлінської діяльності керівника й форма розкриття потенційних можливостей підлеглих, що прямо впливає на ефективність їхньої діяльності і визначає рівень сформованості позитивного соціально-психологічного клімату в організації. Структура міжособистих стосунків керівника й підлеглого включає інтерактивну (взаємодію), перцептивну (сприймання) та комунікативну (обмін інформацією) складові. Різновидами інтерактивної взаємодії керівника і підлеглих є партнерська, маніпулятивна і конфліктна; важливими механізмами соціальної перцепції є ідентифікація, емпатія, рефлексія; чинниками досягнення співробітництва і розуміння між учасниками міжособистих стосунків є симпатія, егоцентризм, каузальна атрибуція й стереотипізація; комунікація передбачає обмін спонукальною, констатувальною, аксіальною і ретивальною інформацією. Окрім того, у структурі міжособистих стосунків в організації виділено когнітивний, емоційний і конативний компоненти; узгодженість визначених компонентів і складових покладено в основу налагодження конструктивних міжособистих стосунків керівника і підлеглого, а їх неузгодженість, надмірну субординація, неврахування потреб та інтересів співробітників визначено причиною конфліктності та дисгармонійності міжособистих стосунків керівника і підлеглого. Використання обґрунтованої А. Фурманом і О. Фурман (Гуменюк) концепції

самоефективності в аспекті налагодження міжособистих стосунків в організації дало змогу виділити необхідність розвитку керівником своїх комунікативних здібностей та компетентності у діловому спілкуванні з підлеглими, організації взаємодії з ними на основі внутрішнього локусу контролю і гармонійної Я-концепції, реалізації прагнення досягти стосунків типу «керівництво – партнерство (співробітництво)», що передбачає наявність єдиної цілі й загальної мотивації керівника і підлеглих, ефективний і рівномірний розподіл функціональних обов'язків між ними, а також об'єднання працівників у групи й команди на науковій основі та ін. Налагодженню міжособистих стосунків в організації у системі «керівник – підлеглий» значною мірою сприяє оптимальний стиль управління, найбільше – демократичний, «відкритий» («видимий») і командний. Існує необхідність гармонізації міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий» від протистояння, уникнення, прилаштування до компромісу і партнерства з підлеглими, шляхом переходу від субординаційної або дружньої – до службово-товариської форми відносин, а також врахування досягнутого підлеглими рівня професійної зрілості.

Перспективами подальшого дослідження може стати емпіричне вивчення психологічних особливостей міжособистих стосунків у системі «керівник – підлеглий», а також розробка відповідного психологічного забезпечення у напрямку їх гармонізації.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Альохіна О. Е. Стимулювання розвитку працівників організації. *Управління персоналом*. 2002. № 1. С. 50–52.
2. Бакаленко О.А. Психологія управління : навчальний посібник. Харків : ХНУРЕ, 2020. 120 с.
3. Балабанова Л.В., Сардак О.В. Управління персоналом : навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2006. 510 с.
4. Ващенко І.В., Кляп М.І. Конфліктологія та теорія переговорів : навчальний посібник. Київ : Знання, 2013. 408 с.
5. Виноградський М.Д., Виноградська А.М., Шканова О.М. Управління персоналом : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2009. 502 с.
6. Винославська О.В., Малигіна М.П. Людські стосунки : навчальний посібник. Київ : КВІЦ, 2001. 83 с.
7. Гаврюшенко В.В. Теоретичний аналіз проблеми міжособистісної взаємодії. *Вісник Національної академії оборони України*. 2009. № 2(10). С. 73–76.
8. Гах Й.М. Етика ділового спілкування : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 160 с.
9. Гороностай П.П., Титатренко Т.М. Психологія особистості : словник-довідник. Київ : Рута, 2001. 320 с.
10. Гуменюк (Фурман) О.Є. Психологія впливу : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2003. 304 с.
11. Гуменюк (Фурман) О.Є. Психологія інноваційної освіти: теоретико-методологічний аспект : монографія. Тернопіль : Економічна думка, 2007. 385 с.
12. Гуменюк (Фурман) О.Є. Теорія і методологія інноваційно-психологічного клімату загальноосвітнього закладу : монографія. Ялта – Тернопіль : Підручники і посібники, 2008. 340 с.
13. Дерлоу Дес. Ключові управлінські рішення: технологія прийняття рішень. Київ : Наукова думка, 2001. 242 с.
14. Етика ділових відносин : навчальний посібник / О.І. Лесько та ін. Вінниця : ВНТУ, 2011. 309 с.
15. Завацький Ю.А., Завацька Н.Є. Формування індивідуальних стилів управлінської діяльності: соціально-психологічний аспект : монографія. Сєвєродонецьк : СНУ ім. В. Даля, 2017. 472 с.
16. Карамушка Л.М. Психологія управління : навчальний посібник. Київ : Міленіум, 2003. 344 с.
17. Кісіль З.Р., Угрин О.Г. Психологія управління : навчально-методичний посібник. Львів : ЛДУВС, 2018. 507 с.
18. Кличковський С.О. Соціально-психологічні особливості формування психологічного клімату на підприємстві у кризовий період : дис. ... канд. психол. наук. Київ, 2020. 241 с.
19. Коваленко А.Б. Психологія міжособистісного взаєморозуміння. Київ : КНУ ім. Т. Шевченка, 2010. 208 с.
20. Кравченко О.О., Кикоть С.В. Психологічні аспекти управління персоналом. *Молодий вчений*. 2016. № 3. С. 101–103.
21. Ложкін Г.В., Пов'якель Н.І. Психологія конфлікту: теорія і сучасна практика : навчальний посібник. Київ : Професіонал, 2007. 416 с.
22. Медвецька К.С. Психологія особистості підлеглого. *Матеріали XLVI науково-технічної конференції підрозділів ВНТУ*, м. Вінниця, 22–24 березня 2017 р. URL: <https://conferences.vntu.edu.ua/index.php/all-hum/all-hum-2017/paper/view/2143>.
23. Менеджмент : навчальний посібник / Н.С. Краснокутська та ін. Харків : Друкарня «Мадрид», 2019. 231 с.
24. Москаленко В.В. Соціальна психологія : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
25. Москалець В.П. Психологія особистості : підручник. Київ : Ліра-К, 2020. 364 с.
26. Онуфрієва Л.А., Чайковська О.М. Психологія міжособистісних взаємин та комунікації : навчально-методичний посібник. Кам'янець-Подільський : Ковальчук О.В., 2021. 128 с.
27. Орбан-Лембрик Л.Е. Психологія управління : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2010. 544 с.
28. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія : підручник : у 2-х кн. Кн. 1. Київ : Либідь, 2004. 574 с.
29. Осовська Г.В. Комунікації в менеджменті : курс лекцій. Київ : Кондор, 2003. 218 с.
30. Отич О.М. Стили управління: аналіз наукових підходів до визначення сутності і видів. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Педагогічні науки»*. 2016. Вип. 1. С. 86–97. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vrorn_2016_1_11.

31. Пашко Л. Гармонізація управлінських відносин у форматі «керівник – підлеглий»: реальність чи утопія? *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. № 4. С. 56–65. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadu_2011_4_9.
32. Пінська О.Л. Міжособистісні стосунки як психологічний чинник педагогічної взаємодії суб'єктів освітнього процесу у вищій школі. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія»*. 2017. № 2(14). С. 95–100.
33. Прищак М.Д., Лесько О.Й. Психологія управління в організації : навчальний посібник. Вінниця, 2016. 150 с.
34. Психологія управління : навчальний посібник / за ред. Р.А. Калениченка, О.Г. Льовкіної. Ірпінь : УДФСУ, 2019. 255 с.
35. Психологія управління : навчальний посібник / К.Ф. Ковальчук та ін. Дніпро : Акцент, 2018. 248 с.
36. Руденко Л.А. Міжособистісні стосунки як чинник соціального становлення особистості. *Наукові записки УКУ. Ч. 4 : Педагогіка. Психологія*. 2014. № 1. С. 198–207.
37. Саламатов В. Стиль спілкування керівника з підлеглим. *Віче*. 2013. № 17, вересень. URL: <https://veche.kiev.ua/journal/3833>.
38. Сергієнко Н.П., Рябуха Л.В. Міжособистісні відносини та їх роль в учбовій діяльності студентів та курсантів НУЦЗУ. *Проблеми екстремальної та кризової психології*. 2014. Вип. 16. С. 208–215.
39. Сіцінський А.С. Управлінський вплив керівника на підлеглих як прояв його влади та авторитету. *Науковий вісник Національного університету ДПС України*. 2013. № 3(46). С. 179–184.
40. Скрипник К.Д., Кутасова Т.Л. Ще раз про якості керівника. *Управління персоналом*. 2017. № 8. С. 23–27.
41. Технології роботи організаційних психологів : навчальний посібник / за ред. Л.М. Карамушки. Київ : Інкос, 2005. 366 с.
42. Титаренко Т. М. Психологія міжособистісних відносин. Львів : Львівський національний університет, 2016. 214 с.
43. Тихомирова Є.Б., Постоловський С.Р. Конфліктологія та теорія переговорів : підручник. Рівне : Перспектива, 2017. 240 с.
44. Томсон Кевін М. Рецепти корпоративної культури: як змінити звичну поведінку. Дніпропетровськ : Баланс Бізнес Букс, 2005. 272 с.
45. Фурман А.В., Гуменюк О.Є. Психологія Я-концепції : навчальний посібник. Львів : Новий світ – 2000, 2006. 360 с.
46. Харун О.А., Рожок Т.В. Етика ділових відносин керівників та підлеглих на вітчизняних підприємствах. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. Дніпро, 2017. С. 180–184.
47. Хміль Ф.І. Основи управлінського консультування : навчальний посібник. Київ : Академвидав, 2008. 240 с.
48. Ходаківський Є.І., Богоявленська Ю.В., Грабар Т.П. Психологія управління : підручник. Київ : Центр учбової літератури, 2016. 492 с.
49. Чайка Г.Л. Культура ділового спілкування менеджера. Київ : Знання, 2005. 442 с.
50. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Харків : Прапор, 2007. 640 с.
51. Шацька З.Я., Лозова К.О. Ділові якості сучасного керівника в контексті психології впливу на підлеглих. *Причорноморські економічні студії*. 2018. Вип. 33. С. 141–144. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/bses_2018_33_30.
52. Шевчук О.С., Шевчук С.П. Культура міжособистісних стосунків : навчальний посібник. Миколаїв : Іліон, 2015. 341 с.
53. Douglas McGregor. *The Human Side of Enterprise*. New York : McGraw-Hill Book Company, Inc, 1960. 264 p.
54. Noe R.A. *Human resource management : gaining a competitive advantage*. New York : McGraw-Hill Education, 2017. 800 p.
55. Pulakos E.D. *Performance management: a new approach for driving business results*. John Wiley & Sons, 2009. 214 p.

СИСТЕМА СУПРОВОДУ ПСИХОЛОГІЧНОЇ СІМЕЙНОЇ АДАПТАЦІЇ УЧАСНИКІВ БОЙОВИХ ДІЙ НА ОСНОВІ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

SUPPORT SYSTEM FOR PSYCHOLOGICAL FAMILY ADAPTATION OF COMBAT PARTICIPANTS BASED ON EMPIRICAL RESEARCH

У статті представлено результати емпіричне вивчення психологічних особливостей учасників бойових дій та членів їх сімей, що стали підґрунтям для розробки «Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій».

В дослідженні підтверджено припущення: сім'я є важливим аспектом успішної адаптації для учасників бойових дій, зокрема підтримка та розуміння близького сімейного оточення відіграє ключову роль в успішній реадaptaції учасників бойових дій до умов мирного життя та відновлення їх психологічного стану. У результаті комплексного аналізу визначено можливість сприйняття учасниками бойових дій психокорекційних заходів та формування первинних терапевтичних груп в залежності від крайніх показників методик, шкал, тестів для їх включення у «Систему супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій». Представлено зміст Системи супроводу: тренінг «Відновлення родини», який містив різноманітні завдання для психологічної допомоги в налагодженні гармонійних стосунків в родині учасників бойових дій; навчально-методичний семінар «Психологічна адаптація членів сім'ї військовослужбовців, учасників бойових дій»; Арт-терапія з учасниками бойових дій та членами їх сімей за допомогою казкотерапії, яка містила розроблені автором казки на тему страхів і горювання, ресурсні а також мотиваційні казки, казки на поведінкові теми, теми складних життєвих ситуацій та тему пошуків шляхів вирішення життєвих задач.

Встановлено ефективність «Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій»: відновлення узгодженості та ролі відповідності в сім'ях учасників бойових дій, що нормалізує відносини в родині і свідчить про низький ступінь конфліктності у відносинах; члени сім'ї змогли наблизити власні очікування до очікувань партнера. Виявлено відновлення відносин та спільних цінностей та здатності домовлятися; сімейна тривога класифікована зі зниженням почуття провини, тривоги та напруженості; сімейна згуртованість характеризувалася відновленням єдності та міцності родинних зв'язків; сімейна адаптація характеризувалася рисами лідерства, врахуванням пропозицій дітей, почуття приналежності до сім'ї, повагою до етичних і моральних цінностей.

Ключові слова: учасник бойових дій, психологічна сімейна адаптація, реадaptaція,

посттравматичне зростання, система супроводу.

The article presents the results of an empirical study of the psychological characteristics of combatants and their family members, which became the basis for the development of the «Support System for Psychological Family Adaptation of Combatants».

The study confirmed the assumption: the family is an important aspect of successful adaptation for combatants, in particular, the support and understanding of the close family environment plays a key role in the successful readaptation of combatants to the conditions of peaceful life and the restoration of their psychological state. As a result of the comprehensive analysis, the possibility of acceptance by combatants of psychocorrective measures and the formation of primary therapeutic groups depending on the extreme indicators of methods, scales, and tests for their inclusion in the «System of support for psychological family adaptation of combatants» was determined. The content of the Support System is presented: the «Family Restoration» training, which included various tasks for psychological assistance in establishing harmonious relationships in the families of combatants; educational and methodological seminar «Psychological adaptation of family members of military personnel, participants in hostilities»; Art therapy with combatants and members of their families with the help of fairy-tale therapy, which contained fairy tales developed by the author on the topic of fears and grief, resource and motivational fairy tales, fairy tales on behavioral themes, themes of difficult life situations and the theme of finding ways to solve life problems.

The effectiveness of the «Support System for Psychological Family Adaptation of Combatants» has been established: restoration of coherence and role conformity in the families of combatants, which normalizes family relations and indicates a low degree of conflict in relations; family members were able to bring their own expectations closer to their partner's. The restoration of relations and common values and the ability to negotiate were revealed; family anxiety classified with reduced feelings of guilt, anxiety, and tension; family cohesion was characterized by the restoration of unity and strength of family ties; family adaptation was characterized by leadership traits, consideration of children's suggestions, a sense of belonging to the family, respect for ethical and moral values.

Key words: combatant, psychological family adaptation, readaptation, post-traumatic growth, support system.

УДК 364.075.71:159.942

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.39>

Орловська О.А.

аспірантка

Запорізький національний університет

Постановка проблеми. Розробка ефективних систем психологічної допомоги учасникам бойових дій та їх сім'ям є актуальним питанням сьогодні як в Україні, так і за її межами. Така необхідність обумовлена великою кількістю військових конфліктів, які відбуваються на мапі світу, і повномасштабних вторгненням росії в Україну. Такі події, як воєнні

конфлікти і військові вторгнення зумовлюють значне збільшення кількості громадян, які потребують психологічної допомоги та підтримки, оскільки наслідки цих подій здійснюють безпосередні і відстрочені наслідки.

Актуальність розробленої Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій обумовлена тим, що вона розро-

блена на основі емпіричного дослідження учасників бойових дій та членів їх сімей. Система супроводу показала свою ефективність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти розгляду теми вивчено рядом вітчизняних дослідників, серед яких В. Алещенко, Л. Бебеза, О. Караман, Н. Олексюк, Г. Пріб, Я. Раєвська, О. Савченко, Т. Титаренко, В. Турбан, О. Хміля; а також закордонних дослідників: С. Вільямс, Дж. Вілсон, Л. Калхун, В. Холл, Д. Кишбог, Р. Лауфер, Р. Скурфілд.

Проблему соціально-психологічної адаптації особистості та адаптаційного потенціалу досліджували вітчизняні та закордонні учені, серед яких Е. Еріксон, Г. Католик, С. Максименко, Г. Сельє, З. Фрейд, Л. Філіп, Е. Фромм, Е. Шостром.

Вивченню питання реадaptaції приділили увагу у своїх дослідженнях С. Басараб, Ю. Бриндіков, О. Буковська, В. Гічун, Л. Жаліло, В. Князевич, В. Кондрюкова, М. Кравченко, Л. Кудрик, І. Лубківський, Л. Мульована, М. Мушкевич, О. Напрєєнко, М. Прищак, І. Слюсар, О. Сироп'ятов, В. Синишина, Ю. Сурмяк, О. Тополь, Р. Торговицький, О. Філатова, А. Чаплигін, А. Єна та інші учені.

Окремий аспект «психологічної стан особистості з огляду на перебування в зоні бойових дій» розкрито у працях О. Блінова, О. Бондаренко, А. Бородія, О. Буковської, В. Крайнюка, Є. Литвиновського, О. Макаревича, М. Мушкевич, А. Романишина.

Постановка завдання. Метою дослідження було розробка і впровадження «Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій», що базувалося на результатах емпіричного дослідження, а також проведення оцінки ефективності розробленої системи.

Виклад основного матеріалу. Дослідження складалося з трьох етапів.

I етап – діагностичний. Протягом 2019–2022 рр. проведено комплексне психологічне обстеження 369 учасників бойових дій та членів їх сімей (далі УБД та ЧС УБД). II етап – констатувальний (психодіагностичне дослідження). На цьому етапі із загальної кількості було відібрано 241 учасник (116 чоловіків, 125 жінок). Респонденти розділені на групи, які були однорідними за складом. Відповідно до статусу УБД склали 143 особи – 59,3 % та ЧС УБД 98 осіб – 40,7 %.

Проведення двох зазначених етапів стало підставою для проведення III етапу – обґрунтування та впровадження «Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій», а також оцінювання її ефективності. У групу оцінки ефективності (ОЕ) увійшло 62 респондента. ОЕ–УБД – 32 особи; ОЕ–ЧС УБД – 30 осіб, де проводилися розроблені

заходи психокорекції. Періодом оцінювання обрано три місяця від початку психокорекційної роботи.

Для обробки результатів використовувалися параметричні й непараметричні методи порівняння вибірок. При параметричному дисперсійному аналізі дискретні змінні проаналізовано за допомогою точкового критерію Фішера (Fisher's exact test). Також вірогідність результатів дослідження встановлювалася за допомогою знаково-рангового подвійного тесту Т (критерій Вилкоксона), використовуваною програмою SPSS 10.0.5. для непараметричних даних. Для аналізу розподілу змінних у групах на відповідність нормальному розподілу використано критерій Колмогорова-Смірнова. Використано факторний аналіз методом головних компонент за допомогою обернення Варимакс з нормалізацією Кайзера. Отже, весь комплекс використаних у роботі методів був адекватний меті та завданням дослідження [7].

Коротко представимо результати проведених методик, які стали підґрунтям для розробки Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій.

Методикою «Маркери факторів великої п'ятірки» Л. Голдберга було досліджено індивідуально-психологічні детермінанти прояву посттравматичного зростання учасників бойових дій та членів їх сімей [4]. Аналіз маркерів посттравматичного зростання у УБД та ЧС УБД виявив, що чоловікам та жінкам із *екстраверсією* властиві наполегливість та життєрадісність у соціальних взаємодіях, не зважаючи на травмуючий досвід. Особам із виразною *сумлінністю* властиві організованість, надійність, дисциплінованість, тоді як особи недостатньо сумлінні є більш спонтанними і розкутими, недбалими, вони часто проводять час на самоті, ігноруючи родинні соціальні ролі. Особи з *негативними емоціями та високим рівнем невротизму* вирізняються підвищеним ризиком розвитку емоційних розладів, а особи з низьким рівнем *відкритості мислення* – характеризують рисами консерватизму, що порушують сімейне функціонування та адаптацію, несприйняттям змін.

Емпіричне дослідження за методикою «Міс-сісіпська шкала оцінки бойового посттравматичного стресового розладу» [12] містило шкали, які співвідносяться з групами симптомів ПТСР та виявлено в УБД:

1. «*Фізіологічна збудливість*», яка відповідно до МХК-10 супроводжувалася порушенням сну (якістю та тривалістю), що повторюється та проявляється нічними кошмарами, труднощами засинання; дратівливістю; спалахами неконтрольованого гніву та агресії. Гіпертрофована підозрілість проявлялася недовірою, яка поширювалася на членів родини.

2. «Уникнення», що відповідно МКХ-10 характеризується стійким униканням стимулів, пов'язаних із травмою, що проявляється емоційним збідненням, почуттям байдужості до інших людей. Для цієї категорії УБД характерним було уникання спогадів, пов'язаних із травмою, психічна амнезія, низка здатність до співпереживання до інших людей та почуття відчуження щодо оточуючих.

3. «Вторгнення», що проявлялося у вигляді інтрузій та флешбеків, що порушували відчуття реальності, викликало тривогу, розгубленість, небезпеку для оточуючих.

4. Посттравматичний стресовий розлад констатовано у понад 10 % УБД. Характерні клінічні ознаки виявлено у майже 20 % УБД. У переважній кількості УБД встановлено добру адаптованість. Розподіл свідчить про задовільний рівень соціальної адаптації.

Вагомими для розробки Системи супроводу стали результати методики «Шкала оцінки впливу травматичної події». Результати констатують структуру прояву ПТСР, де уникнення та вторгнення переважають, а гіперзбудження є низьким. У УБД показник стресу за шкалами є вищим, ніж у ЧС УБД. У чоловіків симптоми посттравматичного стресового розладу, незважаючи на час, який пройшов після перебування у стресовій ситуації, є вираженими.

Опитувальником посттравматичного зростання (*Post Traumatic Growth Inventory*) [13] досліджено прояви та структуру особистісного зростання учасників УБД та ЧС УБД у посттравматичний період. Помірний рівень посттравматичного зростання встановлено як в УБД так і ЧС УБД. УБД та ЧС УБД, які мали високий індекс посттравматичного зростання, характеризувалися контактністю з іншими особами, гарним ставленням до життя, вони легко адаптувалися до змін, відчували впевненість у вирішанні життєвих проблем.

Наступні дані ми отримали з оцінювання за «Багатовимірною шкалою сприйняття соціальної підтримки» (*MSPSS*) [14]. Відтак, ми виявили, що серед УБД середнє значення позитивних відповідей склало понад 80 %, негативних менше 20 %. Більшість УБД та ЧС УБД мали соціальну підтримку від друзів та родини й сприймали її.

Результати факторного аналізу за методом головних компонент за допомогою обернення Варимакс з нормалізацією Кайзера дали змогу виокремити фактор 5 – «Потреба в дружній підтримці», який характеризував гарні подружні взаємини, дружню підтримку, важливість бути відвертим та ділитися своїми почуття і переживаннями із друзями.

За даними загальноприйнятого валідного міжнародного тесту – *Alcohol Use Disorders Identification Test (AUDIT)* ми виявили, що

постійне вживання алкоголю з високим ризиком формування залежності виявлено як у УБД, так і в ЧС УБД. Встановлено достовірний кореляційний зв'язок у УБД між змінюючою психофізіологічних реакцій організму на алкоголь та збільшення проблем у сімейному функціонуванні.

Рольові домагання та рольові очікування з'ясовувалося за допомогою «Опитувальника рольових очікувань і домагань у шлюбі» [8]. Аналіз виявив, що для УБД та ЧС УБД в цілому характерна погодженість уявлень про сімейні цінності. Між іншим, виявилось, що чоловіки демонструють орієнтацію на батьківські обов'язки більше, ніж жінки. Така неузгодженість домагань і очікувань є наслідком знаходження у довготривалій стресовій ситуації, як учасників бойових дій. Також на деякий час сфера інтимно-сексуальних стосунків стала менш значимою в сімейному житті.

Для того щоб виявити почуття провини у жінок і чоловіків ми використали опитувальник «Аналіз сімейної тривоги» [9].

Оцінювання окремих аспектів сімейної структури було здійснено за допомогою «Шкали сімейної адаптації та згуртованості» (*FACES-3*). Оцінювання виявило, що у УБД та ЧС УБД провідними сферами є «сімейні межі», «прийняття рішень», «час», «інтереси та відпочинок», що свідчило про якісний емоційний зв'язок між членами сім'ї.

Методика багатовимірною вимірювання копінг (Coping Inventory For Stressful Situations *CISS*) [5] та Методика психологічної діагностики копінг-механізмів Е. Хайма. (в адаптації Л. І. Васермана) [5] проаналізовано домінуючі типи копінг-стратегії учасників УБД та ЧС УБД. Значна частина УБД застосовувала стратегію уникнення негативних переживань шляхом заперечення проблеми, фантазування, невиправданих очікувань та інших неадаптивних форм реагування на труднощі, що відповідає Стратегії копінг «Втеча-уникнення». Аналіз домінуючих типів копінг-стратегії у УБД та ЧС УБД виявив найвищі показники у «планування вирішення проблем» і «самоконтролі». У ЧС УБД був властивий «пошук соціальної підтримки» та «довіра іншим людям».

Для того щоб діагностувати рівень агресивної поведінки досліджуваних ми використали опитувальник А.Басса-Е.Даркі (*Buss-Durkee Hostility Inventory BDHI*) [1].

За результатом факторного аналізу методом головних компонент за допомогою обернення Варимакс з нормалізацією Кайзера виокремлено наступні фактори: I – «Рольова невизначеність» із змінюваним розподілом ролей у сім'ї, неоднозначністю визначення ролі голови у сім'ї, егалітарним стилем сімейної взаємодії; II – «Власне світосприйняття» з рефлексією власних змін внаслідок досвіду

бойових дій, чутливість до почуттів інших, цінування близьких людей та власного життя; III – «Сімейний контроль та напруження, пов'язані із вживанням алкоголю»; IV – «Потреба у сімейній підтримці» з важливістю взаємної підтримки та згуртованості, орієнтації на спільне вирішення проблем та проведення разом дозвілля; V – «Потреба в дружній підтримці» з відвертістю почуттів і переживань.

Висновки, які ми зробили після аналізу результатів методик, стали підґрунтям для розробки та подальшого впровадження «Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій» в залежності від психологічних особливостей, особливостей сімейної адаптації та копінг-стратегій УБД та ЧС УБД. Змістовне наповнення Системи супроводу наступне:

I. Тренінг «Відновлення родини» проводився із УБД на базі Громадської організації «Леґіон АТО» [3] 15.02.2020 р. у просторі для ветеранів УБД «Veteran Hub» у м. Київ, із ветеранською організацією «Ярміск». В тренінгу прийняли участь 20 подружніх пар (УБД та їх дружини/чоловіки). Тема тренінгу «Психологічна допомога в налагодженні гармонійних стосунків в родині». Мета тренінгу психологічна адаптація, формування культури родинних і партнерських відносин, подолання проблем і складнощів у партнерських стосунках УБД.

Програма тренінгу містила 4 завдання. В межах першого завдання було встановлено зв'язок між тренером і учасниками. Друге завдання складалося з п'яти тренінгових вправ для виявлення проблеми і складнощів у партнерській і сімейних стосунків через ревізію сімейних стосунків та цінностей. Це допомогло партнерам у виробленні навичок корегування проблеми в родині, розвивати доброзичливість, інтерес і вміння будувати довірливі стосунки.

Вправа наступної частини семінару – третього завдання – дозволили партнерам в усвідомленні проблемних питань та покращенні стосунків, зниженню напруженості, скороченні дистанції, знятті страхів та внутрішніх заборон у стосунках. Завдяки цьому завданню закріплювався позитивний стан учасників, актуалізувалося бажання позитивно спілкуватися в межах сім'ї, здатності погоджувати свої дії з іншими.

Останнє четверте завдання тренінгу було направлено на формування культури відносин, отримання позитивного образу своєї родини, бачення родини та своєї ролі в сім'ї.

II. Наступною частиною Системи супроводу стала розробка навчально-методичного семінару «Психологічна адаптація членів сім'ї військовослужбовців, учасників бойових дій».

Зміст навчально-методичного семінару «Психологічна адаптація членів сім'ї військо-

вослужбовців, учасників бойових дій» розроблено у вигляді освітніх компонентів: «Реабілітаційна психологія», «Психодіагностика в соціальній роботі», «Основи символ-драми», «Соціальна робота в умовах надзвичайних ситуацій», «Психосоматика». В розробці ми спиралися на напрацювання українських та зарубіжних вчених, зокрема: підхід Ю. Бриндікова стосовно розуміння сутності реабілітації військовослужбовців-учасників бойових дій (Ю. Бриндікова [2, с. 73-74]); погляд Д. Зубовського на біль та дистрес як джерело позитивних або адаптаційних особистісних змін [6, с. 26].

III. Останньою частиною Системи супроводу стала *Арт-терапія з учасниками бойових дій та членами їх сімей за допомогою казкотерапії*.

Напрямок казкотерапія було обрано за його потенціал та переваги: фантазійність, художність образів, алегоричність, метафоричність, широке поле для вираження, відсутність жорстких рамок. Завдяки зрозумілій формі казкотерапія використовується не тільки для дітей, а й для дорослих, а через свою глибину є ефективним методом психологічної допомоги. Автором статті було розроблено казки на тему страхів і горювання, ресурсні а також мотиваційні казки, казки на поведінкові теми, теми складних життєвих ситуацій та тему пошуків шляхів вирішення життєвих задач.

Теоретичне узагальнення результатів дослідження потенціалу казкотерапії для роботи із УБД та ЧС представлено у розділі колективної монографії «Психологія особистості на сучасному ринку праці» [11]. Практичне застосування дослідження казкотерапії знайшло своє відображення у розробці авторських казок, які увійшли до навчально-методичного посібника «Казкотерапія як метод символ-драми в роботі психолога та соціального працівника» [10].

На заключному етапі проведено оцінку ефективності розробленої «Системи супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій». Оцінка ефективності виявила відновлення узгодженості та рольової відповідності в сім'ях УБД, що нормалізує відносини в родині і свідчить про низький ступінь конфліктності у відносинах. Відносини не «ідеалізуються» та близькі до реальної рольової поведінці чоловіка й жінки.

Жінки та чоловіки змогли наблизити власні очікування до очікувань партнера за шкалами «господарсько-побутові», «батьківсько-виховні», «соціальної активності», «емоційно-психотерапевтичні», «зовнішньої привабливості». Адекватність рольової поведінки чоловіка й дружини корелювала із рольовими очікуваннями та домаганнями у парі ЧС УБД.

Виявлено відновлення відносин та спільних цінностей УБД та ЧС УБД та здатності домов-

ляться, а також рольових очікувань і домагань. У свою чергу, серед рольових установок відмічається узгодження у очікуванні спільності інтересів, потреб, ціннісних орієнтирів, способів проведення часу. Чоловіки проявляли активність у веденні домашнього господарства та обов'язків виховання дитини, відновили роль емоційного лідера в сім'ї, стали поділяти сімейні інтереси, потреби, цінності. УБД та ЧС УБД орієнтувалися на спільну діяльність пари в усіх сферах життя.

Сімейна тривога класифікована зі зниженням почуття провини, тривоги та напруженості у УБД та ЧС УБД. Сімейна згуртованість УБД та ЧС УБД на високому рівні характеризувалася відновленням єдності та міцності родинних зв'язків, а такі сфери сімейної згуртованості, як «сімейні межі», «прийняття рішень», «час», «інтереси та відпочинок» стали емоційно взаємозалежні. Сімейна адаптація УБД та ЧС УБД на високому рівні характеризувалася рисами лідерства, врахуванням пропозицій дітей, почуття приналежності до сім'ї, повагою до етичних і моральних цінностей.

Висновки. Таким чином за результатами емпіричного дослідження виявлено, що стан сім'ї є важливим ресурсом підтримки для УБД у процесі їх сімейної адаптації. Отриманні результати дали підставу розробити та застосувати «Систему супроводу психологічної сімейної адаптації учасників бойових дій». У результаті апробації зазначеної Системи доведено її ефективність, про що свідчать нормалізація відносин у сім'ї учасників бойових дій.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Збірник методик для діагностики негативних психічних станів військовослужбовців : методичний посібник / Н.А. Агаєв та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2016. 234 с.

2. Бриндіков Ю.Л. Теорія та практика реабілітації військовослужбовців учасників бойових дій у системі

соціальних служб : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.05. Тернопіль, 2018. 559 с.

3. Всеукраїнська громадська організація «Легион АТО». URL: <https://www.legionato.com.ua> (дата звернення: 09.06.2024).

4. Голдберг Л.Р. Альтернативний опис особистості: риси особистості «Велика п'ятірка». *Журнал особистості та соціальної психології*. 1990. № 59. С. 1216–1229.

5. Злишков В.Л., Лукомська С.О., Федан О.В. Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. Київ : Педагогічна думка, 2016. 219 с.

6. Зубовський Д.С. Особистісне зростання учасників АТО у посттравматичний період : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Київ, 2019. 285 с.

7. Климчук В.О. Посттравматичне зростання та як йому можна сприяти у психотерапії. *Наука і освіта*. 2016. № 5. С. 46–52.

8. Кляпець О.Я. Вплив шлюбно-сімейних домагань на прогнозування майбутнього студентською молоддю. *Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія «Психологічні науки»*. 2005. № 31. Т. 2. С. 32–37.

9. Кучманич І.М. Психологія сім'ї : навчально-методичний посібник. Миколаїв : Іліон, 2018. 208 с.

10. Орловська О.А. Казкотерапія як метод символ-драми в роботі психолога та соціального працівника. Гельветика, 2020. 164 с.

11. Приб Г., Калюжна Є. Психологія особистості на сучасному ринку праці : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 380 с.

12. Keane T.M., Caddell J.M., Taylor K.L. Mississippi Scale for Combat-Related Posttraumatic Stress Disorder: three studies in reliability and validity. *J. of Consulting and Clinical Psychology*. 1988. № 56(1). P. 85–90.

13. Tedeschi R.G., Calhoun L.G. The posttraumatic growth inventory: Measuring the positive legacy of trauma. *Journal of Traumatic Stress*. 1996. Vol. 9. P. 455–471.

14. Zimet, G.D., Dahlem, N.W., Zimet, S.G., & Farley, G.K. The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*. 1988. № 52(1). P. 30–41. URL: https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2 (дата звернення: 12.06.2024).

ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ДЕПРЕСИВНИХ СТАНІВ
У ДОРОСЛИХ ЗА ДОПОМОГОЮ МЕТОДУ СИМВОЛДРАМИ
PECULIARITIES OF OVERCOMING DEPRESSIVE STATES
IN ADULTS USING THE METHOD OF SYMBOLDRAMA

Статтю присвячено особливостям подолання депресивних станів у дорослих за допомогою методу символдрами. Наголошено на необхідності пошуку ефективних, швидких методів психологічної та психокорекційної роботи з особами, у яких спостерігаються депресивні ознаки в умовах війни. Запропоновано визначення депресивного розладу як синдрому, який включає психологічні, емоційні, сомато-неврологічні та інші клінічні прояви захворювання. Наведено причини виникнення депресивних станів. Звернено увагу на важливості використання комплексного підходу до подолання депресивних станів, який включає медикаментозну терапію, психотерапію, соціальну підтримку та зміни способу життя. Окреслено основні завдання та принципи роботи з подолання депресивних станів. Відзначено цілі психотерапевтичної допомоги при депресивних станах. Розглянуто також декілька основних напрямів психотерапії при депресивних станах. Окремо зупинено увагу на символдрамі як одному з напрямів сучасної психоаналітичної психотерапії. Указано на її ефективність у процесі подолання клінічних проявів тривоги, неврозів, депресивних станів. Розглянуто сутність та зміст символдрами саме у подоланні депресивних станів. Наведено переваги досліджуваного методу. Подано основні мотиви символдрами у роботі з депресивними станами. Указано на роль психотерапевта під час проведення символдраматичного сеансу. Розглянуто найефективніші техніки символдрами, які доцільно використовувати у роботі з депресивними станами у дорослих. Наведено план корекційного заняття за методом символдрами. Указано на форми психокорекційного процесу методом символдрами, особливості проведення індивідуальної та групової форм роботи з використанням символдрами у подоланні депресивних станів у дорослих. Наведено перспективи подальших розвідок у рамках теми дослідження, що можуть суттєво розширити наукове розуміння та практичні підходи до роботи з депресивними станами у дорослих.

Ключові слова: депресивний стан, символдрама, кататимно-імагінативна психотерапія, доросла особистість, образ.

The article is devoted to the peculiarities of overcoming depressive states in adults using the method of symbol drama. The author emphasizes the need to find effective, fast methods of psychological and psychocorrective work with people who show depressive signs in wartime. The definition of a depressive disorder as a syndrome that includes psychological, emotional, somato-neurological and other clinical manifestations of the disease is proposed. The reasons for the occurrence of depressive states are given. Attention is drawn to the importance of using a comprehensive approach to overcoming depressive states, which includes drug therapy, psychotherapy, social support and lifestyle changes. The main tasks and principles of work on overcoming depressive states are outlined. The goals of psychotherapeutic care for depressive conditions are noted. Several main directions of psychotherapy for depressive states are also considered. Special attention is paid to symbol drama as one of the directions of modern psychoanalytic psychotherapy. Its effectiveness in the process of overcoming clinical manifestations of anxiety, neuroses, and depressive states is emphasized. The essence and content of symbol drama in overcoming depressive states are considered. The advantages of the studied method are presented. The main motives of symbol drama in the work with depressive states are presented. The role of the psychotherapist in conducting a symbolic drama session is indicated. The most effective symbol drama techniques that can be used in the work with depressive states in adults are considered. A plan of a correctional session using the symbol drama method is presented. The forms of psychocorrective process by the method of symbol drama are indicated. The features of individual and group forms of work on the use of symbol drama in overcoming depressive states in adults are indicated. Prospects for further research on the topic of the study are presented, which can significantly expand the scientific understanding and practical approaches to working with depressive states in adults.

Key words: depressive state, symbol drama, catatonic-imaginative psychotherapy, adult personality, image.

УДК 616.89-008.454:159.964.2
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.40>

Вінс В.А.

к.психол.н., доцент,
завідувачка кафедри практичної
психології
Університет Григорія Сковороди
у Переяславі

Бондарчук А.Г.

к.мед.н.,
доцент кафедри практичної психології
Університет Григорія Сковороди
у Переяславі

Марченко Т.П.

здобувачка магістерського рівня
вищої освіти
за спеціальністю 053 – Психологія
за освітньою програмою
«Практична психологія»
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Вступ. В умовах війни питання збереження психологічного здоров'я українських громадян постає особливо гостро. Населення нашої держави змушене жити у постійній невизначеності, напрузі, стресі. Як наслідок, стають частішими прояви клінічної тривоги, депресивних станів, спостерігається стійке пору-

шення психоемоційного самопочуття громадян, виникнення проявів дезадаптивної поведінки. Почастішали звернення до психологів не тільки з боку військовослужбовців та їхніх родин, а й усе більше стало потребувати допомоги, здавалося б, здорове та працездатне населення.

Усе це вимагає пошуку ефективних, швидких методів психологічної та психокорекційної роботи з особами, у яких спостерігаються депресивні ознаки. І одним із таких є метод символдрами (кататимно-імагінативна психотерапія, кататимне переживання образів, метод «сновидінь наяву») – один із напрямів сучасної психоаналітично орієнтованої психотерапії.

Тож **метою статті** стало розкриття особливостей подолання депресивних станів у дорослих за допомогою методу символдрами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах розвитку українського суспільства, що затьмарений війною, більшість населення переживає негативні психічні стани, не вміє регулювати свої психоемоційні реакції, зростає кількість осіб, у яких спостерігаються тривожні розлади, депресивні епізоди та депресивні стани загалом.

Депресивний розлад найчастіше визначається як синдром, який включає психологічні, емоційні, сомато-неврологічні та інші клінічні прояви захворювання [8, с. 22].

До виникнення депресивних станів призводять різні економічні та соціальні причини, психологічні чинники, проблеми зі здоров'ям, вікові та статеві, сімейні характеристики особи тощо. При цьому етіологія депресій достатньо не з'ясована. Водночас достеменно відомо, що система допомоги людям, у яких спостерігаються депресивні ознаки, має бути комплексною, інтегруючи різні сфери медичних і соціально-психологічних знань та практик.

Комплексний підхід до подолання депресивних станів включає медикаментозну терапію, психотерапію, соціальну підтримку та зміни способу життя. Медикаментозне лікування, як правило, передбачає використання антидепресантів, які допомагають регулювати хімічний баланс у мозку. Психотерапія (різні її напрями) допомагає зрозуміти і змінити негативні мисленнєві патерни особистості з депресивними симптомами. Своєю чергою соціальна підтримка допомагає людині відчувати зв'язок з іншими і знизити почуття ізольованості. Такого виду допомога включає відвідування груп підтримки, участь у соціальних заходах або просто підтримку з боку родини та друзів.

Зміни способу життя, такі як регулярні фізичні вправи, здорове харчування, достатній сон і уникання шкідливих звичок, також можуть значно покращити стан людини та сприяти подоланню депресивних станів. Фізична активність, зокрема, відома своєю здатністю підвищувати рівень ендорфінів і знижувати рівень стресу.

Отже, за комплексного підходу забезпечуються всебічна підтримка людини та підвищення ефективності лікування загалом, що,

як наслідок, сприяє швидкому і стійкому одужанню.

При цьому основними завданнями роботи з подолання депресивних станів є:

- зменшення й подальше нівелювання депресивної симптоматики;
- відновлення соціально-психологічних і виробничих функцій людини до нормального її рівня, який спостерігався до депресивного розладу;
- зведення до мінімуму ризику ймовірного загострення й повторного нападу [8, с. 26].

Саме тому застосування психотерапевтичного напрямку подолання депресивних станів, на якому робиться один із найважливіших акцентів, повинно бути послідовним та етапним, а загальним принципом повинно бути послідовне підвищення психотерапевтичної активності в міру редуції депресивної симптоматики.

Відзначимо, що цілями психотерапевтичної допомоги при депресивних станах є:

- проблемна ситуація, яку переживає людина;
- негативний когнітивний стиль мислення (вивчена безпорадність) дорослої людини з депресивними станами;
- неадекватні установки;
- саморуйнівна поведінка (зловживання психоактивними речовинами, алкоголем, пасивність, апатія, самоізоляція та ін.) [9].

Психотерапія при депресивних станах передбачає декілька напрямів роботи фахівця:

1. Когнітивна терапія, націлена на усунення симптому через ідентифікацію і корекцію викривленого негативно забарвленого мислення особистості в даний момент часу.

2. Інтерперсональна терапія, спрямована на з'ясування соціальної ролі особистості та усунення її дискордантності, а також вироблення гнучкої зміни соціальних ролей.

3. Поведінкова терапія, яка передбачає функціональний аналіз поведінки, що включає навчання людини плануванню діяльності, самоконтролю, соціальним навикам і вирішенню власних проблем.

4. Короткотривала динамічна психотерапія, спрямована на вирішення центральних конфліктів на основі гармонізації особливостей особистості й ситуаційних змінних.

5. Сімейна терапія – передбачає зміцнення або відновлення сімейних взаємовідносин та зниження стресу [4, с. 41].

Серед засобів корекційної роботи з подолання депресивних станів особистості чільне місце належить символдрамі (кататимно-імагінативній психотерапії), яка вважається одним із напрямів сучасної психоаналітичної психотерапії. Основною відмінністю символдрами від психоаналізу є використання образів як елемента зв'язку між почуттям і словом.

Сучасні науковці, які вивчали використання символдрами у процесі подолання клінічних проявів тривоги, неврозів, депресивних станів (Н. Шевченко, А. Шевченко), наголошують, що символдрама має високу ефективність і займає одне з провідних місць серед психотерапевтичних технік, що працюють із візуалізацією. Психотерапевтична суть методу символдрами базується на вільному фантазуванні особистості на задану тему. Ці фантазії співвідносяться з її проблематикою (депресивними станами), наявними у неї афективними порушеннями.

Відзначимо, що психокорекційна допомога із застосуванням методу символдрами особистостям із клінічними проявами тривоги, неврозів, депресивних станів полягає, насамперед, у забезпеченні засобами немедичної психотерапії емоційної та екзистенціальної підтримки у життєвому випробуванні [10].

На думку В. Шебанової, символдрама у процесі подолання депресивних станів, хронічних психосоматичних захворювань має підтримуючий характер, що сприяє формуванню оптимістичної установки, зниження у людини з ознаками депресії психогенних стресових впливів і використанню адаптаційних механізмів психіки [10, с. 834].

Перевагами даного методу у подоланні депресивних станів є його глибока теоретична обґрунтованість та ретельне розроблення всього комплексу терапевтичних дій. Психотерапевтичний спектр даного методу базується на розкритті несвідомих конфліктів і поширюється на сфери творчого розвитку і задоволення архаїчних потреб.

Серед інших переваг символдрами варто виділити такі:

- метод добре структурований і технічно організований, тобто містить достатньо ясні технології застосування як на початку роботи, так і у міру її розгортання від сеансу до сеансу;
- основу методу становлять концепції класичного і сучасного психоаналізу, тобто символдрама має фундаментальну теоретичну базу, а отже, є надійною;
- кататимне переживання образів співзвучно ментальності українців, оскільки ландшафтні мотиви, які пропонуються в символдрамі і є базовими для неї («Луг», «Струмок», «Гора», «Узлісся» тощо) – природні та звичні для мешканців нашої держави. Окрім того, ці мотиви широко представлені в українському фольклорі, а також у народному образотворчому мистецтві;
- емоційно зумовлене переживання образів, що забезпечує і на чому побудована символдрама, відповідає психологічним особливостям значної кількості співвітчизників, для яких більш прийнятним є емоційно-образний, а не когнітивно-раціональний спосіб про-

працювання психологічних проблем і конфліктів [7, с. 20].

У праці Н. Гнатенко наведено такі переваги символдрами:

- вона займає середнє місце між «розкривальними» та «підтримувальними» психотерапевтичними методами;
  - характеризується системністю і технічною організованістю (наявність структурованих технологій застосування);
  - володіє короткою тривалістю та універсальністю;
  - має великий діапазон застосування та мінімальні протипоказання [2].
- Основними мотивами символдрами є:
- луг як вихідний образ кожного психотерапевтичного сеансу;
  - підйом у гору, щоб побачити з її вершини панораму ландшафту;
  - проходження вздовж струмка нагору або вниз за течією;
  - обстеження будинку;
  - спостереження узлісся й очікування істоти, що вийде з темряви лісу.

Психотерапевт, пропонуючи людині теми для кристалізації її образної фантазії, виконує при цьому супроводжуючу і контролюючу функції відповідно до спеціально розроблених правил. Теми мотивів співвідносяться з проблематикою особистості, її афективними порушеннями, у тому числі з періодом дитячого розвитку.

За ствердженням І. Боєва та Я. Обухова, важлива роль у роботі за методом кататимно-імагінативної психотерапії відводиться роботі з малюнком, який малюється після сеансу уявлення образів. В основі роботи з малюнком лежить спеціальна техніка діагностичної та психокорекційної роботи з наповненими емоціями образами. Це не лише стимулює творчий потенціал особистості, а й надає систематизуючий терапевтичний вплив на розуміння емоцій і почуттів. Робота з малюнком сприяє підвищенню рівня усвідомлення проблем, кращому розумінню себе і своєї внутрішньої дитини, досягненню більшої зрілості особистості, формує впевненість у своїх можливостях, у тому числі й в умінні будувати сімейні стосунки [1].

Символдрама включає багатий арсенал технік релаксації, а найголовнішим методом вибрано метод концентративного розслаблення (КоЕ) із імагінативної психотерапії тіла (ІмКР). Він має особливий вплив на тіло та безпечний для використання навіть при тяжких депресивних станах із соматичними ознаками.

У профілактичну роботу обов'язково мають входити прийоми самопомоги (КоЕ та ін.), ресурсні мотиви для стабілізації, контейнування, відновлення внутрішніх ресурсів із нар-

цисичним підживленням, а деякі навіть мають можливості для створення внутрішнього допоміжного, підтримуючого та захисного об'єкта [3, с. 59–60].

Нижче наведено план корекційного заняття за методом символдрами:

1. Попередня бесіда, актуалізація переживань за темою мотиву.
2. Проведення релаксації.
3. Візуалізація образу із супроводом психотерапевта.
4. Виведення з образу та обговорення актуальних моментів образу та їх значення у житті: «що було найбільш приємним в образі?», «що було менш приємним?», «що було несподіваним?».
5. Співвіднесення символіки образу з життєвими подіями, значущими особами, почуттями та ін.
6. Малювання за мотивами образу.
7. Підведення підсумків.

Як указує О. Кихтюк, психокорекційний процес методом символдрами може відбуватися у таких формах: індивідуальній, груповій і може бути складовою частиною сімейної психотерапії (парами чи партнерами, можлива присутність дітей на сеансах) [5, с. 182].

Для ефективної групової психокорекційної роботи необхідно забезпечити конструктивну взаємодію між психотерапевтом і учасниками. Основні етапи включають:

1. Визначення мети та завдань. На початку роботи важливо чітко визначити мету і завдання психокорекційної роботи. Це допоможе сконцентрувати зусилля на досягненні конкретних результатів і забезпечить ясність для всіх учасників групи.

2. Аналіз особливостей учасників. Психотерапевту необхідно ретельно проаналізувати особливості кожного учасника групи на основі існуючої інформації, включаючи анамнез. Це дасть змогу краще розуміти індивідуальні потреби та проблеми учасників, а також прогнозувати можливі динаміки взаємодії в групі.

3. Вироблення спільного бачення. Важливо спільно з учасниками виробити бачення основних психокорекційних засобів, які будуть використовуватися в процесі роботи. Це включає вибір методик, технік і підходів, які найбільше відповідають потребам групи та сприятимуть досягненню поставлених цілей.

У роботі з депресивними станами у дорослих украй важливим є забезпечення передбачуваного та безпечного психокорекційного простору. Для цього необхідно дотримуватись основних правил проведення психокорекційних сеансів, які, зокрема, передбачають:

1. Суворе дотримання часових рамок – індивідуальна психотерапія триває від 50 хвилин до 1 години, а групова – 2–2,5 години.
2. Постійність місця і часу – проведення

сеансів в одному й тому ж самому місці, в однаковий час.

3. Пропущення сеансів допускається виключно з поважних причин.

Отже, рамкові умови виконують такі головні функції:

- створення безпеки у захищеному від зовнішнього впливу просторі;
- м'яка травматизація, або специфічна провокація фантазій, страхів, негативних переживань тощо, пов'язаних як із минулим, так і з актуальним досвідом;
- синхронізація переживань усіх учасників групи завдяки ритмічності зустрічей, що, своєю чергою, полегшує «доступ» до проявів внутрішніх конфліктів [6].

Загалом курс короткострокової роботи з дорослими, у яких спостерігаються депресивні симптоми, складається зазвичай із 8–25 сеансів із періодичністю 1–2 рази на тиждень спочатку і 1 раз у 7–10 днів згодом.

Висновки з проведеного дослідження.

Отже, символдрама базується на візуалізації, фантазуванні особистості на мотив (вільний або заданий психотерапевтом). Вона має чітко розроблену схему для формування уявлень образів, є системно структурованим методом. Основними мотивами символдрами є луг, підйом у гору, проходження вздовж струмка, обстеження будинку, спостереження узлісся тощо. Під час корекції депресивних станів особистості символдраму доцільно використовувати як в індивідуальній, так і груповій роботі.

Подальші дослідження особливостей подолання депресивних станів у дорослих за допомогою методу символдрами відкривають численні перспективи, що можуть суттєво розширити наукове розуміння та практичні підходи до роботи з такою категорією людей. Зокрема, вивчення нейробіологічних та психологічних механізмів, які лежать в основі терапевтичного ефекту символдрами, може допомогти глибше зрозуміти, як цей метод впливає на мозок і психіку особистості; створення та валідація стандартизованих протоколів символдрами для лікування різних форм депресії дасть змогу зробити метод більш доступним та ефективним для широкого кола пацієнтів і практикуючих терапевтів; вивчення довгострокових ефектів символдрами та її впливу на стійкість до рецидивів депресії тощо.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боев І.В., Обухов Я.Л. Символдрама: корекція особистісних і поведінкових порушень. С. Сервішкола, 2009. 167 с.
2. Гнатенко Н.А. Обґрунтування застосування методу символдрами для оптимізації психічних станів у хворих на неврози. URL: <https://jhealth.donpu.edu.ua/article/view/7496/7497> (дата звернення: 01.06.2024).

3. Грись А.М., Мажиріна Н.Ф. Особливості профілактики емоційного вигорання психологів засобами символдрами. *Актуальні проблеми психології*. 2017. Т. IX. Вип. 10. С. 54–65.
4. Грубляк В.В. Депресивні розлади у хворих похилого віку. *Вісник К-ПНУ ім. І. Огієнка. Психологічні науки*. 2009. Вип. 2. С. 37–41.
5. Кихтюк О. Особливості психологічної підтримки населення в період військових дій методом символдрами (імагінативної психотерапії) в роботі клінічного психолога. *Psychological Prospects Journal*. 2022. Вип. 39. С. 178–187.
6. Кікта С.В., Дробижев М.Ю., Лапитова О.В., Ваулін С.В. МКБ–10 і депресії у хворих із соматичними та неврологічними захворюваннями. *Неврологія, нейропсихіатрія, психосоматика*. 2011. Вип. 1. С. 76–80.
7. Кісарчук З.Г., Лазос Г.П. Кататимно-імагінативна психотерапія: сучасний стан розвитку та перспективи застосування у вітчизняному психотерапевтичному просторі. *Актуальні проблеми психології. Том III: Консультативна психологія і психотерапія*. 2013. Вип. 9. С. 5–33.
8. Михайлов Б.В. Проблема депресій в загальносоматичній практиці. *Психіатрія*. 2003. Т. 9. № 3. С. 22–27.
9. Скрипніков А.М., Ісаков Р.І. Особливості континууму соціально-психологічної адаптації/дезадаптації у жінок із різними ґенезом депресії та вираженістю проблем у психосоціальному функціонуванні. *Архів психіатрії*. 2019. № 1. С. 56–62.
10. Шевченко Н.Ф. Психологічна допомога хронічно соматичним хворим: досвід використання методу символдрами. *Актуальні проблеми психології. Том III: Консультативна психологія і психотерапія*. 2007. Вип. 4. С. 194–202.

РОЗРОБЛЕННЯ ТА ВПРОВАДЖЕННЯ ПРОГРАМИ МЕДИКО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ДЛЯ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ І МЕШКАНЦІВ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ: ВИКЛИКИ ТА ДОСЯГНЕННЯ

DEVELOPMENT AND IMPLEMENTATION OF A MEDICAL AND PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE PROGRAM FOR PRISONERS OF WAR AND RESIDENTS OF TEMPORARILY OCCUPIED TERRITORIES: CHALLENGES AND ACHIEVEMENTS

Стаття присвячена дослідженню розробки та впровадження програм медико-психологічної допомоги для військовополонених та мешканців тимчасово окупованих територій. У сучасних умовах війни в Україні та тимчасової окупації частини її територій, виникає нагальна потреба у забезпеченні комплексної підтримки для постраждалих. Програми повинні включати медичну, психологічну та соціальну реабілітацію, аби ефективно відповідати на виклики, пов'язані з фізичними та психологічними травмами, такими як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР), депресія.

Управління процесами, пов'язаними з наслідками перебування людей у вимушеній або примусовій ізоляції, зокрема полоні, є новим викликом для державного управління України в контексті відновлення цих осіб. Створення умов для ефективного відновлення військовополонених та осіб які перебували на тимчасово окупованих територіях є актуальним. Сьогодні ця проблема має значну політичну та соціальну важливість. Вона вимагає наукового обґрунтування процесу організації ефективної діяльності державних, громадських та приватних інституцій, спрямованої на системне вирішення питань, пов'язаних із примусовою ізоляцією людей на тимчасово окупованих територіях України та її наслідками, що виникли через війну Росії проти нашої держави. Серед широко поширених діагнозів, пов'язаних із ситуацією полону чи тортур, виділяються: ПТСР, глибока депресія та стійкі зміни особистості. Ця робота аналізує виклики та досягнення у розробці та впровадженні програми медико-психологічної допомоги для військовополонених та мешканців тимчасово окупованих територій. Результати цього дослідження можуть стати основою для розробки ефективних програм підтримки, які забезпечать всебічну допомогу тим, хто пережив воєнні дії та їхні наслідки. Важливо також врахувати соціально-політичний контекст, в якому відбувається впровадження цих програм, для забезпечення їхньої ефективності та стійкості.

Ключові слова: медико-психологічна допомога, військовополонені, реабілітація, психологічна підтримка, ПТСР, депресія.

The article is dedicated to the study of the development and implementation of medical and psychological assistance programs for prisoners of war and residents of temporarily occupied territories. In the current conditions of war in Ukraine and the temporary occupation of part of its territory, there is an urgent need to provide comprehensive support to those affected. These programs must include medical, psychological, and social rehabilitation to effectively address the challenges associated with physical and psychological trauma, such as post-traumatic stress disorder (PTSD) and depression.

Managing the processes associated with the consequences of people being in forced or involuntary isolation, particularly in captivity, presents a new challenge for Ukraine's public administration in the context of their recovery. Creating conditions for the effective rehabilitation of prisoners of war and those who have been in temporarily occupied territories is a pressing issue. Today, this problem has significant political and social importance. It requires a scientifically grounded approach to organizing the effective activities of state, public, and private institutions aimed at systematically addressing the issues related to the forced isolation of people in temporarily occupied territories of Ukraine and its consequences resulting from Russia's war against our state. Among the widely recognized diagnoses related to the situation of captivity or torture are PTSD, severe depression, and persistent personality changes. This work analyzes the challenges and achievements in developing and implementing medical and psychological assistance programs for prisoners of war and residents of temporarily occupied territories. The results of this study can form the basis for the development of effective support programs that provide comprehensive assistance to those who have experienced military actions and their aftermath. It is also important to consider the socio-political context in which these programs are implemented to ensure their effectiveness and sustainability.

Key words: medical and psychological assistance, prisoners of war, rehabilitation, psychological support, PTSD, depression.

УДК 159.9:616.89]:355.01(477)
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.63.41>

Клименко І.С.

к.психол.н.,
доцент кафедри психології
Навчально-науковий інститут психології
та соціальних наук;
виконуючий обов'язки завідувача
кафедри медичної психології
Інститут медичних
та фармацевтичних наук
ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія
управління персоналом»

Вступ. Необхідність вирішення проблем медико-психологічної реабілітації військовополонених та осіб з тимчасово окупованих територій є однією з найактуальніших проблем як у нашій країні, так і за її межами. Цій темі приділяють значну увагу засоби масової інформації, і вона обговорюється на засіданнях урядових комітетів та громадських організацій провідних країн світу. Багатогранність новітніх методів медико-психологічної реабілітації постраждалих потребує ефективного вивчення та функціонування

цієї системи як окремого напрямку в психологічній науці.

У країнах Європи та Америки застосовуються інноваційні методи медико-психологічної реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. В Австрії психологічна реабілітація здійснюється як із самими військовослужбовцями, так і з членами їхніх сімей. Соціально-психологічна підтримка військовополонених та їхніх сімей вважається запорукою успішного виконання бойових завдань та повної концентрації на бойових завданнях.

Варто зазначити, що у США існує безліч засобів і методів, спрямованих на медико-психологічну реабілітацію колишніх військовополонених, які брали участь у бойових діях та завершили службу у збройних силах та тих хто перебував на тимчасово окупованих територіях. Крім того, Міністерство оборони США та Міністерство у справах ветеранів працюють над створенням мережі реабілітаційних центрів, в яких надається допомога ветеранам, які постраждали від ПТСР та інших психічних захворювань, пов'язаних з перебуванням у зонах бойових дій [16].

Метою статті є дослідження процесу розробки та впровадження програм медико-психологічної допомоги для військовополонених та осіб тимчасово окупованих територій України.

Вирішення психологічних наслідків війни в Україні потребує комплексного підходу, що включає підтримку для військовополонених та їхніх сімей, цивільних осіб, які перебувають на тимчасово окупованих територіях, доступність до психологічної допомоги та терапії, а також розвиток системи медико-психологічної реабілітації.

Виклад основного матеріалу. Комплексна медико-психологічна допомога для військовополонених та осіб з тимчасово окупованих територій має на меті створення інтегрованої та ефективної підтримки, спрямованої на фізичне, психічне та соціальне відновлення цієї цільової аудиторії. Програма повинна включати різні заходи та етапи, що охоплюють медичну оцінку, яка досліджує фізичний стан, комплексне обстеження для виявлення травм та фізичних ускладнень, оцінку психічного стану, включаючи психіатричний огляд та оцінку рівня стресу, психологічну оцінку за допомогою анкетування для визначення рівня тривоги, депресії та інших психічних симптомів, а також детальне інтерв'ю для обговорення переживань та побажань пацієнта. Наступним етапом є лікування травм для відновлення фізичного здоров'я та психотерапія, спрямована на зменшення стресу і стримування негативних емоцій.

Медико-психологічна реабілітація включає фізіотерапію, реабілітацію за допомогою фізичних вправ та масажу для відновлення фізичної активності, індивідуальну психотерапію та групові сесії для опрацювання переживань за допомогою консультування та групової терапії [1, с. 58-67].

Важливим етапом реабілітації є супровід після завершення програми: безперервна психотерапевтична підтримка, включаючи доступ до індивідуального консультування та групової терапії, а також моніторинг фізичного здоров'я через регулярні медичні огляди та обстеження [11; 8, с. 78-82].

Серед розповсюджених психічних реакцій військовополонених та осіб із тимчасово окупованих територій на етапі невідкладного реагування спостерігаються наступні явища:

1. Військовополонені або особи, які перебували на тимчасово окупованих територіях, можуть повторно пережити травматичні події полону через нав'язливі спогади, які включають повторювані нічні кошмари з елементами реальних або символічних образів минулих подій. Душевний біль, пов'язаний із ситуацією полону, може проявлятися у формі недовіри та страху перед особами, які мають владу, включаючи лікарів і психологів [4, с. 168-179].

2. Уникання та емоційна загальмованість проявляються у бажанні уникати будь-яких думок, розмов, дій, місць чи людей, які нагадують про пережитий полон або тортури. Це супроводжується глибокою емоційною застійністю та особистою відчуженістю, що може призводити до соціальної ізоляції. Також може спостерігатися неможливість згадати певні важливі аспекти перебування в полоні [5, с. 23-25].

3. Перезбудження та загальне занепокоєння: труднощі зі сном, дратівливість або часті спалахи гніву, проблеми з концентрацією уваги, надмірна підозрілість та підвищена чутливість до здригувань, прискорене дихання, пітливість, сухість у роті, запаморочення та розлади шлунково-кишкового тракту [3, с. 19-24].

4. Знижена самооцінка та обмежена перспектива, коли військовополонений може відчувати, що зазнав непоправної шкоди і що його особистість зазнала незворотних змін. Він бачить майбутнє в обмеженій перспективі, позбавлене надії на кар'єрні та сімейні успіхи або на нормальне тривале життя.

5. Дисоціація, деперсоналізація та нетипова поведінка: дисоціація характеризується руйнуванням цілісності свідомості, самосприйняття, пам'яті та вчинків. Колишній військовополонений може втрачати пам'ять про певні події або відчувати роздвоєння особистості, спостерігаючи за собою ніби збоку [10, с. 28-35].

6. Соматичні прояви часто виникають у осіб, які пережили військовий полон або перебували на тимчасово окупованих територіях. Серед поширених симптомів є біль, особливо головний, та інші фізичні нездужання, які можуть не мати чітких об'єктивних причин. Біль може бути основним зовнішнім проявом, змінювати локалізацію та мати різну інтенсивність. Соматичні симптоми можуть бути спричинені фізичними наслідками тортур або мати психологічний характер, пов'язаний із ситуацією полону чи тортур. Наприклад, біль може бути як прямим фізичним наслідком тортур, так і мати психологічні корені. До типових

соматичних симптомів у осіб, що пережили військовий полон або перебували на тимчасово окупованих територіях, відносяться біль у спині, кістково-м'язовий біль і часті головні болі (особливо після травм голови). Головні болі часто характерні для тих, хто пережив катування, і можуть призвести до хронічних посттравматичних головних болів, які посилюються напруженням або стресом від тривалого перебування в полоні [12, 39 с.].

7. Сексуальні розлади часто зустрічаються у колишніх військовополонених або осіб, які перебували на тимчасово окупованих територіях і пережили катування, особливо у тих, хто став жертвою сексуальних тортур або зґвалтування.

8. Зловживання алкоголем та вживання наркотичних речовин. Колишні військовополонені часто зловживають алкоголем як способом заглушити болючі спогади, контролювати емоційні реакції та зменшити тривогу. Вживання наркотиків також може стати частиною цього coping-механізму [2, с. 77-80.].

Етапи медико-психологічної реабілітації військовополонених та осіб із тимчасово окупованих територій включають: підготовчий (діагностичний), основний (психотерапевтичний) та завершальний (рекомендаційний).

Серед широко поширених діагнозів, пов'язаних із ситуацією полону чи тортур, виділяються: ПТСР, глибока депресія та стійкі зміни особистості. Проведемо коротку характеристику кожного діагнозу та проаналізуємо отримані дані. Вибіркова група дослідження включала дві категорії осіб (загальна кількість опитаних – 130 осіб): військовополонені, кількість опитаних після звільнення з полону – 50 осіб. Особи із тимчасово окупованих територій, дослідження включає

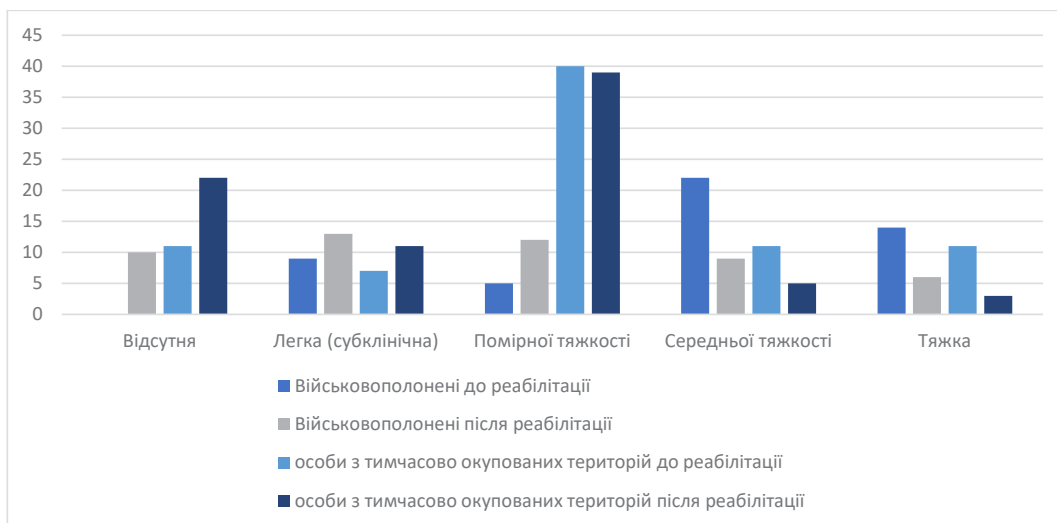
вивчення психологічних аспектів, пов'язаних зі стрімкими змінами у житті людей, які опинилися під впливом окупації, кількість опитаних – 80 осіб.

Депресивні розлади. Майже у всіх осіб, які пережили ситуацію військового полону чи перебували на тимчасово окупованих територіях, відзначався депресивний стан. При оцінці наслідків тортур, що застосовувалися до військовополонених чи осіб із тимчасово окупованих територій, складно стверджувати, що ПТСР і глибока депресія є двома різними захворюваннями з чіткою різницею [13, с. 64-66.].

До депресивних розладів належить глибока депресія, яка може проявлятися у вигляді окремих епізодів або періодично повторюваних нападів. Вони можуть супроводжуватися психотичними, кататонічними, меланхолійними або атипovими симптомами, або проходити без них.

Основні ознаки депресивних розладів включають:

- пригнічений настрій;
- значне зниження інтересу або здатності отримувати задоволення від будь-якої діяльності;
- втрата ваги або зміна апетиту;
- безсоння або надмірна сонливість;
- психомоторне збудження або загальмованість;
- втома або відчуття знесилення;
- відчуття нікчемності або надмірної провини;
- зниження здатності до мислення або концентрації;
- нав'язливі думки про смерть або самогубство [15].

Рис. 1. Динаміка депресії за шкалою PHQ-9 у військовополонених та осіб з тимчасово окупованих територій до та після медико-психологічної допомоги

Динаміку депресії у військовополонених та цивільних осіб визначали за шкалою PHQ-9, отримані дані можна побачити на рисунку 1.

На рисунку можемо побачити, що до реабілітації у військовополонених та осіб з тимчасово окупованих територій переважала депресія середньої та тяжкої форм, а після реабілітації збільшилася кількість постраждалих, які вилікувалися або мали легку та помірну форми депресії.

ПТСР є діагнозом, який часто пов'язаний з психологічними наслідками військового полону. Визначення ПТСР значною мірою базується на виявленні порушень пам'яті, викликаних отриманою травмою, таких як нав'язливі спогади, нічні кошмари та нездатність відтворити важливі аспекти травми. Військовослужбовців або особи що перебували на тимчасово окупованих територіях можуть не точно пригадати конкретні деталі подій, пов'язаних з полонем чи тортурами, пережитими стресовими подіями, але вони можуть пригадати ключові моменти пережитих тортур. Наприклад, постраждалий може пам'ятати, що зазнав сексуального насильства, але не може точно вказати дати, місце та детально описати нападників. У таких випадках нездатність пригадати точні деталі не повинна викликати сумніви щодо достовірності його розповіді, а скоріше, що військовополонені та особи з тимчасово окупованих територій безперервно страждають від наслідків ситуації полону або тортур через одну чи кілька таких форм:

– нав'язливі спогади про військовий полон чи окупацію, що викликають постійний душевний біль;

– постійні тривожні сни, пов'язані з цією подією;

– поведінка або відчуття, ніби подія відбувається знову, включаючи галюцинації, ретроспекції та ілюзії.

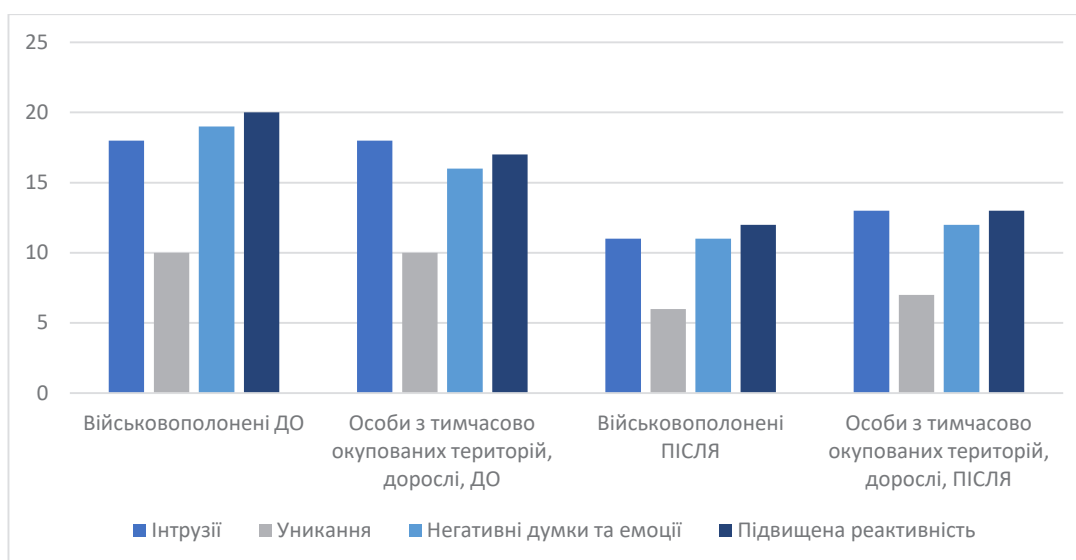
Сильний психологічний стрес при згадуванні про полон чи окупацію може супроводжуватися повторенням фізіологічної реакції, що виникла під час катувань, у відповідь на подразники, які нагадують або символізують певні аспекти цієї події [7, с. 136-138].

Ще однією підставою для встановлення діагнозу ПТСР є постійна наявність симптомів підвищеної збудливості, які не спостерігалися до військового полону чи окупації. Це може проявлятися принаймні в двох з наступних аспектів, проблеми із засипанням або сном, дратівливість або постійні спалахи гніву, труднощі під час концентрації уваги, надмірна підозрілість, підвищена чутливість до будь-чого.

У певні періоди клінічної картини можуть переважати симптоми підвищеної збудливості та дратівливості [6, с. 175]. В такі моменти колишні військовополонені часто відзначають посилення нав'язливих спогадів, нічних кошмарів і епізодів ретроспекції. В інших випадках симптоми можуть бути менш вираженими, а особа може бути емоційно пригніченою і замкнутою.

Прояви ПТСР визначали за методикою PCL-M (військова версія) та PCL-C (цивільна версія)», була створена для оцінки тяжкості поточного ПТСР як упродовж останнього місяця, так і в після травматичному періоді загалом (див. рис. 2).

Важливо розуміти, що відсутність офіційного діагнозу ПТСР медичним персоналом не

Рис. 2. Порівняння симптомів ПТСР серед військовополонених та цивільного населення до та після медико-психологічної допомоги

означає, що військовополонений чи цивільна особа не постраждали психологічно від отриманої травми полону чи окупації. У деяких випадках, особливо у тих, хто пережив тортури, ПТСР може тривати багато років у хронічній формі і поступово переходити в стійку зміну особистості.

Стійка зміна особистості. Відповідно до Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-11), діагноз «стійка зміна особистості» встановлюється тільки в тих випадках, коли є підтверджені докази значущих та сталих змін у сприйнятті, реакціях чи судженнях особистості щодо навколишнього середовища і себе. Ця зміна супроводжується негнучкою та неадаптивною поведінкою, яка не була характерною до ситуації військового полону [9].

Цей діагноз виключає зміни, що виникають як наслідок інших психічних розладів, залишкових симптомів попередніх розладів, а також зміни особистості та поведінки, спричинені захворюванням, порушенням нормальної діяльності чи пошкодженням головного мозку.

Для встановлення діагнозу «стійка зміна особистості» після пережитої ситуації полону чи тортур, зміни в особистості повинні тривати не менше двох років після стресу.

Згідно з МКХ-11, стрес має бути настільки інтенсивним, що не потребує врахування вразливості конкретної особистості для пояснення його глибокого впливу. Ця зміна особистості проявляється у ворожому або підозрілому ставленні до оточуючих, соціальній замкнутості, відчутті безцільності або безнадійності, постійному відчутті «роздратування» та відчуженості [14, с. 62-73].

Проведено анкетування, яке включало питання про медичний стан та допомогу, яку отримали військовослужбовці після виходу

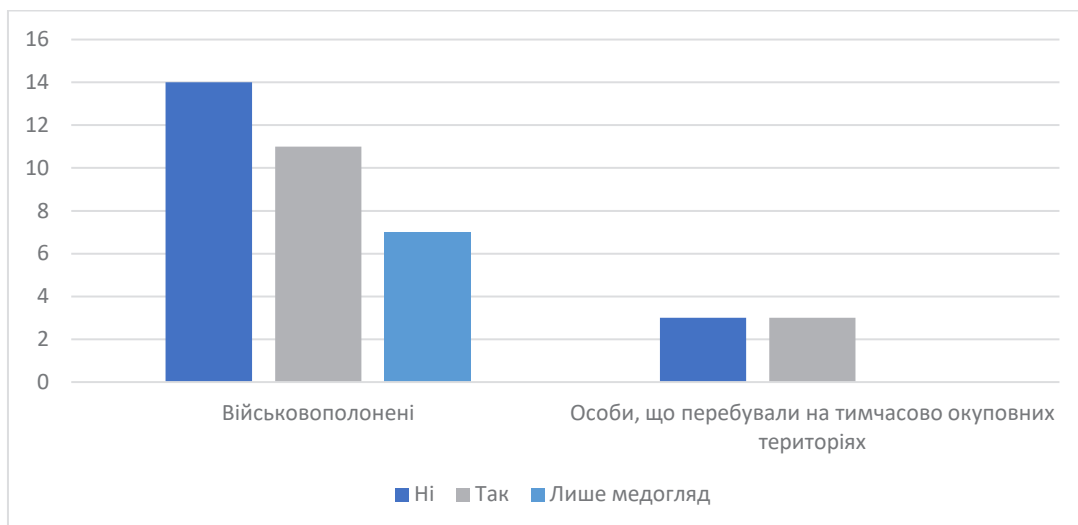
з полону або цивільні особи після визволення з тимчасово окупованих територій. Результати анкетування вказують на те, що деякі респонденти, які не зазнали серйозних поранень або травм, можуть уникати проходження медичного огляду відразу після визволення.

Однак важливо відзначити, що анкета також виявила серйозну проблему у наданні належної медичної допомоги пораненим особам відразу після визволення.

Таким чином, ми маємо констатувати, що комплексна медико-психологічної допомоги військовополоненим та людям з тимчасово окупованих територій є необхідною і при її не отриманні виникають випадки серйозних захворювань як фізичних, так і психологічних.

Висновки. Впровадження програми медико-психологічної допомоги є важливим кроком у підтримці психічного здоров'я постраждалих внаслідок війни в Україні, та водночас вимагає подальшої оптимізації для забезпечення рівного доступу до медичних послуг для всіх постраждалих груп населення.

Результати аналізу динаміки депресії за шкалою PHQ-9 показали, що програма медико-психологічної допомоги є ефективною для військовополонених та осіб з тимчасово окупованих територій. Після реабілітації спостерігається зменшення кількості випадків тяжкої та середньої депресії, зокрема у військовополонених кількість випадків тяжкої депресії знизилася з 14 до 6, а середньої тяжкості – з 22 до 9. Серед осіб з тимчасово окупованих територій кількість випадків тяжкої депресії зменшилася з 11 до 3, а середньої тяжкості – з 11 до 5. Одночасно збільшилася кількість осіб без ознак депресії та з легкими її формами, що свідчить про успішне зниження симптомів депресії та покращення психічного стану цих груп.

Рис. 3. Отримання комплексної медико-психологічної допомоги військовополоненим та людям з тимчасово окупованих територій

Порівняння симптомів ПТСР до та після медико-психологічної допомоги вказує на суттєве покращення психічного стану обох груп. Після реабілітації військовополонених спостерігається значне зменшення інтенсивності інтрузій (з 18 до 11), уникання (з 10 до 6), негативних думок та емоцій (з 19 до 11) і підвищеної реактивності (з 20 до 12). Для осіб з тимчасово окупованих територій також відзначено зниження всіх показників: інтрузії зменшилися з 18 до 13, уникання – з 10 до 7, негативні думки та емоції – з 16 до 12, підвищена реактивність – з 17 до 13. Ці результати підтверджують ефективність наданої допомоги в зменшенні симптомів ПТСР у військовополонених та цивільного населення, що проживало на тимчасово окупованих територіях.

Аналіз отримання медичної допомоги в залежності від наявності травм серед військовополонених та осіб, що перебували на тимчасово окупованих територіях, демонструє різницю в доступі до медичних послуг між цими групами. Серед військовополонених 14 осіб не отримували медичної допомоги, 11 осіб отримували повну медичну допомогу, а 7 осіб лише проходили медогляд. У той же час серед осіб з тимчасово окупованих територій 3 особи не отримували медичної допомоги, ще 3 особи отримували повну медичну допомогу, а жодна особа не проходила лише медогляд. Ці дані свідчать про те, що військовополонені мали більший доступ до медичних послуг, включаючи як повну медичну допомогу, так і медогляд, порівняно з цивільними особами з тимчасово окупованих територій, які значно рідше отримували навіть мінімальну медичну допомогу.

Крім того, дослідження показали різницю у доступі до медичних послуг між військовополоненими та особами з тимчасово окупованих територій. Військовополонені частіше мали доступ до медичної допомоги, включаючи медогляд та повну медичну допомогу, що свідчить про потребу в покращенні медичного забезпечення цивільного населення у кризових умовах.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Асонов Д.О. Резилієнс у ветеранів війни з травматичним ураженням головного мозку: огляд та клінічний випадок. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2020. Вип. 14. С. 58–67. DOI: 10.26565/2312-5675-2020-14-07 (дата звернення: 12.06.2024).
2. Болточосов С.В. Особливості клінічних проявів посттравматичного стресового розладу в учасників бойових дій на Сході України, що вживають алкоголь. *Архів психіатрії*. 2018. Т. 24. № 2. С. 77–80.
3. Гайдабрус А.В. Комплексний посттравматичний стресовий розлад у учасників бойових дій у зоні Операції Об'єднаних Сил у ракурсі одинадцятій редакції Міжнародної класифікації хвороб. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*. 2019. Вип.

11. С. 19–24. DOI: <https://doi.org/10.26565/2312-5675-2019-II-02> (дата звернення: 11.04.2024).

4. Друзь О.В., Черненко І.О. Аналіз бойової психічної травми в учасників локальних бойових дій. *Медичне забезпечення антитерористичної операції: науково-організаційні та медико-соціальні аспекти* : збірник наукових праць. Київ : Пріоритети, 2016. С. 168–179.

5. Коваль І.А. Поведінкові розлади у дітей і підлітків-біженців. *Збірник матеріалів Всеукр. наук.-практ. конф. з міжнар. участю «Життєві виклики сучасного суспільства: реалії та перспективи»*, м. Київ, 09–10 листопада 2023 р. Київ, 2023. С. 23–25.

6. Особливості надання психологічної допомоги військовослужбовцям, ветеранам та членам їхніх сімей цивільними психологами : методичний посібник / О.М. Кокун та ін. Київ : 7БЦ, 2023. 175 с.

7. Корня Л.В. Теоретичний аналіз проблеми бойового стресу. *Філософсько-соціологічні та психолого-педагогічні проблеми підготовки особистості до виконання завдань в особливих умовах*. Київ, 2020. С. 136–138. URL: <https://nuou.org.ua/assets/documents/zbirnyk-conf-gi-05-11-2020.pdf> (дата звернення: 19.04.2024).

8. Маркова М.В., Російський Т.С. Порушення здоров'я сім'ї демобілізованих військовослужбовців – учасників АТО: психопатологічний, психологічний, психосоціальний і сімейний виміри проблеми. *Український вісник психоневрології*. 2018. Вип. 1. С. 78–82.

9. МОЗ України. Класифікатор хвороб та споріднених проблем охорони здоров'я. URL: <https://moz.gov.ua/uploads/ckeditor/документи/Національний%20класифікатор%202020/01%2C09%2C2021/Національний%20класифікатор%20НК%202025.pdf>

10. Нейрофізіологічні механізми реалізації асоціативної пам'яті у ветеранів АТО/ООС, які зазнали черепно-мозкової травми / уклад.: С. Корж та ін. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Біологія*. 2019. Вип. 2. С. 28–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNU_biol_2019_2_7 (дата звернення: 07.04.2024).

11. Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їхніх сімей : Закон України від 20 груд. 1991 р. № 2011-ХП. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 17.02.2024).

12. Стрес як фактор соматичної патології і коморбідності (сучасні аспекти діагностики, профілактики і лікування) : методичні рекомендації / уклад. : А.О. Несен та ін. Київ; Харків : Стиль-Издат, 2015. 39 с.

13. Ткачук І.М. Поширеність тривожних та депресивних розладів у військовослужбовців – учасників антитерористичної операції. *Вісник наукових досліджень*. 2018. № 1. С. 64–66.

14. Пустовойт М.М., Юрценюк О.С., Іванова Н.М., Пашковський В.М. Теоретико-феноменологічні підходи до вивчення поняття трансформації особистості військовослужбовців внаслідок бойової травми. *Клінічна та експериментальна патологія*. 2023. Т. 22. № 3(85). С. 62–73. DOI: 10.24061/1727-4338.XXP.3.85.2023.10 (дата звернення: 17.02.2024).

15. Ширококов Ю.М. Психологія військового полону : дисертація. Харків, 2020.

16. Weathers, F.W., Blake, D.D., Schnurr, P.P., Kaloupek, D.G., Marx, B.P., & Keane, T.M. (2013). The Clinician-Administered PTSD Scale for DSM-5 (CAPS-5). Interview available from the National Center for PTSD at [ptsd.va.gov](https://www.ptsd.va.gov)

НОВИЙ ВИД НАУКОВИХ ПОСЛУГ

Шановні колеги! Питання академічної доброчесності є надзвичайно актуальними у наш час. Враховуючи великі масиви інформації, що з'являються у всесвітній мережі, жоден вчений не може бути впевненим, що його авторське право захищене. Крім того, поширеною є ситуація, коли декілька вчених в одній галузі науки користуються однаковими джерелами інформації, а в результаті безкоштовні програми пошуку плагіату засвідчують стовідсоткові збіги тексту, що може призвести до безпідставних звинувачень у плагіаті, особливо після перевірки за базою даних авторефератів та дисертацій. Це викликано тим, що порівняння з іншими дисертаціями не вказує на використання спільних першоджерел (статей, монографій, статистичних щорічників, словників тощо), а однозначно визначає тільки збіг тексту, ігноруючи навіть цитати. Важливим є також те, що чинне законодавство однозначно визначає, що перевірку може здійснювати виключно установа за профілем дослідження, а не поширені в мережі безкоштовні програми. Для уникнення подібних ситуацій ми пропонуємо Вам скористатися науковою **послугою оцінки технічної унікальності наукового тексту** за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення, яке гарантує похибку перевірки до 3%. Переваги такої перевірки порівняно з іншими методами:

- Ви *укладаєте угоду* про надання послуг;
- Ваш файл *не розміщується у мережі*, тобто інформація і авторство залишаються анонімними;
- Ви *отримуєте звіт*, підготовлений за допомогою *ліцензованого* програмного забезпечення; *порівняльну таблицю* однакових фрагментів тексту із зазначенням джерела; *офіційний звіт про надану послугу* із зазначенням результатів;
- Ви отримуєте вичерпну інформацію про текстові збіги у Вашому дослідженні та дослідженнях інших авторів не тільки *українською, але і російською та англійською мовами*;
- Ви користуєтесь програмним забезпеченням, яке використовується *тільки спеціалізованими науковими та освітніми установами* і розроблене виключно для пошуку текстових збігів *саме у наукових дослідженнях*, а не у публіцистиці, рекламних веб-сайтах тощо;
- Виключна робота з авторами – ніхто, крім автора тексту, не зможе замовити у нас перевірку цього тексту, що *убезпечить Вас від перевірок третіми особами*;
- Ви отримуєте можливість коректно оформити посилання на першоджерела;
- Існує можливість перевірки *будь-яких наукових досліджень*: статей, рефератів, авторефератів, дисертацій, доповідей, тез, звітів тощо.

Терміни і вартість перевірки і надання звіту:		
Характер наукової роботи	Терміни (робочих днів)	Вартість
Докторська дисертація	5 – 10	5500 грн
Кандидатська дисертація	3 – 7	3500 грн
Автореферат	1 – 2	500 грн
Стаття (обсягом до 12 сторінок)	1 – 2	500 грн
Інші види робіт	За домовленістю	За домовленістю

Для того, щоб замовити послугу, Вам необхідно звернутись електронною поштою до Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій, вказавши у темі листа «Оцінка унікальності тексту». У листі вкажіть адресу для листування, додайте файл у форматі MS Word з текстом наукового дослідження. Фахівець відповідного відділу надасть Вам відповідь щодо процедури здійснення експертизи.

Контактна особа:

Партенюха Дар'я – молодший науковий співробітник

Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

+38 (048) 709-38-69

+38 (093) 253-57-15

info@iei.od.ua

З повагою
дирекція Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій.

Наукове видання

ГАБІТУС

Науковий журнал

Випуск 63

Коректура • Я. Вишнякова

Комп'ютерна верстка • Н. Кузнєцова

Формат 60x84/8. Гарнітура Pragmatica.
Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 27,98. Ум. друк. арк. 28,13.
Підписано до друку 30.07.2024. Замов. № 1024/686. Наклад 100 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглєзі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.